

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-155-2>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

**САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ**

№2(155)/ 2026

**1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года**

**Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год**

Астана, 2026
Astana, 2026

Бас редактор: Дәлелхан А.,
PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жолдыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М.	Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б.	с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф.	ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖББМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш.	ф.ғ.д., профессор, РФА Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж.	ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор	PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М.	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л.	с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбул университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А.	с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю.	с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н.	Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан	Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М.	PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б.	Ph.D., Цифрлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар орталығының жетекшісі, Фило-софия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Толипов Ф.	с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н.	с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е.	с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 321 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-342)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-342)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editor-in-Chief: Dalelkhan A.,

PhD, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief:

Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Editorial board:

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M. Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh. Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J. Ph.D, Associate Professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A. Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M. PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A. Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan. (political sciences)
Ramakrushna Pradhan Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M. PhD, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B. Ph.D., Head of the Center for Digital Social and Humanitarian Sciences, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan. (Political sciences)
Tolipov F. Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N. Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E. Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 321, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-342).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-342)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Далелхан А.,
PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жолдыбалина А.С., PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

- Абжаппарова Б.Ж.** д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М. Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б. к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф. д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
Далелхан А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш. д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж. к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
Кусаинова А.М. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А. д.ф.н., профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
Клара Шандор Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М. к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л. к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А. д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А. к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю. к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Оспанова А.Н. Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М. Ph.D, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
Токтаров Е.Б. Ph.D., руководитель Центра цифровых социально-гуманитарных наук, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан. (полит.науки)
Толипов Ф. к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н. к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
Чеботарев А.Е. к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г. д.ф.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 321

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-342)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиембай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-342)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия
Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№2(155)/2026

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР / POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Төлен Ж.М., Халбеков А.Б., Жандосова Ш.М. Жаңа медианың Қазақстандағы саяси мәдениетке ықпалы.....	
Tolen Zh.M., Khalbekov A.B., Zhandossova Sh.M. The influence of new media on political culture in Kazakhstan.....	
Төлен Ж.М., Халбеков А.Б., Жандосова Ш.М. Влияние новых медиа на политическую культуру в Казахстане	9
Сегизбаева Б.С., Таштемханова Р.М. Еуропалық одақтың киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету тәжірибесі: салыстырмалы тәсіл және Қазақстан үшін қолдану мүмкіндіктері	
Segizbayeva B.S., Tashtemkhanova R.M. The European Union's Experience in Ensuring Cybersecurity: A Comparative Approach and Opportunities for Kazakhstan	
Сегизбаева Б.С., Таштемханова Р.М. Опыт Европейского союза в обеспечении кибербезопасности: сравнительный подход и возможности применения для Казахстана	25
Тулеев М. Орталық Азия елдеріндегі террористік қауіптің факторлары	
Tuleyev M. Factors of terrorist threats in Central Asian countries	
Тулеев М. Факторы террористических угроз в странах Центральной Азии.....	35
Қалдыбекова А.Д., Жанарстанова М.Б., Досымхан Е.Д. Дипфейк ақпараттық саяси күрестің жаңа феномені ретінде: саясаттанулық шолу.....	
Kaldybekova A.D., Zhanarstanova M.B., Dossymkhan Y.D. Deep Fake as a New Phenomenon of Political Information War: A Political Review.....	
Қалдыбекова А.Д., Жанарстанова М.Б., Досымхан Е.Д. Дипфейк как новый феномен информационной политической борьбы: политический обзор	50

Ибраева Ә.Б. C5+1 бастамасы: жалпы ғылыми жүйелік тәсілдер, жағдайы, дамуы және келешегі	
Ibrayeva A.B. C5+1 Initiative: a General Scientific Systems approach, status, development and prospects	
Ибраева А.Б. Инициатива C5 + 1: общенаучный системный подход, состояние, развитие и перспективы	61
Сегізбай А.Т. Халықаралық қатынастар контекстіндегі мәдениетаралық коммуникацияның ұғымы мен мәні	
Segizbay A.T. The Concept and Essence of Intercultural Communication in the Context of International Relations	
Сегізбай А.Т. Понятие и сущность межкультурной коммуникации в контексте международных отношений	71
Дюсембекова М., Жанпейісова Қ., Акимов О. Қазақстанның халықаралық имиджін қалыптастырудағы спорт жұмсақ күш құралы ретінде.....	
Dyussebekova M., Zhanpeiissova K., Akimov O. Sport as a soft power instrument in shaping Kazakhstan's international image	
Дюсембекова М., Жанпейісова Қ., Акимов О. Спорт как инструмент мягкой силы в формировании международного имиджа Казахстана	80

АЙМАҚТАНУ / REGIONAL STUDIES / РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Ланьдэлонг А., Гаухар А.Т. Қытай Халық Республикасының инновациялық дамуының алғышарттары	
Landelong A., Gaukhar A.T. Prerequisites for innovative development of the People's Republic of China	
Ланьдэлонг А., Гаухар А.Т. Предпосылки инновационного развития Китайской Народной Республики	95
Жұмаш Г.Т., Ауган М.Ә., Кукеева Ф.Т. АҚШ-тың білім беру бағдарламаларын Орталық Азияға ықпал етудің жұмсақ күш құралы ретінде пайдалануы	
Zhumash G.T., Augan M.A., Kukeyeva F.T. The Use of U.S. Educational Programs as a Soft Power Tool for Influence in Central Asia	
Жумаш Г.Т., Ауган М.А., Кукеева Ф.Т. Использование США образовательных программ как инструмента мягкой силы для влияния в Центральной Азии.....	110
Кабдулинова А.О., Кусаинова А.М., Әлпейісов Ә.Қ. Украиналық қақтығыс жағдайындағы Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық ынтымақтастыққа санкциялық қысымның әсері	
Kabdulinova A.O., Kusainova A.M., Alpeissov A.K. The impact of sanctions pressure on economic cooperation between Kazakhstan and Russia in the context of the Ukrainian conflict	
Кабдулинова А.О., Кусаинова А.М., Альпеисов А.К. Влияние санкционного давления на экономическое сотрудничество Казахстана и России в контексте Украинского конфликта	120

Беркінбай Ә.Ғ., Биримкулова Г.У., Назарова К.Б. Қытай мен Түркия арасындағы технологиялық ынтымақтастықты дамытудағы «Цифрлық Жібек жолының» маңызы	
Berkinbay A.G., Birimkulova G.U., Nazarova K.B. The Role of the Digital Silk Road in Technological Cooperation between China and Turkey	
Беркінбай Ә.Ғ., Биримкулова Г.У., Назарова К.Б. Роль «Цифрового Шелкового пути» в технологическом сотрудничестве между Китаем и Турцией	127

Афандиева К.А. Түркі мемлекеттері ұйымы тұрғысынан Армения факторы: Орталық Азияның ұстанымдары және аймақтық интеграция	
Afandiyeva K.A. The Armenian Factor in the context of the Organization of Turkic States: Central Asian positions and Regional Integration	
Афандиева К.А. Армянский фактор в контексте Организации тюркских государств: позиции Центральной Азии и региональная интеграция	140

ШЫҒЫСТАНУ / ORIENTAL STUDIES / ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Адырбаева К.М., Тулеубаева С.А. Жапон жастары арасындағы абсентеизм азаматтық бірегейліктің өзгеруінің көрінісі ретінде	
Adyrbayeva K.M., Tuleubayeva S.A. Absenteeism of Japanese youth as a reflection of the transformation of civic identity	
Адырбаева К.М., Тулеубаева С.А. Абсентеизм японской молодежи как отражение трансформации гражданской идентичности	151

Исаханова Кырджа М.М., Мустафаева А.А., Аубакирова К.К. Араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған діни ескерткіш ретінде «Китаб Муқаддима» еңбегінің аудармасы бойынша жүргізілген зерттеулер	
Issakhanova Kırca M.M., Mustafayeva A.A., Aubakirova K.K. Arapça Asıllı Memlük Kırçak Türkçesine Aktarılan Dini Bir Eser Olarak Kitab-ı Mukaddime'nin Çevirisi Üzerine Yapılan Çalışmalar	
Исаханова Кырджа М.М., Мустафаева А.А., Аубакирова К.К. Исследование труда «Китаб Муқаддима» как религиозного памятника, переведенного с арабского на мамлюкско-кыпчакский язык	160

Балтабай Д.Ә., Байбосын Ә.М. «Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін парсы сөздерінің семантикасы	
Baltabay D.A., Baibossyn A.M. Semantics of Persian words found in the work "Shezhire-i terakime"	
Балтабай Д.Ә., Байбосын Ә.М. Семантика персидских слов, встречающихся в произведении «Шежіре-и теракима»	174

Сұлтанбаева Н.Д., Шадкам З. Классикалық шағатай еңбектеріндегі Мұхаммед Шайбани Хан шығармаларының рөлі	
Sultanbayeva N.D., Shadkam Z. The Role of Mukhammad Shaybani Khan's Works within the Classical Chaghatay Literature	
Сұлтанбаева Н.Д., Шадкам З. Роль произведений Мухаммада Шайбани хана в классической чагатайской литературе.....	184

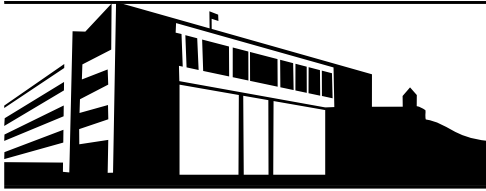
ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Қосыбаев М.М. «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі негізінде орта ғасырлық түркі дүниетанымының этнолингвистикалық және мәдени аспектілері	
Kossybayev M.M. Ethnolinguistic and cultural aspects of the medieval Turkic worldview based on the Dīwān Lughāt al-Turk (Compendium)	
Қосыбаев М.М. Этнолингвистические и культурные аспекты средневекового тюркского мировоззрения на основе словаря «Дивани лугат ит-тюрк»	194

Шапауов Ә.Қ., Алимбеков Р.Ж. Қарашай және балқар халықтары драматургиясының зерттелу тарихы	
Shapauov A.K., Alimbekov R.J. The history of the study of the dramaturgy of the Karachay and Balkar peoples	
Шапауов А.К., Алимбеков Р.Ж. История изучения драматургии карачаевского и балкарского народов	205

Қараман А.Қ., Сапашев О.С., Тәшімбай С.Қ. Түркі тілдері топонимикасындағы ландшафт ерекшеліктерінің атаудағы ортақ көрінісі: якут, башқұрт, түрік, қазақ тілдеріндегі оронимдері негізінде	
Karaman A.K., Sapashev O.S., Tashimbay S.K. A General Overview of Landscape Naming Features in Turkic Toponymy: Based on Oronyms in Yakut, Bashkort, Turkish, and Kazakh Languages	
Қараман А.К., Сапашев О.С., Ташимбай С.К. Общее видение особенностей наименований ландшафта в топонимике тюркских языков: на основе оронимов в якутском, башкуртском, турецком и казахском языках	215

Жиембай Б.С., Серікқазықызы А. Армян-қыпшақ тіліндегі зооморфты мақал-мәтелдер: семантикалық және құрылымдық ерекшеліктері	
Zhiyembay B.S., Serikkazykyzy A. Zoomorphic proverbs in the Armenian-Kipchak language: their semantic and structural features	
Жиембай Б.С., Серікқазықызы А. Зооморфные пословицы и поговорки в армяно-кыпчакском языке: семантические и структурные особенности	227

ЖАҢА МЕДИАНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ МӘДЕНИЕТКЕ ЫҚПАЛЫ

Ж.М. Төлен* , А.Б. Халбеков² , Ш.М. Жандосова³

¹Тұран университеті, ҚР Президенті жанындағы ҚР Ұлттық ғылым академиясы,
Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты,
Алматы, Қазақстан

E-mail: tolen.zh.kz@gmail.com, armanhalbekov041@gmail.com, sholpan_zhandosova@mail.ru

Аңдатпа. Бүгінгі цифрлық дәуірде жаңа медиа платформалары әлемдегі елдердің саяси мәдениеті мен қатысуын айтарлықтай өзгертті. Бірегей әлеуметтік-саяси құрылымға ие Қазақстанда да саяси қатысудың, әсіресе жастар арасындағы белсенділіктің өзгерістері байқалуда. Әлеуметтік медианың кең таралуы саяси белсенділік пен қоғамдық пікірге әсер етіп, елдің саяси мәдениетіне елеулі өзгерістер әкелді. Бұл мақалада жаңа медианың Қазақстандағы саяси мәдениетке оның ішінде азаматтардың саяси білімі мен саяси құндылықтарының қалыптасуына және саяси белсенділігіне ықпалы қарастырылады. Негізгі назар жастар белсенділігіне, мемлекеттік институттарға деген сенімге және азаматтық қатысу динамикасына аударылған. Соңғы зерттеулер мен статистикалық деректерге сүйене отырып, бұл мақалада цифрлық платформалардың саяси пікір білдіру мен мобилизация алаңына айналғаны және олардың басқару мен әлеуметтік мәселелерге деген көзқарасқа қалай ықпал ететіні, саяси қатысу құралы ретінде әлеуметтік желілердің рөлінің артқаны, сондай-ақ саяси кеңістіктің цифрлануымен байланысты мүмкіндіктер мен сын-қатерлер талданады. Мақалада әлеуметтік желілердегі қазақстандық саяси дискурстың мәні мен мазмұнын контент-талдау жасай отырып, оның саяси мазмұнының жиілігін, тақырыптарын (қолдау, сыни, бейтарап) және қатысуы (ұнату, бөлісу, пікірлер) талданды.

Түйін сөздер: саяси мәдениет, жаңа медиа, саяси белсенділік, онлайн қатысу, әлеуметтік желі.

Кіріспе.

Саяси мәдениет – азаматтардың билікке, саясатқа және мемлекеттік институттарға деген қатынасын айқындайтын білімдердің, сенімдердің, ұстанымдардың, нормалар мен құндылықтардың жиынтығы. Соңғы жылдарда бұл мәдениеттің қалыптасуына жаңа медиа – ең алдымен әлеуметтік желілер, блогтар, мессенджерлер мен контент алмасу платформалары – барған сайын ықпалын арттыруда. Жаңа медианың пайда болуы мен кеңінен тарауы ақпаратты тарату мен тұтынуды түбегейлі өзгертті. Бұл жаһандық өзгерістер азаматтардың саяси мәдениетіне, құндылықтарына, саяси процестерге қатысу формасына айтарлықтай әсер етуде. Күрделі саяси тарихы мен тез дамып келе жатқан цифрлық инфрақұрылымы бар Қазақстанда әлеуметтік медианың ықпалы айрықша артуда.

Соңғы уақыттағы жаңа медианың қарқынды дамуы азаматтардың оның ішінде жастардың саяси процестерге қатысу формасын түбегейлі өзгертті. Қазақстанда цифрландыру, жаһандану және саяси реформалардың әсерінен азаматтардың саяси белсенділігінің белгілі бір деңгейде артып келе жатқанын көруге болады.

Осы цифрландыру мен әлеуметтік медианың дамуын ескере отырып, бұл жұмыс ақпараттық қоғамдағы саяси мәдениетті анықтауға, оның теориялық негіздерін талдауға және әлеуметтік медианың азаматтардың саяси белсенділігі мен саяси процестерге қатысуын зерттеуге бағытталған.

Қазақстандағы қазіргі саяси реформалар жағдайында, азаматтардың саяси қатысуы мен белсенділігін дәйекті түрде бақылау және бағалау аса маңызды. Саяси білім мен саяси сауаттылық, саяси қызығушылық, онлайн қатысу, әлеуметтік желілерді пайдалану сияқты саяси мәдениеттің құрамдас бөліктері әртүрлі мемлекеттер, соның ішінде Қазақстанда да көп зерттелетін сала болып табылады.

Цифрландыру азаматтарға онлайн режимде саяси қатысуға және ақпаратқа оңай қол жеткізуге мүмкіндік береді. Instagram, TikTok, Facebook және т.б. сияқты әлеуметтік желілер оларға өз көзқарастарын білдіруге, саяси мәселелерден хабардар болуға және саясаткерлермен немесе белсенділермен тікелей байланысуға мүмкіндік береді. Демек, азаматтар арасында әлеуметтік желілерді қолдану мен саяси белсенділік арасында тығыз байланыс бар. Қазақстандағы азаматтардың саяси белсенділігі баламалы жолдармен де дамуда. Яғни көптеген азаматтар өздерінің наразылықтарын, пікірлерін әлеуметтік медиа арқылы петицияларға және әлеуметтік желілердегі науқандарға қатысу арқылы білдіреді.

Қазақстанда, посткеңестік кеңістіктегі көптеген елдер сияқты, саяси және қоғамдық өмірге цифрлық технологиялардың жедел енуі байқалуда. Жаңа медиа ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар пікір білдіру, азаматтарды жұмылдыру және балама қоғамдық кеңістік қалыптастыру платформасына айналуға бұл үдеріс азаматтық белсенділік пен саяси сауаттылықтың дамуы сияқты жағымды нәтижелермен қатар, жалған (фейк) ақпараттың таралуы, көзқарастардың радикалдануы және дәстүрлі институттарға деген сенімнің төмендеуі секілді теріс салдарларды да туындатуда.

Бұл мақала жаңа медиа платформаларының Қазақстандағы саяси белсенділікке, мемлекеттік органдарға деген сенімге және жалпы саяси мәдениетке қалай ықпал етіп жатқанын талдауға бағытталған.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі ғылыми объективтілік, кешенді әдіс және жүйелілік қағидаттарына негізделеді. Ғылыми зерттеу жұмысында өзара байланысты бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. *Контент талдау әдісі* әлеуметтік желілердегі саяси дискурстың мәні мен мазмұнын талдау үшін қолданылды. Яғни саяси оқиғаларға, акторларға немесе реформаларға қатысты түйін сөздерді пайдаланып Instagram, Telegram, TikTok және Facebook сияқты платформалардан деректерді жинап, саяси мазмұнның жиілігін, тақырыптарын, үнін (қолдау, сыни, бейтарап) және қатысу (ұнату, бөлісу, пікірлер) талданды. Сонымен қатар саяси мемдердің, хэштегтердің, инфлуенс ақпараттар мен пайдаланушы пікірлердің контенті талданды.

Компаративистік әдіс белгілі бір уақыт және әлеуметтік топтар арасындағы саяси мәдениеттегі өзгерістерді анықтау үшін қолданылды. Яғни саяси белсенді топтардың мінез-құлқы пассивті бақылаушылармен салыстырып талданды. Әлеуметтік медианы саяси мақсатта пайдаланудағы әртүрлі жастар, буындар арасындағы айырмашылықтар талданды.

Дискурс-талдау әлеуметтік желілердегі саяси хабарламалардың тілін, риторикасын, символизмін зерттеу үшін қолданылды. Зерттеу барысында TikTok, Telegram және YouTube арналарындағы пікірлерде

қолданылған ақпараттар талданды. Ондағы эмоционалды бояуға, иронияға, саяси әзілдерге, сондай-ақ ұлттық және этникалық кодтарға ерекше назар аударылды.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы саяси мәдениеттің жаңа медианың ықпалымен қалай түрленіп жатқанын кешенді түрде зерделеуді көздейді. Әсіресе, интернет пен әлеуметтік желілердің азаматтардың – соның ішінде жастардың – саяси көзқарастары мен құндылықтарын қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, зерттеу аясында цифрлық платформалардың саяси ақпарат алмасу, қоғамдық пікір білдіру, азаматтық белсенділік таныту сынды үдерістерге ықпалы қарастырылады. Жаңа медианың мемлекеттік құрылымдарға деген сенімге, саяси қатысу деңгейіне және қоғамдық дискурсқа тигізетін әсері сараланып, осы үдерістердегі оң және теріс үрдістер ашып көрсетіледі.

Саясаттануда саяси мәдениеттің бірыңғай біртұтас түсінігі жоқ. «Саяси мәдениет» терминін академиялық дискурсқа неміс философы Й.Гердер енгізді [1]. Дегенмен, Г.Алмонд пен С.Верба «Азаматтық мәдениет: бес ұлттағы саяси көзқарастар мен демократия» атты кітабында саяси мәдениетті дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға жіктей отырып, құндылықтардың жиынтығы ретінде тұжырымдайды [2]. Яғни саяси мәдениет – азаматтардың саясатқа деген қатынасын және оған қатысуын айқындайтын тұрақты бағдарлар, ұстанымдар мен мінез-құлық үлгілерінің жиынтығы.

Г.Алмонд пен С.Вербаның еңбектері қазіргі кездегі саяси мәдениетті түсінуге және оның демократияның қалыптасуы мен дамуындағы рөліне айтарлықтай әсер етті. Олардың теориясы классикалық шеңбер ретінде саясаттануда көрнекті орын алады. Дегенмен, олардың аралас саяси мәдениет үлгісі тұрақты демократияны орнатуға ықпал еткенімен, қазір оған сыни көзқараспен қарайды. Себебі, олардың көзқарасы қазіргі қоғамдардағы цифрлық қатысудың және саяси қатысудың дәстүрлі емес нысандарының өсуін есепке алмай, ескірген.

Зерттеуші Е.Сайрамбайдың пікірінше, азаматтық мәдениет – бұл мемлекеттік билікті қабылдау ғана емес, азаматтық қоғамдардағы саяси жүйеге ұжымдық әсер ететін приходтық, субъектілік, қатысушы және бәсекелес саяси мәдениеттердің жиынтығы. Е.Сайрамбай байқауға қатысушыларды қалыптасқан саяси тәртіпке белсенді түрде қарсы тұруға тырысатын саяси хабардар азаматтар деп анықтайды. Оның пайымдауынша, азаматтық мәдениет тек мемлекеттік билікті қабылдаумен бірдей емес. Керісінше, бұл дамушы елдердегі, әсіресе Қазақстандағы саяси жүйеге әсер ететін және қалыптастыратын парохиялық, субъективті, қатысушы және бәсекелес саяси мәдениеттердің қоспасы. Сондай-ақ ол жартылай авторитарлық режимдердегі азаматтардың наразылық қозғалыстары мен интернеттегі белсенділік арқылы саяси наразылықтарын қалай білдіретінін атап көрсетеді [3, 116-127 б.].

Лэнс Беннеттің саяси қатысу теориясы қазіргі азаматтардың дәстүрлі саяси институттарға сенімсіздікпен қарап, ресми саяси қатысудан гөрі жекешелендірілген, желілік және цифрлық белсенділікті маңызды деп санайтынын көрсетеді. Бұл теорияда Беннет «Белсенді азамат» (Actualizing Citizen) және «Міндетті азамат» (Dutiful Citizen) ұғымдарын енгізеді. Бұл тұжырымдама дәстүрлі саяси қатысудан онлайн белсенділікке ауысуды сипаттай отырып, азаматтардың саяси белсенділігінде әлеуметтік желілердің рөлінің артып келе жатқанын баса көрсетеді [4, 20-39 б.].

Жаңа медиа – бұл интерактивті, цифрлық сипаттағы бұқаралық ақпарат құралдары, олар орталықсыздандырылған құрылым, интерактивтілігі, ақпараттың жылдам таралуы және кері байланыс мүмкіндігімен ерекшеленеді. Олардың басты ерекшеліктері – коммуникацияның көлденең құрылымы, өзін-өзі жариялау мүмкіндігі және халықтың кең топтарын қоғамдық-саяси диалогқа тарту әлеуеті.

Бүгінгі таңда қоғамның барлық саласында цифрландыру үрдісінің артқанын көруге болады. Цифрландыру азаматтарға онлайн режимде саяси пікірталасқа қатысуға және ақпаратқа оңай қол жеткізуге мүмкіндік береді. Instagram, TikTok, Facebook және т.б. сияқты әлеуметтік желілер оларға өз көзқарастарын білдіруге, саяси мәселелерден хабардар болуға және саясаткерлермен немесе белсенділермен тікелей араласуға мүмкіндік береді. Демек, азаматтар арасындағы әлеуметтік желілерді қолдану мен саяси белсенділік арасында тығыз байланыс бар. Қазақстандағы саяси белсенділіктің ауқымы, әсіресе институционалдық емес жолдармен өсіп жатқаны белгілі. Дауыс беру немесе саяси партияларға тіркелу сияқты ресми қатысу шектелгенімен, көптеген азаматтар наразылықтарға, петицияларға және әлеуметтік желілердегі науқандарға қатысады, бұл әдістер саяси шешімдерді тиімді қалыптастырады деп сенеді.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Бүгінгі таңда цифрлық медиа оның ішінде әлеуметтік желілер азаматтардың саяси белсенділігін қалыптастыруда шешуші рөл атқаруда, оларға пікірталас алаңын ұсынады, көзқарасын еркін білдіруге мүмкіндік береді. Азаматтар оның ішінде жастар саяси науқандарға белсенді түрде қатысады, партияларға немесе кандидаттарға қолдау іздейді, саясаткерлермен араласады, жазбалармен бөліседі, ақпаратты жаңартады және желіде пікір қалдырады. Smyth & Best пікірі бойынша Facebook, Twitter және Instagram сияқты әлеуметтік медиа платформалары оларды саяси қызметке тарту үшін кеңінен қолданылады, өйткені жастар басқа жас топтарына қарағанда интернетті жиі пайдаланады [5, 133-141 б.]. Бұл платформалардың әсерін зерттеу онлайн құралдардың азаматтардың саяси қатысуын қалай қалыптастыратынын және арттыратынын түсінуге көмектеседі. Loader, Vromen, Xenos сілтеме жасай отырып, әлеуметтік медиа қоғамға саяси оқиғалар мен жаңалықтарды тарату арқылы қоғамдық сана мен пікірге әсер етеді. Авторлардың еңбегі әлеуметтік медиа платформалары азаматтардың оның ішінде жастардың саясат пен азаматтық іс-әрекетке араласу тәсілдерін қалай өзгерткенін зерттейді [6, 143-150 б.]. Ол әртүрлі елдердегі салыстырмалы талдауды қамтамасыз етеді, азаматтардың қатысуын ынталандыруда цифрлық медиа ұсынатын мүмкіндіктер мен қиындықтарды көрсетеді. Оларды қамту арқылы олар қоғамдық қабылдауды қалыптастырады, саяси күн тәртібін белгілейді және қоғамдық дискурсқа әсер етеді, сайып келгенде, азаматтық сана мен белсенділікті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Әлеуметтік желі 2013-2014 жылдардағы Украинадағы Еуромайданның саяси белсенділігінде шешуші рөл атқарды. Әлеуметтік желілер, әсіресе Facebook, Telegram ақпараттық, үгіт-насихат және жұмылдыру функцияларын атқарды [7; 8]. Ольга Онуч жүргізген әлеуметтанулық зерттеулеріне сәйкес, наразылық білдірушілердің 51%-ы оқиғалар туралы ақпаратты интернет арқылы алды, 49%-ы осы мақсатта Facebook-ті пайдаланады. Әлеуметтанулық зерттеулер көрсеткендей, наразылық білдірушілердің 51%-ы оқиғалар туралы ақпаратты интернет арқылы, әсіресе «Спильне-ТВ», Хромадске ТВ, Хромадске радиосы және Свобода радиосы (51%), сондай-ақ Facebook (49%) және ВКонтакте (35%) арқылы интернет арқылы алса, олардың наразылық акцияларына қатысу шешіміне көбінесе басқа ақпарат көздерінің ықпалы болған. Мысалы, респонденттердің 48%-ы наразылық акциясын теледидардан көргеннен кейін Еуромайданға қосылуды таңдаса, шамамен 44%-ы досынан, туыстарынан немесе таныстарынан SMS-хабарлама алған соң қатысуға шақырылған [9].

Дегенмен, әлеуметтік желідегі белсенділік нақты шынайы әрекеттерге айналмайтыны «слактивизм» деп аталады. Біріккен Ұлттар Ұйымы слактивизмді адамдар қарапайым әрекеттерді жасайтын, бірақ өзгерістерді жүргізуге терең берілгендік немесе белсенді қатысу міндетті түрде көрсетпейтін ең аз күш-жігер арқылы іске қолдау көрсету нысаны ретінде сипаттайды. Бұл ұғымды әдетте «кликтивизм» немесе «креслодағы белсенділік» не қазір кеңінен бейресми қолданылып жүрген «диван батыр» деп те атайды [10]. Кейбір зерттеушілер интернет қызметті яғни онлайн қатысуды тиімсіз болуы мүмкін және тіпті офлайн саясатқа қатысуды азайтуы мүмкін деп те болжайды.

Слактивизмді жақтаушылар слактивистер мағыналы әрі маңызды әрекеттерге көбірек араласуы мүмкін деп болжайды. Мысалы, Джорджтаун университетінің 2011 жылы жүргізген зерттеуі бойынша «слактивистер» деп белгіленген адамдар желідегі белсенділікке қатысы жоқ адамдармен салыстырғанда офлайн оқиғаларға екі есе көп қатысатынын көрсетті [11]. Сондықтан, слактивизм өзінің шектеулі тиімділігі үшін жиі сынға ұшырағанымен, ол әлеуметтік және саяси бастамаларға белсендірек қатысуға баспалдақ бола алады.

Президенттік науқанға қолдау көрсетуді немесе үкімет шешімдеріне әсер ету үшін онлайн петицияларға қол қоюды қоса алғанда, бұлар саясатқа бағытталған саяси слактивизм деп аталады. 2024 жылғы АҚШ президенттік сайлауы қарсаңында Трамптың науқаны TikTok-ты үгіт-насихат және имиджді қалыптастыру құралы ретінде белсенді түрде пайдаланды. Маусымнан қарашаға дейін бес ай бойы 15,2 миллион жазылушысы бар «@realdonaldtrump» аккаунтында әртүрлі жазбалар мен бейнелер орналастырылды, бұл саяси науқанды жоғары әрі белсенді етті. Танымал TikTok тенденцияларын қайталау арқылы науқан жас сайлаушылардан айтарлықтай қолдау тапты.

Нәтижесінде, 2025 жылдың 19 қаңтарында бұрын тыйым салынған TikTok келесі күні, яғни 20 қаңтарда, Трамптың инаугурациясымен түспа-түс қайта қалпына келтірілді. Ол өз сөзінде TikTok-тың науқан кезінде жас сайлаушыларды тартудағы ықпалды рөліне тоқталып, олардың қолдауы оның 34% артықшылықпен жеңіске жетуіне ықпал еткенін атап өтті. Тиісінше, Трамп платформаға тыйым салуды қайта қарау үшін 90 күндік мораторий енгізу туралы бұйрыққа қол қойды [12]. Бұл әлеуметтік медианың саяси нәтижелерді қалыптастырудағы және қолдауды жұмылдырудағы күшін көрсетеді.

Әлеуметтік медиа тек саяси қатысу құралы ғана емес, сонымен бірге саяси білімді қалыптастыруда да рөл атқарады. Жастардың цифрлық ортадағы белсенділігі олардың азаматтық ұстанымдары мен қоғамдық құндылықтарының қалыптасуымен тығыз байланысты. Осыған байланысты цифрлық платформалар ақпарат тарату құралы ғана емес, сонымен қатар жастардың әлеуметтік жауапкершілігі мен қоғамдық белсенділігін қалыптастыратын маңызды әлеуметтену институты ретінде қарастырылады [13]. Бұл азаматтардың саяси қызмет туралы ақпаратқа қол жеткізуін жеңілдетеді, олардың білім деңгейіне оң әсер етеді. Цифрлық платформалар студенттерге жаңалықтарға, саяси пікірталастарға және қозғалыстарға бірден қол жеткізуге мүмкіндік береді. Хэштег белсенділігі, онлайн петициялар және виртуалды наразылықтар саяси қатысуды қол жетімді етіп, азаматтардың саяси қатысуындағы дәстүрлі кедергілерді азайтты [14]. Саяси білім мен медианы тұтыну арасындағы байланыс онлайн платформаларда да байқалады, бұл қарым-қатынастың әлеуметтік медиаға таралуы мүмкін екенін болжайды. Дегенмен, Bode және Dalrymple мәліметтері бойынша, әлеуметтік желілердегі ақпаратты ең алдымен кәсіби журналистер емес, пайдаланушылар таратады, бұл осы ақпарат көздерінің сенімділігі мен ақиқаттығына алаңдаушылық тудырады [15, 311-332 бб.]. Демек, ақпаратты тексеру яғни фактчекинг мәселесі туындайды. Егер үгіт-насихат таратуға немесе митингке шақыруға арналған жалған ақпарат болса, көптеген адамдар жалған ақпаратқа адасып, әлеуметтік толқулар мен саяси тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін. Демек, дұрыс ақпаратты қамтамасыз ету және фактчекинг шараларын жүзеге асыру жалған ақпараттың қоғамдық пікірге әсер етуіне жол бермеу үшін негіз болып табылады.

Евгений Морозов сияқты зерттеушілер цифрлық ортадағы жалған ақпарат пен идеологиялық жаңғырық камераларының қауіптілігін атап өтті [16]. Бұған қоса, ғалымдар, академиялық орта медиа сауаттылықты арттыруда маңызды рөл атқарады, бұл студенттерге бейтарап ақпаратты пассивті тұтынудың орнына саяси мазмұнды сыни бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, көптеген зерттеулер университеттердің медиа сауаттылығын арттыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді, студенттерді бейтарап көзқарастарды сынсыз қабылдаудың орнына саяси ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау дағдыларымен қаруландырады [17]. Яғни академиялық ортаның қоғамдағы медиа сауаттылықты арттырудағы орны айрықша екенін аңғаруға болады.

Қазақстандағы жаңа медианың саяси белсенділікке әсері. Соңғы онжылдықта Қазақстанда интернет пен әлеуметтік медианы пайдалану айтарлықтай артқаны белгілі. 2021 жылғы деректерге сәйкес, халықтың шамамен 70%-ы әлеуметтік желілердің белсенді қолданушылары болды. Instagram, Facebook және YouTube сынды платформалар әсіресе жастар арасында кеңінен таралған [18].

2022 жылғы деректер бойынша халықтың шамамен 82%-ы интернетке қол жеткізе алады, ал олардың едәуір бөлігі Instagram, Facebook, YouTube және TikTok сияқты платформаларды белсенді түрде пайдаланады. Бұл платформалар қазақстандықтардың, әсіресе жастардың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. 2022 жылы жүргізілген «Қазақстан жастары» зерттеуіне сәйкес, жастардың 60,3%-ы саяси ақпаратты негізінен әлеуметтік желілерден, блогтардан және мессенджерлерден алады, олардың ішінде WhatsApp, Instagram, YouTube және TikTok аса танымал. Жас буын (18–35 жас аралығы) – Қазақстандағы жаңа медианы ең белсенді пайдаланушы топ. Зерттеулер көрсеткендей, дәл осы жас ұрпақ әлеуметтік желілерді саяси ақпараттың негізгі көзі ретінде жиі қолданады және цифрлық белсенділікке көбірек қатысады. Жаңа медианың арқасында азаматтар түрлі пікірлер мен көзқарастарға, соның ішінде балама ақпарат көздеріне кеңінен қол жеткізе алады. Бұл мемлекеттік үгіт-насихатқа сын көзбен қарауға және саяси ойлаудың дамуына ықпал етеді [19, 526-545 бб.].

Халықтың елеулі бөлігін құрайтын Қазақстан жастары соңғы жылдары саяси көзқарастарын білдіру мен белсенділіктің құралы ретінде әлеуметтік желілерге көбірек жүгінуде. Зерттеулерге сәйкес, 18 бен 30 жас аралығындағы жастар vKontakte, Instagram және YouTube сияқты платформаларда белсендірек, бұл арналарда олар әлеуметтік-саяси мәселелерді талқылап, өзара жұмылуда. Бұл үрдіс дәстүрлі саяси қатысудан

цифрлық белсенділікке бет бұруды көрсетеді, мұнда онлайн платформалар азаматтық белсенділіктің қозғаушы күшіне айналып отыр. Мысалы, «хэштег-активизм» ұғымы қазақстандық жастар арасында кең қолдау тауып, жемқорлық, экологиялық мәселелер мен әлеуметтік әділеттілік тақырыптарын қозғайтын әлеуметтік медиа науқандары қоғамда үлкен назарға ие болуда [20, 23-36 бб.].

Онлайн-петициялар, флешмобтар, хэштег-кампаниялар және цифрлық митингтер сияқты саяси қатысудың жаңа формаларының пайда болуы «цифрлық азаматтықтың» қалыптасуын көрсетеді. Мысал ретінде 2022 жылғы қаңтардағы («Қанды Қаңтар») наразылықтар кезінде Telegram-арналар мен Twitter негізгі ақпарат көздері мен іс-қимылдарды үйлестіру құралына айналғанын айтуға болады [21, 97-116 бб.].

Екінші жағынан, әлеуметтік желілердің алгоритмдері «ақпараттық көпіршіктердің» (filter bubbles) қалыптасуына ықпал етеді, бұл жағдайда пайдаланушылар өз көзқарастарымен сәйкес келетін ғана пікірлерге тап болады. Мұндай құбылыс пікірталастың төмендеуіне, поляризацияның күшеюіне және жекелеген топтардың радикалдануына әкеледі.

Қазақстан жастары (18-29 жас аралығы) саяси пікір білдіру мен белсенділік үшін көбіне әлеуметтік медианы пайдаланады. Instagram мен ВКонтакте секілді платформалар арқылы олар әлеуметтік-саяси мәселелерге қатысты ой бөлісіп, біріге әрекет етеді. Бұл – дәстүрлі саяси қатысудан цифрлық белсенділікке ауысу үдерісінің көрінісі.

Мысалы, «хэштег-активизм» ұғымы жастар арасында кең танымал. Сыбайлас жемқорлық, экология және әлеуметтік әділеттілік мәселелері бойынша әлеуметтік желілердегі кампаниялар көпшіліктің назарын аударып, қоғамдық пікір мен саясатқа ықпал ете алады.

Қазақстандағы саяси мәдениетке әлеуметтік медианың ықпалы соңғы саяси оқиғалар арқылы айқын көрінеді. 2022 жылғы «Қанды қаңтардан» оқиғалары осының нақты мысалы бола алады. Бастапқыда жанармай бағасының өсуінен басталған бұл наразылықтар тез арада жемқорлық пен әлеуметтік теңсіздікке қарсы кең ауқымды толқуларға ұласты [22]. Осы процесте әлеуметтік медиа платформалары қатысушыларды жұмылдыру мен ақпарат таратуда маңызды рөл атқарды. Бұл жаңа медианың кең ауқымды саяси қозғалыстарды ұйымдастырудағы әлеуетін көрсетеді.

Сонымен қатар, феминистік және азаматтық белсенділік те әлеуметтік желілерге барған сайын көбірек сүйеніп келеді. Онлайн платформалар белсенділерге кең аудиторияға шығуға, іс-шараларды үйлестіруге және қоғамдық нормаларға қарсы тұруға мүмкіндік беруде. Бұл факторлар Қазақстанда белсенді әрі қатысушы саяси мәдениеттің қалыптасуына өз үлесін қосып отыр [23].

Саяси хэштегтер (#менояндым, #серуен). 2019 жылдың 9 маусымында Қазақстанда кезектен тыс президент сайлауы өтті. Бұл сайлау 2019 жылғы 19 наурызда еліміздің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев отставкаға кеткен соң ұйымдастырылды. Назарбаев биліктен кеткеннен кейін Конституцияға сәйкес Сенат төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаев уақытша президент қызметін атқарды. Сайлау науқаны кезінде азаматтық белсенділіктің айтарлықтай өсуі байқалды. Бүкіл елде талқылаулар өтіп, бірнеше қалада бейбіт шерулер болды. Кейбір азаматтар саяси трансформацияны алға тартса, басқалары тұрақтылық пен сабақтастыққа басымдық берді. Тұтастай алғанда, 2019 жылғы президенттік сайлау науқаны Қазақстанның саяси мәдениетінің өзгеру динамикасын көрсетіп, азаматтық белсенділік сезімін және халықтың, әсіресе жастардың саяси белсенділігінің артқанын көрсетті. Instagram, TikTok, Facebook желілерінде #менояндым, #adilsailayushin, #sailau2019, #отправдынеубежишь (#yucantfromthruht), #qazaqkoktemi, #уменяестьвыбор (#ihaveachoice), #oyanqazaqstan, #oyanqazaqstan, #т.б. сияқты хэштегтермен көптеген жазбалар жарияланды.

Instagram желісіндегі жұп бейне жазбаларында актер Әнуар Нұрпейісов, азаматтық белсенділер Әсия Төлесова мен Сүйінбике Сүлейменова, актриса Айсұлу Әзімбаева, блогер Мадина Мусина, блогер Азамат Маркленов, актриса Айнұр Ниязова және белсенді Сұлтан Мұсахан сияқты жас жұлдыздар бейнеленген [24]. Бейнероликтің екінші бөлігінде The Village Kazakhstan бас директоры Айсана Әшім қатысты; блогер Ұлан Қайраласов; ақын Самрат Ыржасов; актер Әнуар Нұрпейісов; саясаттанушы Бақытжан Бұхарбай; суретші Жандула Жапаров; журналист Әсем Жәпішева; режиссер Екатерина Суворова; кәсіпкер Алмас Маратұлы; және актриса Гүлнар Сілбаева. Олар Назарбаев билігі кезінде Қазақстанда 30 жылдан астам уақыт бойы сақталып келген түрлі салалардағы елдің проблемаларына тоқталды. Интернеттің бітелуі, сот және сайлау жүйелеріндегі кемшіліктер, статистикаға қатысты мәселелер – Қазақстан демократия индексі бойынша

144-орында, ең ластанған елдер арасында 20-шы орында және Баспасөз бостандығы индексі бойынша 180-нің ішінде 158-орында болды [25].

#меняндым хэштегі «Oyan, Qazaqstan!» 2019 жылы Қазақстанда пайда болған қозғалыс. Бұл қозғалыс өзін саяси реформаларды жақтайтын қозғалыс деп санайды. 2020 жылдан бастап ол бірқатар кездесулер ұйымдастырып, алдын ала «Менің дауысым ұрланды», «Тағы қанша ұрпақ жүйенің құрбаны болады?» және т.б. ұрандар жазылған тақтайшаларды ұстаған жастардың бейнероликтерін жасады. TikTok сайтында 3332 жазылушысы бар @oyanqazaqstan ресми парақшасы бар. Онда қазақстандықтардың саясаты мен өмірі туралы жарияланымдар орналастырылады. Сонымен бірге оның Instagram желісінде @oyanqazaqstankz аккаунты бар, 15,7 мың жазылушысы бар. Бұл қозғалыстың X (бұрынғы Twitter) (582 оқырман), Facebook (2,9 мың жазылушы) және Telegram (1579 жазылушысы) арналары бар.

Instagram желісінде осы хэштегпен 24,2 мыңнан астам жарияланымдар орналастырылған. TikTok желісінде #меняндым хэштегімен 58 бейне және #меняндымkz астында 71 бейне бар. Дегенмен, бұл бейнелердің кейбірі тақырыпқа қатысы жоқ, өйткені кездейсоқ көңілді мазмұн көбірек назар аудару немесе ұсыныс бетінде пайда болу үшін жиі орналастырылады. Бұл хэштег азаматтық белсенділікке, реформаларға және үкіметтің ашықтығын арттыруға шақыратын жастар арасындағы саяси оянудың символына айналды. Оны елдегі өзгерістерді жақтайтын белсенділер пайдаланды.

#seruen хэштегін (қазақша «қызу» немесе «серуендеу» дегенді білдіреді) «Oyan, Qazaqstan» қозғалысы өздерінің қоғамдық жиындары мен Instagram желісіндегі 500-ге жуық жазбаларында белсенді түрде пайдаланды. Мысалы, 2019 жылдың 5 маусымында олар белсенділер ашық қоғамдық кеңістікте пікірталас жүргізіп, қосыла алатын #серуен іс-шарасын ұйымдастырды. TikTok сайтында 43 бейне бар, бірақ олар белсенділерге қатысы жоқ [26].

#отправдынеубежишь («Шындықтан қашуға болмайды» дегенді білдіреді) хэштег 2019 жылы 21 сәуірде Алматыда, Қазақстанда болған наразылық акциясымен байланысты. Марафон шарасы барысында белсенділер Әсия Төлесова мен Бейбарыс Толымбеков Алматы жолдарының бірінің бойында «Шындықтан қаша алмайсың» және «Менде таңдау бар» деген сөздер жазылған баннер ұстады. Бұл демонстрация Қазақстандағы жастар басқаратын саяси белсенділіктің маңызды сәтіне айналды, ортақ мұраттары бар жастарды біріктіріп, «Oyan, Qazaqstan!», «Қаһарман», «Республика» сияқты қозғалыстардың қалыптасуына дем берді. «Oyan, Qazaqstan!» және «Қаһарман» саяси реформалар жүргізуде белсенділік танытып отыр. Олардың мүшелері адам құқықтарын қорғаумен айналысады, наразылық акцияларына қатысады және жастардың елдегі саяси процестерге қатысуын арттыру үшін жұмыс істейді [27]. Instagram желісінде 12,7 мыңнан астам жазба бар. Сонымен қатар, TikTok сайтында 88 бейне бар, олардың кейбіреулері тақырыпқа қатысы жоқ.

Сонымен қатар, «Qazaq көктемі» деген мағынаны білдіретін #qazaqkoktemi Қазақстан жастарының саяси оянуы мен азаматтық белсенділігінің символы ретінде қарастыруға болады. Демократиялық реформаларға, әлеуметтік әділеттілікке және үкіметтің жауапкершілігіне шақырулардан туындаған «Араб көктемі» сияқты, Qazaq көктемі қоғамдық саяси өзгерістерге, ашықтыққа және азаматтардың қатысуын арттыруға деген өскелең сұранысты білдіреді. Қозғалыстардың мәнмәтіндері мен ауқымдары әртүрлі болғанымен, екеуі де цифрлық белсенділік пен әлеуметтік медианың адамдарды жұмылдырудағы және реформалар үшін дауыстарын күшейтудегі рөлін көрсетеді. Instagram-да осы хэштегпен 1000-нан астам жарияланымдар және TikTok-та Oyan Qazaqstan қозғалысы жариялаған 4 жарияланым бар.

Қазақстанда #активистынеэкстремисты (аудармасы «Белсенділер экстремист емес») хэштегі азаматтық белсенділікті криминализациялауға қарсы мәлімдеме ретінде қолданылған. Ол саяси белсенділерді қудалауға және басып-жаншуға жауап ретінде пайда болып, пікір білдіруді, наразылық шерулеріне қатысуды және реформаларды насихаттауды экстремизммен теңестірмеу керектігін атап өтті, әсіресе 2022 жылғы «Қанды қантардан» («Сангинарлық қаңтар») кейін. Instagram желісінде бұл туралы 13 мыңнан астам жазба бар.

Президент Тоқаев #WakeUpKazakhstan және #menoindym хэштегтерімен байланысты жастар басқаратын қозғалыстарды мойындап, олардың ең алдымен жас және шығармашыл тұлғалардан тұратынын айтты [28]. Олардың көптеген идеялары жаңашыл және мойындауға лайық екенін атап өтті. Тоқаев сондай-ақ оның саясатының негізгі басымдықтарының бірі жастарды басқаруға және ұлттық мәселелер бойынша шешім қабылдауға тарту екенін тағы да айтты. Ол Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің маңыздылығына

тоқталды. Ол бұл қозғалыстардың өкілдерін көшеде емес, тәртіп пен тұрақтылық жағдайында өзекті мәселелерді талқылау үшін диалог алаңына шақыратынын мәлімдеді. Оның пікірінше, ашық диалог қана қоғамдағы ең өзекті мәселелердің тиімді шешімін табуға көмектеседі.

Әлеуметтік желілер мен хэштегтердің арқасында Қазақстандағы жағдайға халықаралық назар аударылды. Мысалы, «Шындықтан қаша алмайсың», «Менің таңдауым бар» және «Әділ сайлау үшін» деген сөз тіркестері бар туын ұстаған белсенділердің суреттері халықаралық жаңалықтардың басты тақырыптарында орын алып, Freedom House құқық қорғау ұйымының мәлімдемелерінде сілтеме жасалды. Оларға қолдау Лондон, Нью-Йорк сияқты қалаларда және одан тыс жерлерде айтылды. Бұл цифрландырудың нағыз күші – дауысты күшейту, хабардарлықты арттыру және әлеуметтік өзгерістерді жүргізу үшін әлеуметтік медианы пайдалану мүмкіндігі. Жастардың саяси мәдениеті контекстінде әлеуметтік медиа жастарға саяси дискурста белсенді қатысуға және шешім қабылдау үдерістеріне ықпал етуге мүмкіндік беретін, жұмылдыру, насихаттау және насихаттаудың негізгі құралына айналды.

Бейне жазбалардағы хэштегтерді талдау негізінде Instagram негізінен ойын-сауыққа бағытталған мазмұнды көрсететін TikTok-пен салыстырғанда жастар үшін саяси тұрғыдан белсенді платформа болып көрінеді.

Telegram мен Instagram-дағы топтар. Қазақстанда Instagram мен Telegram – жастар арасында ең танымал әлеуметтік желілердің бірі. 2023 жылдың наурыз айында 14-35 жас аралығындағы қазақстандық жастар арасында жүргізілген сауалнамаға сәйкес респонденттердің 71%-ы Instagram-ды, ал 59%-ы TikTok-ты, 57%-ы Telegram мен YouTube-ті, 27%-ы Вконтакте, 13%-ы Facebook-ті пайдаланған [29]. Сонымен қатар, 2022 жылдың желтоқсан айындағы жағдай бойынша Instagram-да Қазақстанда 12,6 миллион тіркелген қолданушы болды, олардың 33%-ы 25 жасқа толмаған [30]. Бұл сандар Instagram, Telegram, TikTok-тың қазақстандық жастардың өміріндегі басты рөлін көрсетеді.

Виктория Русакованың 2020 жылы MasaMedia сайтында жасаған контент-сараптамасына сәйкес, саясат, әлеуметтік мәселелер және құқықтар туралы мемдар, комикстер мен иллюстрациялар бар сегіз қазақстандық Instagram аккаунты анықталды [31]. Бұл @alpystogyz, @kiyelitezek, @qonandoyle, @zikibay, @shapalaque, @muratdilmanov, @inkazakhstanwedont, @ashyq_aspannn сияқты аккаунттар өзекті тақырыптарды қайта түсіндіріп, қайталанбас кейіпкерлер жасап, маңызды мәселелерді әзіл-қалжыңға айналдырды. 2025 жылдың 18 наурызындағы жағдай бойынша @alpystogyz, @inkazakhstanwedont және @ashyq_aspannn талдауымызға сүйенсек, 2022-2024 жылдар аралығында @shapalaque, @zikibay, @kiyelitezek жазбалар жазбаған. Бұған дейін қазақстандық және әлемдік саясаткерлердің түрлі карикатураларын жасаған @muratdilmanov енді тікелей эфирде суретшілер картиналар жасай алатын көркем қойылымдар ұйымдастыруға ден қойды. Тек @qonandoyle ғана осы күнге дейін белсенді болып, Қазақстанның өзекті мәселелерін әзілмен жариялап отыр. Бұл тенденция қоғамдық қатысу үлгілерінің өзгеруін, өзін-өзі цензураның күшеюін немесе цифрлық белсенділік стратегияларының дамуын көрсетуі мүмкін.

Қазақстанда Telegram саяси ақпаратпен алмасу, өзекті мәселелерді талқылау және азаматтық белсенділікті жұмылдыру үшін негізгі платформа ретінде қызмет етеді. Мемлекет бақылауындағы БАҚ-тан айырмашылығы, ол балама перспективалар ұсынады және пайдаланушыларға өз пікірлерін еркін жеткізуге мүмкіндік береді. Қазақстанда 2022 жылдың қаңтар айындағы оқиғалар кезінде билік интернетті толығымен жауып тастады, бұл азаматтардың ақпаратқа қол жеткізуін және олардың әрекеттерін үйлестіруін қиындатты. Осы кезеңде Telegram қолжетімді бірнеше байланыс платформаларының бірі болып қала берді, бірақ тек прокси серверлер арқылы жұмыс істеді. Қазақстандық IT маманы Нәрікби Мақсұт мыңдаған пайдаланушыларға шектеулерді айналып өтуге және байланыста болуға көмектесетін прокси-серверлерді ұсынды. Бұл Telegram-тың тәуелсіз ақпаратпен алмасу және цензура жағдайында азаматтарды жұмылдырудың негізгі құралы ретіндегі рөлін одан әрі күшейтті [32].

Жоғарыда айтылғандай, «Оян, Qazaqstan» саяси реформалар қозғалысының 1579 жазылушысы бар ресми арнасы және 2000-ға жуық посты бар.

Сондай-ақ «пятое января» («бесінші қаңтар») – 1858 жазылушы, «#Экстремист емес» – 1051 жазылушы, «Родина вас слушает» («Отан тыңдайды») – 7608 жазылушы, т.б. арналар түрлі саяси оқиғаларды жариялайды.

Онлайн петиция. Қазақстанда азаматтық белсенділікті арттыру мақсатында онлайн петициялардың бірыңғай платформасын құру реформасына сәйкес «e-Petition» ресми платформасы құрылды. 2021 жылдың

1 шілдесінен бастап Қазақстанда азаматтардың мемлекеттік органдарға өтініштерін жіберуге мүмкіндік беретін «e-Otinish» платформасы енгізілді. e-Otinish табысының негізінде «e-Petition» қызметі әзірленіп, іске қосылды. E-Petition платформасына қол жеткізу өтініштерді жіберуге арналған арнайы бөлімді қамтитын e-Otinish веб-сайты арқылы қол жетімді [33].

2024 жылдан бастап e-Petition платформасы Қазақстанда онлайн петицияларды жіберудің ресми құралы ретінде қызмет етеді. Бұл қызмет азаматтарға мемлекеттік органдарға ресми өтініштерді, шағымдарды немесе ұсыныстарды жіберуге мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың өтініштерінің күйін бақылауға және ресми жауаптар алуға мүмкіндік береді. Онлайн-петиция жүйесі заңды түрде ресімделсе де, ол 2024 жылдың сәуір айында толық заңды күшіне енеді, өйткені заң қолданысқа енгізілгенге дейін алты ай уақытты талап етеді, өйткені ол 2023 жылдың қазан айында қабылданған.

Қазақстанның бұрынғы Мәдениет және ақпарат вице-министрі болған Данияр Қадыров петициялар жергілікті (Мәслихат) деңгейінде қарау үшін кемінде 2500, ал үкімет деңгейінде 50000 қол жинау керек деп түсіндірді [34]. Бұл шек петициялардың билік органдары қарағанға дейін елеулі қоғамдық қызығушылықты көрсететінін қамтамасыз етеді.

2023 жылдың сәуірінде «Өтініштер туралы заң» күшіне енгенге дейін Қазақстанда петициялар нақты құқықтық мәртебесі жоқ, бейресми болып қала берді [35]. Бұл белгісіздік олардың тиімділігі мен әсеріне әсер етті. Дегенмен, онлайн петиция жүйесі ресми түрде жолға қойылғандықтан, қазір азаматтардың ресми арналар арқылы өз пікірлерін білдіруіне мүмкіндік беретін құқықтық база жасалды. Бейресми платформалардың бірі «www.otinish.kz» болды, ол TALAP қолданбалы зерттеулер орталығының жобасы болды. 2023 жылы онлайн петиция платформасы DDoS-шабуылына тап болып, оның жұмысын тоқтатты [36].

Осы алаңдағы ең көп қолдау тапқан және танымал петициялардың бірі «Қылмыстық және әкімшілік заңнаманы тұрмыстық зорлық-зомбылықтан қорғауға қатысты реформалар жүргізуге шақыратын Қазақстан Президентіне ашық үндеу» болды. Бұл петиция қоғамның назарын аударып, Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселелерін шешудің өзектілігін көрсететін 154 531 қол жинады. Платформадағы жоғары қолдау тапқан тағы бір петиция – «Қуандық Бишімбаев Уәлиханұлының отбасы мүшелері мен туыстарының мүлкі мен мүлкінің шығу тегіне тәуелсіз тексеру жүргізу туралы Қазақстан Республикасының Президентіне ашық үндеу» болды. Бұл петиция 51 638 қол жинап, қоғамдық қолдау көрсету бойынша екінші орында тұр.

Тағы бір әсерлі петиция елдің құқық қорғаушыларын қорғауға деген қоғамның талабын көрсететін «Құқық қорғаушылар Динара Смаилова, Алматы Мұхамеджанов және #НеМолчи Қорын қорғауға шақыру» болды.

Осы жағдайлардың барлығы Қазақстандағы азаматтық белсенділіктің артып келе жатқанын және қоғамның үкіметтің жауапкершілігі мен ашықтығын арттыру талабын көрсетеді. Алайда, бұл онлайн-петициялардың ешқандай заңды мәртебесі болмады, өйткені олар өтініштер туралы заң күшіне енгенге дейін қол қойылған.

2025 жылдың 15 наурызына дейін e-Petition платформасында барлығы 97 ресми петиция бар. Мұнда 2000-нан астам қол қойылған 14 петиция және 84-тен 2000-ға дейін қол қойылған басқа 83 петиция жүргізілді [37].

Жаңа медиа саяси белсенділік үшін жаңа мүмкіндіктер ашқанына қарамастан, ол бірқатар қиындықтарды да туындатады. Ақпараттың өте жылдам таралуы жалған ақпарат пен “фейк жаңалықтардың” кеңінен таралуына себеп болуы мүмкін. Бұл жағдай қоғамды шатастырып, азаматтардың саяси ұстанымына теріс әсер етуі ықтимал [21].

Сонымен қатар «клиптік сана» құбылысының дамуы – яғни қысқа әрі үстірт контентті тұтыну – пайдаланушылардың саяси түсінігінің тереңдігіне кері әсерін тигізуі мүмкін.

Мемлекеттің онлайн пікірталасты реттеуге және бақылауға тырысуы бұл мәселелерді одан әрі күрделендіре түседі. Биліктің басқаша ойлайтындарды тұншықтыруы мен онлайн белсенділікті бақылауға алуы сөз бостандығын шектеп, жаңа медианың ашық саяси мәдениетті қалыптастыру әлеуетін төмендетеді.

Қорытынды.

Жаңа медианың пайда болуы мен дамуы Қазақстандағы саяси мәдениетке, әсіресе жастар арасындағы саяси белсенділікке айтарлықтай әсер етуде. Бүгінгі күні әлеуметтік желілер саяси белсенділік пен пікірталас және мобилизацияның басты алаңына айналды. Жаңа медиа азаматтардың саяси белсенділігін әсіресе онлайн белсенділігін арттырып, әртүрлі көзқарастардың таралуына мүмкіндік беруде. Сонымен қатар ақпарат алу мен таратудың еркіндігі ақпараттық қауіпсіздік мәселесін де тудыруда, яғни жалған фейк ақпараттың таралуы мен ақпаратты мемлекеттік бақылау, цензура сияқты кедергілер әлі де сақталуда.

Жаңа медианың көпқырлы әсерін терең түсіну Қазақстандағы саяси үдерістерді ұғыну үшін ғана емес, сондай-ақ ұқсас әлеуметтік-саяси жағдайдағы елдердегі цифрлық белсенділікке де маңызды үлес қосады. Әлеуметтік медиа мен цифрлық құралдар қазақстандық жастардың саяси мәдениетіндегі өзгерістердің қуатты драйверіне айналды, олардың белсенділігі мен азаматтық санасын арттыруда. Instagram, Telegram және TikTok сияқты платформалар осы ландшафтта әртүрлі функцияларды атқарғанымен, олар саяси көрініс, пікірталас және белсенділік үшін кеңістікті қамтамасыз етеді. Электрондық петиция платформасын енгізу жастардың қатысуын одан әрі институттандырады, бірақ оның ұзақ мерзімді әсері әлі де көрінуі керек. Бұл цифрлық трансформациялар саяси мінез-құлықты қалай қалыптастыратынын және олардың азаматтық белсенділікте ұзақ мерзімді өзгерістерге әкелетінін түсіну үшін үздіксіз зерттеулер өте маңызды.

Зерттеу нәтижесі бойынша жаңа медианың Қазақстан азаматтарының саяси мәдениетінің оның ішінде әсіресе онлайн саяси қатысу мен саяси белсенділігінің артуында маңызды рөл атқаратыны анықталды. Бір жағынан, ол демократияландыруға ықпал етіп, азаматтардың саяси белсенділігін арттырса, екінші жағынан дезинформация, қоғамның фрагментациясы және цифрлық бақылаудың күшеюімен байланысты қиындықтар туғызатыны анықталды. Қазақстанның саяси мәдениетінің болашағы жаңа медианың азаматтық қоғам мен демократиялық институттарды дамытуымен тікелей байланысты екені анықталды.

Қаржыландыру. Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (BR27195711 «Қазақстандағы әлеуметтік-саяси процестер (1980-2020): демократияландыру тәжірибесі және Әділетті мемлекеттің қалыптасуы»).

Авторлардың қосқан үлесі:

Төлен Ж.М. – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін нақтылау, теориялық әдебиеттерді саралау, зерттеу материалдарын жинап, талдау жүргізу, сондай-ақ жұмыстың теориялық және практикалық бөлімдері мен қорытындысын ғылыми негіздеу;

Халбеков А.Б. – әдебиетпен жұмыс, тілдік материалдарды іріктеу мен талдау, теориялық дереккөздерді жүйелеу;

Жандосова Ш.М. – дереккөздер базасын жүйелеу, мәтінді ғылыми-стильдік өңдеу, дәйексөздер мен сілтемелердің дұрыстығын тексеру, қолжазбаның соңғы редакциясын дайындауға қатысу.

Әдебиеттер тізімі

1. Гердер, И.Г. (1977) Идеи к философии истории человечества. Москва: Наука, с. 368.
2. Almond, G.A., Verba, S. (1963) The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. Princeton: Princeton University Press.
3. Sairambay, Y. (2021) "Political culture and participation in Russia and Kazakhstan: A new civic culture with contestation?", Slavonica, 26(2), pp. 116-127. <https://doi.org/10.1080/13617427.2021.1983095>
4. Bennett, W.L. (2012) "The personalization of politics: Political identity, social media, and changing patterns of participation", The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 644(1), pp. 20-39. <https://doi.org/10.1177/00027162124514284>
5. Smyth, T.N., Best, M.L. (2013) "Tweet to trust: Social media and elections in West Africa", in Proceedings of the Sixth International Conference on Information and Communication Technologies and Development: Full Papers, 1, pp. 133-141.

6. Loader, B.D., Vromen, A., Xenos, M.A. (2014) "The networked young citizen: Social media, political participation and civic engagement", *Information, Communication & Society*, 17(2), pp. 143-150. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2013.871571>
7. Dickinson, J. (2014) "«Prosymo maksimal'nyi perepost!» Tactical and discursive use of social media in Ukraine's Euromaidan", *Ab Imperio*, (3).
8. Kulyk, V. (2014) "The media at the time of unrest: A report of a Maidan participant", *Russian Journal of Communication*, 6(2), pp. 181-185. <https://doi.org/10.1080/19409419.2014.908695>
9. Onuch, O. (2014) "Social networks and social media in Ukrainian «Euromaidan» protests", *The Washington Post*, 2 January. Available via the link: <https://web.archive.org/web/20160617050614/https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/01/02/social-networks-and-social-media-in-ukrainian-euromaidan-protests-2/> (Accessed: 03.07.2025).
10. UNAIDS (2010) *UNAIDS Outlook Report July 2010*. World Health Organization, pp. 142-143.
11. Andresen, K. (2011) "Why Slacktivism is Underrated", *Mashable*. Available via the link: <https://web.archive.org/web/20111102050000/http://mashable.com/2011/11/02/slacktivism/> (Accessed: 03.07.2025).
12. Трамп рассказал, как относится к TikTok (2024). Доступно по ссылке: <https://www.mk.ru/politics/2024/12/16/tramp-rasskazal-kak-otnositsya-k-prilozheniyu-tiktok.html> (Дата обращения: 03.07.2025).
13. Sembinova, A., Nurov, M., Rashimbetov, R., Nessipkaliyev, D., & Mamytkanov, D. (2025). "Charity Work and Religious Orientation: The Experience of the Student-Age Population", *Journal of Culture and Values in Education*, 8(3), 39-60. <https://doi.org/10.46303/jcve.2025.26>
14. Bennett, W.L., Segerberg, A. (2013) "The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics", *Information, Communication & Society*, 15(5), pp. 739-768. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.670661>
15. Bode, L. and Dalrymple, K.E. (2016) "Politics in 140 characters or less: Campaign communication, network interaction, and political participation on Twitter", *Journal of Political Marketing*, 15(4), pp. 311-332.
16. Morozov, E. (2012) *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: PublicAffairs.
17. Rystina, I.S. (2013) "Evolution of the political culture of the youth of Kazakhstan", *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 89, pp. 293-298. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.869>
18. Kosnazarov, D. (2019) "Hashtag Activism: Youth, Social Media and Politics in Kazakhstan", *Voices on Central Asia*. Available via the link: <https://voicesoncentralasia.org/hashtag-activism-youth-social-media-and-politics-in-kazakhstan/> (Accessed: 03.07.2025).
19. Bekmagambetov, A. et al. (2018) "Critical social media information flows: Political trust and protest behaviour among Kazakhstani college students", *Central Asian Survey*, 37(4), pp. 526-545. <https://doi.org/10.1080/02634937.2018.1479374>
20. Tolen, Zh., Alisherova, A. (2023) "The role of new media in the political participation of young people in Kazakhstan", *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, 144(3), pp. 23-36. Available via the link: <https://bulpolit.enu.kz/index.php/main/article/view/86> (Accessed: 03.07.2025).
21. Tolen, Zh., Aitymbetov, N., Ismagambetov, T., Toktarov, Y. and Alisherova, A. (2023) "The Impact of Digitalization on Political Engagement Among Kazakhstani Youth: A Comparative Study Before and After 'Qandy Qantar' of 2022", *Journal of Social Studies Education Research*, 14(3), pp. 97-116. Available via the link: <https://www.jsser.org/index.php/jsser/article/view/5132> (Accessed: 03.07.2025).
22. Kozlowska, J. (2023) "A year after Kazakhstan's deadly riots, questions persist", *AP News*, 20 January. Available via the link: <https://apnews.com/article/politics-kassym-jomart-tokayev-kazakhstan-almaty-27777324a342490b-737866449ca00f93> (Accessed: 03.07.2025).
23. Azizi, A. (2023) "From Social Media to Social Change: Online Platforms' Impact on Kazakhstan's Feminist and Civil Activisms", in: Mihr, A., Sorbello, P. and Weiffen, B. (eds) *Securitization and Democracy in Eurasia*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16659-4_14
24. МЕН ОЯНДЫМ (б. г.) Видеоатериал. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://vkvideo.ru/video356110771_456241320 (Қаралған күні: 03.07.2025).

-
25. Ұйқыңды жалғастыра бер, ал мен ояндым (б. г.) Видеоматериал. Сілтеме арқылы қол жетімді: https://vkvideo.ru/video-164332455_456239245 (Қаралған күні: 03.07.2025).
26. Amnesty International (б. г.) *Kazakhstan: Four activists' mobile devices infected with Pegasus Spyware*. Available via the link: <https://www.amnesty.org/> (Accessed: 03.07.2025).
27. «От правды не убежишь»: Как сложилась жизнь авторов акции спустя 4 года (б. г.) Доступно по ссылке: https://youth.kz/article/ot-pravdy-ne-ubezhish-kak-slozhilas-zhizn-avtorov-akcii-spustya-4-goda-7AVq88sctrxIIc0UWXQp?utm_source=chatgpt.com (Дата обращения: 03.07.2025).
28. Токаев о #Менояндым: Надо отдать им должное (б. г.) Доступно по ссылке: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-o-menoyandyim-nado-otdat-im-doljnoe-371760/?ysclid=m8bonho6oa559639590 (Дата обращения: 03.07.2025).
29. Рейтинг социальных сетей в Казахстане и что от них ждут покупатели (б. г.) Доступно по ссылке: https://profit.kz/news/64582/Rejting-socialnih-setej-v-Kazahstane-i-что-ot-nih-zhdut-pokupateli/?utm_source=chatgpt.com (Дата обращения: 03.07.2025).
30. Сколько казахстанцев в интернете и что они там делают – цифры из исследования digital-рынка (2022) Доступно по ссылке: https://digitalbusiness.kz/2022-12-27/skolko-kazahstanczev-v-internete-i-что-oni-tam-delayut-cifry-iz-issledovaniya-digital-rynka/?utm_source=chatgpt.com (Дата обращения: 03.07.2025).
31. Masa Media (б. г.) *8 казахстанских инстаграм-аккаунтов о политике*. Доступно по ссылке: <https://masa.media/ru/site/instagramday-sayasat-zhayly-8-azastandy-akkaunt?ysclid=m8e7qf516764243598> (Дата обращения: 03.07.2025).
32. «КНБ-шники тоже использовали мои прокси». Нарикби Максут о разработках, которые помогли казахстанцам во время январских событий (б. г.) Доступно по ссылке: https://esquire.kz/knb-shniki-tozhe-ispolzovali-moi-proksi-narikbi-maksut-o-razrobotah-kotorye-pomogali-kazahstancam-vo-vremja-janvarskih-sobytij/?utm_source=chatgpt.com (Дата обращения: 03.07.2025).
33. Онлайн-петиции (б. г.) Доступно по ссылке: <https://drfl.kz/ru/online-petitsii-v-kazahstane/> (Дата обращения: 03.07.2025).
34. Қазақстандағы онлайн-петициялар 2024 жылғы сәуірден бастап заңды күшіне енеді (2024). Сілтеме арқылы қол жетімді: https://inbusiness.kz/kz/last/kazakstandagy-onlajn-peticiyalar-2024-zhylgy-sauir-den-bastap-zandy-kushine-enedi?utm_source=chatgpt.com (Қаралған күні: 03.07.2025).
35. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы (2023) «Әділет» АҚЖ. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000031> (Қаралған күні: 03.07.2025).
36. TALAP петиция сайты (б. г.) Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://otinish.kz/ru/> (Қаралған күні: 03.07.2025).
37. Озвучено решение по петиции об утильборе (б. г.) Доступно по ссылке: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ozvucheno-reshenie-po-petitsii-ob-utilibore-541930/?utm_source=chatgpt.com (Дата обращения: 03.07.2025).

Ж.М. Толен¹, А.Б. Халбеков², Ш.М. Жандосова³

¹Университет Туран, Национальная академия наук при Президенте РК, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
(E-mail: tolen.zh.kz@gmail.com, armanhalbekov041@gmail.com, sholpan_zhandosova@mail.ru)

Влияние новых медиа на политическую культуру в Казахстане

Аннотация. В современную цифровую эпоху новые медиа-платформы существенно изменили политическую культуру и участие граждан в разных странах мира. В Казахстане, обладающем уникальной социально-политической структурой, также наблюдаются изменения в политическом участии, особенно среди молодежи. Широкое распространение социальных медиа оказало влияние на политическую активность и общественное мнение, вызвав значительные изменения в политической культуре страны. В данной статье

рассматривается влияние новых медиа на политическую культуру Казахстана, в том числе на формирование политических знаний, ценностей граждан и их политическую активность. Основное внимание уделяется активности молодежи, доверию к государственным институтам и динамике гражданского участия. Опираясь на новейшие исследования и статистические данные, авторы статьи анализируют, как цифровые платформы становятся пространством для выражения политических взглядов и мобилизации, каким образом они влияют на восприятие управления и социальных проблем, а также какова роль социальных сетей как инструмента политического участия. Посредством контент-анализа политического дискурса казахстанцев в социальных сетях в статье исследуются частота политического контента, его тематика (поддерживающая, критическая, нейтральная) и формы участия (лайки, репосты, комментарии).

Ключевые слова: политическая культура, новые медиа, политический активизм, онлайн-участие, социальные медиа.

Zh.M. Tolen¹, A.B. Khalbekov², Sh.M. Zhandosova³

¹Turan University, National Academy of Sciences under the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*³Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: tolen.zh.kz@gmail.com, armanhalbekov041@gmail.com, sholpan_zhandosova@mail.ru)*

The influence of new media on political culture in Kazakhstan

Abstract. In the modern digital era, new media platforms have significantly changed political culture and citizen participation in different countries around the world. Kazakhstan, which has a unique socio-political structure, is also experiencing changes in political participation, especially among young people. The widespread use of social media has influenced political activity and public opinion, causing significant changes in the country's political culture. This article examines the impact of new media on the political culture of Kazakhstan, including the formation of political knowledge, values, and political activity of citizens. The focus is on youth activism, trust in public institutions, and the dynamics of civic participation. Drawing on the latest research and statistics, the article analyzes how digital platforms are becoming spaces for political expression and mobilization, how they influence the perception of governance and social issues, and the growing role of social media as a tool for political participation. Through content analysis of the political discourse of Kazakhstanis on social networks, the article examines the frequency of political content, its subject matter (supportive, critical, neutral), and forms of participation (likes, reposts, comments).

Keywords: political culture, new media, political activism, online participation, social media.

References

1. Herder, J.G. (1977) *Idey k filosofii istorii chelovechestva*. Moskva: Nauka, str. 333–368. [in Russian]
2. Almond, G.A., Verba, S. (1963) *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.
3. Sairambay, Y. (2021) "Political culture and participation in Russia and Kazakhstan: A new civic culture with contestation?", *Slavonica*, 26(2), pp. 116-127. <https://doi.org/10.1080/13617427.2021.1983095>
4. Bennett, W.L. (2012) "The personalization of politics: Political identity, social media, and changing patterns of participation", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 644(1), pp. 20-39. <https://doi.org/10.1177/00027162124514284>
5. Smyth, T.N., Best, M.L. (2013) "Tweet to trust: Social media and elections in West Africa", in *Proceedings of the Sixth International Conference on Information and Communication Technologies and Development: Full Papers*, 1, pp. 133-141.
6. Loader, B.D., Vromen, A., Xenos, M.A. (2014) "The networked young citizen: Social media, political participation and civic engagement", *Information, Communication & Society*, 17(2), pp. 143-150. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2013.871571>

-
7. Dickinson, J. (2014) “«Prosymo maksimal’nyi perepost!» Tactical and discursive use of social media in Ukraine’s Euromaidan”, *Ab Imperio*, (3).
 8. Kulyk, V. (2014) “The media at the time of unrest: A report of a Maidan participant”, *Russian Journal of Communication*, 6(2), pp. 181-185. <https://doi.org/10.1080/19409419.2014.908695>
 9. Onuch, O. (2014) “Social networks and social media in Ukrainian «Euromaidan» protests”, *The Washington Post*, 2 January. Available via the link: <https://web.archive.org/web/20160617050614/https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/01/02/social-networks-and-social-media-in-ukrainian-euromaidan-protests-2/> (Accessed: 03.07.2025).
 10. UNAIDS (2010) *UNAIDS Outlook Report July 2010*. World Health Organization, pp. 142-143.
 11. Andresen, K. (2011) “Why Slacktivism is Underrated”, *Mashable*. Available via the link: <https://web.archive.org/web/20111102050000/http://mashable.com/2011/11/02/slacktivism/> (Accessed: 03.07.2025).
 12. Tramp rasskazal, kak otnositsja k TikTok (2024). Dostupno po ssylke: <https://www.mk.ru/politics/2024/12/16/tramp-rasskazal-kak-otnositsya-k-prilozheniyu-tiktok.html> (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
 13. Sembinova, A., Nurov, M., Rashimbetov, R., Nessipkaliyev, D., & Mamytkanov, D. (2025). “Charity Work and Religious Orientation: The Experience of the Student-Age Population”, *Journal of Culture and Values in Education*, 8(3), 39-60. <https://doi.org/10.46303/jcve.2025.26>
 14. Bennett, W.L., Segerberg, A. (2013) “The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics”, *Information, Communication & Society*, 15(5), pp. 739-768. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.670661>
 15. Bode, L. and Dalrymple, K.E. (2016) “Politics in 140 characters or less: Campaign communication, network interaction, and political participation on Twitter”, *Journal of Political Marketing*, 15(4), pp. 311-332.
 16. Morozov, E. (2012) *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: PublicAffairs.
 17. Rystina, I.S. (2013) “Evolution of the political culture of the youth of Kazakhstan”, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 89, pp. 293-298. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.869>
 18. Kosnazarov, D. (2019) “Hashtag Activism: Youth, Social Media and Politics in Kazakhstan”, *Voices on Central Asia*. Available via the link: <https://voicesoncentralasia.org/hashtag-activism-youth-social-media-and-politics-in-kazakhstan/> (Accessed: 03.07.2025).
 19. Bekmagambetov, A. et al. (2018) “Critical social media information flows: Political trust and protest behaviour among Kazakhstani college students”, *Central Asian Survey*, 37(4), pp. 526-545. <https://doi.org/10.1080/002634937.2018.1479374>
 20. Tolen, Zh., Alisherova, A. (2023) “The role of new media in the political participation of young people in Kazakhstan”, *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series*, 144(3), pp. 23-36. Available via the link: <https://bulpolit.enu.kz/index.php/main/article/view/86> (Accessed: 03.07.2025).
 21. Tolen, Zh., Aitymbetov, N., Ismagambetov, T., Toktarov, Y. and Alisherova, A. (2023) “The Impact of Digitalization on Political Engagement Among Kazakhstani Youth: A Comparative Study Before and After ‘Qandy Qantar’ of 2022”, *Journal of Social Studies Education Research*, 14(3), pp. 97-116. Available via the link: <https://www.jsser.org/index.php/jsser/article/view/5132> (Accessed: 03.07.2025).
 22. Kozlowska, J. (2023) “A year after Kazakhstan’s deadly riots, questions persist”, *AP News*, 20 January. Available via the link: <https://apnews.com/article/politics-kassym-jomart-tokayev-kazakhstan-almaty-27777324a342490b-737866449ca00f93> (Accessed: 03.07.2025).
 23. Azizi, A. (2023) “From Social Media to Social Change: Online Platforms’ Impact on Kazakhstan’s Feminist and Civil Activisms”, in: Mihr, A., Sorbello, P. and Weiffen, B. (eds) *Securitization and Democracy in Eurasia*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16659-4_14
 24. MEN OJaNDYM (b. g.) Videomaterial. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://vkvideo.ru/video356110771_456241320 (Karalghan kuni: 03.07.2025). [in Kazakh]
 25. Ujkyndy zhalgastyra ber, al men ojandym (b. g.) Videomaterial. Silteme arkyly kol zhetimdi: https://vkvideo.ru/video-164332455_456239245 (Karalghan kuni: 03.07.2025). [in Kazakh]

-
26. Amnesty International (б. р.) Kazakhstan: Four activists' mobile devices infected with Pegasus Spyware. Available via the link: <https://www.amnesty.org/> (Accessed: 03.07.2025).
27. «От правды не убежишь»: Как slozhilas' zhizn' avtorov akcii spustja 4 goda (b. g.) Dostupno po ssylke: https://youth.kz/article/ot-pravdy-ne-ubezhish-kak-slozhilas-zhizn-avtorov-akcii-spustya-4-goda-7AVq88sc-trxIIc0UWXQp?utm_source=chatgpt.com (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
28. Tokaev o #Menojandym: Nado otdat' im dolzhnoe (b. g.) Dostupno po ssylke: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-o-menojandym-nado-otdat-im-dolzhnoe-371760/?ysclid=m8bonho6oa559639590 (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
29. Rejting social'nyh setej v Kazahstane i chto ot nih zhдут pokupateli (b. g.) Dostupno po ssylke: https://profit.kz/news/64582/Rejting-socialnih-setej-v-Kazahstane-i-что-ot-nih-zhdut-pokupateli/?utm_source=chatgpt.com (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
30. Skol'ko kazahstanczev v internete i chto oni tam delajut – cifry iz issledovaniya digital-rynka (2022) Dostupno po ssylke: https://digitalbusiness.kz/2022-12-27/skolko-kazahstanczev-v-internete-i-что-oni-tam-delayut-cifry-iz-issledovaniya-digital-rynka/?utm_source=chatgpt.com (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
31. Masa Media (b. g.) 8 kazahstanskih instagram-akkauntov o politike. Dostupno po ssylke: <https://masa.media/ru/site/instagramday-sayasat-zhayly-8-azastandy-akkaunt?ysclid=m8e7qf516764243598> (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
32. «KNB-shniki tozhe ispol'zovali moi proksi». Narikbi Maksut o razrabotkah, kotorye pomogali kazahstancam vo vremja janvarskih sobytij (b. g.) Dostupno po ssylke: https://esquire.kz/knb-shniki-tozhe-ispolzovali-moi-proksi-narikbi-maksut-o-razrabotah-kotorye-pomogali-kazahstancam-vo-vremja-janvarskih-sobytij/?utm_source=chatgpt.com (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
33. Onlajn-peticii (b. g.) Dostupno po ssylke: <https://drfl.kz/ru/online-petitsii-v-kazahstane/> (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]
34. Kazakstandagy onlajn-peticijalar 2024 zhylygy sauirден bastap zandy kushine enedi (2024). Silteme arkyly kol zhetimdi: https://inbusiness.kz/kz/last/kazakstandagy-onlajn-peticijalar-2024-zhylygy-sauirden-bastap-zandy-kushine-enedi?utm_source=chatgpt.com (Karalgan kuni: 03.07.2025). [in Kazakh]
35. Kazakstan Respublikasynyn kejbir zannamalyk aktilerine ozgerister men tolyktyrular engizu turaly (2023) «Adilet» AKZh. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000031> (Karalgan kuni: 03.07.2025). [in Kazakh]
36. TALAP peticiya sajty (b. g.) Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://otinish.kz/ru/> (Karalgan kuni: 03.07.2025). [in Kazakh]
37. Ozvucheno reshenie po peticii ob util'sbore (b. g.) Dostupno po ssylke: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ozvucheno-reshenie-po-petitsii-ob-util'sbore-541930/?utm_source=chatgpt.com (Data obrashhenija: 03.07.2025). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Төлен Ж.М. – PhD, Тұран университеті Халықаралық қатынастар және дипломатия жоғары мектебінің зерттеуші-профессоры, ҚР Президенті жанындағы Ұлттық ғылым академиясы Білім және қоғамды дамыту орталығының басшысы, Алматы, Қазақстан.

Халбеков А.Б. – PhD докторант, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жандосова Ш.М. – PhD, қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Толен Ж.М. – PhD, профессор-исследователь Высшей школы международных отношений и дипломатии университета Туран, руководитель Центра образования и общественного развития Национальной академии наук при Президенте РК, Алматы, Казахстан.

Халбеков А.Б. – PhD докторант, кафедра политологии и политических технологий, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Жандосова Ш.М. – PhD, ассоциированный профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

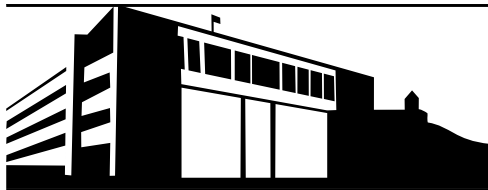
Tolen Zh.M. – PhD, Research Professor, High School of International Relations and Diplomacy, Turan University, Head of the Center for Education and Social Development of the National Academy of Sciences under the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Khalbekov A.B. – PhD student, Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhandossova Sh.M. – PhD, Associate Professor, Chief Researcher of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ОПЫТ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В ОБЕСПЕЧЕНИИ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ПОДХОД И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Б.С. Сегизбаева¹ , Р.М. Таштемханова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: bbizhanova8@gmail.com, tashtemkhanova@mail.ru

Аннотация. В условиях глобализации и ускоренной цифровизации кибербезопасность превращается в стратегический приоритет, оказывающий непосредственное влияние на национальную безопасность, экономическое развитие и социальную стабильность государств. Киберугрозы приобретают всё более комплексный и транснациональный характер: возрастают масштабы атак на критическую инфраструктуру, государственные учреждения, финансово-экономическую систему, а также на социальные и информационные сети. Эти вызовы обуславливают необходимость формирования целостной и устойчивой системы кибербезопасности, которая должна сочетать правовое регулирование, институциональные механизмы, кадровую подготовку и международное сотрудничество.

Европейский союз выработал целостный подход к кибербезопасности, который основан на стратегических документах и нормативных актах, таких как Общая стратегия ЕС по кибербезопасности, Директива NIS и GDPR. Европейская модель сочетает превентивные меры, институциональную ответственность, защиту персональных данных и соблюдение цифровых прав граждан, а также развитие потенциала специализированных агентств и исследовательских центров. ЕС уделяет особое внимание международному взаимодействию, в том числе с НАТО и ООН, рассматривая киберугрозы как общую глобальную проблему.

Целью статьи является проведение сравнительного анализа европейского опыта и выявление возможностей его адаптации в контексте Казахстана. В исследовании применены методы контент-анализа стратегических документов, сравнительного анализа институциональных моделей, а также SWOT-анализа национальной системы кибербезопасности. Такой подход позволяет выявить сильные и слабые стороны существующей системы Казахстана, определить угрозы и возможности, связанные с её дальнейшим развитием.

Результаты исследования показывают, что Казахстану необходимо сконцентрироваться на институциональной модернизации, повышении межведомственной координации, совершенствовании подготовки специалистов в сфере информационной безопасности и интеграции международных стандартов.

Важным направлением становится формирование национальной культуры кибербезопасности, которая предполагает повышение уровня цифровой грамотности населения, вовлечение частного сектора и академического сообщества. Таким образом, опыт Европейского союза может быть использован в качестве модели для создания устойчивой и эффективной киберполитики Казахстана, что позволит повысить национальную устойчивость к глобальным киберугрозам и обеспечить гармоничное развитие в условиях цифровой трансформации.

Ключевые слова: кибербезопасность, цифровая устойчивость, критическая инфраструктура, цифровизация, информационные системы, государственное регулирование, международные стандарты, защита персональных данных, киберугрозы, киберполитика.

Введение

Цифровые технологии становятся неотъемлемым элементом государственного управления, экономики, национальной обороны и социальной инфраструктуры. Расширение цифровых процессов сопровождается ростом количества и сложности киберугроз, что приводит к повышению уязвимости как отдельных информационных систем, так и критически важной инфраструктуры в целом. Эти вызовы требуют от государств выработки целостной и устойчивой политики в сфере кибербезопасности, основанной на международных стандартах, институциональной скоординированности и эффективном государственном регулировании.

Актуальность темы подтверждается и словами Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева, который на встрече с учёными в Алматы в 2024 году отметил: «В эпоху цифровизации данные становятся новым “золотом”, и вопрос их комплексной защиты приобретает критически важное значение. Уже сегодня необходимо начинать подготовку специалистов и проведение передовых исследований в области кибербезопасности» [1]. Данная позиция подчёркивает стратегическую значимость темы и необходимость своевременного научного и институционального ответа на современные вызовы цифровой эпохи.

Одним из наиболее продвинутых примеров успешной реализации киберполитики является Европейский союз (ЕС), который за последние десятилетия разработал и внедрил комплексную модель кибербезопасности. В её основе лежат современные нормативно-правовые акты, требования по защите персональных данных, международные стандарты управления информационной безопасностью, а также функционирование специализированных агентств и стратегий по защите критической цифровой инфраструктуры. Страны ЕС демонстрируют высокий уровень цифровой устойчивости, что делает их опыт релевантным для анализа и возможным для практического применения в других государствах. В этой связи и Казахстан не составляет исключения.

Как было уже сказано выше, цель настоящего исследования заключается в анализе европейского подхода к обеспечению кибербезопасности и выработке практических рекомендаций по его применению в казахстанском контексте. Для достижения указанной цели нами обозначены следующие задачи: изучить нормативно-правовые, институциональные и стратегические механизмы, реализуемые в странах Европейского союза; провести сравнительный анализ с действующей системой кибербезопасности Республики Казахстан; определить возможности применения и интеграции наиболее эффективных элементов европейской модели с учётом приоритетов и национальных особенностей.

Материалы и методы исследования

Кибербезопасность в современном государственном управлении рассматривается как неотъемлемая часть национальной безопасности и цифрового суверенитета. Согласно докладу Международного союза электросвязи, эффективное регулирование в данной сфере требует не только технической оснащённости, но и наличия нормативной базы, институциональной координации и международного взаимодействия [2, 1 с.]. Современная теория кибербезопасности исходит из необходимости защиты конфиденциальности,

целостности и доступности информации, функционирования критической инфраструктуры и обеспечения доверия к цифровой среде. Основу успешных стратегий кибербезопасности составляет использование международных стандартов. Одним из наиболее признанных является стандарт ISO/IEC 27001, определяющий требования к системам управления информационной безопасностью, в том числе в государственных структурах. Важное значение имеет также Общий регламент Европейского союза по защите данных, который ввёл обязательные требования по их защите во всех сферах цифрового взаимодействия. Эти нормы стали основой европейской концепции цифрового суверенитета и способствовали формированию правовой культуры в вопросах кибербезопасности.

Методологическая основа настоящего исследования базируется на трех взаимодополняющих подходах. Во-первых, используется сравнительный анализ, предполагающий сопоставление правовых основ, институциональных моделей, стратегий и стандартов, реализуемых в Европейском союзе и в Республике Казахстан. Во-вторых, применяется контент-анализ официальных документов, таких как национальные стратегии, законы, программы, а также аналитических материалов международных организаций, включая Международный союз электросвязи, Европейское агентство по кибербезопасности, Организацию экономического сотрудничества и развития и др. В-третьих, проводится SWOT-анализ, направленный на выявление сильных и слабых сторон, возможностей и угроз, присущих казахстанской системе кибербезопасности в контексте заимствования европейского опыта. Такой комплексный подход позволяет не только описать структуру кибербезопасности в ЕС, но и определить элементы, которые возможно применить и адаптировать к национальным реалиям и цифровым приоритетам Казахстана.

Система кибербезопасности в Европейском союзе. На фоне стремительного развития цифровых технологий и роста трансграничных киберугроз Европейский союз выстроил многоуровневую и институционально устойчивую систему кибербезопасности, включающую правовое регулирование, функционирование профильных институтов, защиту критической цифровой инфраструктуры и развитие международного сотрудничества. Такая модель не только отражает внутренние потребности ЕС, но и служит ориентиром для других государств.

Одним из центральных компонентов правового регулирования является Общий регламент по защите данных (General Data Protection Regulation, или GDPR), вступивший в силу в 2018 году. Этот нормативный акт определяет общие правила обработки персональных данных в странах ЕС и стал основой концепции «цифрового суверенитета». Согласно Европейской комиссии, GDPR способствует укреплению доверия пользователей к цифровой среде и создает стимулы для организаций к внедрению безопасных информационных систем [3]. На практике он предусматривает штрафы до 20 млн евро или 4% от годового оборота компании, что делает его одним из самых жёстких инструментов цифрового регулирования.

Дополняющим элементом является директива NIS2, принятая в декабре 2022 года, которая расширяет объём обязательств для организаций, обеспечивающих устойчивость сетей и информационных систем. Она распространяется на более широкий спектр секторов, включая энергетику, здравоохранение, транспорт, финансовые и почтовые услуги, а также публичное управление. В частности, государства-члены обязаны создать национальные стратегии кибербезопасности, определить органы по надзору и обеспечить обмен информацией между участниками [3, с. 12]. Ожидается, что полное внедрение директивы увеличит охват регулирования в ЕС до 160 000 компаний по сравнению с примерно 15 000, подпадавшими под первую директиву NIS [3, с. 13].

Институциональную основу системы кибербезопасности составляет Агентство Европейского союза по кибербезопасности (ENISA), обладающее мандатом на разработку методических рекомендаций, проведение учений и поддержку государств-членов в построении стратегий. В рамках Акта о кибербезопасности 2019 года ENISA получила полномочия координировать европейскую систему сертификации ИКТ-продуктов, обеспечивая технологическую устойчивость и доверие к цифровому рынку [3, с. 16]. В 2022 году ENISA провела более 20 учений и консультаций с участием представителей бизнеса и государств-членов, в том числе масштабную тренировку «Cyber Europe» [3, с. 19].

На национальном уровне активно действуют органы вроде Федерального ведомства по информационной безопасности Германии (BSI) и Национальной комиссии по информатике и свободам Франции (CNIL). Они реализуют положения европейского законодательства, проводят мониторинг и контроль за

исполнением норм, а также участвуют в реагировании на инциденты. Например, в 2023 году CNIL наложила административные штрафы на общую сумму более 100 млн евро за нарушение требований GDPR, включая громкие кейсы против Google и TikTok [3, с. 23].

Защита критической цифровой инфраструктуры осуществляется через национальные программы, включая немецкую концепцию KRITIS. Она охватывает объекты энергетики, водоснабжения, телекоммуникаций и транспорта, предписывая обязательные меры по внедрению систем информационной безопасности, тестированию устойчивости к атакам и оперативной отчётности о происшествиях. Согласно данным BSI, только в 2023 году было зарегистрировано более 1 100 инцидентов, касающихся критической инфраструктуры [3, с. 25].

Международное измерение представлено сотрудничеством с НАТО, которое включает обмен разведывательной информацией, согласование стратегий и участие в совместных киберучениях. ЕС и НАТО регулярно координируют действия по линии Hybrid CoE и осуществляют обмен аналитикой по угрозам. Дополнительно, Акт о кибербезопасности ЕС закрепил единый подход к сертификации цифровых продуктов, что содействует созданию единого киберпространства [3, с. 30].

Таким образом, модель ЕС опирается на сбалансированное сочетание жёсткого регулирования, институциональной координации и международного взаимодействия, обеспечивая высокий уровень цифровой устойчивости и управления киберрисками.

Система кибербезопасности Республики Казахстан. Казахстан последовательно выстраивает государственную политику в сфере кибербезопасности, опираясь на стратегические документы, правовое регулирование и институциональные инициативы. Основу этой политики составляет Концепция кибербезопасности «Киберщит Казахстана», утверждённая постановлением Правительства № 407 от 30 июня 2017 года. Документ определяет приоритетные направления защиты цифровой инфраструктуры и создания безопасной информационной среды [4].

Нормативно-правовая база включает в себя ряд ключевых законов и подзаконных актов. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» устанавливает основы функционирования цифрового государства и положения об обеспечении информационной безопасности. В свою очередь, Закон «О персональных данных и их защите» от 2013 года регулирует правовые аспекты обработки и защиты персональных данных. В отличие от европейского законодательства, казахстанская правовая модель не содержит комплексных механизмов ответственности за утечки данных. Например, отсутствует чётко определённая обязанность субъектов уведомлять контролирующие органы о произошедших инцидентах в установленные сроки [4, с. 18].

Для технического регулирования в области информационной безопасности действуют национальные стандарты, основанные на международных, в частности ISO/IEC 27001. Однако фактический уровень их внедрения остаётся ограниченным: по данным Deloitte, в 2022 году только 34% финансовых организаций Казахстана полностью соответствовали стандартам ИБ, тогда как 42% продемонстрировали частичное соответствие, а 24% не имели формализованного подхода к управлению киберрисками [5, с. 9]. В мае 2024 года в Казахстане был принят стандарт СТ РК ISO/IEC 27002-2023 «Информационная безопасность, кибербезопасность и защита конфиденциальности. Средства управления информационной безопасностью» [13]. Этот стандарт разработан для применения организациями всех типов и размеров в качестве справочного материала при определении и внедрении средств управления рисками информационной безопасности в системе менеджмента информационной безопасности на основе ISO/IEC 27001. Однако его практическое внедрение в организациях Казахстана находится на начальном этапе.

Институциональная структура организована децентрализованно. Формирование государственной политики осуществляет Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности. В его структуре действует Комитет по информационной безопасности. Реализацию мер по обеспечению безопасности автоматизированных систем госорганов и инфраструктурных объектов координирует Центр анализа и расследования кибератак (ЦАРКА). Вместе с тем отсутствие нормативной базы не позволяет признать его статус полностью официальным. Более того функции по защите национального киберпространства от внешних угроз возложены на Комитет национальной безопасности. На наш взгляд, отсутствие

единого центра компетенций, аналогичного ENISA, ограничивает координацию между ведомствами и затрудняет разработку единой политики.

Справедливости ради следует также отметить, что система реагирования на инциденты развита фрагментарно. В рамках реализации «Киберщит Казахстан» был создан национальный сегмент системы мониторинга, в который входят государственные и критически важные объекты. Однако, по мнению специалистов, в текущем виде эта система остаётся технически зависимой от внешних решений, а обмен информацией между государственными и частными субъектами не регламентирован [5, с. 15].

В последние годы Казахстан демонстрирует положительную динамику по международным оценкам. Согласно отчёту Международного союза электросвязи (ITU) за 2024 год, страна вошла во вторую группу стран (Tier 2 — Advancing), набрав 94,04 балла из 100 возможных [6]. Это позволило Казахстану войти в одну категорию с такими государствами, как Австрия, Канада и Китай. Для сравнения: в рейтинге 2021 года Казахстан занимал 31-е место из 194 стран и второе в регионе СНГ, уступая только России.

В современных реалиях можно выделить ключевые сильные и слабые стороны, а также возможности и угрозы, характеризующие текущее состояние национальной системы кибербезопасности. Среди сильных сторон – наличие государственной стратегии, формирование нормативной базы и повышение цифровой устойчивости на международном уровне. К числу слабых сторон относятся институциональная фрагментация, отсутствие единого национального центра компетенций и ограниченное внедрение международных стандартов. Для решения вышеназванных проблем представляется возможным применение и адаптация передового европейского опыта, развитие международного сотрудничества и цифровой трансформации экономики. Вместе с тем сохраняются угрозы, связанные с зависимостью от зарубежных технологий, низкой правоприменительной практикой и уязвимостью критической инфраструктуры. Несмотря на наличие базовой правовой и институциональной структуры, Казахстану предстоит решить целый комплекс системных задач, чтобы выйти на уровень зрелых государств ЕС в сфере кибербезопасности. Эти аспекты формируют основу для последующего сопоставления с европейским опытом и адаптации наиболее эффективных механизмов.

Результаты и обсуждение. Сравнительный анализ систем кибербезопасности ЕС и Республики Казахстан. При сопоставлении систем кибербезопасности Европейского союза и Республики Казахстан выделяются несколько структурных различий, формирующих принципиально разные подходы к регулированию цифровой среды. Ниже представлены ключевые направления, в которых прослеживается расхождение (см. Таблица 1).

Таблица 1. Ключевые различия систем кибербезопасности ЕС и Казахстаном

Категория	Европейский союз	Казахстан
Правовая строгость	Высокая степень формализации. Директивы NIS2 и регламент GDPR устанавливают обязательные требования. За нарушения предусмотрены штрафы до 4% от годового оборота.	Средняя. Законы «Об информатизации» и «О персональных данных» содержат базовые положения, однако санкционная практика развита слабо, конкретные меры не раскрыты.
Институциональная модель	Централизованная. ENISA выступает как координирующий орган, взаимодействует с национальными структурами и разрабатывает рекомендации.	Распределённая. Полномочия разделены между МЦРИАП, КНБ и ЦАРКА. Отсутствует единый орган координации и нормативное закрепление функционала ЦАРКА.

Обязательные стандарты	Применение международных стандартов (включая ISO/IEC 27001 и 27002) и собственных механизмов сертификации (в рамках NIS2 и Cybersecurity Act).	ISO/IEC 27001 используется ограниченно. В 2024 году утверждён национальный стандарт СТ РК ISO/IEC 27002-2023, но внедрение на практике остаётся на ранней стадии.
Уведомления об инцидентах	Уведомления обязательны. Установлены сроки, механизмы контроля, ответственность за неинформирование.	Отсутствует обязательность уведомления. Практика обмена данными нерегламентирована. Координация между субъектами фрагментарна.
Международная интеграция	ЕС активно участвует в глобальной цифровой дипломатии, реализует Cyber Diplomacy Toolbox, сотрудничает с НАТО и ENISA.	Казахстан участвует в мероприятиях ИТУ, ОБСЕ и ШОС, однако международное взаимодействие носит декларативный характер и не подкреплено обязательствами.
Индекс кибербезопасности (ITU)	Ведущие позиции: Литва — 1-е место, Франция — 7-е. ЕС страны в целом занимают топ-10 рейтинга	Tier 2 (группа Advancing) — 94.04 балла из 100 возможных, 2024 год. Казахстан на одном уровне с Канадой и Китаем [ITU, 2024].
Примечание – составлено автором на основе источников [3], [6], [7], [9], [10], [11].		

Заключение

Оценка национальной модели кибербезопасности Казахстана в контексте европейского опыта позволяет выделить несколько направлений институционального и нормативного совершенствования.

Во-первых, необходим переход от фрагментированной модели управления к централизованной. Учреждение независимого национального агентства по кибербезопасности обеспечит более устойчивую координацию между государственными структурами, частным сектором и международными партнёрами. Это особенно важно на фоне растущего количества инцидентов, затрагивающих критическую инфраструктуру [9].

Во-вторых, расширение внешнего сотрудничества, особенно в рамках диалога с Европейским союзом и НАТО, позволит Казахстану использовать наработанные механизмы информационного обмена, совместных учений и оценки рисков. Европейская инициатива «Cyber Diplomacy Toolbox» может служить основой для такого взаимодействия [10].

Третьим приоритетом является поэтапное внедрение международных стандартов управления информационной безопасностью, в первую очередь ISO/IEC 27001. Внедрение данного стандарта в структурах государственного сектора должно быть закреплено нормативно, с одновременным выделением ресурсов на его реализацию и аудит [11]. Наконец, устойчивость национальной системы невозможна без квалифицированных специалистов. Поддержка образовательных треков в вузах, а также внедрение национальной системы сертификации на базе международных требований (например, CompTIA, CISSP) может способствовать созданию экспертного кадрового пула, способного реагировать на угрозы и разрабатывать комплексные решения [12].

Таким образом, европейская модель демонстрирует, что кибербезопасность – это не совокупность технических мер, а результат институционального дизайна и долгосрочной политической воли. Для

Казахстана переход к системному подходу возможен лишь при условии синхронного реформирования нормативных, организационных и образовательных оснований. Перспективы дальнейших исследований следует направить на мониторинг эффективности отдельных механизмов адаптации – в частности, пилотных внедрений стандартов и институтов оценки зрелости систем информационной безопасности.

Вклад авторов:

Сегизбаева Б.С. – работа с использованием материалов исследования и методов, работа с литературой, сбор и анализ материалов, оформление научной статьи в соответствии с требованиями;

Таштемханова Р.М. – работа с использованием материалов исследования и методов, определение целей и задач научной статьи, критический анализ содержания текста.

Список литературы

1. Данные становятся новым «золотом»: Токаев поручил готовить специалистов по кибербезопасности. Доступно по ссылке: <https://informburo.kz/novosti/dannye-stanovyatsya-novym-zolotom-tokaev-porucil-gotovit-specialistov-po-kiberbezopasnosti> (Дата обращения: 10.05.2025).
2. European Commission. (2023) Cybersecurity in the European Union: Legal and Strategic Foundations. Brussels: Publications Office of the EU, p. 84. Available via the link: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cybersecurity-policies> (Accessed: 10.05.2025).
3. ENISA. (2023) ENISA Threat Landscape. Brussels: European Union Agency for Cybersecurity, p. 93. Available via the link: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2023> (Accessed: 10.05.2025).
4. О кибербезопасности: Концепция кибербезопасности «Киберщит Казахстана»: постановление Правительства РК от 30 июня 2017 г. № 407. Доступно по ссылке: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35136946 (Дата обращения: 10.05.2025).
5. Deloitte. (2022) Cybersecurity Readiness of Financial Institutions in Central Asia. Almaty: Deloitte Kazakhstan, p. 23 Available via the link: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/kz/Documents/about-deloitte-kz/Deloitte%20RA_KZ_banks_cyber%20review_combined%20with%20all%20UZ%20AZ%20results_20221010.df (Accessed: 10.05.2025).
6. Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК. Казахстан вошёл в группу Advancing по кибербезопасности в рейтинге ITU. Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/845520?lang=ru> (Дата обращения: 10.05.2025).
7. ENISA. (2023) ENISA Threat Landscape 2023: Analysis of Cybersecurity Threats. Brussels: European Union Agency for Cybersecurity, p. 89. Available via the link: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2023> (Accessed: 10.05.2025).
8. Центр анализа и расследования кибератак (ЦАРКА). (2022) Обзор законодательства РК в сфере кибербезопасности. Алматы: ЦАРКА. Доступно по ссылке: <https://zarca.kz/analytics> (Дата обращения: 10.05.2025).
9. Zhumabekov, D. (2023) Cybersecurity Governance in Kazakhstan: Institutional Gaps and Strategic Priorities. Almaty: KISI Press, p. 64.
10. Council of the European Union. (2021) Cyber Diplomacy Toolbox: Strengthening EU's External Cyber Capacity. Brussels. Available via the link: <https://www.consilium.europa.eu/media/52812/cyber-toolbox.pdf> (Accessed: 10.05.2025).
11. О внедрении ISO/IEC 27001 в госсекторе РК. Доступно по ссылке: <https://www.standard.kz/ru/post/isoiec-270012013> (Дата обращения: 10.05.2025).
12. OECD. (2022) Center for Cybersecurity Education. Training and Certification in Cybersecurity: Regional Gaps and Solutions. Paris: OECD Publishing. Available via the link: <https://www.oecd.org/cybersecurity> (Accessed: 10.05.2025).
13. СТ РК ISO/IEC 27002–2023. (2024) Информационная безопасность, кибербезопасность и защита конфиденциальности. Средства управления информационной безопасностью. Введ. в действ. с 01.05.2024. Астана: КГП «Казахстанский институт стандартизации и метрологии», с. 71.

Б.С. Сегизбаева, Р.М. Таштемханова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: bbizhanova8@gmail.com, tashtemkhanova@mail.ru)*

Еуропалық одақтың киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету тәжірибесі: салыстырмалы тәсіл және Қазақстан үшін қолдану мүмкіндіктері

Аңдатпа. Жаһандану мен жедел цифрландыру жағдайында киберқауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің, экономикалық дамудың және мемлекеттердің әлеуметтік тұрақтылығының ажырамас стратегиялық басымдығына айналуға. Киберқатерлер барған сайын күрделі әрі трансұлттық сипат алып, мемлекеттік органдарға, қаржы жүйесіне, сыни инфрақұрылымға, әлеуметтік және ақпараттық желілерге жасалатын шабуылдар көлемінің артуына әкелуде. Бұл жағдай ақпаратты қорғау мен сыни инфрақұрылымды қорғауды қамтитын кешенді әрі орнықты киберқауіпсіздік жүйесін құру қажеттігін туындатады.

Еуропалық одақ киберқауіпсіздік саласында кешенді тәсілді қалыптастырды. Ол ЕО-ның киберқауіпсіздік жөніндегі жалпы стратегиясына, NIS директивасына және GDPR нормативтік актісіне сүйенеді. Еуропалық модель алдын алу шараларын, институционалдық жауапкершілікті, дербес деректерді қорғауды, азаматтардың цифрлық құқықтарын сақтауды, сондай-ақ мамандандырылған агенттіктер мен ғылыми-зерттеу орталықтарының әлеуетін дамытуды үйлестіреді. Сонымен қатар, ЕО НАТО және БҰҰ сияқты халықаралық құрылымдармен өзара іс-қимылды нығайта отырып, киберқауіпсіздікті жаһандық мәселе ретінде қарастырады.

Мақаланың мақсаты – Еуропалық одақтың тәжірибесін салыстырмалы тұрғыда талдап, оны Қазақстан жағдайында бейімдеу мүмкіндіктерін айқындау. Зерттеу барысында стратегиялық құжаттарға контент-талдау, институционалдық үлгілерге салыстырмалы талдау және Қазақстандағы киберқауіпсіздік жүйесіне SWOT-талдау жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан үшін институционалдық жаңғырту, ведомствоаралық үйлестіруді күшейту, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы мамандарды даярлау деңгейін арттыру және халықаралық стандарттарды енгізу қажеттігін көрсетеді. Сондай-ақ ұлттық киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру, жеке сектор мен ғылыми қауымдастықты тарту маңызды болып табылады.

Осылайша, Еуропалық одақтың тәжірибесі Қазақстанда орнықты әрі тиімді киберсаясат қалыптастыру үшін үлгі ретінде пайдаланылуы мүмкін. Бұл жаһандық киберқауіптерге қарсы ұлттық төзімділікті күшейтуге және цифрлық трансформация жағдайында үйлесімді дамуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: киберқауіпсіздік, цифрлық тұрақтылық, сыни инфрақұрылым, цифрландыру, ақпараттық жүйелер, мемлекеттік реттеу, халықаралық стандарттар, дербес деректерді қорғау, киберқатерлер, киберсаясат.

B.S. Segizbayeva, R.M. Tashtemkhanova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: bbizhanova8@gmail.com, tashtemkhanova@mail.ru)*

**The European Union's Experience in Ensuring Cybersecurity:
A Comparative Approach and Opportunities for Kazakhstan**

Abstract. In the context of globalization and accelerated digitalization, cybersecurity has become a strategic priority directly affecting national security, economic development, and the social stability of states. Cyber threats are increasingly complex and transnational in nature, with growing attacks on government institutions, financial systems, critical infrastructure, as well as social and information networks. These challenges highlight the necessity of building a comprehensive and sustainable cybersecurity system that integrates legal regulation, institutional mechanisms, human capacity building, and international cooperation.

The European Union has developed a comprehensive approach to cybersecurity based on key strategic and regulatory documents such as the EU Cybersecurity Strategy, the NIS Directive, and the GDPR. The European model combines preventive measures, institutional responsibility, data protection, respect for citizens' digital rights, and the development of specialized agencies and research centers. Particular emphasis is placed on international cooperation, including collaboration with NATO and the United Nations, viewing cyber threats as a global issue.

The aim of this article is to conduct a comparative analysis of the EU's experience and identify opportunities for its adaptation within the context of Kazakhstan. The study applies methods of content analysis of strategic documents, comparative analysis of institutional models, and a SWOT analysis of Kazakhstan's national cybersecurity system.

The findings demonstrate that Kazakhstan should prioritize institutional modernization, enhance interagency coordination, improve the training of specialists in information security, and adopt international standards. An equally important task is fostering a national culture of cybersecurity, which involves improving digital literacy, engaging the private sector, and involving the academic community.

Thus, the EU's experience can serve as a model for shaping a sustainable and effective cyber policy in Kazakhstan, strengthening national resilience to global cyber threats and ensuring balanced development in the era of digital transformation.

Keywords: cybersecurity, digital resilience, critical infrastructure, digitalization, information systems, state regulation, international standards, personal data protection, cyber threats, cyber policy.

References

1. Dannye stanovjatsja novym «zolotom»: Tokaev poruchil gotovit' specialistov po kiberbezopasnosti. Dostupno po ssylke: <https://informburo.kz/novosti/dannye-stanovyatsya-novym-zolotom-tokaev-porucil-gotovit-specialistov-po-kiberbezopasnosti> (Data obrashhenija: 10.05.2025). [in Russian]
2. European Commission. (2023) Cybersecurity in the European Union: Legal and Strategic Foundations. Brussels: Publications Office of the EU, p. 84. Available via the link: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cybersecurity-policies> (Accessed: 10.05.2025).
3. ENISA. (2023) ENISA Threat Landscape. Brussels: European Union Agency for Cybersecurity, p. 93. Available via the link: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2023> (Accessed: 10.05.2025).
4. O kiberbezopasnosti: Konceptija kiberbezopasnosti «Kibershhit Kazahstana»: postanovlenie Pravitel'stva RK ot 30 ijunja 2017 g. № 407. Dostupno po ssylke: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35136946 (Data obrashhenija: 10.05.2025). [in Russian]
5. Deloitte. (2022) Cybersecurity Readiness of Financial Institutions in Central Asia. Almaty: Deloitte Kazakhstan, p. 23 Available via the link: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/kz/Documents/about-deloitte-kz/Deloitte%20RA_KZ_banks_cyber%20review_combined%20with%20all%20UZ%20AZ%20results_20221010.df (Accessed: 10.05.2025).
6. Ministerstvo cifrovogo razvitija, innovacij i ajerokosmicheskoj promyshlennosti RK. Kazahstan voshjol v gruppu Advancing po kiberbezopasnosti v rejtinge ITU. Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/845520?lang=ru> (Data obrashhenija: 10.05.2025). [in Russian]
7. ENISA. (2023) ENISA Threat Landscape 2023: Analysis of Cybersecurity Threats. Brussels: European Union Agency for Cybersecurity, p. 89. Available via the link: <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2023> (Accessed: 10.05.2025).
8. Centr analiza i rassledovanija kiberatak (CARKA). (2022) Obzor zakonodatel'stva RK v sfere kiberbezopasnosti. Almaty: CARKA. Dostupno po ssylke: <https://zarca.kz/analytics> (Data obrashhenija: 10.05.2025). [in Russian]
9. Zhumabekov, D. (2023) Cybersecurity Governance in Kazakhstan: Institutional Gaps and Strategic Priorities. Almaty: KISI Press, p. 64.
10. Council of the European Union. (2021) Cyber Diplomacy Toolbox: Strengthening EU's External Cyber Capacity. Brussels. Available via the link: <https://www.consilium.europa.eu/media/52812/cyber-toolbox.pdf> (Accessed: 10.05.2025).

11. О введении ISO/IEC 27001 в госсекторе РК. Доступно по ссылке: <https://www.standard.kz/ru/post/isoiec-270012013> (Дата обращения: 10.05.2025). [in Russian]

12. OECD. (2022) Center for Cybersecurity Education. Training and Certification in Cybersecurity: Regional Gaps and Solutions. Paris: OECD Publishing. Available via the link: <https://www.oecd.org/cybersecurity> (Accessed: 10.05.2025).

13. ST RK ISO/IEC 27002-2023. (2024) Информационная безопасность, кибербезопасность и защита конфиденциальности. Средства управления информационной безопасностью. Введ. в действ. с 01.05.2024. Астана: KGP «Казхстанский институт стандартизации и метрологии», с. 71. [in Russian]

Сведения об авторах:

Сегизбаева Б.С. – саясаттану кафедрасының магистранты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Таштемханова Р.М. – тарих ғылымдарының докторы, саясаттану кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сегизбаева Б.С. – магистрант кафедры политологии, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

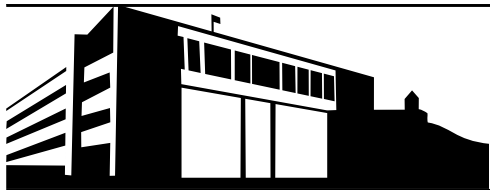
Таштемханова Р.М. – доктор исторических наук, профессор кафедры политологии, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Segizbayeva B.S. – Master’s student, Department of Political Science, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tashtemkhanova R.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Political Science, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ФАКТОРЫ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ УГРОЗ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

М. Тулеев

*Академия Комитета национальной безопасности
Республики Казахстан, Алматы, Казахстан*

E-mail: muratkemer65@mail.ru

Аннотация. Цель исследования заключалась в выявлении степени террористической угрозы в Центральной Азии. Исследование базировалось на материалах The Jamestown Foundation Global Research & Analysis, Reuters, The Guardian, Xinhua и Университета Джорджа Вашингтона. В работе использовались методы контент-анализа, структурно-функционального анализа и сравнительного анализа. Результаты исследования показали, что в странах Центральной Азии существуют факторы, способствующие вовлечению граждан в террористическую деятельность. Среди них – проживание ниже национальной черты бедности, которое, в зависимости от страны, затрагивает от 2,8% до 33,2% населения. Кроме того, регион зависит от торговли сырьевыми товарами и поэтому крайне уязвим к внешним геополитическим кризисам. Также регион отличается политической нестабильностью: авторитарными тенденциями правителей, пограничными конфликтами, династической передачей власти и социальным неравенством.

В этой связи необходимость мониторинга динамики изменений социальных процессов и факторов, обуславливающих проявления международного терроризма в странах Центральной Азии, свидетельствует об актуальности подобного исследования. Отсутствие форматов взаимодействия общества и государственной власти центрально-азиатских стран по вопросу, как должна развиваться и какие формы принимать религиозная жизнь, создает определенные риски возможной дестабилизации в регионе.

Поэтому в краткосрочном плане ситуации локальной дестабилизации всё же могут проявляться в виде различных экстремистских актов – от террористических атак до массовых беспорядков, организацию которых могут брать на себя радикальные религиозные и террористические группы, что, в свою очередь, перманентно и происходит уже на данный момент. Безусловно, усиление взаимодействия заинтересованных стран и создание различных национальных и наднациональных образований, основной задачей которых является сужение социальной базы террористических организаций, позволит удерживать контроль над расширяющейся террористической деятельностью отдельных субъектов. Правительства региона предпринимают меры на национальном уровне для

противодействия террористической угрозе. В результате среди правительств стран Центральной Азии сформировалось взаимопонимание по вопросу террористической угрозы, а предпринимаемые действия повышают устойчивость региона к данной проблеме.

Ключевые слова: Центральная Азия, терроризм, террористическая угроза, экстремизм, политическая нестабильность, бедность, радикализация, геополитическая уязвимость, противодействие терроризму, региональная безопасность.

Введение.

В XXI веке проблема международного терроризма во всем мире является глобальной угрозой и представляет собой одну из наиболее приоритетных задач для национальной и региональной безопасности в Центральной Азии. Формы террористической активности также трансформируются, как и в целом система глобальной безопасности. На это влияет стремительное развитие технологий, процессы глобализации и резкий рост межгосударственных взаимодействий, что может осложнять борьбу с терроризмом.

Страны Центральной Азии заслуживают особого внимания, так как их географическое положение может служить как базой для международных террористических организаций, так и площадкой для правительств, стремящихся обеспечить региональную стабильность и устойчивость. Разные формы проявления терроризма порождаются различными факторами, в том числе социально-экономическими условиями жизни людей, резким падением жизненного уровня, социальной и личной нереализованностью, неустроенностью быта, нетерпением инакомыслия, национальным гнетом, деформацией политических институтов и социально-экономическими кризисами. Социальную базу терроризма составляют маргинальные слои, представители националистических, сепаратистских, религиозных движений, недовольных, не имеющих равного доступа к ресурсам развития общества. Весьма вероятно, что в регионе Центральной Азии актуальной в ближайшие годы будет проблема водных и энергетических ресурсов, демографии, обеспечения здоровья людей. В последующие годы в основе внутренних конфликтов будут лежать религиозные, этнические, экономические, социальные и политические противоречия. Очевидно, что именно социальное измерение терроризма позволяет зафиксировать тот вывод, что нерешенные вышеуказанные глобальные проблемы способствуют росту террористической среды. Экстремизм и терроризм порождаются социально-экономическими кризисами, резким падением жизненного уровня, социальной и личной нереализованностью, отсутствием перспектив у определенной части населения. Как отмечают ученые, терроризм – это показатель социального неблагополучия и возможных грандиозных перемен в том или ином регионе.

Актуальность исследования, как отмечено выше, определяется именно географическим положением региона. В результате Центральная Азия становится ключевым транзитным узлом между Европой, Ближним Востоком и Юго-Восточной Азией, что является одним из факторов распространения радикальных идеологий и деятельности международных террористических сетей. Кроме того, политическая нестабильность в ряде стран региона, существующие социально-экономические проблемы, а также этнические или религиозные конфликты положительно влияют на развитие экстремистских движений. Подобные условия могут способствовать вербовке новых членов международных террористических организаций среди граждан Центральной Азии, а также затруднять качественную работу международных организаций и правоохранительных структур.

Кроме того, изучение самой сущности терроризма в XXI веке требует комплексного подхода, учитывающего не только политические, но и социальные, экономические, культурные и даже информационные аспекты. Это связано с тем, что международные террористические организации могут использовать интернет-технологии для распространения своего влияния и пропаганды, вербовки новых участников и координации своей деятельности. Указанные аспекты создают дополнительные вызовы в борьбе с терроризмом, так как глобальное информационное пространство является инструментом, который может использоваться как во благо, так и во вред. Анализ факторов, порождающих терроризм в условиях глобализации, приобре-

тает особое значение. Это явление стало наиболее опасным в связи с современными рисками и вызовами. Чтобы найти адекватные способы их преодоления, выработать методы профилактики и механизмы искоренения терроризма в странах Центральной Азии, необходимо четко выяснить сущность современных форм его проявления. При проведении исследовательской работы понять специфику, да и саму сущность терроризма как социально-политического явления помогает анализ его структурных элементов, к числу которых относятся субъекты, объекты, цели, средства, методы, масштабы, причины и мотивация террористов. Следует заметить, ряд исследователей пришли к выводу, что терроризм, политика и социум – это три неразделимых элемента единой цепи. В ходе исследования установлено, что терроризм – это тактика или стратегия группы, заключающаяся в систематическом, организованном и идеологически обоснованном использовании терактов для достижения политических целей.

Изучение данной проблемы актуально не только для определения современных тенденций в сфере безопасности, но и для выявления уязвимостей в механизмах противодействия угрозе международного терроризма. Кроме того, исследование угроз международного терроризма обусловлено не только региональной спецификой этого явления для Центральной Азии, но и общими глобальными вызовами, стоящими перед международным сообществом.

Р. Пантуччи [1] отметил, что в контексте глобальной террористической угрозы Центральноазиатский регион остаётся источником беспокойства. В частности, в исследовании было зафиксировано заметное увеличение числа таджиков в рядах террористических организаций в приграничных районах страны. При этом Таджикистан имеет одни из самых слабых институтов безопасности в регионе, однако на практике количество террористических актов в Таджикистане минимально.

О.Ф. Кокатепе и М. Шахин [2] рассмотрели узбекско-казахское сближение на правительственном уровне, которое можно рассматривать как инновационный пример сотрудничества, направленного на решение проблем терроризма, экстремизма и организованной преступности. Более того, К. Абуов и др. [3] указали, что установление прямых контактов с правительством Талибана в Афганистане может способствовать улучшению гуманитарной ситуации в стране, а также предотвращению использования территории Афганистана в интересах международных террористических организаций. Это, в свою очередь, будет способствовать безопасности стран Центральной Азии.

Исходя из вышеизложенного, цель исследования заключалась в выявлении угроз международного терроризма в Центральноазиатском регионе. Задачами исследования стали определение субъектов террористических угроз, факторов, способствующих распространению терроризма, и механизмов борьбы с международным терроризмом.

Материалы и методы исследования. Эмпирическую базу исследования составили аналитические доклады международных организаций, материалы средств массовой информации, научные публикации, официальные документы международных организаций и нормативно-правовые акты государств Центральной Азии, посвящённые проблемам терроризма, экстремизма и региональной безопасности.

В ходе исследования были изучены материалы Азиатского банка развития по каждой из стран Центральной Азии. Также была рассмотрена публикация Евразийского исследовательского института. Дополнительно были проанализированы публикации СМИ Eurasianet и политического блога The Loop. В исследовании также использовалась публикация East Asia Forum. Отдельные акты внутренней нестабильности стали предметом анализа изданий The Guardian, Reuters, BBC и Xinhua News.

Кроме того, было изучено исследование Университета Джорджа Вашингтона по проблеме международного терроризма в Центральной Азии. Также был проанализирован материал издания *Daryu*, освещающий геополитическую ситуацию в регионе и проблему транснационального терроризма. Дополнительно рассматривалась публикация *Asia Times* о деятельности террористических групп. Особое внимание было уделено исследованию *Jamestown Foundation* о росте активности «Исламского государства» в регионе.

В исследовании также использовались материалы информационных агентств, в частности: Xinhua News, Радио Азаттык, Радио Озоди, Kaktus Media и Казахского телеграфного агентства, освещавших вопросы террористической угрозы и деятельности экстремистских групп. Кроме того, был рассмотрен официальный доклад Организации Объединённых Наций, содержащий аналитические материалы по ситуации в Центральной Азии.

В дополнение к вышеуказанному, в исследовании были рассмотрены законодательные акты государств региона, в частности:

В Казахстане правовое регулирование данной сферы осуществляется на основе Закона Республики Казахстан «О противодействии терроризму», Закона Республики Казахстан «О национальной безопасности», а также соответствующих положений Уголовного кодекса Республики Казахстан, предусматривающих ответственность за террористическую и экстремистскую деятельность. В Кыргызской Республике противодействие терроризму регулируется Законом «О противодействии терроризму», Законом «О противодействии экстремистской деятельности», а также нормами уголовного законодательства, устанавливающими ответственность за преступления террористического характера. В Таджикистане основным нормативным актом выступает Закон Республики Таджикистан № 1808 «О противодействии терроризму». Дополнительно вопросы обеспечения безопасности регулируются государственными программами и стратегиями по противодействию экстремизму и терроризму. В Узбекистане важнейшее значение имеет Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6255 «Об утверждении Национальной стратегии Республики Узбекистан по борьбе с экстремизмом и терроризмом на 2021–2026 годы». Наряду с этим применяются положения уголовного законодательства, направленные на предупреждение и пресечение террористической деятельности. В Туркменистане противодействие терроризму осуществляется на основе Закона Туркменистана «О борьбе с терроризмом», а также иных нормативных актов в сфере национальной безопасности и противодействия экстремизму.

Следует отметить, что национальные правовые системы государств Центральной Азии дополняются региональными механизмами сотрудничества. Существенное значение имеют Совместный план действий по реализации Глобальной контртеррористической стратегии Организации Объединённых Наций в Центральной Азии, документы Шанхайской организации сотрудничества, Организации Договора о коллективной безопасности и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе. Кроме того, государства региона участвуют в двусторонних и многосторонних соглашениях, направленных на укрепление приграничной безопасности, обмен информацией и координацию усилий по противодействию транснациональным террористическим угрозам.

Анализ нормативно-правовой базы показывает, что все государства Центральной Азии используют комплексный подход к противодействию терроризму, сочетающий уголовно-правовые меры, профилактику радикализации и международное сотрудничество. Вместе с тем наблюдаются различия в институциональном оформлении антитеррористической политики. Так, Узбекистан и Таджикистан реализуют специальные государственные стратегии по противодействию экстремизму и терроризму, тогда как Казахстан делает акцент на интеграции антитеррористических мер в общую систему национальной безопасности. Кыргызстан и Туркменистан, наряду с использованием специальных антитеррористических законов, уделяют особое внимание вопросам противодействия экстремистской деятельности и обеспечению приграничной безопасности.

Дополнительно рассматривались публикации международных организаций, в частности:

- материалы Миссии Казахстана при международных организациях в Вене (Questionnaire on the Code..., 2023);

- материалы Организации Объединённых Наций (2022) о международной борьбе с терроризмом.

В исследовании также особое внимание уделялось Общему плану действий, принятому в рамках Регионального центра превентивной дипломатии ООН, а также соответствующей публикации на сайте Центра.

Кроме того, были рассмотрены аналитические данные организаций Vision of Humanity и Social Progress Imperative, также был проанализирован доклад о результатах Душанбинской конференции.

Для количественной оценки террористической активности использовались данные Global Terrorism Index (GTI) 2025. В качестве показателя социального развития применялся Social Progress Index (SPI) 2024. Сравнительный анализ осуществлялся путем сопоставления указанных индикаторов для Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана. Такой подход позволил оценить возможную связь между уровнем социального развития государств и интенсивностью террористических угроз в регионе.

Отбор источников осуществлялся по следующим критериям: тематическая релевантность исследуемой проблеме, актуальность публикаций, наличие аналитических данных о террористической активности

в Центральной Азии и мерах противодействия терроризму. Основным временным диапазоном использованных материалов охватывает период 2020-2025 гг.

В ходе исследования применялся качественный контент-анализ публикаций международных организаций, научных исследований и материалов СМИ. Единицами анализа выступали сведения о факторах террористической угрозы, проявлениях экстремистской активности, транснациональных рисках безопасности и мерах противодействия терроризму. В процессе анализа выявлялись и систематизировались основные группы факторов, влияющих на уровень террористических угроз в странах Центральной Азии.

Структурно-функциональный анализ использовался для изучения механизмов взаимодействия государств Центральной Азии с международными организациями в сфере обеспечения безопасности. Данный метод позволил определить функции национальных и международных институтов в системе противодействия терроризму, а также выявить основные направления регионального сотрудничества.

Комплексное использование указанных методов позволило выявить основные факторы и уровень террористических угроз в Центральной Азии (**Таблица 1**) и определить особенности регионального сотрудничества в сфере противодействия терроризму.

Таблица 1. Сопоставление уровня террористической активности и социального развития в странах Центральной Азии (2024-2025 гг.)

Государство	GTI 2025 (баллы)	Место в GTI 2025	Уровень террористической угрозы	Индекс социального прогресса*
Казахстан	0,000	100	Очень низкий	71,52
Кыргызстан	0,000	100	Очень низкий	65,47
Узбекистан	0,233	90	Низкий	68,46
Таджикистан	0,999	70	Умеренный	58,15
Туркменистан	0,000	100	Очень низкий	61,82

*Источник: Global Terrorism Index 2025; Social Progress Index 2025.

Сравнительный анализ показывает отсутствие прямой зависимости между уровнем социального развития и террористической активностью в государствах Центральной Азии. Несмотря на относительно близкие показатели социально-экономического развития стран региона, уровень террористической угрозы варьируется. Наиболее высокий показатель террористической активности среди рассматриваемых государств демонстрирует Таджикистан, тогда как Казахстан, Кыргызстан и Туркменистан относятся к группе стран с минимальным уровнем террористического воздействия. Это позволяет предположить, что наряду с социально-экономическими факторами существенное влияние на террористические риски оказывают геополитическое положение государств, состояние приграничной безопасности, миграционные процессы и активность транснациональных экстремистских сетей.

Для проведения контент-анализа была сформирована выборка из 15 публикаций международных и региональных СМИ, посвященных террористическим угрозам и экстремистской деятельности в Центральной Азии. Анализ охватывал материалы, опубликованные в период с 2021 по 2025 гг. В выборку включались публикации, содержащие сведения о террористических актах, деятельности экстремистских организаций, факторах радикализации населения, международном сотрудничестве в сфере безопасности и трансграничных угрозах. В ходе контент-анализа использовались следующие категории кодирования:

- социально-экономические факторы;
- политическая нестабильность;
- религиозный радикализм;
- трансграничный терроризм;
- влияние ситуации в Афганистане;
- международное антитеррористическое сотрудничество.

В рамках сравнительного анализа (Таблица 2) сопоставлялись следующие показатели: уровень террористической активности (Global Terrorism Index), уровень социального прогресса (Social Progress Index) и наличие террористических инцидентов за рассматриваемый период. Также определены особенности национальной антитеррористической политики, участие государств в региональных и международных механизмах противодействия терроризму.

Таблица 2. Сравнительный анализ особенностей террористических угроз стран Центральной Азии

Страна	GTI 2025	Индекс социального прогресса	Особенности террористической угрозы
Казахстан	0,000	71,52	Низкий уровень угрозы, акцент на профилактике радикализации
Кыргызстан	0,000	65,47	Риски трансграничного экстремизма
Узбекистан	0,233	68,46	Активная государственная политика дерадикализации
Таджикистан	0,999	58,15	Наиболее высокий уровень риска вследствие близости к Афганистану
Туркменистан	0,000	61,82	Ограниченность открытых данных, внимание к охране границ

Источник: таблица составлена автором на основе базы данных Global Terrorism Index; Social Progress Index.

Проведенное сравнение показывает, что террористические риски определяются не только уровнем социального развития, но и комплексом геополитических факторов, включая близость к нестабильным регионам, интенсивность трансграничных контактов и особенности национальной политики безопасности.

Результаты и обсуждение.

Факторы, способствующие риску терроризма в Центральноазиатском регионе. На современном этапе страны Центральной Азии продолжают сталкиваться с проблемами бедности и занятости. Соответствующие данные собираются и анализируются Азиатским банком развития.

Согласно данным Азиатского банка развития:

- 11% населения Узбекистана живёт ниже национальной черты бедности,
- доля работающего населения с доходом ниже 2,15 доллара США составляет 18,7%,
- по последним данным 2023 года, из 1000 новорождённых — 13 умирают, не дожив до пяти лет,
- уровень безработицы по состоянию на 2020 год составил 5,3%.

В Таджикистане более четверти населения, а именно 26,3%, живут ниже национальной черты бедности. Доля работающего населения с доходом ниже 2,15 доллара США составляет 2,8%, а из 1000 новорождённых – 30 не доживают до пяти лет. Самые актуальные данные по безработице относятся к 2016 году и составляют 6,9% (Asian Development Bank, 2025).

Наибольшее число людей, живущих за чертой национальной бедности, находится в Кыргызстане – 33,2%. При этом доля работающего населения с доходами ниже 2,15 доллара США составляет всего 0,9%, а 17 из 1000 новорождённых не доживают до 5 лет. Число безработных граждан невелико по сравнению с другими странами региона и составляет 4,1%.

Что касается Казахстана, лишь 5,2% населения живёт за чертой национальной бедности, и никто не получает доход ниже 2,15 доллара США. В Казахстане 4,9% рабочей силы считается безработной, и из 1000 новорождённых только 10 не доживают до 5 лет [4].

Меньше всего информации имеется по Туркменистану. Однако, согласно имеющимся данным, лишь 0,5% населения получает доходы ниже 2,1 доллара США, но число смертей среди младенцев составляет 40. Информации о безработице и населении, живущем за чертой бедности, нет [4].

Однако С.О. Iheonu и Н.Е. Ichoku [5] были иного мнения. Согласно их исследованию, приоритетными факторами, способствующими более активной борьбе с терроризмом, являются инклюзивный рост, политическая стабильность и снижение безработицы. Бедность, однако, не является определяющим фактором терроризма, хотя и оказывает своё влияние.

Кроме того, в отношении населения, живущего за чертой бедности, результаты исследования N. Bellinger и K.T. Kattelmann [6] показали, что продовольственная безопасность, а значит, способность населения обеспечивать себя всем необходимым, является одной из социальных проблем, которые могут способствовать мобилизации граждан против правительств при помощи террористических групп.

Исходя из вышеизложенного, стоит отметить, что даже информация Азиатского банка развития не может отразить точную социально-экономическую ситуацию в регионе. Тем не менее, эта информация отражает основные тенденции, характерные для каждого правительства в его социально-экономическом развитии. Также данные могут быть искажены из-за закрытости информации, что особенно актуально для Туркменистана. В то же время даже экономически развитые страны подвержены угрозе международного терроризма.

Одной из экономических проблем региона Центральной Азии является зависимость от доходов от полезных ископаемых и денежных переводов внешних трудовых мигрантов. A. Khitakhunov [7], H. Mohamed [8] отметили, что чрезмерное использование ископаемого топлива создаёт множество проблем для стран. Среди них – возникновение вооружённых конфликтов и террористических актов. Пандемия коронавируса, а также крупномасштабное вторжение России в Украину стали серьёзными вызовами для экономик региона, которые выступили катализаторами региональных проблем.

Похожее мнение высказал и G. Luo [9]. В исследовании отмечалось, что международная практика борьбы с терроризмом показала: в сложной международной среде геополитические факторы можно рассматривать как катализаторы распространения экстремизма. Также было добавлено, что терроризм тесно связан с бедностью и экономической ситуацией, а централизованная бюрократическая экономика, социальная коррупция, безработица и падение экономических показателей в регионе Центральной Азии, наряду с разрывом между богатыми и бедными, только усугубляют ситуацию в борьбе с терроризмом.

Кроме того, регион Центральной Азии отличается высокой политической нестабильностью. В январе 2022 года вспыхнули протесты, первоначально против повышения цен на газ, а затем и против сложившейся политической системы, которые президент К. Ж. Токаев охарактеризовал как попытку государственного переворота [10]. Дальнейшие действия, хотя и описывались как трансформация Казахстана в более демократическое государство, отражают одну из тенденций, типичных для авторитаризма. Авторитарные режимы могут имитировать демократические процессы для укрепления своего имиджа и легитимности власти [11].

Хотя работа исследователей I. Abubakar и др. [12] была сосредоточена на аспектах экономической деятельности, они также отметили, что терроризм и экстремизм являются важнейшими измерениями политической нестабильности. В Туркменистане в 2022 году произошла династическая передача власти – от Гурбангулы Бердымухамедова к сыну Сапармурату Бердымухамедову [13]. Однако, наряду с рядом неоспоримых преимуществ для высших эшелонов власти в тоталитарном государстве, новый президент также унаследовал множество социально-экономических проблем. Среди них – безработица, нехватка продуктов питания, инфляция, а также сильная зависимость режима и экономики от экспорта природного газа. Острые напряжённости также наблюдались в Таджикистане и Узбекистане между региональными и центральными властями. В 2022 году в Горно-Бадахшанской автономной области Таджикистана было убито не менее 25 человек, что символизировало эскалацию ситуации в регионе [14]. Однако этот конфликт не был новым, так как продолжался уже несколько десятилетий из-за культурных и языковых различий между памирским меньшинством в регионе. Протестующие утверждали, что их действия были полностью мирными, тогда как центральные власти охарактеризовали их как терроризм и использовали этот аргумент для оправдания стрельбы по демонстрантам. Подобная внутренняя нестабильность может усиливать влияние международных террористических групп в регионе, а отдельные столкновения между региональными и центральными властями могут использоваться террористами как возможность для проведения атак в периоды политической и социальной дестабилизации. К.В. Ajide и O.Y. Alimi [15] отметили, что страны с внутренними конфликтами с большей вероятностью сталкиваются с террористическими актами.

Аналогичные события произошли и в Узбекистане. В 2022 году президент Узбекистана объявил чрезвычайное положение в автономной республике Каракалпакстан, а причиной протестов стало предположение центральных властей лишить республику автономного статуса [16]. В столкновениях между протестующими и центральными властями погибли не менее 18 человек, а вину возложили на «иностранные силы». Это стало самым кровопролитным восстанием в Узбекистане со времён 2005 года. Изучая эти события, S. Horak и M. Lepic [17] отметили, что пробуждённое восприятие каракалпакской идентичности в будущем может быть использовано кем угодно в различных обстоятельствах. Соответственно, оно также может быть использовано террористическими группами для дестабилизации региона.

В дополнение к вышеупомянутым событиям существует проблема приграничных конфликтов в Центральной Азии. Одним из наиболее трагических событий стали бои между Кыргызстаном и Таджикистаном в 2022 году [18]. В столкновениях погибли не менее 94 человек, более 100 получили ранения. Напряжённость стала следствием спора о 1000 км границы, треть которой была спорной. Более 130 000 человек были эвакуированы киргизскими властями из приграничных районов во время беспорядков. Подобные события также произошли в 2021 году, когда погибли 34 человека с киргизской стороны и 12 – с таджикской [19]. По состоянию на январь 2025 года президент Кыргызстана С. Жапаров отметил, что урегулирование приграничного вопроса находится на стадии документального оформления [20]. Одним из основных положительных моментов этого соглашения между правительствами стало согласие переселить таджикских граждан, оказавшихся на киргизской стороне, и киргизских граждан, оказавшихся на таджикской стороне границы. Важность прочных границ и обеспечения безопасности вдоль них как аспектов борьбы с террористическим влиянием также отмечали N. Sultan и др. [21], а также V.H. Mlambo и M.M. Masuku [22].

В результате распространение и влияние международного терроризма в регионе Центральной Азии представляет собой сложный и многоаспектный процесс, который не имеет одной причины или источника. Анализ социально-экономической ситуации в регионе показывает такие явления, как бедность и безработица, которые в зависимости от страны могут создавать разный уровень риска радикализации и вербовки в международные террористические сети. Кроме того, экономики региона сильно зависят от экспорта природных ресурсов или денежных переводов трудовых мигрантов, что делает их уязвимыми к глобальным геополитическим кризисам. Это, в свою очередь, также создаёт риски радикализации населения и усиления влияния международных террористических групп на население региона. Помимо социально-экономических вызовов, регион Центральной Азии характеризуется политической нестабильностью, которая порождает протесты и даже конфликты между центральными и региональными властями, а также правительствами разных государств региона. События в Казахстане, Таджикистане, Узбекистане и Кыргызстане являются примерами того, как внутренние политические кризисы могут стимулировать социальную напряжённость и создавать более благоприятные условия для активизации международных террористических организаций. Таким образом, риск региона в отношении международного терроризма определяется внутренними проблемами Центральной Азии, с особым акцентом на социально-экономические и политические факторы. Кроме этого, глобализация создала значительный социальный слой отчуждения из числа отдельных членов общества, которые ищут адекватные для себя формы самовыражения. В результате, это обратило их к насильственным методам, привело к становлению и смыканию с международным террористическим интернационалом. Произошел процесс глобализации мирового террористического сообщества. В целом, международный терроризм стал естественным ответом на вызовы глобализации. Расцвет терроризма показал серьезную болезнь общества или государства, которая во многом возникает вследствие нежелания или неспособности культур и цивилизаций достигать консенсуса и мирного сосуществования друг с другом.

Причины проявления разных форм терроризма объясняются также тем, что они активно провоцируются сильными государствами, стремящимися реализовать свои национальные интересы за пределами своих политических границ. Одна из особенностей современного международного терроризма – расширение его географии до глобальных масштабов. Ни на одном континенте люди не чувствуют себя в безопасности, любая точка земного шара может стать объектом террористической атаки. Глобальность проявляется и в трансграничности террористических организаций: в одной стране осуществляется подготовка специалистов, в другой проводятся теракты, в третьей исполнители укрываются, четвертой террористические организации финансируются. Это главная особенность современного терроризма как международного.

Деятельность международных террористических организаций в Центральноазиатском регионе: причины и последствия

Согласно данным Университета Джорджа Вашингтона [23], ключевыми международными террористическими организациями в Центральной Азии являются Исламское движение Восточного Туркестана, Хизб ут-Тахрир, Союз исламского джихада, Исламское движение Узбекистана и другие. Первоначальными целями Исламского движения Узбекистана было создание халифата в стране, однако со временем деятельность организации трансформировалась в международную [24]. К моменту прихода к власти талибов в Афганистане в 2021 году страна стала стратегической базой для Исламского движения Узбекистана, так как в северных провинциях действовало несколько военных лагерей. Организация также имеет тесные связи с пакистанским филиалом талибов, управляя лагерями и тренировочными базами для боевиков в районах Вазиристана и Читрала.

Деятельность Исламского движения Узбекистана также описывали С. Ахантаева и А. Муссабекова [25]. Согласно их выводам, несмотря на фактический распад этой террористической организации, на её основе образовалось другое объединение радикалов – Бухарская бригада. В частности, с 2012 года организация привлекает новых членов и, по данным исследования авторов, «обосновалась» в северных провинциях Афганистана. Также на северо-востоке Афганистана Исламское движение Узбекистана вербует таджикских боевиков для дальнейшего распространения своего влияния в регионе. Союз исламского джихада, который возник в Узбекистане и особенно активен в Центральной Азии, также представляет угрозу для региона. Эта группа, базирующаяся в основном в афганских провинциях, насчитывает от 100 до 200 боевиков, и, хотя это число невелико, организация активно занимается вербовкой и пополнением своих рядов. Согласно данным Daruo, правительство Узбекистана особенно обеспокоено деятельностью этой организации, так как террористическая группа стремится навязать исламский закон и свергнуть правительство страны. По данным А. Омиди и др. [26], количество граждан Узбекистана, вовлечённых в деятельность террористических организаций, оценивается в 1 500 человек.

Событием, которое также косвенно влияет на способность международных террористических организаций дестабилизировать ситуацию в Центральной Азии, стал распад Сирийской арабской армии. Как отмечает Asia Times, сторонники Исламского движения Восточного Туркестана не только проводили атаки в Сирии, но и использовали территорию этой страны в качестве базы для подготовки и вербовки боевиков с целью организации атак на Китай и Центральную Азию [27]. Р. Валле [28] также отметил активность Исламского движения Восточного Туркестана в Сирии. Согласно исследованию, Исламское движение Восточного Туркестана стало значительно активнее в Сирии после получения приказов из центрального офиса в Афганистане. В то же время в Сирии активны и другие террористические группы, желающие установить контроль над Центральной Азией и получающие доступ к современному вооружению в этой стране. Что касается «Хизб ут-Тахрир», эта организация также активна во всех странах Центрально-Азиатского региона. По словам эксперта по вопросам свободы вероисповедания И. Умархунова, если проследить динамику новостей о задержаниях представителей или людей, связанных с этой организацией, можно заметить отсутствие каких-либо особых всплесков или активизации со стороны «Хизб ут-Тахрир» [29]. При этом организация существует с 1950-х годов, но её причастность к террористическим актам практически равна нулю. Однако угроза заключается в другом – в том, что сама активность организации является ступенью к дальнейшей радикализации, ведущей к терроризму. Е.Б. Родригес [30] отмечает, что террористическая организация «Хизб ут-Тахрир», возникшая в 1953 году, продвигает программу «насильственного джихада», что соотносится с информацией об отсутствии её участия в террористических актах. Однако автор также добавляет, что на более поздних этапах создания всемирного халифата «Хизб ут-Тахрир» может прибегнуть к насильственным методам воздействия.

Деятельность международного терроризма проводится в глобальном масштабе и всё более принимает межцивилизационный характер. Бедность целых регионов и неравномерность развития процессов глобализации, слабость цивилизационного, культурного и общечеловеческого начала, общий религиозный фанатизм не могут быть сброшены со счетов при объяснении причин терроризма, который стал протестной реакцией на все эти явления. Современный терроризм похож на социально-протестное, революционное движение, на новый тип войны, не имеющей границ, в орбиту которой попадают не только отдельные страны, но целые цивилизации. Расцвет терроризма свидетельствует о серьезной болезни общества или

государства, которая во многом возникает вследствие нежелания или неспособности культур и цивилизаций вступать в диалог и достигать консенсуса и мирного сосуществования друг с другом.

Социальную базу международного терроризма составляют маргинальные слои, представители националистических, сепаратистских, религиозных движений, недовольных, не имеющих равного доступа к ресурсам развития общества. В основе многих случаев терроризма лежат конфликты, а террор и терроризм являются средствами отстаивания своих интересов противоборствующими сторонами конфликта. Обострение политически мотивированного насилия международного терроризма в Центральной Азии обусловлено наличием нерешенных противоречий, столкновений интересов в социальной и политической сфере, приводящих к конфликтам, разрешение которых становится невозможным в правовом поле. С данной точки зрения, следует изучать проявления международного терроризма в Центральной Азии в контексте имеющихся конфликтогенных факторов в данном регионе.

Важным аспектом исследования современного международного терроризма в Центральной Азии является анализ конфессиональной обстановки в странах региона, а также проявлений религиозного экстремизма, тактики и стратегии религиозных групп, систематически, организовано и религиозно обоснованно осуществляющих террористические акты для достижения поставленных целей. Специалисты до сих пор ищут ответы на вопросы, какие же реальные причины лежат в основе современного терроризма и, соответственно, какие эффективные меры необходимы для его предотвращения и обеспечения безопасности человека, общества, государства и всей человеческой цивилизации. Критерий тому – и малая эффективность различных антитеррористических действий, и практическое отсутствие у большинства населения рационального осмысления этого явления, и низкий уровень культуры безопасности в обществе в целом. Действия террористов в последние годы принимают сетевой и организованный характер, перерастая в тщательно планируемые и безупречно подготавливаемые террористические акты. Совершенно очевидно, что в перспективе международный терроризм в системе угроз международной безопасности будет занимать ведущее место в мире, как одна из угроз нетрадиционного характера.

Заключение. Результаты исследования показали, что международный терроризм в Центральной Азии является сложным процессом, зависящим от множества факторов. К ним относятся социально-экономическая нестабильность, политические кризисы и региональные конфликты. Пограничные конфликты и социальные волнения остаются актуальными проблемами для региона. Влияние оказывает и уровень бедности, который достиг пика в 33,2% от общего населения в Кыргызстане. Кроме того, проявления авторитаризма могут способствовать радикализации населения. Конфликты между центральными и региональными властями, например, в Таджикистане и Узбекистане, также создают условия для активизации террористических групп. Таким образом, сложные внутренние проблемы в регионе и отсутствие эффективного управления в отдалённых районах способствуют медленному, но устойчивому росту угрозы терроризма.

Исследование также показало, что после прихода к власти движения «Талибан» в Афганистане северные провинции страны стали тренировочной базой для международных террористических организаций, где осуществляются подготовка, вербовка и атаки против Центрально-Азиатского региона. Наиболее активным было «Исламское государство» в провинции Хорасан, которое также активно использовало многоязычную пропаганду для вербовки граждан Центральной Азии. Помимо этой террористической организации, серьёзную угрозу региону представляют Исламское движение Узбекистана, Союз исламского джихада и Исламское движение Восточного Туркестана. Радикализации населения также способствует активная пропагандистская деятельность террористической организации «Хизб ут-Тахрир». Всё вышеизложенное указывает на то, что слабое государственное управление и контроль в Афганистане способствуют развитию сетей международных террористических групп, представляющих угрозу Центрально-Азиатскому региону, а также другим странам, граничащим с Афганистаном и выходящим за его пределы.

Кроме того, исследование показало, что правительства принимают соответствующие меры на национальном уровне для противодействия международному терроризму. В Таджикистане был принят Закон Республики Таджикистан №1808 «О противодействии терроризму»; в Казахстане – Национальная стратегия безопасности Казахстана на 2021–2025 годы; в Узбекистане – Указ Президента Республики Узбекистан №6255 «Об утверждении Национальной стратегии Республики Узбекистан по борьбе с экстремизмом и терроризмом на 2021–2026 годы». Преобразование нормативно-правовой базы свидетельствует

о понимании угроз, исходящих от террористов. Помимо национальных усилий, страны региона активно сотрудничают с международным сообществом в рамках таких инициатив, как Глобальная контртеррористическая стратегия ООН. Регулярно проводятся конференции с участием ключевых международных акторов, что способствует обсуждению вопросов региональной безопасности в контексте террористических угроз. Региональное сотрудничество привело к принятию двух Совместных планов действий по реализации Глобальной контртеррористической стратегии ООН в Центральной Азии – в 2011 и 2022 годах. Однако, несмотря на практически полное отсутствие террористических актов, а именно трёх инцидентов по данным Vision of Humanity, радикализация населения остаётся угрозой из-за активной пропагандистской деятельности террористических групп.

Ограничениями данного исследования являются закрытость информации из источников Туркменистана, а также отсутствие доступа к сайту правовых актов Кыргызстана. Будущие исследования по данной теме могут быть основаны на возможных изменениях в деятельности международных террористических групп в результате изменений во внешней политике новой администрации США.

Проведенное исследование позволяет сделать ряд важных выводов относительно основных факторов проявлений международного терроризма в Центральной Азии. Прежде всего, это – низкий уровень жизни и образования основной массы населения, рост имущественного расслоения в обществе, а также слабость государственных институтов и усиление репрессивного аппарата власти, которые способствуют еще большему росту популярности радикальных исламистских идей. Имея под собой прочную материальную базу и поддержку из других стран, радикальные религиозные организации, действующие на территории Центральной Азии, могут вступить в открытое противостояние с действующими режимами. Линия стабильности и безопасности между разными странами региона носит условный характер. Риск распространения угрозы религиозно-политического экстремизма, осуществления терактов достаточно высок во всех странах региона. Возможность оказаться вовлеченным в орбиту международного терроризма объективно существует для всех государств Центральной Азии с учетом их страновой специфики. Совершенно очевидно, что перспективы развития в регионе идеологии терроризма во многом зависят от ряда факторов внешнего и внутреннего характера. В мотивации терроризма почти всегда была идеологическая доминанта, на данный момент в Центральной Азии превалирует религиозный мотив (характерно для Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана). Подобная смена акцентов привела к существенным сдвигам в организационной структуре террористических организаций, что, в свою очередь, требует пересмотра сложившихся подходов в изучении проблем международного терроризма в регионе.

Список литературы

1. Pantucci, R. (2024) Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 16(1), pp. 79-86. <https://www.jstor.org/stable/48756307?seq=5>
2. Kocatepe, Ö.F., Şahin, M. (2024) Post-Soviet regional security complex revisited: Is Central Asia still a subcomplex. *Knowledge*, 110, pp. 135-156. <https://doi.org/10.12995/bilig.11006>
3. Abuov, K., Dalelkhan, A., Sheryazdanova, K. (2022) International recognition problems of Taliban authority. *Public Administration and Civil Service*, 81(2), pp. 114-120. <http://doi.org/10.52123/1994-2370-2022-739>
4. Asian Development Bank. (2025). Poverty data: Kazakhstan. Available via the link: <https://www.adb.org/where-we-work/kazakhstan/poverty> (Accessed: 10.07.2025).
5. Iheonu, C.O., Ichoku, H.E. (2021). Poverty and terrorism in Africa: Understanding the nexus based on existing levels of terrorism. *Poverty & Public Policy*, 13(3), pp. 254-272. <https://doi.org/10.1002/pop4.318>
6. Bellinger, N., Kattelman, K.T. (2021) Domestic terrorism in the developing world: Role of food security. *Journal of International Relations and Development*, 24, pp. 306-332. <https://doi.org/10.1057/s41268-020-00191-y>
7. Khitakhunov, A. (2020) Challenges for Central Asian economies. Available via the link: <https://www.eurasian-research.org/publication/challenges-for-central-asian-economies/> (Accessed: 10.07.2025).
8. Mohamed, H. (2023) Natural resources, conflicts, terrorism, and finance: Insights from a descriptive data analysis. In: F. Saâdaoui, Y. Zhao, H. Rabbouch (Eds.), *Data Analytics for Management, Banking and Finance: Theories and Application* (pp. 283-305). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36570-6_13.

-
9. Luo, G. (2021) The situation, causes and trends of terrorism crimes in Central Asia. In: B. Lyu, C. He (Eds.), *Proceedings of the 2021 International Conference on Social Science: Public Administration, Law and International Relations (SSPALIR 2021)*. Paris, Amsterdam: Atlantis Press. pp. 193-197. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210916.032>.
10. Eurasianet. (2022) Kazakhstan president claims coup attempt. Available via the link: <https://eurasianet.org/kazakhstan-president-claims-coup-attempt>. (Accessed: 10.07.2025).
11. Kurmanov, B. (2022) Tokayev consolidates power in Kazakhstan elections. Available via the link: <https://theloop.ecpr.eu/tokayev-consolidates-power-in-kazakhstan-elections/> (Accessed: 10.07.2025).
12. Abubakar, I., Abubakar, U.F., Abubakar, M., Inuwa, U. (2024) Political instability and financial markets: A conceptual framework for comparative analysis. *International Journal of Management Science and Business Analysis Research*, 6(7). Available via the link: <https://cambridgeresearchpub.com/ijmsbar/article/view/427> (Accessed: 10.07.2025).
13. Nourzhanov, K. (2023) Central Asia's authoritarians stare down a year of disorder. Available via the link: <https://eastasiaforum.org/2023/01/25/central-asias-authoritarians-stare-down-a-year-of-disorder/> (Accessed: 10.07.2025).
14. Tondo, L. (2022) Twenty-five ethnic Pamiris killed by security forces in Tajikistan protests. Available via the link: <https://www.theguardian.com/global-development/2022/may/19/twenty-five-ethnic-pamiris-killed-by-security-forces-gorno-badakhshan-tajikistan-protests> (Accessed: 10.07.2025).
15. Ajide, K.B., Alimi, O.Y. (2021) Income inequality, human capital and terrorism in Africa: Beyond exploratory analytics. *International Economics*, 165, pp. 218-240. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2021.01.003>
16. Trevelyan, M. (2022) Uzbekistan lifts state of emergency in Karakalpakstan after protest deaths. Available via the link: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/uzbekistan-lifts-state-emergency-karakalpakstan-after-unrest-2022-07-20/> (Accessed: 10.07.2025).
17. Horak, S., Lepic, M. (2025). The 2022 protests in Karakalpakstan. From lost autonomy to regional identity consolidation? *Nationalities Papers*. <http://doi.org/10.1017/nps.2024.106>
18. Davies, A. (2022) Kyrgyzstan-Tajikistan border clashes claim nearly 100 lives. Available via the link: <https://www.bbc.com/news/world-asia-62950787>. (Accessed: 10.07.2025).
19. BBC. (2021) Kyrgyzstan-Tajikistan: Images of destruction after border clashes. Available via the link: <https://www.bbc.com/news/world-asia-56963998> (Accessed: 10.07.2025).
20. Xinhua News. (2025) Kyrgyzstan, Tajikistan sign agreement on state border. Available via the link: <https://english.news.cn/20250313/4024a33da4ae4f8a953696fd2437d368/c.html> (Accessed: 10.07.2025).
21. Sultan, N., Mohamed, N., Bashir, M.A., Bashir, M.F. (2022) The anti-money laundering and counter financing of terrorism policy in Pakistan: Is it truly combating or just a high-level desk work bureaucracy? *Journal of Public Affairs*, 22(4), e2731. <https://doi.org/10.1002/pa.2731>
22. Mlambo, V.H., Masuku, M.M. (2022) Terror at the front gate: Insurgency in Mozambique and its implications for the SADC and South Africa. *Journal of Public Affairs*, 22(S1), e2700. <https://doi.org/10.1002/pa.2700>.
23. George Washington University. 2025. International terrorism: Middle East, Eurasia, and beyond: Central Asia. Available via the link: https://libguides.gwu.edu/international_terrorism/Central-Asia (Accessed: 10.07.2025).
24. Sohail, A. (2024) Central Asia geopolitical dynamics and the dilemma of transnational terrorism. Available via the link: <https://daryo.uz/en/h9n6yYex>. (Accessed: 10.07.2025).
25. Akhantayeva, S., Mussabekova, A. (2024). Religious extremism and terrorism in Central Asia: An overview of radical groups. *Journal of Central Asian Studies*, 96(4), pp. 54-68. <https://doi.org/10.52536/3006-807X.2024-4.004>
26. Omidi, A., Khan, K.H., Schortz, O. (2024). Explaining the vicious circle of political repression and Islamic radicalism in Central Asia. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 2350115. <https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2350115>,
27. Xiaotong, Y. (2024) China has cause to be terrified of rebel-run Syria. Available via the link: <https://asiatimes.com/2024/12/china-has-cause-to-be-terrified-of-rebel-run-syria/> (Accessed: 10.07.2025).
28. Valle, R. (2025) Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Xinjiang. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 17(1), pp. 77-86. <https://www.jstor.org/stable/48807509?seq=7>
29. Kenenbaeva, E. (2024) “Hizb ut-Tahrir’ is one of the steps towards further radicalization and leading to terrorism”. Available via the link: <https://rus.azattyk.org/a/32991497.html> (Accessed: 10.07.2025).
-

М. Тулеев

*Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті академиясы, Алматы, Қазақстан
(E-mail: muratkemer65@mail.ru)*

Орталық Азия елдеріндегі террористік қауіптің факторлары

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты Орталық Азиядағы террористік қауіптің дәрежесін анықтау болды. Зерттеу The Jamestown Global Research & Analysis Foundation, Reuters, The Guardian, Xinhua және Джордж Вашингтон университетінің материалдарына негізделген. Осы зерттеу жұмысында контенттік талдау, құрылымдық-функционалдық талдау және салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері Орталық Азия елдерінің азаматтарын террористік қызметке тартуға ықпал ететін факторлардың бар екендігін көрсетті. Оның ішінде – кейбір елдерде халықтың 2,8 пайызынан 33,2 пайызына дейін кедейліктің ұлттық деңгейінен төмен өмір сүретіндігін көрсетті. Сонымен қатар, осы аймақ шикізат саудасына тәуелді және соның салдарынан сыртқы геосаяси дағдарыстарға төтеп бере алмайды. Сондай-ақ аймақ билеушілерінің авторитарлық үрдістерге, шекаралық қақтығыстардың болуымен, биліктің әулеттік жолмен берілуі және әлеуметтік теңсіздік сияқты саяси тұрақсыздықпен ерекшеленеді. Осыған байланысты Орталық Азия елдеріндегі халықаралық террористік әрекеттердің себеп-салдарын анықтап беретін әлеуметтік үдерістер мен факторлардың өзгеру динамикасын мониторингтеу қажеттілігі осындай зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Орталық Азия елдерінің қоғам мен мемлекеттік биліктің діни саланың қалай дамуы және қандай формаларды қабылдауы керек деген мәселе бойынша өзара әрекеттесу форматтарының болмауы, аймақтағы тұрақсыздандудың белгілі бір қауіп-қатерлері мен тәуекелдерін туындатады. Сондықтан қысқа мерзімде әртүрлі экстремистік әрекеттерден тұратын – террористік шабуылдардан бастап, жаппай тәртіпсіздіктерге апаратын шараларды ұйымдастыруды радикал діни және террористік топтар өз мойнына алуы мүмкін әрі мұндай жергілікті тұрақсыздық ахуалы әлі де болса, ішінара қазіргі уақытта да тіркеліп жатыр. Әрине, мүдделі елдер террористік ұйымдардың әлеуметтік базасын тарылту мақсатында өзара іс-қимылын арттыру және негізгі міндеті әртүрлі ұлттық және ұлттық деңгейден жоғары тұратын құрылымдарды құру арқылы жекелеген субъектілердің кеңейіп жатқан террористік қызметіне бақылауды күшейтуге мүмкіндік береді. Аймақ елдерінің үкіметтері террористік қауіп-қатерге қарсы тұру үшін ұлттық деңгейде шаралар қабылдауда. Нәтижесінде Орталық Азия елдерінің үкіметтері арасында террористік қауіп мәселесі бойынша өзара түсіністік қалыптасып, қолға алынған іс-шаралар аймақтың осы мәселені шешудегі тиімділігін арттырады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, терроризм, террористік қауіп, экстремизм, саяси тұрақсыздық, кедейлік, радикалдану, геосаяси осалдық, терроризмге қарсы іс-қимыл, өңірлік қауіпсіздік.

M. Tuleyev

*Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: muratkemer65@mail.ru)*

Factors of terrorist threats in Central Asian countries

Abstract. The purpose of this study was to identify the degree of terrorist threat in Central Asia. The study was based on materials from The Jamestown Foundation Global Research & Analysis, Reuters, The Guardian, Xinhua, and George Washington University. The research employed methods of content analysis, structural-functional analysis, and comparative analysis.

The results revealed that Central Asian countries face several factors that contribute to citizen's involvement in terrorist activities. Among these factors is living below the national poverty line, which, depending on the country, affects between 2.8% and 33.2% of the population. In addition, the region relies heavily on commodity trade, making

it highly vulnerable to external geopolitical crises. Central Asia is also characterized by political instability, including authoritarian governance tendencies, border conflicts, dynastic succession of power, and social inequality.

In this context, the need to monitor the dynamics of social processes and factors contributing to the emergence of international terrorism in Central Asian countries underscores the relevance of this study. The absence of effective mechanisms for interaction between society and state authorities regarding the development and forms of religious life creates certain risks of destabilization in the region.

In the short term, local destabilization may manifest in various forms of extremist activity, ranging from terrorist attacks to mass riots. Such actions may be organized by radical religious and terrorist groups, and similar incidents are already occurring. Strengthening cooperation among the concerned countries and establishing national and supranational entities aimed at narrowing the social base of terrorist organizations will help maintain control over the expanding activities of terrorist actors. Governments in the region are implementing national-level measures to counter terrorist threats. As a result, Central Asian governments have developed mutual understanding regarding this challenge, and the measures taken are enhancing the region's resilience to terrorism.

Keywords: Central Asia, terrorism, terrorist threat, extremism, political instability, poverty, radicalization, geopolitical vulnerability, counterterrorism, regional security.

References

1. Pantucci, R. (2024) Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 16(1), pp. 79-86. <https://www.jstor.org/stable/48756307?seq=5>
2. Kocatepe, Ö.F., Şahin, M. (2024) Post-Soviet regional security complex revisited: Is Central Asia still a subcomplex. *Knowledge*, 110, pp. 135-156. <https://doi.org/10.12995/bilig.11006>
3. Abuov, K., Dalelkhan, A., Sheryazdanova, K. (2022) International recognition problems of Taliban authority. *Public Administration and Civil Service*, 81(2), pp. 114-120. <http://doi.org/10.52123/1994-2370-2022-739>
4. Asian Development Bank. (2025). Poverty data: Kazakhstan. Available via the link: <https://www.adb.org/where-we-work/kazakhstan/poverty> (Accessed: 10.07.2025).
5. Iheonu, C.O., Ichoku, H.E. (2021). Poverty and terrorism in Africa: Understanding the nexus based on existing levels of terrorism. *Poverty & Public Policy*, 13(3), pp. 254-272. <https://doi.org/10.1002/pop4.318>
6. Bellinger, N., Kattelman, K.T. (2021) Domestic terrorism in the developing world: Role of food security. *Journal of International Relations and Development*, 24, pp. 306-332. <https://doi.org/10.1057/s41268-020-00191-y>
7. Khitakhunov, A. (2020) Challenges for Central Asian economies. Available via the link: <https://www.eurasian-research.org/publication/challenges-for-central-asian-economies/> (Accessed: 10.07.2025).
8. Mohamed, H. (2023) Natural resources, conflicts, terrorism, and finance: Insights from a descriptive data analysis. In: F. Saâdaoui, Y. Zhao, H. Rabbouch (Eds.), *Data Analytics for Management, Banking and Finance: Theories and Application* (pp. 283-305). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36570-6_13.
9. Luo, G. (2021) The situation, causes and trends of terrorism crimes in Central Asia. In: B. Lyu, C. He (Eds.), *Proceedings of the 2021 International Conference on Social Science: Public Administration, Law and International Relations (SSPALIR 2021)*. Paris, Amsterdam: Atlantis Press. pp. 193-197. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210916.032>.
10. Eurasianet. (2022) Kazakhstan president claims coup attempt. Available via the link: <https://eurasianet.org/kazakhstan-president-claims-coup-attempt>. (Accessed: 10.07.2025).
11. Kurmanov, B. (2022) Tokayev consolidates power in Kazakhstan elections. Available via the link: <https://theloop.ecpr.eu/tokayev-consolidates-power-in-kazakhstan-elections/> (Accessed: 10.07.2025).
12. Abubakar, I., Abubakar, U.F., Abubakar, M., Inuwa, U. (2024) Political instability and financial markets: A conceptual framework for comparative analysis. *International Journal of Management Science and Business Analysis Research*, 6(7). Available via the link: <https://cambridgeresearchpub.com/ijmsbar/article/view/427> (Accessed: 10.07.2025).
13. Nourzhanov, K. (2023) Central Asia's authoritarians stare down a year of disorder. Available via the link: <https://eastasiaforum.org/2023/01/25/central-asias-authoritarians-stare-down-a-year-of-disorder/> (Accessed: 10.07.2025).

14. Tondo, L. (2022) Twenty-five ethnic Pamiris killed by security forces in Tajikistan protests. Available via the link: <https://www.theguardian.com/global-development/2022/may/19/twenty-five-ethnic-pamiris-killed-by-security-forces-gorno-badakhshan-tajikistan-protests> (Accessed: 10.07.2025).
15. Ajide, K.B., Alimi, O.Y. (2021) Income inequality, human capital and terrorism in Africa: Beyond exploratory analytics. *International Economics*, 165, pp. 218-240. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2021.01.003>
16. Trevelyan, M. (2022) Uzbekistan lifts state of emergency in Karakalpakstan after protest deaths. Available via the link: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/uzbekistan-lifts-state-emergency-karakalpakstan-after-unrest-2022-07-20/> (Accessed: 10.07.2025).
17. Horak, S., Lepic, M. (2025). The 2022 protests in Karakalpakstan. From lost autonomy to regional identity consolidation? *Nationalities Papers*. <http://doi.org/10.1017/nps.2024.106>
18. Davies, A. (2022) Kyrgyzstan-Tajikistan border clashes claim nearly 100 lives. Available via the link: <https://www.bbc.com/news/world-asia-62950787>. (Accessed: 10.07.2025).
19. BBC. (2021) Kyrgyzstan-Tajikistan: Images of destruction after border clashes. Available via the link: <https://www.bbc.com/news/world-asia-56963998> (Accessed: 10.07.2025).
20. Xinhua News. (2025) Kyrgyzstan, Tajikistan sign agreement on state border. Available via the link: <https://english.news.cn/20250313/4024a33da4ae4f8a953696fd2437d368/c.html> (Accessed: 10.07.2025).
21. Sultan, N., Mohamed, N., Bashir, M.A., Bashir, M.F. (2022) The anti-money laundering and counter financing of terrorism policy in Pakistan: Is it truly combating or just a high-level desk work bureaucracy? *Journal of Public Affairs*, 22(4), e2731. <https://doi.org/10.1002/pa.2731>
22. Mlambo, V.H., Masuku, M.M. (2022) Terror at the front gate: Insurgency in Mozambique and its implications for the SADC and South Africa. *Journal of Public Affairs*, 22(S1), e2700. <https://doi.org/10.1002/pa.2700> .
23. George Washington University. 2025. International terrorism: Middle East, Eurasia, and beyond: Central Asia. Available via the link: https://libguides.gwu.edu/international_terrorism/Central-Asia (Accessed: 10.07.2025).
24. Sohail, A. (2024) Central Asia geopolitical dynamics and the dilemma of transnational terrorism. Available via the link: <https://daryo.uz/en/h9n6yYex>. (Accessed: 10.07.2025).
25. Akhantayeva, S., Mussabekova, A. (2024). Religious extremism and terrorism in Central Asia: An overview of radical groups. *Journal of Central Asian Studies*, 96(4), pp. 54-68. <https://doi.org/10.52536/3006-807X.2024-4.004>
26. Omid, A., Khan, K.H., Schortz, O. (2024). Explaining the vicious circle of political repression and Islamic radicalism in Central Asia. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 2350115. <https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2350115> ,
27. Xiaotong, Y. (2024) China has cause to be terrified of rebel-run Syria. Available via the link: <https://asiatimes.com/2024/12/china-has-cause-to-be-terrified-of-rebel-run-syria/> (Accessed: 10.07.2025).
28. Valle, R. (2025) Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Xinjiang. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 17(1), pp. 77-86. <https://www.jstor.org/stable/48807509?seq=7>
29. Kenenbaeva, E. (2024) “‘Hizb ut-Tahrir’ is one of the steps towards further radicalization and leading to terrorism”. Available via the link: <https://rus.azattyk.org/a/32991497.html> (Accessed: 10.07.2025).
30. Rodriguez, E.B. (2023) Religion and state in Central Asia: A comparative regional approach. *International Journal of Social Science Research and Review*, 6(1), pp. 79-99. <https://doi.org/10.47814/ijsrr.v6i1.766>

Сведение об авторе:

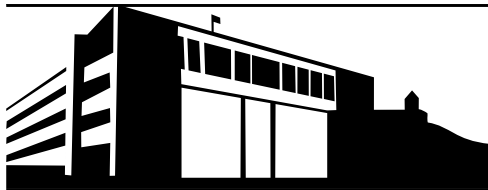
Тулеев М. – PhD, Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан, Алматы, Казахстан.

Тулеев М. – PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті академиясы, Алматы, Қазақстан.

Tuleyev M. – PhD, Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ДИПФЕЙК – АҚПАРАТТЫҚ САЯСИ КҮРЕСТІҢ ЖАҢА ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ: САЯСАТТАНУЛЫҚ ШОЛУ

А.Д. Қалдыбекова^{1*}, М.Б. Жанарстанова, Е.Д. Досымхан

Astana IT University, Астана, Қазақстан

E-mail: aidanakaldybekova@gmail.com, m.zhanarstanova@astanait.edu.kz,
y.dossymkhan@astanait.edu.kz

Аңдатпа. Қазіргі ақпараттық қоғамда пайда болған жаңа цифрлық технологиялар медианың шынайылығы мен жалғандығын ажырата білуді қиындатты. Бұл мәселені ушықтырып, шиеленістірген феномендердің бірі – дипфейктердің пайда болуы. Олар жасанды интеллект (AI) көмегімен біреудің ешқашан болмаған нәрселерді айтып және істеп жатқанын бейнелейтін гипер-реалистикалық бейнелер. Әлеуметтік медианың қол жетімділігі мен жылдамдығының арқасында дипфейктер миллиондаған адамдарға тез таралып, қоғамға теріс әсерін тигізуде. Мәселен дипфейк жаңалықтар қоғамдық дискурста, адам құқықтарына және демократияға қауіп қатер туғызатын өзекті мәселеге айналууда. Дипфейктің үгіт-насихат тарату және сайлауға араласу арқылы ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіріп, азаматтардың БАҚ-на және билік органдарына деген сенімін төмендетуге алып келуде. Бұл мақалада ақпараттық дәуірде жаңадан қалыптасып отырған дипфейк құбылысының терминологиясы мен пайда болу тарихына, олардың түрлері мен мақсаттарына теориялық шолу жасалды. Мақаланың негізгі бөлімінде дипфейктер ақпараттық саяси күрестің бір бөлігі ретінде қарастырылып, бірнеше халықаралық кейстерге саяси шолу жасалды. Сонымен қатар, дипфейктердің алдын алу және қарсы күрес бойынша шетелдік тәжірибе талданып, оны алдын алу тетіктері мен шешу жолдары ұсынылды.

Түйін сөздер: дипфейктер, фейктер (жалған жаңалықтар), манипуляция, әлеуметтік желілер, ұлттық қауіпсіздік, AI (жасанды интеллект).

Кіріспе.

Медиа алаңда қазіргі уақытта фейктердің (*жалған ақпараттардың*) жаңа түрі пайда болды. Оның аты – дипфейк (*«deepfake»*). Дипфейктер қазір өте жоғары қарқынмен дамып, басқа да салаларға таралып отыр. Оның өзге фейк ақпараттардан айырмашылығы оның жасанды интеллект көмегімен жасалып, суреттер мен бейнелерді технологиялық түрлендіру арқылы дайындалуында. Нақтырақ айтсақ, ол фейктер Генеративті қарсылас желі немесе GAN арқылы жасалған фотореалистік кескіндер, бейнелер немесе дауыстық жазбалар болып табылады [1].

Түсті: 03.02.2025; Мақұлданды: 25.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

*хат-хабарға жауапты автор

Дипфейктер әр түрлі салаларда қолданылады және түрлі мақсатта дайындалады. Мысалға олар бизнес, сатира, ойын-сауық, порнография [2] сынды алаңдарда қаржылық немесе алаяқтық мақсаттарда таралған. Сондай-ақ соңғы кездері саяси-азаматтық контекстінде таралып жатқан дипфейк ақпараттар қоғамда және академиялық салада үлкен резонанс тудырды. Себебі бұл дипфейктердің таралуы нәтижесінде кемсітушілік, заң бұзушылық, жеке бас құқықтардың бұзылуы, дезинформация, манипуляция сияқты мәселелер ортаға шығып отыр.

Жыл сайын дипфейк өнімдері арасында саяси дипфейктер санының өсуі байқалады. Саяси дипфейктердің сайлау нәтижесіне әсер етуі, елде дүрбелең тудыруы, саясаткердің немесе саяси партияның имиджін оң немесе теріс мағынада бұрмалауы мүмкіндігі туралы алғаш 2017 жылдары айтыла бастады [3].

Саяси дипфейктердің жылдам қарқын алуы оның субъектісі ретінде саяси тұлғалардың орын алуы. Бұл тұлғалардың қоғам қайраткерлері екендігіне ғана емес, сонымен қатар олардың интернет желісінде қол жетімді суреттері мен бейнелерінің көптігіне де байланысты болып отыр. Бұл өз кезегінде AI үшін дипфейктер дайындауда және жасап шығаруға оңай әрі қолжетімді.

Саяси дипфейктердің негізгі мақсаты – адамдардың санасы мен сенімін манипуляциялау. Көп жағдайда саяси контекстегі дипфейктерде саяси лидерлердің бет әлпетінің, дауыс үлгісінің көшірмесін пайдалану арқылы аудио, видео өнімдер дайындалады. Мысалы, Д.Трамп, Б.Обама, В.Путин, Б.Джонсон, В.Зеленский сияқты танымал саясаткерлердің бет әлпетін қолдану арқылы жасалған дипфейк өнімдері жаһандық интернет желісінде, электронды БАҚ, әлеуметтік желілерде (мысалы, Facebook, Instagram, TikTok), YouTube видеохостингінде кеңінен тараған.

Статистикаға сүйенсек, қазіргі уақытта әрбір бесінші интернет пайдаланушысы жаңалықтарын YouTube арқылы алады [4]. Бұдан интернет қолданушылар арасында видео ақпараттардың қаншалықты жиі тұтынылатынын көруге болады.

Саясаткердің жоғары жасанды интеллект технологияларымен жасалған суреттері мен видеолары интернет аудиторияға психологиялық әсер етеді және нәтижесінде олар бұл бейнелерді шынайы ақпарат ретінде қабылдауына алып келеді. Себебі, визуалды ақпарат мәтін немесе басқа да ақпарат түрлеріне қарағанда көп қаралады және оларға лайктар көптеп қойылады. Саясаткердің жоғары сападағы видеосы, эмоционалды сөз ырғақтары, халыққа жағымды және оңай сөз саптаулары барынша ақпарат тұтынған бұқара халықтың сенімін ұялатады.

Қазіргі технологияның жоғары деңгейде дамыған, әлеуметтік желінің кең қолданысқа енген кезеңінде жалған ақпаратты тарату оңай әрі жылдам, ал, онымен күресу, оны анықтау қиындай түскен. Дипфейкпен күресу үшін біз олардың туындау себептерін және олардың артындағы технологияны түсінуіміз керек. Дегенмен, әлеуметтік желіде таралатын дипфейкті зерттеу әлем бойынша жақында ғана бастау алды, яғни ғылыми еңбектер аз. Сондықтан да бұл зерттеудің мақсаты – дипфейктің не екенін және оларды кім жасайтынын, дипфейктің технологиясының артықшылықтары мен қауіптері қандай екенін, заманауи дипфейктің кейбір мысалдарын талдау және олармен қалай күресуге болатынын талқылау.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Бұл зерттеуде бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған бірнеше танымал саясаткерлерге қатысты дипфейктерге талдау жасалады. Зерттеу жалған ақпарат пен «*deepfake*» туралы жаңа ғылыми әдебиеттер қатарын толықтырады, медида таралған саяси дипфейктерге жан-жақты шолу жасайды.

Мақаланың зерттеу әдісі ретінде кейс-стади қолданылып, бірнеше халықаралық саясаткерлерге қатысты дипфейк ақпараттарға, атап айтқанда, видеоларға талдау жасалды. Себебі, кейс-стади зерттеулері өткен оқиғалардың нәтижелері мен зерттеулердің есептері арқылы күрделі мәселелерді зерттеуге және түсінуге мүмкіндік береді. Кейс-стадиді, әсіресе, жан-жақты және терең зерттеу қажет болған жағдайда сенімді зерттеу әдісі деп санауға болады. Академиялық ортада көптеген ғалымдар бұл зерттеу әдісін әлеуметтік ғылымдардағы зерттеу құралы ретінде қолданған. Мәселен, білім беру, әлеуметтану, қоғамдық мәселелерді зерттеуде де маңызды. Инь белгілі бір кейсті зерттеуді нақты өмір контекстінде құбылысты зерттейтін эмпирикалық зерттеу ретінде анықтайды. Зерттеушінің ойынша әлеуметтану мен антропологияда кеңінен қолданылатын кейс-стадиді зерттеуінің мақсаты – нақты контекстіндегі құбылысты егжей-тегжейлі «сипаттау» [5].

Бұл тақырыптың техникалық және гуманитарлық, әлеуметтік, саяси, заң ғылымдарындағы

зерттеулерге де тоқталып өттік. Осыған сәйкес түрлі салаларды, әр түрлі пәндерді қамтитын академиялық әртүрлі перспективалар мен механизмдерді қарастыру қажет деп санаймыз. Себебі дипфейктер туралы зерттеулер, әсіресе, саяси контекстегі және теориялық негіздегі әдебиеттер өте аз. Дипфейктер туралы көбіне пікірталастар мен көзқарастар орын алып отыр.

“Терең оқыту” мен “жалған” сөздерінен құралған дипфейк (deepfake) цифрлық манипуляция арқылы адамдардың айтпағанын айтқандай, жасамаған дүниені жасағандай етіп, гиперреалисті бейнелер мен аудиолар жасайды. Дипфейк адамның бет әлпетіне, мәнеріне, дауысына және интонациясына еліктеуді үйрену үшін үлкен дата үлгілерін талдайтын нейрондық желіге сүйенеді. Ол бетті бейнелеу технологиясын және адамның бетін басқа адамның бетіне өзгертетін жасанды интеллектті қолданады. Осындай жолмен жасалған дипфейкті анықтау қиын, өйткені олар нақты кадрларды пайдаланады, шынайылыққа өте ұқсас дыбыс шығаруы мүмкін, сонымен қатар, әлеуметтік желілерде тез таратуға оңтайлы етіп жасалады. Осылайша, қолданушылар көріп отырған бейнені шын ақпарат деп қабылдайды [6]. Қазіргі уақытта дипфейктің негізгі төрт түрі бар. Олар: адамның бетін ауыстыру, бет қимылын өзгерту (қайта жасау), бетті генерациялау және сөйлеу синтезі [7].

Адамның бетін ауыстыру - бұл біреудің бетін (көзін) басқа адамның бетіне (нысана ретінде көздеген адамның) «жапсыру». Яғни, мұнда көзделген адам ақпаратты беруші тұлға ретінде көрсетіледі.

Бет қимылын өзгерту бет мимикасының ерекшеліктерін өзгертуге бағытталған. Бұл жерде адамның жеке басын ауыстырмайды. Негізгі мақсат - қажет болған жағдайда мимикамен манипуляциялау, адамдардың айтпаған дүниесін айтып тұрғандай етіп көрсету.

Бетті генерациялау дегеніміз ешкімді қайталау емес, мүлде жаңа бет-әлпет жасау.

Сөйлеу синтезі – кез келген мәтінді көзделген адамның (қандай да бір тұлғаның) үнімен оқи алатын инфрақұрылым.

Беридзе мен Бутчердің [8] пікірінше, «Дипфейк жалған ақпарат мәселесінің жаңа түрі», ол ұлттық қауіпсіздікке үлкен қауіп төндіруі мүмкін. Әсіресе, әлеуметтік желінің жаппай қолданысқа енуімен жалған ақпараттың саны мен әсері арта түсті. Жалған ақпарат кейде зорлық-зомбылықтың себепкері де болып, қоғамда үлкен дүмпу тудырып жатады. Дипфейктің әсері қандай да бір соғыс, өрт, жер сілкінісі сынды апат жағдайында, қоғам үшін сезімтал тақырыптарда өршелене түсіп, халық арасында ашу-ыза тудырады.

Дипфейкті зерттеген Ию Пейпең және оның әріптестері [9] осы уақытқа дейін интернетте тараған жалған аудио-видеолардың көпшілігі атақты адамдарға немесе саясаткерлерге бағытталды дейді. Бұл жалған бейнелердің мақсаты атақты адамдардың беделіне нұқсан келтіру және әлеуметтік, саяси тұрақтылыққа қауіп төндіретін қоғамдық пікір қалыптастыру. Дипфейкке деген қызығушылықтың артуына байланысты ақпараттың шынайылығын анықтауға арналған бейне деректер жиынтығының саны көбейіп келеді (мысалы, DeepFake-TIMIT, UADFV, FaceForensic, Celeb-DF, DFDC, DeeperForensic). Сонымен қатар, бірнеше ғылыми-зерттеу институттары дипфейк төндіретін қауіпке назар аударып, оңтайлы шешім шығару жолында тиісті зерттеулерді ілгерілетуге қадамдар жасап жатыр. Amazon, Facebook және Microsoft сынды алпауыт компаниялар дипфейкті анықтауға инновациялық технологияларды құру мақсатында дипфейкті анықтау бастамасын (Deepfake detection challenge) өткізу үшін күш біріктірді.

“Көзіңмен көрмей шын деме” деген ұстаным, фото, бейнежазбаны айғақтама ретінде ұсыну цифрлы дәуірге дейін жетті. Дегенмен, дипфейктің пайда болуы бұрын даусыз сенген дүниеге күмәнмен қарауға әкеліп, енді неге сене аламыз деген сұрақты алдыға шығарды. Соның себебінен адамдардың әлеуметтік медида тараған жаңалыққа деген сенімі төмендей бастаған [10]. Зерттеулер мәтінмен берілген ақпаратқа қарағанда аудиовизуалды ақпарат тез әрі ұзақ уақытқа есте қалатынын, әрі аудиовизуалды ақпарат адамға көру, есту арқылы эмоционалды түрде әсер етіп, ақпаратқа деген сенімді арттыра алатынын көрсеткен.

Шын көрінетін жалған видеоларды дамыған кинематография индустриясы, ірі компаниялар ертеректен жасап келеді. Дегенмен, қазір жасанды интеллект жалған видеоларды жасауды тіпті оңай етіп, жалпы халықтың қолдануына мүмкіндік берді [11].

Дипфейк құралы тек мемлекеттік қызметкерлер мен ірі компаниялардың қолында болуының өзі адамзатқа қауіп төндіреді. Ал, террористік топтар, манипуляторлар және т.б. қоғамға қауіпті топтардың қолында болса бұл қауіп еселеніп, ұлғая түспек.

Дипфейкті пайдаланудың ұтымды жақтары да жоқ емес. Мәселен, білім, өнер және ойын-сауық индустриясында қолданылса жұмыс өнімділігіне септігін тигізбек. Дегенмен, қанау, саботаж, демократиялық дискурсты бұрмалау, сайлауды манипуляциялау, институттарға деген сенімді төмендету, әлеуметтік алауыздықты күшейту, ұлттық және қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтіру, дипломатияға зиян тигізу, шындықты жоққа шығаруға ықпал ету, журналистикаға сенімді азайту сынды зиянды жағы басым [12].

Уордл және Дерахшан [13] жалған ақпараттың дезинформация, мисинформация және малинформация сынды үш түрдің біріне жатқызылуы мүмкін екенін айтқан. Дипфейкте ақпарат манипуляцияланатын, ойдан шығарылатындықтан оны дезинформация санатына жатқызған. Дипфейк аудиторияны мақсатты түрде адастыратын қасақана әрекет деп санауға болады [14]. Зиммерман мен Кохриң [15] адамдар бұқаралық ақпарат құралдарына неғұрлым аз сенсе, олардың жалған ақпаратқа бой алдыру ықтималдығы жоғары екенін анықтаған, бұл өз кезегінде олардың сайлау кезінде таңдау жасауына әсер етуі мүмкін дейді.

Жалған ақпараттың белең алуына тосқауыл қою, халықты адастыруына жол бермеу қашан да маңызды. Дегенмен, дипфейктің көп қолданылатын саласы саясат, яғни саяси сайлау науқаны кезінде дипфейктің таралуы өрши түседі. Ал халықтың дұрыс таңдау жасауы олардың шынайы ақпарат алуына тікелей байланысты. Осы тұрғыда Барари және оның әріптестерінің [16] зерттеуінің нәтижесінде саяси, цифрлы сауаты жоғары, когнитивті рефлексияға бейім адамдар дипфейкті анықтауда өте жақсы көрсеткіш байқатқан.

Дипфейктің жанама әсерлері де бар. Яғни саясаткерлер жалған ақпарат пен күдікті өздерінің жеке мүдделері үшін пайдаланып, өздері туралы жаман бірақ шын ақпаратты жалған (fake) деп мәлімдейді. Мұны “Өтірікші дивиденд” (liar’s dividend) деп атаған. Бұл тұжырымдама бойынша қоғам қайраткерлері мен саясаткерлер шын болған оқиғаларды фейк ақпарат немесе дипфейк деп өтірік мәлімдеу арқылы халықтың сеніміне қайта ие болып, қолдауына арқа сүйей алады деп тұжырымдайды [17].

Дипфейк 2017 жылдан бастап жалпы қолданысқа ене бастағанымен, оны зерттеу бертін қолға алына бастаған. Сол себепті де, бұл тақырыпта зерттеу еңбектер әлі де болса қат, әсіресе, қазақ тілінде. Бұл зерттеуіміздің уақытылы қолға алынған, өзекті тақырып екенін айқындай түседі.

Нәтижелер мен талқылаулар. Бүгінгі күні YouTube немесе Facebook сияқты әлеуметтік платформалардағы дипфейктердің көпшілігі қоғам қайраткерлерінің бет әлпетін пайдалану арқылы жасалған контенттерге толы. Олар бір көзге ешкімге зияны жоқ, көңіл көтеруге арналған медиа туындылар ретінде қарастыруға болады. Алайда олардың теріс және кері әсерлерін атап, зерттеу айтарлықтай маңызды. Мәселен, атақты адамдардан кек алу, істемеген ісіне жала жабу немесе қоқан лоққы көрсету сынды да мақсаттармен жасалуы әбден мүмкін. Жоғарыда атап өткеніміздей, олардың басқа да, коммерциялық немесе алаяқтық жолмен ақша табу, саяси тұлғаларға және саяси шешімдерге ықпал ету сияқты мақсаттарды көздеуі де бар. Мысалы, көптеген дипфейк ақпараттары қоғамда белгілі саясаткерлерге, партия мен қоғамдық қозғалыстар лидерлеріне қатысты, себебі олардың бейнелері мен фотосуреттері интернет желісінде көптеп таралған. Оларды қолдану дипфейк жасаушы агенттіктер, медиа ұйымдар мен әуесқойлар үшін қолайды болып отыр.

Саяси дипфейктердің түпкі мақсаты бұқара халық арасында күмән туғызбастан демократиялық сайлауды бұзуға, халықаралық қатынастарға нұқсан келтіруге және саясаткерлерге, сондай-ақ ақпарат құралдарына деген қоғамның сеніміне нұқсан келтіруге қабілетті. Бұл дегеніміз, дипфейктер «құпиялылық, демократия және мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі үшін төніп тұрған жаңа сын-қатер» болып табылады [18].

2018 жылдың сәуір айында BuzzFeedVideo каналы АҚШ-тың бұрынғы президенті Барак Обаманың видеосын жариялады. Видеоның алғашқы секундтарында тек Обаманың ресми фонда сөйлеп тұрған бет әлпеті көрсетілген. Ол видеода Обама келесідей мәлімдеме жасайды: «қазір қоғам шын мәнінде айтылмаған сөздерді айтылды деп көрсететін, мысалға Президент Трамптың шын мәнінде ақымақ екендігін айтуға мәжбүрлейтін дәуірге аяқ басуда».

Видеоның 35 секундында екі терезе пайда болып, бірінде Обама, ал екінші жартысында американдық актер, әзілкеш Джордан Пилдың бейнелері қатар шығады. Салыстырмалы талдау жасасақ, екеуінің мимикасы мен сөйлеу қимылдары бірдей екендігі анық көрінеді.

Шын мәнінде, BuzzFeed-тің видеосы жасанды интеллект арқылы Барак Обаманың бет әлпеті мен Джордан Пилдың дауысын, мимикасын, ерін қозғалыстарын дәлме-дәл синтездеу арқылы жасалған. Бұл видео интернет желісінде «Сіз Обаманың бұл бейнеде айтқандарына сенбейсіз» деген кликбейттік тегпен вирусты түрде таралды және YouTube сайтында 9 миллионнан астам қаралымға жетті [19].

1-сурет. Жи көмегімен жасалған саяси дипфейк видео

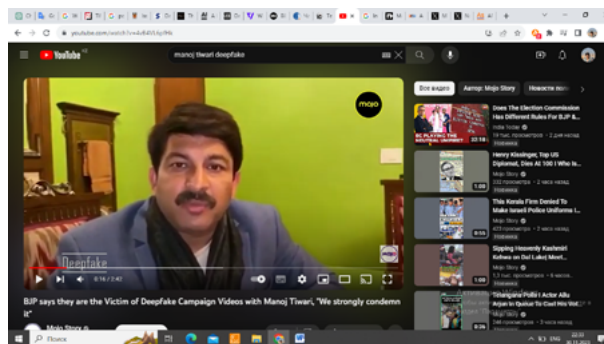

Дереккөз: <https://www.youtube.com/watch?v=cQ54GDm1eL0>

Интернетте AI көмегімен жасалған бейнелер арқылы көпшілікті алдап, манипуляциялауға болатындығын осы видеодан көруге болады. Осыған ұқсас интернетте кеңінен тараған және мақсатты түрде дайындалған дипфейк видеолар халықтың саяси лидерлерге және саяси институттарға деген сенімі әлсіретіп, әртүрлі саяси, әлеуметтік және қоғамдық араздықтарды тудырады.

Тағы бір саясаттағы, нақтырақ сайлау кампаниясы барысында орын алған дипфейк 2020 жылдың 7 ақпанында үнді саясаткері Манож Тиваридің тарапынан жасалды. Ол сайлау алды кампаниясында өзінің бейнесін әртүрлі тілдерде жасау үшін Deepfake (немесе Face Swap) «бетті ауыстыру» бағдарламалық құралын пайдаланды. Парламенттік сайлауға бір күн қалғанда, Үндістан халықтық партиясының басшысы Манож Тиваридің өзіне дауыс беру үшін үгіт-насихат жүргізген екі видеосы WhatsApp мессенджерінде танымал болды. Бейнелердің бірінде саясаткер Үндістан халқының көпшілігі сөйлейтін хинди тілінде, ал екіншісінде хариани диалектінде сөйлеген. Бейнежазбаны дайындау мақсатында партия басшылығы саяси коммуникацияларға мамандандырылған жеке компанияның қызметіне жүгінген. Бейненің басты мақсаты әртүрлі тілдерде барынша көп сайлаушыларға үгіт насихат жүргізу және сол арқылы сайлаушыларды тарту болған. Бұл бейнебаян 5800 WhatsApp чатында бөлісіліп, бейнені 15 миллион адам қараған. Бейнебаян хариани тілінде танымал болғаннан кейін, кампания қала тұрғындарын тарту мақсатында ағылшын тілінде де бейнеролик жасады.

2-сурет. Үнді саясаткерінің үгіт насихат дипфейк видеосы

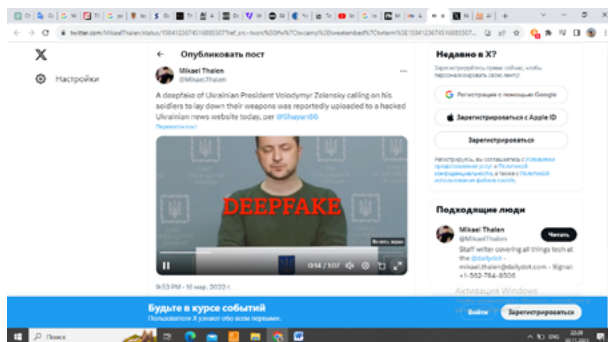
Дереккөз: <https://www.youtube.com/watch?v=4vB4VL6pfHk>

Үнді саясаткерінің бұл үгіт насихат дипфейк видеосына қатысты көпшілік тарапынан тиімді және теріс пиғылсыз деп бағаланса да, мұндай дипфейк ақпаратты саяси мақсатқа қол жеткізу үшін пайдалану қаншалықты заңды деген сұрақ туындатты.

Саясаттағы жалған жаңалықтар көптен бері алаңдаушылық туғызып, көптеген елдерде мемлекеттік дәрежеде маңызды феномен ретінде қарастырылып келеді. Дипфейктердің одан әрі таралуы әлемнің әртүрлі елдерінде БАҚ-қа деген сенімнің одан әрі төмендеуіне әкелетіні анық. Reuters агенттігінің 2020 жылғы есебі әлемде интернет желісінде таралатын жаңалықтарға деген сенімнің төмендегенін, жалған жаңалықтардың таралуының артқанын және медиа-контентке сенімнің азайғанын көрсетеді [20].

2022 жылдың наурызында Meta және YouTube ақпарат көздерінде Украина президенті Владимир Зеленский бейнеленген дипфейк видеоны анықтап, өшіргенін хабарлаған [21].

3-сурет. Дипфейк видео үлгісі

Дереккөз: <https://twitter.com/MikaelThalen/status/1504123674516885507>

Жоғарыда ұсынылған видео скриншотында Украина президентінің өз сарбаздарына қаруларын тастап, Ресейге қарсы шайқаста берілуге шақырған бір минуттық дипфейк видеосы өшірілмес бұрын, украиндық жаңалықтар сайтына орналастырылған. Бейнеде ерін синхрондауының сәтті болғанымен, интернет аудитория Зеленскийдің акценті өшірілгенін және мұқият қарап шыққанда оның дене пішімі мен дауыс үлгісі шынайы емес екенін атап өтті. Кейін бұл бейненің жалған екендігін Зеленскийдің өзі жариялады.

Алайда бұл бейненің мақсатын мән берместен және оның сапасына қарамастан, кейбір адамдар болашақта Зеленскийдің бейнелерінің растығына күмән келтіруі мүмкін. Бұл саяси дипфейк мысалы ақпараттық немесе гибриді соғыс кезінде саяси конфликтілерге араласуға және азаматтық толқулар тудыруға бағытталған жалған ақпарат құралдарының бірі ретінде қолданылады.

Бүгінгі күні бірнеше мемлекеттер тарапынан теріс және қылмыстық ниетпен дипфейктердің қауіптері мен сын қатерлерін болдырмау және азайту үшін белгілі бір әрекеттер мен сақтық шараларын қабылдау қажеттілігімен бетпе-бет келіп отыр. Бұл мәселе қазірдің өзінде бірқатар елдердің саяси күн тәртібінде тұр.

Бірнеше мемлекеттік және жеке ұйымдар дипфейктерді анықтауға бағытталған арнайы бастамаларды іске қосу арқылы осы технологиялық прогрестің маңыздылығын түсіне бастады.

Америка Құрама Штаттарында дипфейктің қауіп қатерлерін қарастыратын федералды заңнама жоқ. Дегенмен, АҚШ Конгресі Өкілдер палатасының Барлау комитеті AI (жасанды интеллект) арқылы жасалған дипфейктердің ұлттық қауіпсіздікке қатерлері бойынша ашық тыңдаулар өткізіп, талқылаған. Содан бері, АҚШ-тың бес штаты жаңа дипфейк технологияларына қатысты, атап айтқанда сайлау кампаниясына әсер ету үшін дипфейктерді қолдануға тыйым салу бойынша, келісімсіз дипфейк технологиясы арқылы порнография өнімдерін жасауға, таратуға және дипфейктерді заңсыз пайдалануға тыйым салатын заң қабылдады.

2019 жылы Қытай үкіметі бейнелер мен басқа ақпарат құралдарында дипфейк технологиясын пайдаланғанын жариялауға міндеттейтін заңдар енгізді. Сонымен қатар, пайдаланушының келісімінсіз дипфейктерді жасауға тыйым салатын қатаң ережелерді қабылдады.

Ал Ұлыбританияға келер болсақ, бұл елде зиянды ниетпен дипфейктерді жасауға немесе таратуға тыйым салатын заңнама әлі қабылданбаған. Дегенмен Ұлыбритания үкіметі дипфейктерді анықтау технологияларын зерттеуді қаржыландыруды, оларға қарсы әрекет етудің озық тәжірибелерін әзірлеу үшін салалық және академиялық институттармен серіктесіп, олармен күресу үшін бірнеше бастамалар енгізді [22].

Сонымен қатар, бірнеше медиа және әлеуметтік платформалар дипфейктердің теріс тенденцияны байқап, онымен күресу үшін стратегияларды әзірлеуде. Мәселен, Twitter манипуляциялау мазмұнын қамтитын твиттерді анықтауға бағытталған бірнеше ережелер жиынтығын жасақтаған. Ол барынша шынайы және дәлелденген дереккөзді таратуды және күдікті және дәлелденбеген контентті жоюмен қатар, пайдаланушыларға олар туралы ескертуді қолға алған.

“Deerfakes”, жоғарыда айтылғандай, БАҚ қа күмән келтіру және сенімсіздік сезімін тудыру арқылы медиа индустрияға кері әсер етті. Deerfake технологиясының осы асқынған қауіптері бірнеше медиа агенттіктері де дипфейктер мен жалған ақпарат тарату науқандарын анықтау және жою бойынша бастамаларды бастауға әкелді. Мысалы The Wall Street Journal, The Washington Post және Reuters сынды ірі ақпарат агенттіктері жалған жаңалықтармен күресу үшін бұқаралық ақпарат құралдары мен платформалық компаниялардың (мысалы, Reuters-тің Facebook-пен ынтымақтастығы) ынтымақтастық орнатқан. Сонымен қатар, олар жалған ақпараттарды жоюдың орнына оларға таңба ретінде жалған деп белгілеуді ұсынған, себебі бұл жалған ақпарат туралы тұтынушыларды алдағы уақытта қорғауға және хабардар болуға көмектеседі [23]. Қазіргі кезде сарапшылар мен зерттеушілер тарапынан дипфейк ақпараттармен күресудің бірнеше жолдары ұсынылып отыр. Әрине алғашқысы мемлекеттік деңгейде заңнама арқылы реттеу. Екіншісі, азаматтарды білім беру және оқыту шаралары арқылы ақпаратты тұтыну және аналитикалық ойлау қабілеті мен сауаттылықтарын арттыру. Келесісі, мемлекет пен жеке компаниялар бірлесе отырып, дипфейктерді анықтау, аутентификацияны қамтитын антидипфейк немесе блокчейн технологиясын қамтамасыз ету арқылы дипфейктердің алдын алу шараларын жүргізу.

Қорытынды. Біз осы мақалада саяси дипфейктердің әр түрлі салдары бар екендігін қарастыруға тырыстық. Олардың алғашқысы жалған дипфейктердің қасақана алдау мақсатында жасалатынын, саяси қақтығыстар мен ұлттық қауіпсіздік контекстінде дипфейктер ақпараттық соғыс құралы ретінде пайдаланылатынын, сонымен қатар әлеуметтік желілердегі жаңалықтар қоғамда скептицизм мен сенімсіздік тудыратынын және зерттедік.

Бұл салдарлар ақпарат тұтынушылардың алдағы уақытта азаматтық және медиа мәдениетіне әртүрлі әсерлер мен мінез-құлықтарды тудыруы мүмкін. Бұл әсіресе, поляризацияланған саяси қақтығыстары байқалатын қоғамдарда сенімнің төмендеуіне, ол өз кезегінде араздықтың одан сайын шиеленісуіне алып келеді. Сондай-ақ белгісіздік пен сенімсіздік туындаған жағдайда ақпарат тұтынушы азаматтар медиадағы жаңалықтардан мүлдем қашуға да әкелуі мүмкін.

Ал бұл жағдай Ханна Арендт (1978) айтқандай, ештеңеге сене алмайтын халық өз бетінше шешім қабылдай алмайды. Мұндай қоғам ойлау және пайымдау дағдыларынан ғана емес сонымен қатар, шешім қабылдау жіне әрекет ету тек әрекет ету қабілетінен да айырылады. Ал мұндай қоғамды мақсатты күштір қалағанынша манипуляцияға ұшырата алады [24].

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, дипфейктердің негізгі өндірушілері ретінде әуесқой немесе мамандырылған медиа компаниялар, алаяқтық мақсатында дипфейктер өндіретін жеке ұйымдар, телекомпаниялар және шетелдік саяси үкіметтер мен саяси белсенділерді атап өтуге болады. Олар желі қолданушыларының көңілін көтеруі мүмкін болғанымен, негізгі мақсаты ұлттық қауіпсіздікке, қоғамдық тұрақтылыққа зиян келтіру болып табылады.

Жоғарыдағы бірнеше саяси контекстегі кейстерден көріп отырғанымыздай, саяси субъектілер, соның ішінде саяси үгітшілер, активистер, террористер және шетелдік ұйымдар дипфейктерді дезинформация және қоғамдық сананы манипуляциялау үшін пайдаланады. Ол арқылы қоғамдық пікірге және тұрақтылыққа нұқсан келтіреді.

Шынында да, бүгінде адамдар жасанды интеллект тудыратын спамнан, көптеген қастандық теорияларына негізделген жалған бейнелерден, жалған жаңалықтардан зардап шегуде. Осының нәтижесінде интернет аудитория кез келген ақпаратқа сенуден қалып, қоғамда инфопокалипсис құбылысы туындауда.

Шетелдік тәжірибені саралай келе, елімізде де бұл дипфейктердің бұқаралық ақпарат құралдары мен саяси институттарға деген халықтың сеніміне қауіп төндіру ықтималдылығы басым екендігін көруге болады. Сөзсіз, синтетикалық түрде жасалған контентті жасау және тарату мәселесі саясат, қоғамдық пікір, жеке ар-намыс пен абырой сияқты салаларға әсер етуі мүмкін.

Қазақстан, көптеген басқа елдер сияқты, дипфейк мәселесімен бетпе-бет келіп отыр. Бірақ әзірге елімізде бұл құбылыспен күресуге бағытталған нақты заңнама немесе ережелер жиынтығы жоқ. Олар жанама араңдатушылық, экстремизм, адам құқықтарының бұзылуы, сөз бостандығы сынды заң бұзушылық бойынша қылмыстық немесе азаматтық кодекспен реттеліп отыр.

Елімізде дипфейктермен тиімді күресу тек заңнамалық шараларды ғана емес, сонымен қатар технологиялық инновацияларды, медиа сауаттылықты және дипфейктерді анықтау және алдын алу стратегияларын әзірлеу үшін үкімет пен медиа және ақпараттық технологиялық компаниялармен бірге ынтымақтасып кешенді жұмыс істеуді талап етеді.

Соның ішінде медиа сауаттылық негіздері мен бағдарламалары ақпарат пайдаланушыларына зиянды әрекеттер мен теріс мақсатты мазмұнды анықтауды, дипфейктерді қалай жасалғандығын саралауды үйретеді. Ақырында, аналитикалық ойлау адамдарды терең фейктерге осал ететіндіктен, жаңалықтарды пайдаланушылар арасында аналитикалық ойлауды ояту маңызды.

Болашақта саяси дипфейктердің қоғамдық дискурстағы рөлі, сайып келгенде, оларды қалай қабылдағанына байланысты болады. Технологиялық компаниялар адамның синтетикалық бейнелерін жасайтын AI құралдарын одан әрі дамытуы мүмкін. Бірақ оларды саяси және медиа компаниялар демократиялық тұрақтылықты сақтау мақсатында да AI құралдарын қолдануға тырысады деп үміттенеміз.

Әлеуметтік медиа платформалары дипфейктерді жариялау мен бөлісу барысында қатаң тексерістен сүзгілеп, таралып кеткен ақпараттарды жоюға болатынын ескере отырып, олардың санын азайтуға және таралуының алдын алады деген сенімдеміз.

Ішкі және халықаралық саясат субъектілері терең фейктерді әртүрлі жолдармен қолданады, мысалы, қоғамдық қызмет чат-боттары сияқты, оппоненттердің жалған бейнелерін жасау және тарату сияқты зиянды әрекеттерге дейін. Журналистер мен фактчекерлер саяси дипфейктердің растығын үнемі тексеріп, зиянды жаңалықтарды анықтап, олардың қауіп қатерлері туралы ескертіп отыру керек. Сонымен қатар, ол дипфейк ақпараттарды тұтынушылар, пікір қалдырушылар және бөлісушілер де медиа ортадағы жауапкершілікті ескере отырып, алдын саралап, сыни ойлап, анығын ажыратудың маңыздылығын ескеру қажет.

Авторлардың қосқан үлесі:

Калдыбекова А.Д. – әдебиетпен жұмыс, талдау, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеу.

Жанарстановна М.Б., Досымхан Е.Д. – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындау, зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жұмыс жасау, теориялық материалдарды жинақтау және талдау жүргізу.

Әдебиеттер тізімі

1. Offert, F. (2021). Latent deep space: Generative adversarial networks in the sciences. *Media + Environment*, 3(2), pp. 1-20. <https://doi.org/10.1525/001c.29905>
2. van der Nagel, E. (2020). Verifying images: Deepfakes, control, and consent. *Porn Studies*, (4), pp. 424-429. <https://doi.org/10.1080/23268743.2020.1741434>.
3. Красовская, Н.Р., Гуляев, А.А. (2020). Технологии манипуляции сознанием при использовании дипфейков как инструмента информационной войны в политической сфере. *Власть*, 4, стр. 93-98.
4. Anderson, K.E. (2018) Getting acquainted with social networks and apps: combating fake news on social media. *Library HiTech News*, 35(3), pp. 1-6
5. Yin, R. (2014) Case study research and applications: Design and methods (6th ed.). SAGE Publications
6. Westerlund, M. (2019) The Emergence of Deepfake Technology: A Review. *Technology Innovation Management Review*, 9(11), pp. 39-52. <http://doi.org/10.22215/timreview/1282>
7. Farid, H., Davies, A., Lynette, Webb, L., WolfHwang, C. T., Zucconi, A., & Lyu, S. (2019) Deepfake: New Era in The Age of Disinformation & End of Reliable Journalism. *Review*, 13, 2. <https://doi.org/10.18094/josc.685338>
8. Beridze, I., & Butcher, J. (2019). When Seeing is No Longer Believing. *Nature Machine Intelligence*, 1(8), pp. 332-334.

-
9. Yu, P., Xia, Z., Fei, J., & Lu, Y. (2021). A survey on deepfake video detection. *Iet Biometrics*, 10(6), pp. 607-624.
 10. Vaccari, C., Chadwick, A. (2020). Deepfakes and disinformation: Exploring the impact of synthetic political video on deception, uncertainty, and trust in news. *Social Media+ Society*, 6(1), 2056305120903408.
 11. Agarwal, S., Varshney, L. R. (2019). Limits of deepfake detection: A robust estimation viewpoint. arXiv preprint arXiv:1905.03493.
 12. Yvorsky, M.A. (2019). Deepfake: Pravovie Problemi i ih Reshenie, Aktualnie Problemi Razvitiya Pravovoi Sistemi v Tsifrovuyu Epohu. Materiali Mejdunarodnogo Yuridicheskogo Nauchnogo Simpoziuma. Samara.
 13. Wardle, C., Derakhshan, H. (2017). Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking, Strasbourg: Council of Europe, 27, pp. 1-107.
 14. Chadwick, A., Vaccari, C., O'Loughlin, B. (2018). Do tabloids poison the well of social media? Explaining democratically dysfunctional news sharing. *New media & society*, 20(11), pp. 4255-4274.
 15. Zimmermann, F., Kohring, M. (2020). Mistrust, disinforming news, and vote choice: A panel survey on the origins and consequences of believing disinformation in the 2017 German parliamentary election. *Political Communication*, 37(2), pp. 215-237.
 16. Barari, S., Lucas, C., & Munger, K. (2021). Political deepfake videos misinform the public, but no more than other fake media. *OSF Preprints*, 13.
 17. Chesney, R. Danielle K.C. (2018) Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security. Available via the link: <https://papers.ssrn.com/abstract=3213954> (Accessed: 03.02.2025).
 18. Chesney, R., & Citron, D. (2019). Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security. *California Law Review*, 107, pp. 1755–1820. <https://doi.org/10.15779/Z38RV0D15>
 19. You won't believe what Obama says in this video! Available via the link: <https://www.youtube.com/watch?v=cQ54GDm1eL0> (Accessed: 03.02.2025).
 20. Ignatovskij, YA., Ivanov, V. Deepfakes: gde nachinaetsya ugroza dlya lichnosti i nacional'noj bezopasnosti? Available via the link: <https://www.politgen.ru/analytics/reports/deepfakes-gde-nachinaetsya-ugroza-dlya-lichnosti-i-natsionalnoy-bezopasnosti/> (Accessed: 03.02.2025).
 21. Allyn, B. (2022). Deepfake video of Zelenskyy could be 'tip of the iceberg' in info war, experts warn. Available via the link: <https://www.npr.org/2022/03/16/1087062648/deepfake-video-zelenskyy-experts-war-manipulation-ukraine-russia> (Accessed: 03.02.2025).
 22. Caroline, Q. The High Stakes of Deepfakes: The Growing Necessity of Federal Legislation to Regulate This Rapidly Evolving Technology. Available via the link: https://legaljournal.princeton.edu/the-high-stakes-of-deep-fakes-the-growing-necessity-of-federal-legislation-to-regulate-this-rapidly-evolving-technology/#_ftnref6 (Accessed: 03.02.2025).
 23. Vizoso, Á., Vaz-Álvarez, M., López-García, X. (2021) Fighting Deepfakes: Media and Internet Giants' Converging and Diverging Strategies Against Hi-Tech Misinformation. *Media and Communication*, 9, pp. 291-300.
 24. Arendt H. (1978, October 26). Hannah Arendt: From an Interview. *The New York Review of Books*. Available via the link: <https://www.nybooks.com/articles/1978/10/26/hannah-arendt-from-an-interview/> (Accessed: 03.02.2025).

А.Д. Калдыбекова, М.Б. Жанарстанова, Е.Д. Досымхан

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: aidanakaldybekova@gmail.com, m.zhanarstanova@astanait.edu.kz, y.dossymkhan@astanait.edu.kz)

Дипфейк как новый феномен информационной политической борьбы: политический обзор

Аннотация. Новые цифровые технологии, появившиеся в современном информационном обществе, в нынешнее время затруднили различие между подлинными и фейковыми медиа. Одним из явлений, обостривших и усугубивших эту проблему, является появление дипфейков. Дипфейки это гиперреалистичные видеоролики, которые с помощью искусственного интеллекта (ИИ) генерируют так, что человек говорит и делает то, что никогда не происходило. Благодаря охвату и скорости социальных сетей дипфейки быстро распространяются среди миллионов людей и негативно влияют на общество.

Дипфейковые новости сейчас становятся актуальной проблемой, которая угрожает общественному дискурсу, правам человека и демократии. Распространяя пропаганду и вмешиваясь в политические выборы, дипфейки угрожают национальной безопасности и подрывают доверие граждан к СМИ и властям. В данной статье сделан теоретический обзор терминологии и истории явления дипфейков, их видов и целей. В основной части статьи дипфейки рассматриваются как часть информационно-политической борьбы, а также сделан политический обзор ряда международных кейсов. Кроме того, был проанализирован зарубежный опыт предотвращения дипфейков и борьбы с ними, предложены механизмы и пути их предотвращения.

Ключевые слова: дипфейки, фейки (фейковые новости), манипуляция, социальные сети, национальная безопасность, AI (искусственный интеллект).

A.D. Kaldybekova, M.B. Zhanarstanova, Y.D. Dossymkhan

Astana IT University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: aidanakaldybekova@gmail.com, m.zhanarstanova@astanait.edu.kz, y.dossymkhan@astanait.edu.kz)

Deep Fake as a New Phenomenon of Political Information War: A Political Review

Abstract. In today's information age, new digital technologies have made it impossible to discriminate between legitimate and fraudulent media. The rise of deepfakes is one of the factors that has intensified and compounded this problem. They are hyper-realistic films of people talking and doing things that have never happened before, thanks to artificial intelligence (AI). Deepfakes are easily and swiftly circulating as a result of technological advancement and social media enhancement, which has a negative impact on society.

Deepfake news is becoming a serious problem that endangers public discourse, human rights, and democracy. It threatens national security and weakens citizens' trust in the media and institutions by disseminating propaganda and meddling in elections. This article examines the theoretical and historical aspects of the phenomena, as well as their types and purposes. Deepfakes are discussed as part of the information and political conflict in the main part of the study, and various international political cases are provided. Furthermore, an international experience in fighting deepfakes was examined, and some prevention and solution techniques were recommended.

Keywords: deepfakes, fakes (fake news), manipulation, social media, national security, AI (artificial intelligence).

References

1. Offert, F. (2021). Latent deep space: Generative adversarial networks in the sciences. *Media + Environment*, 3(2), pp. 1-20. <https://doi.org/10.1525/001c.29905>
2. van der Nagel, E. (2020). Verifying images: Deepfakes, control, and consent. *Porn Studies*, (4), pp. 424-429. <https://doi.org/10.1080/23268743.2020.1741434>.
3. Krasovskaja, N.R., Guljaev, A.A. (2020). Tehnologii manipuljacii soznaniem pri ispol'zovanii dipfejkov kak instrumenta informacionnoj vojny v politicheskoj sfere. *Vlast'*, (4), str. 93-98. [in Russian]
4. Anderson, K.E. (2018) Getting acquainted with social networks and apps: combating fake news on social media. *Library HiTech News*, 35(3), pp. 1-6
5. Yin, R. (2014) Case study research and applications: Design and methods (6th ed.). SAGE Publications
6. Westerlund, M. (2019) The Emergence of Deepfake Technology: A Review. *Technology Innovation Management Review*, 9(11), pp. 39-52. <http://doi.org/10.22215/timreview/1282>
7. Farid, H., Davies, A., Lynette, Webb, L., WolfHwang, C. T., Zucconi, A., & Lyu, S. (2019) Deepfake: New Era in The Age of Disinformation & End of Reliable Journalism. *Review*, 13, 2. <https://doi.org/10.18094/josc.685338>
8. Beridze, I., & Butcher, J. (2019). When Seeing is No Longer Believing. *Nature Machine Intelligence*, 1(8), pp. 332-334.
9. Yu, P., Xia, Z., Fei, J., & Lu, Y. (2021). A survey on deepfake video detection. *Iet Biometrics*, 10(6), pp. 607-624.
10. Vaccari, C., Chadwick, A. (2020). Deepfakes and disinformation: Exploring the impact of synthetic political video on deception, uncertainty, and trust in news. *Social Media+ Society*, 6(1), 2056305120903408.
11. Agarwal, S., Varshney, L. R. (2019). Limits of deepfake detection: A robust estimation viewpoint. *arXiv preprint arXiv:1905.03493*.

-
12. Yvorsky, M.A. (2019). Deepfake: Pravovie Problemi i ih Reshenie, Aktualnie Problemi Razvitiya Pravovoi Sistemi v Tsifrovuyu Epohu. Materiali Mejdunarodnogo Yuridicheskogo Nauchnogo Simpoziuma. Samara.
13. Wardle, C., Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking*, Strasbourg: Council of Europe, 27, pp. 1-107.
14. Chadwick, A., Vaccari, C., O’Loughlin, B. (2018). Do tabloids poison the well of social media? Explaining democratically dysfunctional news sharing. *New media & society*, 20(11), pp. 4255-4274.
15. Zimmermann, F., Kohring, M. (2020). Mistrust, disinforming news, and vote choice: A panel survey on the origins and consequences of believing disinformation in the 2017 German parliamentary election. *Political Communication*, 37(2), pp. 215-237.
16. Barari, S., Lucas, C., & Munger, K. (2021). Political deepfake videos misinform the public, but no more than other fake media. *OSF Preprints*, 13.
17. Chesney, R. Danielle K.C. (2018) Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security. Available via the link: <https://papers.ssrn.com/abstract=3213954> (Accessed: 03.02.2025).
18. Chesney, R., & Citron, D. (2019). Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security. *California Law Review*, 107, pp. 1755–1820. <https://doi.org/10.15779/Z38RV0D15J>
19. You won’t believe what Obama says in this video! Available via the link: <https://www.youtube.com/watch?v=cQ54GDm1eL0> (Accessed: 03.02.2025).
20. Ignatovskij, YA., Ivanov, V. Deepfakes: gde nachinaetsya ugroza dlya lichnosti i nacional’noj bezopasnosti? Available via the link: <https://www.politgen.ru/analytics/reports/deepfakes-gde-nachinaetsya-ugroza-dlya-lichnosti-i-natsionalnoy-bezopasnosti/> (Accessed: 03.02.2025).
21. Allyn, B. (2022). Deepfake video of Zelenskyy could be ‘tip of the iceberg’ in info war, experts warn. Available via the link: <https://www.npr.org/2022/03/16/1087062648/deepfake-video-zelenskyy-experts-war-manipulation-ukraine-russia> (Accessed: 03.02.2025).
22. Caroline, Q. The High Stakes of Deepfakes: The Growing Necessity of Federal Legislation to Regulate This Rapidly Evolving Technology. Available via the link: https://legaljournal.princeton.edu/the-high-stakes-of-deep-fakes-the-growing-necessity-of-federal-legislation-to-regulate-this-rapidly-evolving-technology/#_ftnref6 (Accessed: 03.02.2025).
23. Vizoso, Á., Vaz-Álvarez, M., López-García, X. (2021) Fighting Deepfakes: Media and Internet Giants’ Converging and Diverging Strategies Against Hi-Tech Misinformation. *Media and Communication*, 9, pp. 291–300.
24. Arendt H. (1978, October 26). Hannah Arendt: From an Interview. *The New York Review of Books*. Available via the link: <https://www.nybooks.com/articles/1978/10/26/hannah-arendt-from-an-interview/> (Accessed: 03.02.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Қалдыбекова А.Д. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Жанарстанова М.Б. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Досымхан Е.Д. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Калдыбекова А.Д. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Жанарстанова М.Б. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Досымхан Е.Д. – PhD, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

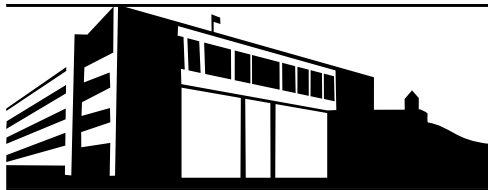
Kaldybekova A.D. – PhD, Astana, Kazakhstan, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Zhanarstanova M.B. – PhD, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Dossymkhan Y.D. – PhD, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИНИЦИАТИВА C5 + 1: ОБЩЕНАУЧНЫЙ СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД, СОСТОЯНИЕ, РАЗВИТИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

А.Б. Ибраева

Международный образовательный центр OPEN EDU, Астана, Казахстан

E-mail: newadema50@gmail.com

Аннотация. В статье автор исследует ключевые направления реализации инициативы C5+1 как общегосударственного подхода США к взаимодействию со странами Центральной Азии при участии пяти государств региона – Казахстана, Кыргызской Республики, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана. На основе системного анализа раскрываются особенности современных международных отношений, а также роль дипломатической платформы C5+1 в реализации приоритетных направлений сотрудничества и предотвращении вызовов региональной стабильности и безопасности в Центральной Азии. В результате исследования автор приходит к выводу о необходимости дальнейшего изучения развития инициативы C5+1 в системе современных международных отношений. В заключение обосновывается теоретическая и практическая значимость трансформационных процессов, происходящих в рамках данного формата сотрудничества. Используя прогностические методы исследования, автор предлагает разработать и научно обосновать перспективные сценарии и модели эффективных решений по реализации инициативы C5+1 как инструмента укрепления региональной стабильности и безопасности Центральной Азии.

Ключевые слова: международные отношения, международное сотрудничество, внешняя политика, Центральная Азия, США, Казахстан, C5+1, инициатива C5+1, региональная стабильность.

Введение

Глобализация, трансформация современной системы международных отношений и нарастающие кризисные явления, а также текущая международная обстановка и появление новых форматов международного взаимодействия в условиях современных вызовов и угроз оказывают существенное влияние на развитие международного сотрудничества. В этих условиях Республика Казахстан выступает важным участником международных отношений, обладая выгодным геостратегическим положением на стыке Европы и Азии. В соответствии с Конституцией Республики Казахстан Президент определяет основные направления внешней политики государства и представляет страну в международных отношениях, обеспечивая последовательное развитие внешнеполитического курса и укрепление международного авторитета Казахстана.

Стремительные изменения, произошедшие в международной среде за последние годы, обусловили новые тенденции в развитии региональной дипломатической платформы C5+1, созданной в 2015 году как формат взаимодействия между Соединенными Штатами Америки и пятью государствами Центральной Азии – Казахстаном, Кыргызской Республикой, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном. Основной целью данного формата является содействие формированию независимой, процветающей и безопасной Центральной Азии. Развитие инициативы C5+1 соответствует ключевым положениям Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы и долгосрочной Стратегии «Казахстан-2050», ориентированной на вхождение страны в число тридцати наиболее развитых государств мира в условиях новых глобальных вызовов и возможностей. Реализация данных стратегических документов основывается на принципах многовекторности внешней политики, укрепления международного сотрудничества и партнерства, а также эффективного участия Казахстана в формировании современной многополярной системы международных отношений.

Особое значение придается внедрению современных подходов к государственному управлению и реализации долгосрочных национальных приоритетов, направленных на обеспечение устойчивого развития многонационального и многоконфессионального общества. В этом контексте Стратегия «Казахстан-2050» сохраняет свою актуальность как основа последовательной и предсказуемой внешней политики, ориентированной на продвижение национальных интересов, укрепление региональной стабильности и обеспечение глобальной безопасности.

Несмотря на возрастающую значимость инициативы C5+1 в системе международных отношений, многие аспекты ее функционирования, институционального развития и влияния на региональную безопасность Центральной Азии остаются недостаточно изученными. Это обуславливает актуальность дальнейших научных исследований и необходимость углубленного теоретико-методологического осмысления роли данной платформы в современных международных процессах.

Материалы и методы исследования.

Методологическую основу настоящего исследования составляют основные положения теории международных отношений, рассматривающей международное сообщество как единую и целостную систему, функционирующую в соответствии с определенными закономерностями и направленную на достижение конкретных целей и результатов.

На основе системного анализа раскрывается природа современных международных отношений, а также исследуется деятельность дипломатической платформы C5+1 как механизма, способствующего решению и предотвращению проблем региональной стабильности и безопасности в Центральной Азии. Особое внимание уделяется роли инициативы C5+1 в укреплении позиций Республики Казахстан в регионе, продвижении ее долгосрочных национальных интересов и формировании имиджа Казахстана как проактивного, ответственного и влиятельного участника данного формата сотрудничества.

В ходе исследования также использован метод структурно-содержательного анализа, позволивший рассмотреть цели, задачи и основные направления деятельности платформы C5+1, представляющей собой формат взаимодействия между Соединенными Штатами Америки и пятью государствами Центральной Азии – Казахстаном, Кыргызской Республикой, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном. В работе представлена классификация Secretary of State (S), отражающая особенности институционального развития данного формата сотрудничества.

В процессе подготовки статьи были использованы официальные документы и материалы, отражающие стратегические направления развития Республики Казахстан и других государств Центральной Азии. Их анализ позволил выявить основные механизмы реализации долгосрочных интересов стран региона в условиях развития взаимовыгодного международного сотрудничества и укрепления региональной безопасности. По результатам исследования сформулированы рекомендации относительно дальнейшего развития инициативы C5+1 и повышения эффективности ее деятельности в перспективе.

Результаты и обсуждение. В условиях современной международной реальности динамика международных отношений во многом определяется существующими вызовами и возможностями для укрепле-

ния безопасности, развития сотрудничества и установления взаимовыгодного партнерства. Важнейшими механизмами такого взаимодействия выступают диалог, согласование интересов, достижение консенсуса, а также поиск компромиссных решений в ситуациях несовпадения ценностей и возникновения конфликтов между государствами и регионами.

Как отмечает профессор международного развития и передовых международных исследований Deborah Bräutigam, PhD, «в мире, где проблемы экономического роста, бедности, государственного управления, неравенства и уязвимости остаются центральными вопросами глобальных отношений, спрос на углубленное изучение международных отношений как никогда высок...» [7]. Данная позиция подчеркивает возрастающую значимость комплексного анализа современных международных процессов и необходимость поиска эффективных механизмов решения глобальных и региональных проблем. В этих условиях особую роль приобретают современные форматы многостороннего сотрудничества, способные обеспечивать устойчивое развитие международных отношений и укрепление региональной стабильности. Одним из таких механизмов является инициатива C5+1, в рамках которой Казахстан, Кыргызская Республика, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан реализуют совместные подходы к решению актуальных вопросов регионального развития и безопасности [3].

Региональная стабильность Центральной Азии является одним из ключевых показателей устойчивого развития региона. Ее оценка основывается на системе качественных и количественных критериев, позволяющих осуществлять мониторинг социально-политических, экономических и институциональных процессов в государствах Центральной Азии. В этой связи развитие диалога и сотрудничества между странами-участницами формата C5+1 выступает важным механизмом укрепления региональной стабильности. Реализация данного формата взаимодействия способствует созданию условий для повышения устойчивости региона в рамках общегосударственного подхода США к Центральной Азии при участии пяти государств региона.

Вокруг дипломатической платформы C5+1 сформировался широкий научный и экспертный дискурс. Представители академического сообщества, международных организаций и экспертных кругов по-разному оценивают эффективность данного формата сотрудничества. Одни исследователи акцентируют внимание на его потенциале в укреплении региональной безопасности и развитии многостороннего взаимодействия, тогда как другие указывают на существующие ограничения и вызовы, связанные с реализацией инициативы C5+1 в Центральной Азии. Вместе с тем объективный анализ свидетельствует о возрастающей роли данной платформы в развитии регионального сотрудничества и обеспечении стабильности в регионе.

Вокруг дипломатической платформы C5+1 сформировался широкий научный и экспертный дискурс. Представители академического сообщества, международных организаций и экспертных кругов по-разному оценивают эффективность данного формата сотрудничества. Одни исследователи акцентируют внимание на его потенциале в укреплении региональной безопасности и развитии многостороннего взаимодействия, тогда как другие указывают на существующие ограничения и вызовы, связанные с реализацией инициативы C5+1 в Центральной Азии. Вместе с тем объективный анализ свидетельствует о возрастающей роли данной платформы в развитии регионального сотрудничества и обеспечении стабильности в регионе.

Первый Президент Республики Казахстан, обладая правом обращения к народу и государственным органам по важнейшим вопросам внутренней и внешней политики, внес значительный вклад в укрепление международного сотрудничества, развитие интеграционных процессов и обеспечение региональной безопасности. Реализуемый внешнеполитический курс способствовал укреплению международных позиций Казахстана, продвижению национальных интересов и формированию конструктивной региональной повестки. Казахстан последовательно участвует в решении вопросов безопасности, устойчивого развития и международного сотрудничества, уделяя особое внимание защите национальных интересов и достижению внешнеполитических и внешнеэкономических целей государства [1].

В общей концепции система стратегического планирования в международных отношениях ориентирована на разработку и реализацию инициатив, стратегий и механизмов, способствующих принятию взвешенных решений и осуществлению последовательных действий, направленных на предупреждение глобальных угроз, а также преодоление внутренних и внешних вызовов. Эффективность реализации данных подходов должна обеспечивать укрепление региональной безопасности Республики Казахстан как активного участника современных международных отношений.

В рамках настоящего исследования особого внимания заслуживают научные труды Айболат Далелхана, доктора философии (PhD) по специальности «Международные отношения», доцента кафедры международных отношений Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, а также выпускника программы International Visitor Leadership Program (IVLP) Государственного департамента США. Его исследования посвящены вопросам реализации Концепции национальной безопасности Республики Казахстан, внешнеполитического курса государства, защиты национальных интересов, а также формирования правовых основ международного сотрудничества и международных отношений [4, 5, 6, 8]. В рамках преподаваемых дисциплин автор рассматривает актуальные тенденции и проблемы внешней политики и внешнеэкономической деятельности США, Казахстана и Китая как значимых акторов международных отношений и участников процессов, оказывающих влияние на развитие формата C5+1.

Особого внимания заслуживают также исследования доктора философии (PhD) в области международных отношений Brian Carlson, выпускника и преподавателя Школы перспективных международных исследований Университета Джонса Хопкинса (SAIS). Являясь признанным экспертом в области российско-китайских отношений и внешней политики, он активно использует китайские и российские источники для анализа современных международных процессов, включая вопросы развития формата C5+1.

Значительный вклад в исследование проблематики международных отношений внесли научные труды профессора, доктора политических наук Р.С. Елмурзаевой. Ее исследования посвящены вопросам формирования и реализации внешнеполитического курса Республики Казахстан в условиях современных вызовов национальной безопасности, особенностям публичной дипломатии, а также развитию международного сотрудничества Казахстана на мировой арене. Научные работы данного автора позволяют комплексно рассматривать различные аспекты исследуемой проблематики и способствуют более глубокому пониманию роли инициативы C5+1 в современных международных отношениях.

Айболат Далелхан и Ардак Есдаулетова (2022), анализируя перспективы развития транспортной инфраструктуры Казахстана, отмечают необходимость совершенствования и диверсификации транспортных коридоров для расширения внешнеэкономического сотрудничества, укрепления межгосударственных отношений и снижения уровня региональных угроз. По мнению авторов, потенциал и текущее состояние транспортной системы Республики Казахстан свидетельствуют об интенсификации транспортно-логистических маршрутов в направлении Китая, активной поддержке со стороны КНР в рамках инициативы «Один пояс – один путь» (BRI), а также об эффективном использовании транзитных возможностей Казахстана для расширения рынков товаров и услуг в странах Европейского союза. Вместе с тем ухудшение геополитической ситуации на евразийском пространстве вследствие российско-украинского конфликта приводит к нарушению сложившихся транспортно-логистических цепочек и ослаблению связей с Российской Федерацией в сфере транспортировки и транзита [2].

В этой связи значительный интерес представляет сотрудничество в рамках формата C5+1. Одним из важных направлений взаимодействия выступает развитие взаимосвязанности и транспортной инфраструктуры, что способствует упрощению и адаптации торговых, транспортных и коммуникационных связей между Центральной и Южной Азией. Реализация данных инициатив создает дополнительные возможности для модернизации инфраструктуры, расширения региональной интеграции и наращивания транзитного потенциала государств Центральной Азии.

Т. Мамадалиева (2021), рассматривая Центральную Азию как один из ключевых приоритетов внешней политики Узбекистана, подчеркивает, что регион представляет собой динамично развивающееся пространство, которое в последние десятилетия демонстрирует возрастающую потребность в расширении регионального сотрудничества для достижения целей устойчивого развития. Политическая, экономическая и культурно-историческая значимость Центральной Азии традиционно занимала важное место в мировой политике. В настоящее время регион находится в центре внимания международного сообщества, выступая важным элементом современных геополитических и геоэкономических процессов. Существенные изменения, произошедшие во взаимоотношениях между государствами Центральной Азии, создают благоприятные условия для дальнейшего развития регионального сотрудничества и реализации инициативы C5+1 [9].

Ф. Хакимов отмечает, что формат C5+1 является эффективным механизмом регулярного диалога между государствами Центральной Азии и их внешними партнерами, способствующим укреплению реги-

ональной стабильности, экономическому росту и инклюзивному развитию. Создание новых форматов взаимодействия и диалоговых площадок повышает геополитическое и экономическое значение региона. В данном контексте C5+1 выступает важной дипломатической платформой и инструментом реализации многовекторной внешней политики в рамках концепции «балансирующего регионализма». В современных геополитических условиях для государств Центральной Азии особую значимость приобретает поддержание многополярного и сбалансированного сотрудничества, тогда как углубление регионального взаимодействия становится важнейшим фактором повышения международной роли региона и решения задач в сфере экономики и безопасности [10, 11].

Значительный интерес представляет позиция бывшего главы Правительства Республики Казахстан, Премьер-министра Алихана Смаилова, который, учитывая современные тенденции развития международной обстановки, подчеркивал, что достижение Целей устойчивого развития (ЦУР), направленных на повышение качества жизни населения посредством внедрения лучших международных стандартов, является одним из национальных приоритетов Казахстана. В этой связи Республика Казахстан остается открытой для сотрудничества со всеми государствами в целях построения более справедливого, устойчивого и безопасного мира.

Основной целью партнерства в рамках формата C5+1 является укрепление координации и взаимодействия между Соединенными Штатами Америки и государствами Центральной Азии для достижения общей цели – формирования независимой, процветающей и безопасной Центральной Азии, способной эффективно решать региональные вызовы в партнерстве с США. Анализ официальных источников показывает, что с момента создания платформы в 2015 году взаимодействие в рамках C5+1 способствовало расширению политического диалога и практического сотрудничества между США и государствами Центральной Азии на министерском и экспертном уровнях, а также в рамках деятельности тематических рабочих групп.

Рабочие группы C5+1 по вопросам экономики, энергетики, транспорта, окружающей среды и безопасности, а также реализуемые региональные программы вносят существенный вклад в развитие сотрудничества и достижение поставленных целей. В 2022 году был учрежден Секретариат C5+1, задачами которого стали институционализация процедур определения и продвижения общих приоритетов, координация коммуникации между правительствами государств-участников, а также организация министерских встреч высокого уровня и других совместных мероприятий.

В настоящее время платформа C5+1 продолжает играть важную роль в укреплении региональной безопасности, стабильности и устойчивого развития Центральной Азии. Следует отметить, что потенциал данного формата международного партнерства заключается в создании эффективных механизмов координации действий и выработке согласованных подходов к решению актуальных региональных проблем. Формат C5+1 основан на принципах равноправного взаимодействия, взаимного уважения интересов участников, консенсуса и развития конструктивного диалога. Общегосударственный подход США к Центральной Азии учитывает приоритеты и инициативы государств региона и ориентирован на укрепление безопасности, обеспечение региональной стабильности и создание условий для устойчивого развития Центральной Азии. Все шесть государств демонстрируют заинтересованность в дальнейшем углублении сотрудничества посредством регулярных встреч и совместных проектов в рамках платформы C5+1.

Анализ официальных источников также показывает, что в июле 2021 года участники международной конференции «Центральная и Южная Азия: региональная взаимосвязанность. Вызовы и возможности» подтвердили свою приверженность расширению сотрудничества в рамках формата C5+1. Делегации стран-участниц подчеркнули важность дальнейшего развития торговых, транспортных и энергетических связей как основы укрепления взаимосвязанности Центральной Азии. Особое внимание было уделено вопросам обеспечения региональной стабильности и безопасности, включая поддержку мирного урегулирования ситуации в Афганистане. Таким образом, инициатива C5+1 последовательно развивается на основе принципов взаимного уважения суверенитета, партнерства и согласования интересов, охватывая ключевые направления развития государств Центральной Азии (таблица 1).

Таблица 1 – Классификация приоритетных направлений инициативы C5+1

Инициатива C5+1	
Приоритетные направления (классификация)	Характерные особенности и достижения
Модернизация инфраструктуры и транспортно-транзитного потенциала ЦА	Процесс модернизации инфраструктуры и транзитного потенциала ЦА, развитие международных транспортных коммуникаций, реализация долгосрочных и краткосрочных инвестиционных проектов; модернизация существующих объектов и новый порядок продвижения общих правил и регламентов для реализации огромного экономического потенциала региона
Расширение регионального сотрудничества	Содействие расширению регионального сотрудничества в поддержку трансграничных связей между компаниями и обменов между людьми. Улучшать взаимовыгодное сотрудничество в региональной торговле
Улучшение взаимосвязанности и производительности энергетического сектора	Улучшение взаимосвязанности и производительности энергетического сектора, в том числе для расширения и эффективной интеграции возобновляемых источников энергии
Укрепление цели и миротворческих усилий по адаптации к изменению климата, природных объектов; снижение климатических рисков в условиях новых вызовов	Достижение и укрепление цели по адаптации к изменению климата, качеству воздуха и сотрудничеству в области водных ресурсов и защита тех, кто наиболее уязвим с точки зрения воздействия климатических изменений. Улучшение благоприятного делового климата в регионе для привлечения прямых иностранных инвестиций и содействия местному предпринимательству, а также расширение и укрепление деловых и инвестиционных контактов между странами Центральной Азии и США. Объединение усилий в борьбе с изменением климата путем продвижения чистой энергии и зеленых технологий в регионе
Укрепление верховенства закона и добросовестное управление ЦА	Отстаивание прав и свобод человека на основе универсальных человеческих ценностей и исторической, культурной, цивилизационной и духовной идентичности народов Южной и Центральной Азии; возрождение культурных и гуманитарных связей и содействие всеобъемлющему вовлечению населения во все усилия, обеспечивающие устойчивое экономическое развитие региона. Развитие демократических институтов и практики и укрепление гражданского общества посредством уважения признанных норм и принципов международного права, включая Устав ООН, Всеобщую декларацию прав человека и другие нормативно-правовые документы
Развитие и упрощение торговых, транспортных и коммуникационных связей между Южной и Центральной Азией	Упрощение торговых, транспортных и коммуникационных связей между Южной и Центральной Азией, в том числе через Афганистан; создание стабильных и благополучных условий, способствующих мирному урегулированию в Афганистане, в том числе напоминая всем сторонам о следующем: безотлагательности предметных переговоров по политическому урегулированию; о том, что единственный путь к справедливому и прочному миру лежит через политическое урегулирование путем переговоров, приводящих к созданию инклюзивной политической системы и уважению основополагающих прав всех афганцев; об отсутствии поддержки силовому навязыванию нового правительства в Афганистане; и о незыблемой недопустимости использования территории Афганистана террористами и силами третьих сторон для угрозы странам C5+1 или любой другой стране или для нападения на них

Сотрудничество в регулировании и противодействии вызовам и угрозам региональной безопасности, процветанию и стабильности ЦА	Сотрудничество направлено на обеспечение эффективного противодействия вызовам и угрозам региональной безопасности, процветанию и стабильности ЦА в условиях международного партнёрства и приверженности
---	---

В рамках настоящего исследования представляется целесообразным отметить, что с ноября 2023 года функционирует обновленная организационная структура Государственного департамента США, представленная на рисунке 1. В соответствии с данной структурой подразделение GTM/OTA осуществляет общее управление соответствующими направлениями деятельности, а руководители отдельных подразделений по ряду вопросов находятся в непосредственном подчинении Государственного секретаря США (Secretary of State, S). Указанные организационные изменения оказывают определенное влияние на реализацию инициативы C5+1.

В завершение исследования следует отметить особую роль консультативных встреч глав государств Центральной Азии в развитии инициативы C5+1. Регулярность проведения данных встреч выступает важным фактором углубления регионального сотрудничества, укрепления взаимного доверия и выработки согласованных подходов к решению актуальных вопросов региональной безопасности в условиях современных вызовов и угроз.

Систематизируя полученные результаты исследования, представляется целесообразным обратить особое внимание на ряд перспективных направлений дальнейшего научного поиска. В условиях глобализации, усиления новых вызовов и угроз, а также трансформации современной системы международных отношений возрастает потребность в разработке новых концептуальных подходов к развитию механизмов международного сотрудничества и регионального взаимодействия.

В этой связи перспективным направлением дальнейших исследований может стать теоретическое и практическое обоснование трансформационных процессов в рамках инициативы C5+1, а также разработка концептуального подхода к формированию новых форматов взаимодействия между США, Китаем, Казахстаном и Узбекистаном. Подобный подход способен способствовать совершенствованию механизмов международного сотрудничества, развитию современных инструментов «мягкой силы» и укреплению конструктивного диалога в системе международных отношений.

Особое значение в данном контексте приобретают следующие направления:

1. Исследование роли языка и диалога как ключевых инструментов международного общения, дипломатической практики, межкультурной коммуникации и международного сотрудничества.
2. Анализ тенденций развития «инициативной дипломатии» как механизма решения глобальных и региональных проблем, привлечения внимания международного сообщества к актуальным вопросам мировой политики, а также формирования новых форм международного взаимодействия и партнерства.

Реализация указанных направлений позволит расширить теоретические представления о возможностях инициативы C5+1 и определить перспективные механизмы укрепления региональной стабильности, безопасности и устойчивого развития государств Центральной Азии.

Заключение

Интенсивное развитие международных отношений обуславливает необходимость разработки более эффективных и устойчивых стратегических инструментов, способных обеспечить безопасное и стабильное развитие Республики Казахстан в условиях современных вызовов и угроз.

Подводя итоги проведенного исследования, представляется возможным предположить, что в перспективе использование прогностических методов научного анализа позволит разработать и обосновать сценарии дальнейшего развития инициативы C5+1, а также сформировать модели эффективных решений, направленных на укрепление региональной стабильности и безопасности в Центральной Азии.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что инициатива C5+1 обладает значительным потенциалом для развития регионального сотрудничества, укрепления доверия между государствами и формирования устойчивых механизмов взаимодействия в политической, экономической и гуманитарной сферах. Реализация стратегических задач Республики Казахстан в рамках данного формата представляется достижимой при условии последовательного развития многостороннего сотрудничества и эффективного использования имеющихся региональных возможностей.

Список литературы

1. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tel-aviv/press/article/details/21807?lang=ru>, 2023 (Дата обращения: 10.02.2025).
2. Есдаулетова, А., Далелхан, А. (2022) Транспортная система как инструмент внешней политики Казахстана. Государственное управление и государственная служба, (4(83), стр. 43-55.
3. Консультативные встречи глав государств Центральной Азии – важный фактор углубления регионального сотрудничества. Доступно по ссылке: https://uza.uz/ru/posts/konsultativnye-vstrechi-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-vazhnyy-faktor-uglubleniya-regionalnogo-sotrudnichestva_3290844 (Дата обращения: 10.02.2025).
4. Dalelkhan, A., Zhanbulatova, R. (2018) Концепция национальной безопасности Китайской Народной Республики. Bulletin d'EUROTALENT-FIDJIP 1, стр. 61-65.
5. Далелхан, А. (2024) ҚХР саяси билігіндегі сабақтастық: бірінші буын сыртқы саясатының ерекшеліктері. Казахстанское востоковедение, 9, 1, стр. 57-68.
6. Базарғали, А.С. (2023) Қытайдың ішкі саяси трансформациясы және оның Қазақстанға әсері. Халықаралық қатынастар магистрі дәрежесін алуға дайындалған диссертация. Астана, б. 46.
7. Официальный сайт. Школа передовых международных исследований Университета Джона Хопкинса (SAIS). Доступно по ссылке: <https://sais.jhu.edu/> (Дата обращения: 10.02.2025).
8. Байкушикова, Г.С., Уткелбай, Р.Е., Кузембаева, А.Б. (2023) Влияние геополитического напряжения на мировую экономику и экономику Казахстана. International Relations & International Law Journal, Seriâ Meždunarodnye Otnošeníâ & Meždunarodnoe Pravo, 101, 1.
9. Мамадалиева, Т. (2021) Центральная Азия – главный приоритет во внешней политике Узбекистана. Общество и инновации, 2, 7/S, стр. 172-178.
10. Khakimov, F. (2021) Динамика регионального развития в центральной Азии и формат многостороннего сотрудничества «5+1». Strategy of Uzbekistan, 2.
11. Гольцов, А.Г. (2017) Геополитический порядок в мире: тенденции развития. Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения, 10, 4, стр. 334-347.

Ә.Б. Ибраева

*OPEN EDU халықаралық білім беру орталығы, Астана, Қазақстан
(E-mail: newadema50@gmail.com)*

C5+1 бастамасы: жалпы ғылыми жүйелік тәсілдер, жағдайы, дамуы және келешегі

Андатпа. Мақалада автор Орталық Азияның бес мемлекетінің (Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан) бірлескен АҚШ-тың Орталық Азияға тұтастай үкіметтік көзқарасы ретінде C5+1 бастамасын жүзеге асырудың маңызды бағыттарын қарастырады. Жүйелік талдау халықаралық қатынастардың сипатын және C5+1 дипломатиялық платформасының C5+1 бастамасын көрсетеді, бұл басым бағыттарды жүзеге асыруға және Орталық Азиядағы аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздік проблемаларының алдын алуға ықпал етеді. Нәтижесінде C5+1 платформасы аясында халықаралық қатынастарда C5+1 бастамасын дамыту бойынша одан әрі зерттеудің басымдығы туралы қорытынды жасалды. Қорытындылай келе, автор болашақта трансформациялық өзгерістің теориялық және практикалық

маңыздылығын негіздеуді ұсынады. Болжамдық зерттеу әдістерін пайдалана отырып, Орталық Азиядағы аймақтық тұрақтылықты нығайтуды қамтамасыз ету және оған қол жеткізу құралы ретінде C5+1 бастамасын іске асыру тұрғысынан келешегі бар сценарийді және ықтимал тиімді шешімдер моделін модельдейді және ғылыми негіздейді.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, халықаралық ынтымақтастық, сыртқы саясат, Орталық Азия, АҚШ, Қазақстан, C5+1, C5+1 бастамасы, аймақтық тұрақтылық.

A.B. Ibrayeva

OPEN EDU International Education Center, Astana, Kazakhstan

(E-mail: newadema50@gmail.com)

C5+1 Initiative: a General Scientific Systems approach, status, development and prospects

Abstract. In the article, the author explores the important directions of realization of the C5+1 initiative as a nationwide approach of the U.S. government to Central Asia with the joint participation of the governments of five Central Asian countries (Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan). On the basis of system analysis, the nature of international relations and the C5+1 initiative of the C5+1 diplomatic platform are demonstrated, which contribute to the realization of priority areas and prevention of problems of regional stability and security in Central Asia. As a result, the conclusion is given on the priority of further research in the development of the C5+1 initiative in international relations within the framework of the C5+1 platform. At the end, the author proposes to substantiate the theoretical and practical significance of transformational change for the future. Using predictive methods of research, to model and scientifically substantiate a prospective scenario and model of possible effective solutions in terms of the implementation of the C5+1 initiative as a tool to ensure and achieve the strengthening of regional stability in Central Asia.

Keywords: International Relations, International Cooperation, Foreign Policy, Central Asia, USA, Kazakhstan, C5+1, C5+1 Initiative, Regional Stability.

References

1. Konceptija vneshej politiki Respubliki Kazahstan na 2020-2030 gody. Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tel-aviv/press/article/details/21807?lang=ru>, 2023 (Data obrashhenija: 10.02.2025). [in Russian]
2. Esdauletova, A., Dalelhan, A. (2022) Transportnaja sistema kak instrument vneshej politiki Kazahstana. Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba, (4(83), str. 43-55. [in Russian]
3. Konsul'tativnye vstrechi glav gosudarstv Central'noj Azii – vazhnyj faktor uglublenija regional'nogo sotrudnichestva. Dostupno po ssylke: https://uza.uz/ru/posts/konsultativnye-vstrechi-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-vazhnyj-faktor-uglubleniya-regionalnogo-sotrudnichestva_3290844 (Data obrashhenija: 10.02.2025). [in Russian]
4. Dalelhan, A., Zhanbulatova, R. (2018) Konceptija nacional'noj bezopasnosti Kitajskoj Narodnoj Respubliki. Bulletin d'EUROTALENT-FIDJIP 1, str. 61-65. [in Russian]
5. Dalelhan, A. (2024) KHR sajasi biligindegi sabaktastyk: birinshi buyn syrtyky sajasatynyn erekshelikteri. Kazahstanskoe vostokovedenie, 9, 1, 66. 57-68. [in Kazakh]
6. Bazargali, A.S. (2023) Kytajdyn ishki sajasi transformacijasy zhane onyn Kazakstanga aseri. Halykaralyk katynastar magistri darezhesin aluga dajyndalghan dissertacija. Astana, b. 46. [in Kazakh]
7. Oficial'nyj sajt. Shkola peredovyh mezhdunarodnyh issledovanij Universiteta Dzhona Hopkinsa (SAIS). Dostupno po ssylke: <https://sais.jhu.edu/> (Data obrashhenija: 10.02.2025). [in Russian]
8. Bajkushikova, G.S., Utkelbaj, R.E., Kuzembaeva, A.B. (2023) Vlijanie geopoliticheskogo naprjazhenija na mirovujy jekonomiku i jekonomiku Kazahstana. International Relations & International Law Journal, Seria Meždunarodnye Otnošeniâ & Meždunarodnoe Pravo, 101, 1. [in Russian]
9. Mamadalieva, T. (2021) Central'naja Azija–glavnyj prioritet vo vneshej politike Uzbekistana. Obshhestvo i innovacii, 2, 7/S, str. 172-178. [in Russian]

10. Khakimov, F. (2021) Dinamika regional'nogo razvitija v central'noj Azii i format mnogostoronnego sotrudnichestva «5+1». Strategy of Uzbekistan, 2. [in Russian]

11. Gol'cov, A.G. (2017) Geopoliticheskij porjadok v mire: tendencii razvitija. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Mezhdunarodnye otnosheniya, 10, 4, str. 334-347. [in Russian]

Сведения об авторе:

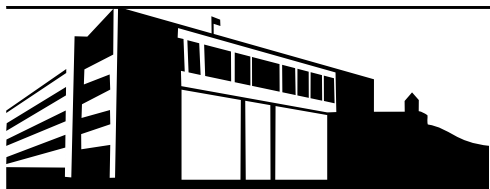
Ибраева Ә.Б. – PhD, OPEN EDU халықаралық білім беру орталығы, Астана, Қазақстан.

Ибраева А.Б. – PhD, Международный образовательный центр OPEN EDU, Астана, Казахстан.

Ibraeva A.B. – PhD, OPEN EDU International Education Center, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

А.Т. Сегізбай

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: almusha_1772@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются понятие, сущность и основные характеристики межкультурной коммуникации в контексте современных международных отношений. Актуальность исследования обусловлена возрастающей ролью межкультурного взаимодействия в условиях глобализации, усиления международной мобильности, расширения культурных обменов и формирования новых форм международного сотрудничества. Межкультурная коммуникация анализируется как важный механизм взаимодействия между государствами, обществами и культурами, способствующий укреплению международного диалога, развитию культурной дипломатии и снижению конфликтного потенциала в мировой политике. Цель исследования заключается в анализе сущности межкультурной коммуникации и выявлении ее значения в системе международных отношений, а также в рассмотрении особенностей ее функционирования в условиях поликультурного общества Казахстана.

В статье рассмотрены основные научные подходы к изучению межкультурной коммуникации, представленные в трудах зарубежных и отечественных исследователей. Особое внимание уделено влиянию культуры на международное взаимодействие, роли межкультурного диалога в развитии сотрудничества между народами и государствами, а также концепции «мягкой силы» как инструмента внешнеполитического влияния. Проанализированы факторы, способствующие эффективной межкультурной коммуникации, а также основные барьеры, включая этноцентризм, культурные стереотипы и различия в коммуникативных моделях.

На основе анализа казахстанского опыта показано, что поликультурная и многоязычная среда, политика межэтнического согласия, развитие культурного диалога и поддержка языкового многообразия создают благоприятные условия для формирования эффективных механизмов межкультурного взаимодействия. Сделан вывод о том, что межкультурная коммуникация является важным фактором общественной стабильности, международного сотрудничества и устойчивого развития в условиях современного глобализирующегося мира.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация; международные отношения; культура; межкультурный диалог; глобализация; культурная дипломатия; мягкая сила; поликультурное общество; Казахстан; международное сотрудничество.

Введение

В жизни любого общества бывают периоды стабильности и кризиса, когда нарушаются устоявшиеся экономические, политические и культурные основы общественной жизни. Эти изменения не всегда происходят одновременно во всех этих ключевых сферах, но именно такой всеобъемлющий кризис мы сейчас наблюдаем в обществе. В такие моменты особенно остро ощущается потребность в новых ориентирах социального развития, в оперативной оценке ситуации и прогнозировании будущих событий. Казахстан и всё международное сообщество в настоящее время переживают период стремительных преобразований: дестабилизация международной безопасности, смена баланса сил на международной арене, появление новых экономических лидеров, глобальные экологические вызовы. Существующие политические и культурные проблемы объединяют и разделяют мир по-новому.

Эпоха глобализации способствовала укреплению взаимосвязанности мира за счет значительного расширения торговли и культурного обмена. Глобализация привела к росту производства товаров и услуг. Крупнейшие компании больше не являются национальными фирмами; теперь это транснациональные корпорации с филиалами во многих странах. Этот период можно считать важным и сложным для всего человечества. Впервые сотрудничество между цивилизациями и культурами приобретает чрезвычайно широкий и интенсивный характер, отражая основную тенденцию общественного прогресса. Однако очевидно, что отношения между странами включают в себя не только сотрудничество, но и конфликты. В таких условиях становится очевидной необходимость международного, межэтнического и межрелигиозного диалога, направленного на стабилизацию отношений между участниками международной арены.

Проблема межкультурной коммуникации приобретает самостоятельное значение в контексте международных отношений, которые, в свою очередь, служат ярким примером развития общества на различных этапах и одновременно отражают многочисленные особенности межкультурного явления. История межкультурной коммуникации показывает, что она напрямую связана с развитием политических, торговых и культурных отношений.

Нельзя не отметить, что культурные связи способствуют формированию привлекательного имиджа страны, демонстрируя её приверженность принципам открытости и диалога. В отличие от традиционной дипломатии первой половины – середины XX века, которая в первую очередь обеспечивала безопасность и национальные интересы государства, новая дипломатия конца XX – начала XXI века в значительной степени направлена на формирование имиджа страны в мире. В этом контексте культура приобретает значение национальной важности, а культурные связи служат эффективным инструментом международных отношений и межкультурной коммуникации, особенно в процессе налаживания мирных отношений между субъектами. В свою очередь, культурная дипломатия становится неотъемлемой частью внешнеполитической деятельности государства.

Целью данной статьи является исследование сущности и содержания межкультурной коммуникации в условиях современных глобальных трансформаций, а также анализ основных теоретических подходов к её пониманию в контексте международных отношений. Особое внимание уделяется роли межкультурной коммуникации как инструмента укрепления международного диалога, развития культурной дипломатии и формирования конструктивного взаимодействия между государствами, обществами и культурами в условиях возрастающей взаимозависимости современного мира.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования выступает систематический теоретический анализ научных подходов к понятию межкультурной коммуникации. В работе использован качественный нарративный обзор литературы, включающий сравнительно-теоретический анализ культурологических и коммуникативных концепций, а также интерпретативный и контекстуальный анализ их применимости к условиям многонационального общества Казахстана.

Данный метод позволяет выявить существенные характеристики межкультурной коммуникации, определить аналитический потенциал различных теоретических моделей и обосновать их комплементарное использование при исследовании межкультурного взаимодействия в поликультурной и многоязычной среде.

Как в отечественной, так и в международной академической историографии существует ряд научных публикаций, посвящённых межкультурной коммуникации или культурному диалогу. Эти вопросы исследуются с различных дисциплинарных точек зрения и в рамках целого ряда исследований. Идея диалога уходит корнями в античность (философия Сократа, Платона и Аристотеля), а в эпоху Возрождения она стала важным контекстуальным элементом общественной культуры [1].

В настоящее время проблема межкультурного диалога рассматривается через призму глобализации и сохранения культурной и духовной целостности общества. Значительный вклад в это направление вносят труды американского социолога и политолога С. Хантингтона, в которых автор исследует взаимодействие культур на основе так называемой теории «столкновения цивилизаций» в её современной интерпретации [2].

В мировой практике существует значительное количество подходов к классификации культур по соответствующим критериям. Предыдущие исследования в области межкультурных исследований основывались либо на предположении о том, что культура играет важную роль в международном контексте [3], либо на том, что она оказывает определенное влияние на коммуникацию между участниками международной арены [4]. Соответственно, культура занимает важное место в системе международных отношений, поскольку она влияет на формирование тенденций в области лидерства и управления, напрямую связанных с культурным происхождением отдельных людей.

В начале XXI века популярность приобрела концепция «мягкой силы»; одним из её создателей был известный представитель американской неолиберальной школы Дж. Най, который особо подчеркивал эффективность применения «мягкой силы» в борьбе за лидерство на международной арене. По его мнению, такие аргументы внешней политики, как обширная территория, мощная армия и т. п., утратили свою эффективность. Поэтому культуру можно рассматривать как значимый фактор во внешней политике стран, стремящихся играть важную роль в международном и межкультурном общении [5].

В казахстанской гуманитарной науке интерпретативный и социокультурный подходы к анализу коммуникации представлены в работах А.Н. Нысанбаева, рассматривающего культуру как ценностно-духовное основание общественного взаимодействия [6] и Ж.К. Аймухамбетовой, анализирующей межкультурную коммуникацию в условиях поликультурного общества Казахстана [7].

Таким образом, анализ отечественной и зарубежной научной литературы показывает, что проблематика межкультурной коммуникации и культурного диалога занимает важное место в современных гуманитарных и международных исследованиях. Существующие подходы отражают многогранность данного феномена и позволяют рассматривать его как значимый фактор взаимодействия культур, обществ и государств. Современные исследования акцентируют внимание на роли культуры в процессах глобализации, формировании международного диалога, развитии «мягкой силы» и укреплении межгосударственного сотрудничества, что особенно актуально для исследования межкультурного общения в многонациональном обществе Казахстана.

Результаты и обсуждение

Понятие и сущность межкультурной коммуникации в международных отношениях. Быстрый темп развития современного общества в сочетании с происходящими в нем экономическими и социокультурными процессами интеграции способствуют развитию межкультурной коммуникации, расширению профессио-

нальных контактов между представителями разных культур и стран, углублению международного сотрудничества и мобильности, а также содействуют налаживанию контактов в процессе восстановления мирных отношений между участниками международной арены. Такие изменения в обществе ведут к глобализации и расширению взаимодействия между различными странами, народами и их культурами, при этом общение с представителями других государств уже давно стало реальностью нашего времени.

Во всех сферах современного общества начало XXI века ознаменовалось масштабным расширением глобальной и европейской сфер посредством культурных обменов, прямых контактов между государственными учреждениями и социальными группами, туризма, профессиональной мобильности специалистов в различных секторах, научного сотрудничества, участия в совместных международных образовательных и научно-исследовательских проектах и грантах, программах профессионального развития и т. д. Единое информационное пространство, социальная мобильность и открытые границы превращают человечество в сплочённое глобальное сообщество.

Взаимодействие между цивилизациями становится главным приоритетом современной мировой политики. С одной стороны, мир объединяется благодаря экономической, технологической и информационной интеграции. С другой стороны, активизация этих интеграционных процессов приводит к росту культурного самосознания и культурной самоидентификации [4].

Межкультурную коммуникацию следует рассматривать как совокупность разнообразных форм взаимодействия и общения между людьми и группами, принадлежащими к разным культурам. Этот процесс происходит как в политике, так и в межличностном общении в повседневной жизни, в семье и в рамках неформальных контактов — то есть как на макро-, так и на микроуровне. Политические конфликты зачастую могут нарушать и даже разрывать нормальные отношения, особенно в тех случаях, когда культура используется в качестве инструмента национального противостояния, для консолидации «своих» и отторжения «чужих». Однако, несмотря на эти барьеры и границы, культурные контакты продолжают поддерживаться даже между враждующими нациями [8].

Проблемы, связанные с межкультурной коммуникацией в XX веке, носят весьма сложный характер и обусловлены самой сущностью явления культуры. В связи с этим многие ученые обращались к теме межкультурного диалога и публиковали различные исследования, прямо или косвенно связанные с более широкой проблематикой межкультурной коммуникации.

Межкультурная коммуникация изучает взаимодействие между различными культурами и социальными группами и описывает многочисленные коммуникационные процессы и связанные с ними проблемы, возникающие между группами людей с разным культурным происхождением. Знание иностранного языка является лишь основой для понимания общего смысла высказывания. Ведь помимо языковых навыков необходимо понимать культурный контекст, ценности и убеждения собеседника. Иными словами, необходимо обладать навыками межкультурной коммуникации, которые включают в себя адаптацию к особенностям и различиям между культурами и их принятие.

Так, в США и других англосаксонских культурах общение носит максимально буквальный и прямой характер. Четкое и понятное взаимодействие считается хорошим общением. В свою очередь, ответственность за точность передачи сообщения полностью лежит на говорящем. Во многих азиатских культурах, в частности в Индии, Китае, Японии и Индонезии, ситуация обратная: сообщения часто носят неявный характер и допускают различные толкования. Ответственность за передачу сообщения лежит как на отправителе, так и на получателе.

Таким образом, существуют принципиальные различия в функциях и контексте, в которых люди и нации общаются. В результате заложенный в слова смысл часто теряется или, что ещё хуже, неправильно понимается и интерпретируется. Слова, произнесённые с самыми благими намерениями, но неверно воспринятые или неправильно истолкованные, редко приводят к конструктивным выводам. Например, заявление президента Китая Си Цзиньпина о трансформации Китая было воспринято США как стремление занять лидирующую позицию на международной арене. При этом сам Китай заявлял о своей приверженности «мирному сосуществованию». Поэтому, если китайские лидеры и представители хотят донести свои послания, идеи и намерения таким образом, чтобы американская аудитория правильно поняла их задуман-

ный смысл, им необходимо сначала разобраться в тех перспективах, которые формируют мировоззрение каждой из стран, и соответствующим образом адаптировать свою коммуникацию [9].

История культурного взаимодействия и основные подходы, сложившиеся в научной практике, наглядно демонстрируют, что эта область является весьма популярной и актуальной, имеет устоявшиеся традиции и представляет особый интерес в период активной интеграции и развития межкультурной коммуникации.

Не существует изолированных культур — все они существуют и развиваются исключительно посредством диалога с другими культурами. Межкультурный диалог был и остается ключевым фактором развития человечества. На протяжении веков и тысячелетий происходило взаимное обогащение культур, которые вместе образуют уникальную мозаику человеческой цивилизации. Процесс взаимодействия и диалога между культурами носит сложный и неоднородный характер. Это форма человеческого общения, сочетание различных культурных значений (понятий, символов), в котором сознание ориентировано на понимание. Именно это является основой, позволяющей понять особенности установления контактов и ведения переговоров.

Межкультурный диалог требует наличия общего коммуникативного пространства, основанного на общепринятых культурных кодах или, в идеале, на едином языке; в глобальном масштабе это был бы единственный универсальный язык общения. Однако в принципе невозможно создать такое идеальное коммуникативное пространство, сохранив при этом богатое, исторически и этнически специфическое культурное содержание.

Диалог пронизывает все аспекты нашей жизни. Он сам по себе является средством установления общения и необходимым условием для взаимопонимания между людьми. Понятие межкультурного диалога подразумевает, что культуры открыты друг для друга. Однако это возможно лишь при соблюдении ряда условий: равенства всех культур, признания права каждой культуры на самобытность и уважения к другим культурам. Таким образом, межкультурный диалог – это не просто строго академическая концепция, а скорее метафора, призванная обрести статус политической и идеологической доктрины, которая должна определять взаимодействие между различными культурами.

Важно понимать, что межкультурная коммуникация – это сложный и многогранный процесс, на пути которого возникает ряд препятствий. Одной из основных и наиболее распространенных проблем является этноцентризм, который, по сути, означает, что одна культурная группа считает себя выше других. В результате вместо установления равноправного межкультурного диалога наблюдается навязывание собственных ценностей, правил, норм и т. д. Еще одна проблема заключается в предположении, что другие культуры похожи друг на друга. В результате это приводит не к взаимопониманию между культурами, а к их отдалению друг от друга из-за незнания особенностей и нюансов друг друга.

Особенности межкультурной коммуникации в поликультурном обществе Казахстана. Современный Казахстан представляет собой уникальное пространство межкультурного взаимодействия, в котором исторически сложившееся этническое и культурное многообразие сочетается с активным участием страны в глобальных процессах. В этих условиях межкультурная коммуникация выступает не только средством повседневного общения представителей различных этносов, но и важным фактором общественной стабильности, национального единства и международного взаимодействия [10].

Особое значение для Казахстана имеет языковой аспект межкультурной коммуникации. Лингвистические реалии Казахстана демонстрируют применение модели культурной мозаики. В языковой сфере реализуется политика полиязычия. Государственным языком объявлен казахский, однако русский язык продолжает активно функционировать в качестве языка межнационального общения, а государство официально поддерживает языки всех этнических групп. Принцип языкового плюрализма подтверждается законодательством: согласно Закону «О языках», помимо казахского (государственного) официально используется и русский язык, а для международного сотрудничества может применяться любой иностранный язык по договоренности сторон [11]. Такой языковой баланс хорошо ложится на модели Хофстеде и других типологий: Казахстан характеризуется сочетанием коллективистских ценностей и умеренной дистанции власти, которые обуславливают уважение к использованию национального языка как символа идентичности при высокой прагматической гибкости. Таким образом, описанные теории помогают объяснить,

почему и как полиэтничная языковая ситуация Казахстана поддерживается государством и обществом в духе «множественности без конфликта».

Локальные коммуникативные практики казахстанцев согласуются с идейными моделями невербальной и ментальной составляющей общения. Например, Г. Н. Смагулова подчёркивает, что главная цель межкультурной коммуникации – познание культуры другого народа, восприятие и понимание его образа жизни как ступень к достижению взаимопонимания [12].

В Казахстане принцип межкультурного диалога реализуется через интенсивные межэтнические контакты, школьные праздники и программы «Болашак», которые делают незнакомого человека «своим» благодаря совместному опыту и символике общности. Анализ речевого поведения молодежи иллюстрирует новую фазу этой динамики. Исследования показывают, что речевой репертуар казахстанской молодёжи «отражает взаимное влияние языков и культур» (в том числе через смешение казахских, русских и англоязычных элементов) [13]. При этом формируются особые коммуникативные формулы и «новый культурный тип» современной молодежи, изучение которого углубляет понимание процессов межкультурной коммуникации и способствует гармоничному сосуществованию в многоязычной и многокультурной среде.

Заключение. На протяжении всей истории международных отношений можно проследить появление различных подходов и форм межкультурной коммуникации, которые сформировались под влиянием множества факторов. Культурные связи играли важную роль в развитии политического диалога и впоследствии зачастую способствовали изменениям в политическом климате. Поэтому, рассматривая межкультурную коммуникацию, важно осознавать, что это сложный, многогранный процесс, который базируется на языке, отражающем культуру народа; на культуре, передающей особенности социально-исторических условий; и на личностях, формирующихся в процессе образовательной и социальной деятельности.

Понимание тонкостей межкультурной коммуникации является ключом к развитию стабильных двусторонних и многосторонних отношений между участниками международной арены. Оно служит основой для установления мирных отношений между ними. Среди факторов, наиболее существенно влияющих на эффективность межкультурной коммуникации, можно выделить этноцентризм (восприятие одной культурной группы как превосходящей другую) и предположение о том, что культуры похожи друг на друга. В результате это приводит не к взаимопониманию между культурами, а к углублению разрыва между ними из-за недостаточного осознания их отличительных черт и нюансов.

Применение данных теоретических положений к анализу межкультурной коммуникации в Казахстане показало, что казахстанский опыт характеризуется устойчивым сочетанием культурного многообразия и социальной интеграции. Поликультурная и многоязычная среда, институциональная поддержка межэтнического согласия и исторически сформированные ценности толерантности создают условия, в которых межкультурная коммуникация выступает не источником дезинтеграции, а механизмом социальной координации. Казахстанский контекст наглядно демонстрирует, что эффективное межкультурное общение возможно при одновременном учёте языковых практик, символических интерпретаций и социокультурных норм взаимодействия. Таким образом, результаты исследования подтверждают необходимость комплексного и контекстуально ориентированного подхода к анализу межкультурной коммуникации.

Список литературы

1. Agil, V. (2017) Culture and intercultural communication in international relations. *European science review*, 1-2, pp. 35-37.
2. Хантингтон, С. (2014) Столкновение цивилизаций. ЛитПес: АСТ, с. 576.
3. Hofstede, G.H. (2001) *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage Publications, p. 596.
4. Lewis, R.D. (2006) *When Cultures Collide: Managing Successfully Across Cultures*. London: Nicholas Brealey International, p. 599.
5. Nye, Jr J.S. (2008) Public diplomacy and soft power. *The annals of the American academy of political and social science*, 616, 1, pp. 94-109.

-
6. Нысанбаев, А.Н. (2003) Культура и духовные ценности общества. Вестник НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук, 2, стр. 3-15.
 7. Аймухамбетова, Ж.К. (2016) Проблемы межкультурной коммуникации в условиях поликультурного общества. Вестник ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва. Серия гуманитарных наук, 3, стр. 112-118.
 8. Cross-cultural (2012) Management Textbook: Lessons from the World Leading Experts. Lexington: CreateSpace Independent Publishing, p. 388.
 9. Wolf, H.G. (2014) Language and culture in intercultural communication. The Routledge handbook of language and culture. Routledge, pp. 445-459.
 10. Нысанбаев, А.Н. (2003) Культура и духовные ценности общества. Вестник НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук, 2, стр. 3-15.
 11. О языках в Республике Казахстан. Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151> (Дата обращения: 10.05.2025).
 12. Смагулова, Г.Н. (2014) Межкультурная коммуникация: проблемы этноязыковых особенностей. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 2, стр. 148-152.
 13. Zharkynbekova, S., Shakhputova, Z., Anichshenko, O., Agabekova, Z. (2025) The Speech Behaviour of Kazakhstani Youth in the Context of Interethnic Communication. Journal of Media, 6, 45.

А.Т. Серізбай

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: almusha_1772@mail.ru)*

Халықаралық қатынастар контекстіндегі мәдениетаралық коммуникацияның ұғымы мен мәні

Аңдатпа. Мақалада қазіргі халықаралық қатынастар контекстіндегі мәдениетаралық коммуникацияның ұғымы, мәні және негізгі сипаттамалары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі жаһандану үдерістерінің күшеюі, халықаралық мобильділіктің артуы, мәдени алмасулардың кеңеюі және халықаралық ынтымақтастықтың жаңа нысандарының қалыптасуы жағдайында мәдениетаралық өзара іс-қимылдың маңызының артуымен айқындалады. Мәдениетаралық коммуникация мемлекеттер, қоғамдар мен мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесудің маңызды тетігі ретінде қарастырылып, халықаралық диалогты нығайтуға, мәдени дипломатияны дамытуға және әлемдік саясаттағы қақтығыстық әлеуетті төмендетуге ықпал ететін фактор ретінде талданады. Зерттеудің мақсаты – мәдениетаралық коммуникацияның мәнін талдау, оның халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлін айқындау, сондай-ақ Қазақстанның көпмәдениетті қоғамы жағдайындағы қызмет ету ерекшеліктерін қарастыру.

Мақалада шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде ұсынылған мәдениетаралық коммуникацияны зерттеудің негізгі ғылыми тәсілдері қарастырылады. Мәдениеттің халықаралық өзара әрекеттестікке ықпалына, халықтар мен мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты дамытудағы мәдениетаралық диалогтың рөліне, сондай-ақ сыртқы саяси ықпал ету құралы ретіндегі «жұмсақ күш» тұжырымдамасына ерекше назар аударылады. Тиімді мәдениетаралық коммуникацияға ықпал ететін факторлармен қатар этноцентризм, мәдени стереотиптер және коммуникативтік модельдердегі айырмашылықтар сияқты негізгі кедергілер талданады.

Қазақстандық тәжірибені талдау негізінде көпмәдениетті және көптілді орта, ұлтаралық келісім саясаты, мәдени диалогты дамыту және тілдік әртүрлілікті қолдау мәдениетаралық өзара әрекеттестіктің тиімді тетіктерін қалыптастыруға қолайлы жағдай жасайтыны көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде мәдениетаралық коммуникацияның қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз етудегі, халықаралық ынтымақтастықты нығайтудағы және жаһандану жағдайындағы тұрақты дамуды қолдаудағы маңызды фактор екендігі туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: мәдениетаралық коммуникация; халықаралық қатынастар; мәдениет; мәдениетаралық диалог; жаһандану; мәдени дипломатия; жұмсақ күш; көпмәдениетті қоғам; Қазақстан; халықаралық ынтымақтастық.

A.T. Segizbay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: almusha_1772@mail.ru)

The Concept and Essence of Intercultural Communication in the Context of International Relations

Abstract. This article examines the concept, essence, and key characteristics of intercultural communication in the context of contemporary international relations. The relevance of the study is determined by the growing importance of intercultural interaction under conditions of globalization, increasing international mobility, expanding cultural exchanges, and the emergence of new forms of international cooperation. Intercultural communication is analyzed as an important mechanism of interaction among states, societies, and cultures that contributes to strengthening international dialogue, promoting cultural diplomacy, and reducing the potential for conflict in world politics. The purpose of the study is to analyze the essence of intercultural communication, identify its significance within the system of international relations, and examine the specific features of its functioning in the multicultural society of Kazakhstan.

The article reviews the main scientific approaches to the study of intercultural communication presented in the works of both foreign and domestic scholars. Particular attention is paid to the influence of culture on international interaction, the role of intercultural dialogue in fostering cooperation among peoples and states, and the concept of soft power as an instrument of foreign policy influence. The study also analyzes the factors contributing to effective intercultural communication, as well as the major barriers, including ethnocentrism, cultural stereotypes, and differences in communicative models.

Based on the analysis of the Kazakhstani experience, the study demonstrates that a multicultural and multilingual environment, policies of interethnic harmony, the development of cultural dialogue, and support for linguistic diversity create favorable conditions for establishing effective mechanisms of intercultural interaction. The findings suggest that intercultural communication serves as an important factor of social stability, international cooperation, and sustainable development in the contemporary globalized world.

Keywords: intercultural communication; international relations; culture; intercultural dialogue; globalization; cultural diplomacy; soft power; multicultural society; Kazakhstan; international cooperation.

References

1. Agil, V. (2017) Culture and intercultural communication in international relations. *European science review*, 1-2, pp. 35-37.
2. Hantington, S. (2014) *Stolknovenie civilizacij*. LitRes: AST, s. 576. [in Russian]
3. Hofstede, G.H. (2001) *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage Publications, p. 596.
4. Lewis, R.D. (2006) *When Cultures Collide: Managing Successfully Across Cultures*. London: Nicholas Brealey International, p. 599.
5. Nye, Jr J.S. (2008) Public diplomacy and soft power. *The annals of the American academy of political and social science*, 616, 1, pp. 94-109.
6. Nysanbaev, A.N. (2003) *Kul'tura i duhovnye cennosti obshhestva*. *Vestnik NAN RK. Serija obshhestvennyh i gumanitarnykh nauk*, 2, str. 3-15. [in Russian]
7. Ajmuhambetova, Zh.K. (2016) *Problemy mezhkul'turnoj kommunikacii v uslovijah polikul'turnogo obshhestva*. *Vestnik ENU im. L.N.Gumiljova. Serija gumanitarnykh nauk*, 3, str. 112-118. [in Russian]
8. *Cross-cultural (2012) Management Textbook: Lessons from the World Leading Experts*. Lexington: CreateSpace Independent Publishing, p. 388.
9. Wolf, H.G. (2014) Language and culture in intercultural communication. *The Routledge handbook of language and culture*. Routledge, pp. 445-459.
10. Nysanbaev, A.N. (2003) *Kul'tura i duhovnye cennosti obshhestva*. *Vestnik NAN RK. Serija obshhestvennyh i gumanitarnykh nauk*, 2, str. 3-15. [in Russian]

11. O jazykah v Respublike Kazahstan. Dostupno po ssylke: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151> (Data obrashhenija: 10.05.2025). [in Russian]

12. Smagulova, G.N. (2014) Mezhkul'turnaja kommunikacija: problemy jetnojazykovyh osobennostej. Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja, 2, str. 148-152. [in Russian]

13. Zharkynbekova, S., Shakhputova, Z., Anichshenko, O., Agabekova, Z. (2025) The Speech Behaviour of Kazakhstani Youth in the Context of Interethnic Communication. Journal of Media, 6, 45.

Сведения об авторе:

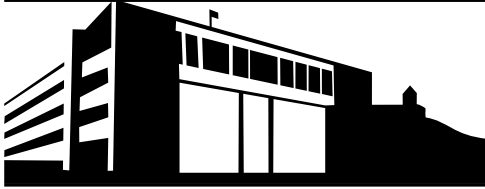
Сегізбай А.Т. – PhD докторант, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Сегізбай А.Т. – PhD докторант, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Segizbay A.T. – PhD student, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ СПОРТ ЖҰМСАҚ КҮШ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

М. Дюсембекова , *Қ. Жанпейісова*¹ , *О. Акимов*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: maira.enu@mail.ru, zhanpeisova73@mail.ru, akimov_olzhas@rambler.ru

Аңдатпа. Аңдатпа. Қазіргі жаһандық жағдайда мемлекеттердің халықаралық имиджі тек дипломатиялық немесе экономикалық саясат арқылы ғана емес, сонымен қатар жұмсақ күш ретінде спорт арқылы да қалыптасады. Ол әртүрлі жолдармен жүзеге асырылады. Мақалада спорт Қазақстанның мәдени, әлеуметтік және саяси құндылықтарын халықаралық кеңістікте тиімді жеткізетін жұмсақ күштің маңызды құралы ретінде қарастырылады. Қазақстан үшін спорттық жетістіктер ұлттық брендті қалыптастыру, халықаралық қауымдастықтағы беделді нығайтуда маңызды рөл атқаратыны нақты мәліметтермен дәлелденеді.

Мақалада халықаралық имиджді жасаудағы спорттың жұмсақ күш ретіндегі рөлінің тұжырымдамалық негізі талданып, әдебиеттерге шолу жасалады. Қазақстанның спорттағы жетістіктері екі кейспен сараланып, елдің жазғы олимпиададағы жетістіктері, мәселелері анықталып, қоғамдық пікірге сүйеніп, ұсыныстар беріледі. Сонымен бірге ел спортшыларының әлемдік чемпионаттардағы жеңістері, Геннадий Головкин сияқты танымал спортшылардың ел имиджіне оң әсері талданып, осы саладағы қазіргі жағдайы сараланып, ұсыныстар мен болжамдар жасалады. Спорттың мемлекет үшін жұмсақ күш ретінде тиімділігі, халықаралық аренада мәдени және моральдық құндылықтарды насихаттау үлгілері қарастырылады.

Тұжырымдамалық негіздеу үшін жалпығылыми әдістер пайдаланылды. Қойылып отырған мәселенің қолданбалық сипатын анықтау үшін қоғамдық пікірді талдау, статистикалық мәліметтерді өңдеу, салыстырмалы талдау арқылы қорытынды алынып, ұсыныстар әзірленеді.

Түйін сөздер: спорт, жұмсақ күш саясаты, халықаралық имидж, олимпиада, мемлекеттік саясат, әлем чемпионаты.

Кіріспе

Елдің халықаралық ықпалын арттыруда жұмсақ күш саясаты ең тиімді құрал. Мемлекеттер дәстүрлі жұмсақ күш құралдары болып табылатын экономикалық қуат пен саяси-әскери күштен қарағанда мәдениет, спорт тартымдылығы басымдығына мән беруде. Жұмсақ күш этимологиясы мемлекеттердің мәдениеті, құндылықтары мен қоғамдық институттары арқылы халықаралық қауымдастыққа ықпал ету қабілетін білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі таңда спорт саласы жұмсақ күштің тиімді әрі әмбебап құралы ретінде ерекше маңызға ие.

Халықаралық спорттық жарыстар мен спортшылардың жетістіктері мемлекеттің экономикалық дамуы, қоғамдық бірегейлігі, саяси тұрақтылығы мен дамуы туралы оң көзқарас қалыптастырып, елдің бейбіт, ашық мемлекет ретіндегі бейнесін айқындайды. Сондықтан спорт Қазақстан үшін маңызды жұмсақ күш саясаты ретінде бүгінгі таңда халықаралық имидж қалыптастырудың маңызды тетігі болып қарастырылады.

Мақаланың мақсаты қазіргі бәсекелестігі жоғары халықаралық кеңістікте елдің имиджін қалыптастыруда спорттың жұмсақ күш құралы ретіндегі рөлін талдау. Зерттеу барысында жұмсақ күш, мемлекеттің спорт саласындағы саясаты ұғымдары теориялық-тұжырымдамалық негізделеді. Қазақстанның жұмсақ күш саясатының стратегиялық саласы ретінде спортты дамытудың болашақ бағыттары айқындалады.

Зерттеу мақсатын орындау үшін қойылатын міндеттер:

1. Халықаралық имидж, жұмсақ күш, мемлекеттік саясат ұғымдарының теориялық негізін талдау;
2. Жұмсақ күш саясатының маңызды құралдарының бірі ретінде спорт рөлін ашу;
3. Халықаралық спорттық сайыстарда қазақстандық спортшылардың жетістіктері елдің оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді деген тұжырымды дәлелдеу үшін екі кейске сүйене отырып талдау;
4. Қазақстанның халықаралық имиджін нығайту үшін спортты тиімді пайдаланудың болашақ бағыттары мен ұсыныстарын беру.

Соңғы уақытта әлемдік кеңістікте сандық өзгерістер мен технологиялық даму үлкен бәсекелестікті қалыптастыруда. Халықаралық қауымдастықтың әрбір субъектісі өз имиджін оң қалыптастыруда тиімді жұмсақ күш құралы ретінде спортты пайдалануға ұмтылып отыр. Оған дәлел қазіргі болып жатқан халықаралық спорттық шаралар. Қазақстанның да осы бағыттағы әрекеті зерттеу аясында талданып, алынған қорытындылар негізінде ұсыныстар беріледі.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Қазақстанның халықаралық имиджін қалыптастыруда спорт тиімді жұмсақ күш құралдарының бірі болып табылатынын алдымен теориялық тұжырымдау үшін жалпығылыми әдіске яғни, кешенді тәсілге сүйеніп зерттеп, ал қолданбалы маңызын ашу үшін эмпирикалық әдістер қолданылып, талданады.

Спортты елдің оң имиджін қалыптастыратын жұмсақ күш бола алатынын теориялық негіздеу үшін халықаралық имидж, жұмсақ күш, мемлекеттік саясат теориялары салыстырмалы талдау, жүйелеу, жіктеу және құрылымдық логикалық сияқты жалпығылыми тәсілдермен негізделді. Бұл әдістер зерттеудің қолданбалы талдауын теориялық тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Қолданбалы зерттеуге сүйену арқылы статистикалық мәліметтерді алу мен өңдеу жүзеге асырылды. Мысалы, жазғы олимпиада ойындарындағы (2012-2024 жж.), әлем чемпионаттары сияқты үлкен шаралардағы Қазақстан спортшыларының жетістіктері, танымал спортшылардың халықаралық рейтингтегі орны нақты статистикалық мәліметтерге сүйене отырып талданып, сарапталды. Қазіргі медиакөңістікте спорт жайлы мәліметтер көп болғанымен оларды мазмұны, мақсаты, уақыты, жетістіктері мен оққылықтары бойынша жүйелеу оңай емес. Үлкен мәліметтер, деректер жинақталып, оларды салыстырмалы талдап, саны мен сапасы бойынша сарапталды. Жасалған қорытындылар Қазақстанның спорттағы жетістіктерінің халықаралық имиджге әсер ететін тиімді жұмсақ күш екенін көрсетуге мүмкіндік берді.

Халықаралық деңгейде барлық әлем елдерін қамтитын спорттық шара, олимпиада кез-келген субъектінің өзін таныту мүмкіндігі. Осы мүмкіндікті әр ел өз тиімділігіне пайдаланады. Қазақстан 2024 жылғы Париж олимпиадасында өзін қалай таныта білді, оған халықтың көзқарасы қандай деген сауалдарға

жауап іздеу үшін Demos.kz порталының сауалнамасы мәліметтері екінші ақпарат ретінде пайдаланылды. Алынған қоғамдық пікір негізінде Қазақстанның халықаралық беделін спорт арқылы көтеру тақырыбындағы пікірлер, мемлекеттік саясаттың атқарып отырған жұмысын бағалау арқылы жетістіктер мен кемшіліктер анықтады.

Зерттеу барысында мәліметтерді өңдеу арқылы деректерді сандық және сапалық талдау, диаграммалар мен кестелерге айналдыру үшін визуализациялау орын алды. Аталған талдау әдісі елдің спорттық жетістіктерін халықаралық имидж тұрғысынан объективті бағалап, көрсетуге негіз болды.

Мақаланың мақсат, міндеттерін орындау үшін әдебиеттерге шолу жасалып, зерттеушілердің еңбектері ғылыми бағыттарына байланысты топтастырылып, жіктелді.

Бірінші топқа байланысты жіктеу: мемлекет жұмсақ күш саясатын жүзеге асыру үшін спорт дипломатиясын тиімді пайдаланады деген ұғымға сәйкес тың теориялық-тұжырымдамалық негіздер қарастырылды. Ғылыми әдебиеттерде елдің тілі мен мәдениеті халықаралық қатынаста тікелей немесе жанама түрде әсер ететін «жұмсақ күш» деп сипатталады. Джозеф Най өз еңбектерінде спортты арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырмаған. Ол жұмсақ күшті маңызды мәдени және әлеуметтік құрал ретінде айқындайды. Дж Най теориясы спортты жұмсақ күш ретінде зерттеудің ғылыми негізін қалыптастыруға методологиялық тірек болып табылады. Ол ХХІ ғасырда жұмсақ күштің маңызы артып отырғанын «Биліктің болашағы» еңбегінде талдайды [1]. Келесі мақаласы жұмсақ күш пен спорт дипломатиясының концептуалды байланысын зерттеуге арналады. Ол спорттық іс-шаралардың елдің халықаралық бейнесін қалыптастырудағы рөлін «Жұмсақ күш: әлемдік саясаттағы табысқа жету құралы» мақаласында дәлелдейді [2].

Екінші топқа байланысты жіктеу: спорт дипломатиясын халықаралық тәжірибелерге байланысты зерттеу. М. Раза спорт дипломатиясының халықаралық тәжірибесін нақты зерттеу объектісі ретінде қарастырды. «Спорт дипломатиясы қазіргі халықаралық қатынастардағы жұмсақ күштің құралы ретінде» мақаласында әлем елдерінің жұмсақ күш стратегиясы ретінде спорт дипломатиясының рөлі артып келе жатқанын зерттейді [3]. Бұл мақала осы зерттеуге спортты дипломатиялық құрал ретінде пайдалану тәжірибелерін талдауда тірек болды. Сондай-ақ, Э. МакДаффтың «Спорт дипломатиясы: спорттың жұмсақ күштің бір түрі ретіндегі әсері» деп аталатын зерттеуі спорт дипломатиясын бейбітшілік пен ұлтаралық диалог платформасы ретінде қарастыратын жұмыс ретінде бағалауға себеп болды [4]. Зерттеуде спорттың тиімді сипатын имидж қалыптастырумен қатар халықаралық қатынастағы әлеуметтік және процестерге әсер ететіні айқындалады. «Қытайдың спорт дипломатиясының даму жолын жұмсақ күш тұрғысынан талдау» мақаласының авторы Ин Йе Қытайдың спорт дипломатиясына қатысты зерттеулерін топтастырып, спорттық іс-шаралар мен мемлекеттің спортпен байланысты стратегиялары бренд қалыптастыра алатынын көрсетеді. Аталған шетелдік авторлардың зерттеулері қорытындылары Қытай елінің тәжірибесінің Қазақстанның спорт арқылы жұмсақ күшті іске асыруда маңызы зор.

Үшінші топқа байланысты жіктеу: спорттық мегажобалардың мемлекеттің халықаралық имиджіне ықпалын талдау. И. Бадиру, Ю.Каддафи сияқты шетелдік авторлар халықаралық спорттық жарыстар ықпалын жұмсақ күш ретінде мемлекет үшін имидж қалыптастыру мүмкіндіктері ретінде талдап, 2022 жылғы FIFA Әлем кубогымен байланысты зерттейді. «Мемлекеттің халықаралық имиджін қалыптастыру үшін жұмсақ күшті пайдалану: Катарда өтетін 2022 жылғы футболдан әлем чемпионатын зерттеу» атты мақала спорттық мегажобалар халықаралық деңгейде көзқарасты өзгерту құралы ретінде қарастырады [5]. Шетелдік және отандық зерттеулерде спорт жұмсақ күш рөлін атқаратын, мемлекеттің имиджін қалыптастыратын тиімді құрал ретінде дәлелденеді. Зерттеулер мақаланың теориялық-тұжырымдамалық негізделуіне көмектесті. Талданған зерттеулер мемлекет имиджін қалыптастырушы жұмсақ күш тетігі ретінде спортты сипаттайтын тұжырым аясында түсіндіруге мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстанның халықаралық имиджін нығайту, танымалдылығын арттырудың тетігі ретінде спорт мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі. Мемлекет 2023–2029 жылдарға арналған спорт және туризм инфрақұрылымын жаңарту бағдарламасын іске асыруда [6]. Спортшылардың халықаралық деңгейде дайындалуына және халықтың физикалық белсенділігін арттыруға жағдай жасалуда. Демек, мемлекет-

тің арнайы заңнамалық құжаттары елдегі спортты дамытуды жолға қою арқылы елдің әлемдік беделін қамтамасыз етуге жоспарлы жұмыс атқарады деген сөз. Сондықтан осы шараларды жүзеге асыруда келесі сұрақтар туындайды. Қазақстан мемлекеттік деңгейде спортты дамытуда қандай жұмыстарды атқарып жатыр, нәтижелері қандай, спорт жұмсақ күш ретінде елдің халықаралық имиджін қалыптастыру үшін тиімді жұмыс атқарып жатыр ма деген сұрақтарға жауап іздеу үшін саясаттанулық талдау жасалады.

Халықаралық спортта жетістікке жету үшін ең алдымен елдің ішкі спорттық инфрақұрылымын реттеу қажет, спортшылар мемлекеттің қолдауы негізінде әлемдік деңгейде жетістіктерге жетіп, мемлекеттің абыройын арттырып, жұмсақ күш ретінде елдің оң имиджін қалыптастыра алады деген гипотеза бірнеше ресми мәліметтермен, зерттеу қорытындыларымен дәлелденеді.

Қазақстанда ішкі спорт инфрақұрылымын дамыту мақсатында нақты бағыттар айқындалған:

- Жаңа спорт кешендері мен стадиондар салуды нақты жоспарлау;
- Қолданыстағы нысандарды жаңғыртуды жолға қою;
- Ұлттық және өңірлік жобаларды іске асыруды қолға алу;
- Ауылдық жерлерде спорт алаңдарын салу мен жаңарту;
- Заманауи жабдықтар мен цифрлық платформалар арқылы нысандардың тиімділігін арттыру

мен дамыту [7]. Аталған бағыттар елдің спорт саласын реттеу мен дамытудың нақты қадамдары болып табылады.

Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін мемлекеттік бюджеттен қаржы бөлу жыл сайын артып келеді. Қазақстан соңғы уақытта спортқа бөлінген қаражатты айтарлықтай арттырды. 2021 жыл мен 2024 жыл аралығында спорт саласына бюджеттен шамамен 315 млрд теңге деңгейіне дейін бөлінген қаржы өскен [8]. Бұл көрсеткіштен 2021 жылғыдан қаранғанда 153 млрд теңге яғни, екі есеге артқанын көруге болады. Демек, Қазақстан халықаралық имиджін нығайтуға қатысты жұмсақ күшке материалдық негізде қолдап, жұмыс жасауда деген баға беруге болады.

Салыстырмалы түрде шетелдердің жұмсақ күшке байланысты спортқа салып жатқан қаржысына назар аударатын болсақ, Франция – 13,2 миллиард еуро, Германия – 9,8 миллиард еуро, Испания – 9,8 миллиард еуро, Италия – 5,3 миллиард еуро және Нидерланды 4,5 миллиард еуро болса, Қазақстан бұл тізімде 18-ші орында [9]. Қазақстанның қаржыландыру бойынша алдыңғы қатарда болуы мемлекеттің тарапынан спортты қаржылық қолдауын көрсетеді. Елдің спортқа деген жауапкершілігі мен көзқарасы оның қаржылық және материалдық қамтамасыз етілуінен көрінетіні анық. Енді осы қаржыландыруға сәйкес қазақстандық спорт халықаралық деңгейде жетістіктерге жетіп, жағымды имидж жасау жағдайы қандай деген сұраққа жауап ретінде әр спорт түрлері бойынша Қазақстанның әлемдік рейтингтегі иеленетін орынана назар аударамыз.

Кесте 1. Қазақстанның әлемдік спорттық рейтингтеріндегі орны

Рейтинг / жүйе	Қазақстанның орны	Түсіндірме
Әлемдік спорт рейтингі World Sports Rankings (2024)	43 / 206	Спорттық жетістіктер бойынша әлемнің жоғарғы 25% [10]
FIFA (футбол)	98	2023 жылғы қазан айындағы рейтинг [11]
IIHF (хоккей)	13	Хоккей бойынша әлемдік деңгейдегі үздік орын [12]
Global Sports Nations Index	30 / 81	Спорттық белсенділік пен халықаралық қатысу көрсеткіші [13]
Greatest Sporting Nation Global Cup	13	Бірнеше спорт түрлері бойынша әлемдік рейтинг [14]

Жоғарыдағы кестедегі мәліметтер Қазақстанның әлемдік деңгейде алатын орны мен беделін көрсетеді. Жалпы спорттық рейтингтерде Қазақстан әлемнің жоғарғы қатарында яғни, 206 елдің ішінде 43 орынды иеленді. Бұл елдің халықаралық спорттық ареналарда белсенді екенін көрсетіп, елдің жұмсақ күш саясатының тиімді жұмысын айқындайды. Әлемде футбол спорты ең тартымды спорт түрі болғандықтан

Қазақстан да жыл сайын оны дамытуға назарын аударуда. Себебі, дамыған елдерде футболға қолдау жоғары, себебі халықтың бұл спортқа деген сұранысы да жоғары. Футбол бойынша Қазақстанның рейтингтегі нәтижесі орташа, 98-ші орын. Бұл салада әлі өсу мүмкіндігі бар. Оны қазіргі таңдағы футболға деген халықтың тарапынан жағымды қызығушылық пен мемлекеттің қолдауының өсуінен аңғаруға болады. Хоккей спорт түрі бойынша рейтингте Қазақстанның біршама жоғары орында. Аталған спорт түрінен 13-ші орын иелену Қазақстанның әлемдегі дамыған елдердің қатарында екенін айқындайды. Хоккей спорты бойынша Қазақстан олимпиада, Азия ойындарына қатысты. Ол елдің хоккей спорты бойынша державалық статусын көрсетіп, Қазақстанның оң имиджін қалыптастыруға негіз болды. (Global Sports Nations Index және Greatest Sporting Nation) сияқты кешенді рейтингтерде Қазақстан соңғы 5 жылда үздік позицияларды сақтап келеді. Рейтинг бойынша жоғарғы көрсеткіш спорттық белсенділік пен халықаралық қатысу көрсеткішінің жақсарғандығын дәлелдейді. Спорттық көрсеткіштері бойынша Қазақстан оңға қарай динамикалық тұрақты дамып келеді. Ол кешенді рейтингтерден анықталады.

Қазақстан спортының жетістіктері мен атқарылып отырған жұмысын бірнеше кейстермен талдап, елдің оң имиджін қалыптастырудағы рөлі айқындалады.

1 – кейс. Қазақстанның беделді халықаралық жарыстарда, жазғы олимпиада ойындарына қатысуын талдау. Жетістіктері мен оқшылықтары, елдің халықаралық имиджіне әсері мен жұмсақ күш рөлін айқындау.

Жазғы Олимпиада ойындарының халықаралық маңызы зор. 1896 – 2024 жылдар аралығында 30 ойын өткізілді. Жазғы Олимпиада ойындарында жалпы командалық есепте:

Америка Құрама Штаттары (АҚШ) – 19 рет жеңімпаз болды. Кеңес Социалистік Республикалар Одағы Біріккен Команда (КСРО командасы) – 7 рет алдыңғы орында болса, Франция – 1 рет, Ұлыбритания – 1 рет, Германия – 1 рет, Қытай – 1 рет жеңімпаз атанған.

Бұл көрсеткіш олимпиада ойындарының ел имиджін айқындауда маңызды екенін көрсетеді. Олимпиада ойындары әр елдің экономикалық, әлеуметтік, технологиялық, ғылыми, мәдени дамуы мен саяси тұрақтылығының көрсеткіші. Олимпиада таза бәсекелестіктің ашық алаңы. Олимпиада ойындарында командалық алдыңғы орынды иелену мемлекеттің саяси жүйесінің жетістігін көрсетеді. Сондықтан әр ел өзінің халықаралық имиджін нығайту мақсатында олимпиадалық спорт жарыстарына жұмсақ күш ретінде үлкен мән береді.

Талданып отырған кейстің маңызды оқиғасы 2024 жылғы 26 шілде мен 11 тамыз аралығында Франция астанасы Парижде XXXIII Жазғы олимпияда ойындары. Оған 206 елден келген 10,5 мыңнан астам спортшы қатысты [15]. Қазақстан қатысып, өзінің спорттық әлеуетін сынап, халықаралық кеңістікте имиджін нығайтуға тырысты. Олимпиадаға Қазақстан Республикасының атынан 80 спортшы қатысып, олар 25 спорт түрінен 92 жолдама жеңіп алып, елеулі жетістіктерге жетті. Қазақстан құрамасы 1 алтын, 3 күміс және 3 қола медаль жеңіп алып, жалпыкомандалық есепте 43-орынды иеленіп, Токио Олимпиадасымен салыстырғанда, алға жылжу бар екенін көрсетті. Токиода Қазақстан 8 қола медальмен 83-орын, Парижде команда 43 орын иеленді [16].

Нәтижелерін төмендегі кестеден нәтижелерді анықтауға болады.

Кесте 2. 2024 жылғы Олимпиада ойындарындағы жеңімпаз спорт түрлері [17].

Медаль	Спорт түрі	Атлет	Ерекшелігі
Алтын	Дзюдо	Елдос Сметов	Қазақстанның дзюдодағы тұңғыш алтын медалі
Күміс	Спорттық гимнастика	Нариман Құрбанов	Жеке жаттығуларда жоғары деңгей, тұңғыш жоғары көрсеткіш
Күміс	Грекрим күресі	Демеу Жадраев	Құраманың үлкен жетістігі
Күміс	Бокс	Нұрбек Оралбай	Қазақстанның дәстүрлі ең мықты саласы, одан биік жетістіктер күтілген

Қола	Бокс	Назым Қызайбай	Әйелдер боксында жоғары деңгей
Қола	Дзюдо	Ғұсман Қырғызбаев	Дзюдода бәсекелестік жоғары
Қола	Армрестлинг / аралас командалық	Александра Ле және Ислам Сәтпаев	Командалық жарыстардағы алғашқы тәжірибе ретінде тіркелді

2-кестеден қазақстандық спортшылар дәстүрлі, классикалық спорт түрлерімен қоса командалық спорттан да үздік атанғанын көруге болады. Қазақстан спортшылары негізінен күрес, дзюдо және бокс сияқты дәстүрлі күш спорты түрлерінен үнемі үлкен жетістіктерді көрсетеді. Ал, спорттық гимнастикада күміс медаль жаңа бағыттағы табыс болып табылады. Жас буынның әлеуетін, жаңа көзқарасты көрсетеді. Қазақстанның командалық спорт түрлерінде әлі де бәсекеге қабілеті төмен. Дегенмен бетбұрыстың бар екенін олимпиада жарыстарындағы жетістіктер нәтижесі айқындады.

Қазақстанның олимпиада ойындарындағы жетістігін қатысқан жарыстарға байланысты салыстырмалы анықтай аламыз. 2012 жылғы Лондон олимпиадасынан бергі көрсеткіштерін мәліметтер бойынша талдасақ, жалпы медальдар саны бойынша қазақстандықтардың нәтижесі Рио-2016 олимпиадасында жоғары болды. Жалпы медальдар саны – 17 болды.

Кесте 3. 2012-2024 жж аралығындағы олимпиадалар бойынша жалпы медаль саны [18]

Олимпиада	Жалпы медальдар	Алтын	Күміс	Қола	Орташа медальдар/спортшы
Лондон2012	7	1	1	5	0,11
Рио2016	17	1	5	11	0,27
Токио2020	8	1	3	4	0,13
Париж2024	7	1	3	3	0,12

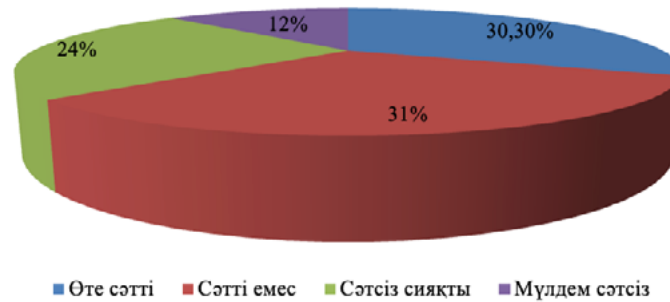
3 – кестеде берілген мәліметтерге назар аударатын болсақ, Рио және Токио олимпиадалары 17 және 8 медальдардың көрсеткішімен соңғы Париж олимпиадасынан жоғары болып тұр. Соңғы нәтиже 7 медаль, оның ішінде 1 алтын дзюдо күресінен Елдос Сметов алса, күміс медальды спорттық гимнастикадан Нариман Құрбанов, грек рим күресінен Демей Жадраев, бокстан Нұрбек Оралбай алды. Қола медальды әйелдер боксынан Назым Қызайбай, дзюдошы Ғұсман Қырғызбаев және армрестлинг-аралас командалық спорт түрінен тұңғыш рет Александра Ле және Ислам Сәтпаев алды. Бұл нәтиже еліміз үшін жаман емес, елдің халықаралық деңгейдегі беделін көтеріп, қазақстандық спортшылардың әлемдік деңгейде бәсекелесе алатындарын білдірді.

Қазақстандық спортшылардың олимпиада, әлем чемпионаттары сияқты халықаралық деңгейдегі жарыстарда жоғары нәтиже көрсете алулары мемлекеттің ішкі саяси факторларына да байланысты. Мемлекеттің тарапынан жақсы қаржыландыру мен инфрақұрылымдық қолдаулар, ішкі дайындық сапасы мен шетелдік тәжірибе, спорт саласындағы сыбайластықпен күрес мәселелері дұрыс жолға қойылған жағдайда ел спортшыларының көрсеткіштері тұрақты дамидыны сөзсіз.

Яғни, Қазақстандық спортшылардың жоғары көрсеткіштері халықаралық имидждің жақсаруына себеп болады. Оған қол жеткізу үшін мемлекеттің спорт саласындағы ішкі саясаты тұрақты қолдау жасауы қажет. Осы мәселеге қатысты қоғамдық көзқарас мемлекеттің спортқа қатысты ішкі саясатының жағдайын анықтауға, мәселелерді саралап, шешу жолдарына қатысты ұсыныстарды алуға көмектесті. Себебі, елдің ішкі тұрақтылығы мен дамуы спорттың жұмсақ күш ретіндегі халықаралық имиджінің жақсаруына ықпал етеді.

Аталған факторлар соңғы олимпиада кезіндегі орын алған сұрақтарға негіз болды. Олимпиада ойындары қоғамдық талқыға түсті. Оны төмендегі қоғамдық пікір арқылы нақтылауға болады.

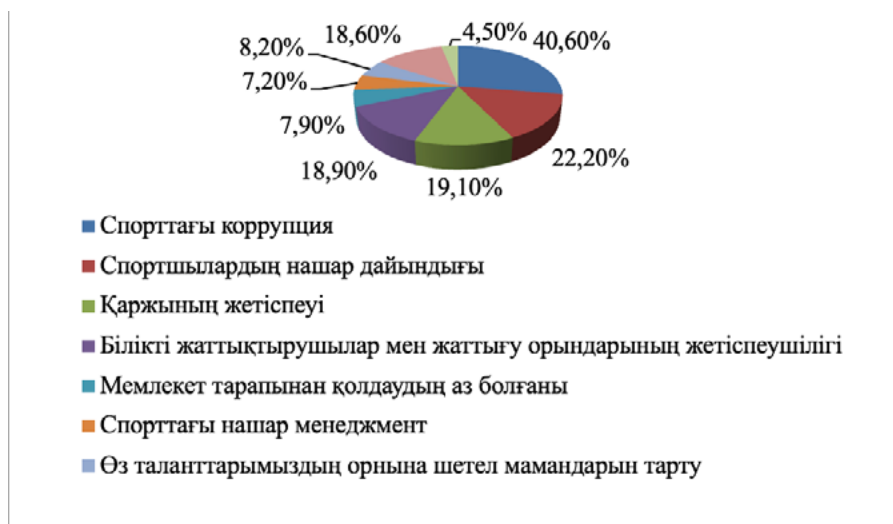
Сурет 1. Спортшылардың Олимпиадада көрсеткен нәтижесі туралы [19]

1-суретте Demos.kz порталының сауалнамасы беріліп, жауап беруге қатысқан респонденттердің пікірлері арқылы талдау жасалады. Жауап көрсеткіштері бойынша басым көпшілік спортшылардың көрсеткен нәтижелеріне көңілдері толмайды. Атап айтатын болсақ, 30.3% өте сәтті өтті деген пікір білдірсе, сәтті болмады деген жауап бергендер 31%,-ды құрады. Сәтсіз сияқты деген пікірдегі респонденттер 23.7%. Мүлдем сәтсіз деген пікірде 11.9%. Жауап беруге қиналатындар 3.1%. Қорытындыласақ, сәтті деген пікірде 30.3%. ал, қалғандары спортшылардың ойындарына көңілдері толмады деген сөз.

Келесі маңызды сұрақ Қазақстан құрамасының Париждегі Олимпиадада жақсы өнер көрсетуіне себеп болған кедергіні анықтауға қатысты болды. Себебі, халық осындай халықаралық ойындарда жарысқа түсіп жатқан отандастары үшін, өздерінің елі үшін жанкүйерлік танытады. Ол патриоттық пен бірегейлік сезімнің күшеюіне әкеледі. Жоғарыдағы сауалнаманың жауаптары көрсеткендей, елдің атынан өнер көрсететін спортшылардың үміт күткендей сәтті өнер көрсете алмауының себебі бірнеше сұрақтарды тудырады. Мемлекеттің тарапынан жақсы қаржыландыру мен инфрақұрылымдық қолдаулар бола отырып, спортшылардың ойдағыдай өнер көрсете алмауларына қандай кедергілер болды және оларды анықтап, реттеу бойынша қандай жұмыстар атқарылуы керек еді деген сұрақтар. Аталған сұрақтарға жауапты жанкүйерлердің пікірлерінен алуға болады.

Сурет 2. Сіздің ойыңызша, Қазақстан құрамасының Париждегі Олимпиадада жақсы өнер көрсетуіне не кедергі болды? [19.1]

Жоғарыдағы сауалнамадағы жауаптардан спорт саласында көптеген мәселелердің бар екені анықталады. Атап айтатын болсақ, ең күрделі мәселенің бірі спорттағы коррупция. Оны жоққа шығара алмаймыз. Себебі респонденттердің 40.6% яғни, басым көпшілігі Қазақстан құрамасының Париждегі Олимпиадада жақсы өнер көрсетуіне кедергі болған коррупция деп есептейді. Спортшылардың нашар дайындығы 22.2%,

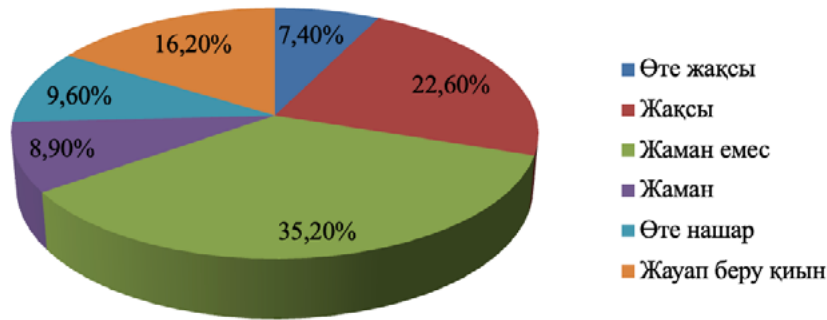
қаржының жетіспеуі 19.1%, білікті жаттықтырушылар мен жаттығу орындарының жетіспеушілігі 18.9%, мемлекет тарапынан қолдаудың аз болғаны 7.9%, спорттағы нашар менеджмент басқару 7.2%, өз таланттарымыздың орнына шетел мамандарын тарту 8.2%, балалар мен жасөспірімдер спортының нашар дамуы 18.6%, басқа 4.5%, жауап беру қиын 8.7%.

Сурет 3. Сіздің ойыңызша, келесі Олимпиада ойындарында қазақстандық спортшылар нәтиже көрсету үшін, не істеуге болады? [19.2]

Респонденттердің келесі Олимпиада ойындарында қазақстандық спортшылардың жақсы нәтиже көрсету мүмкіндіктері бойынша ұсыныстарын талдасақ, балалар мен жасөспірімдер спортын дамытуға ақша құю қажеттігін сауалнаманың 37.9% жауабын құрады. Спорт инфрақұрылымын және бұқаралық спортты қолжетімді ету қажеттілігін ұсынғандар пайызы 18.6% болды. Спортқа ақшаны көптеп құю деген пікірде 22.8%, халықаралық тәжірибелі жаттықтырушыларды тартуды ұсынғандар 15.3%, Қазақстанның қолынан келетін спортқа назар аудару керек деген пікірлер 7.2%, спортшыларға жағдай жасауды ұсынған пікірлер 18.9%, шетелдік легионерлерді көптеп тарту деген пікірді қолдайтындар 2.4%, спорттағы сыбайластықты жою қажет деген пікірде 22.8%, олимпиададағы сәтсіздіктер үшін соған жауапты шенеуніктерді жауапқа тарту керек деген көзқараста 11.1% пікірлер болса, басқа 5.4%, жауап беруге қиналатындар 8.2% болды. Демек, жоғарыдағы ұсыныстар қаржыны көбейту, спорт саласындағы коррупциямен күрес, халықаралық тәжірибелі жаттықтырушыларды шақыру қажет деген еді.

Сурет 4. Спортты дамыту жөніндегі мемлекеттің саясатына қандай баға бересіз? [19.3]

Спорттың дамуы мен халықаралық кеңістікте бәсекелестікке сай болуы мемлекеттік саясаттың тиімді жұмысына байланысты. Қоғамдық пікір бойынша мемлекеттің қызметін өте жақсы деп бағалағандар 7.4%, жақсы дегендер 22.6%, жаман емес деген көзқараста 35.2%, жаман дегендер 8.9%, өте нашар 9.6%, жауап беру қиын деген пікірлер 16.2%. Орташа деген пікірден төмен көзқарастардың саны басым. Демек осы пікірден мемлекеттік саясаттың жұмысын жетілдіру қажеттілігі бар екендігі анықталады оны жетілдіру ұсынылады.

2 – кейс. Жұмсақ күш ретінде спортты тиімді пайдалану арқылы халықаралық имиджін оң қалыптастыру.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері қысқа тарихи кезең ішінде халықаралық спорт аренасында өзін табысты мемлекет ретінде таныта білді. Сондықтан осы кейс Қазақстан спортшыларының әлем чемпионаттары мен құрлықтық жарыстарда жоғары нәтижелерге қол жеткізіп, елдің беделін арттыра алды деген болжам талданады.

Қазақстан бокс мектебі әлемде ерекше беделге ие және елімізді дүниежүзілік деңгейде танытып жүрген спортшылар бар. Қазақстандық боксшылар тұрақты түрде жұлделі орындарға ие болып келеді. Басқа да спорт түрлері, атап айтқанда дзюдо, еркін және грек-рим күресі, таэквондо, ауыр атлетика және мәнерлеп сырғанау спорт түрлерінде де ірі халықаралық жетістіктер тіркелген.

Кесте 5. Қазақстанның әлем чемпионаттарындағы жетістіктері (2024–2025 жж.)

Спорт түрі	Әлем чемпионаты (жылы, орны)	Жетістіктер
Бокс	Әлем чемпионаты, 2025 ж., Ливерпуль	7 алтын, 1 күміс, 2 қола; командалық есепте 1-орын
Самбо	Әлем чемпионаты, 2024 ж., Алматы	3 алтын, 5 күміс, 9 қола (барлығы 17 медаль)
Ауыр атлетика	Әлем чемпионаты, 2024 ж.	2 алтын, 1 күміс; жалпыкомандалық 3-орын
Спорттық гимнастика (жасөспірімдер)	Әлем чемпионаты, 2025 ж.	1 алтын, 1 күміс
Қазақ күресі (CISM)	Әлем чемпионаты	Командалық есепте 1-орын
Қысқы спорт түрлері	Әлемдік жарыстар, 2024–2025 жж.	Жұлделі орындар, халықаралық медальдар

Жоғарыдағы кестедегі мәліметтер Қазақстан спортшыларының 2024-2025 жылдары әлемдік деңгейде елдің абыройын арттырып, тиімді жұмсақ күш рөлін атқарғандығын дәлелдейді. 2025 жылғы Ливерпуль қаласында өткен бокстан әлем чемпионатында Қазақстан командалық 1 орын алды. Ол еліміздің бокс державасы екенін айқындайды. Ел Президенті Қ. Тоқаев спортшылардың жетістіктерін жоғары бағалап, «Спортшыларымыздың жеңістері ұлтқа шабыт береді және Қазақстанның абыройын әлемдік аренада көтереді. Бұл жеңіс Лос-Анджелес Олимпиада ойындарына барар жолдағы маңызды қадам», - деді [20]. Бұл боксшыларды үлкен жетістіктерге қанаттандыратын және елдің абыройын сезінетін үлкен жауапкершілік. Сонымен бірге жоғарыдағы кестеден спорттық гимнастика мен қысқы спорт түрлері де дамып келе жатқанын байқауға болады.

2025 жылы спорт саласында халықаралық имиджді нығайтуда үлкен жұмыстар атқарылды. «Қайрат» футбол клубы өз тарихында алғаш рет УЕФА Чемпиондар Лигасының топтық кезеңіне жолдама алды. Алматыда Шотландияның «Селтик» футбол клубын керемет пенальти сериясында жеңді. Клубтың халықаралық деңгейінің артуы Халықаралық футбол тарихы мен статистикасы федерация (IFFHS) әлемдегі ең үздік 500 футбол клубының қатарына енгенімен анықталады. «Қайрат» жалпы есепте 90,75 ұпаймен 240-шы орын алды. Демек болашақта ел клубтарының футбол спортынан жарқын болашағын көруге болады.

9 желтоқсанда «Қайрат» футбол клубының футболшысы Анарбеков УЕФА чемпиондар Лигасының кездесуінде матчтың үздік ойыншысы атанған алғашқы қазақстандық футболшы. Қазақстандық жас футбол таланттары халықаралық деңгейде танымал бола бастады. 17 жастағы шабуылшы Дастан Сәтпаев 90 ұпаймен үздік ойыншылар қатарында.

2025 жылдың ең үздік жаңалықтарының бірі Қазақстан үшін тарихи оқиға Геннадий Головкин Дүниежүзілік бокс федерациясының президенті болып тағайындалды. Ол халықаралық бокс даңқы залына сайланды. 2025 жылғы дауыс беруде таңдалған Головкин залға қабылданған алғашқы қазақ боксшысы болды. Мұхаммед Әли, Мэнни Пакьяо және Майк Тайсон сияқты әлемдік аңыздардың қатарына қосылды. Бұл Қазақстанды үлкен танымалдыққа әкеледі. Геннадий Головкин кәсіби бокс аренасында жеңіске жетіп, Қазақстанның халықаралық имиджін нығайтып, әлемдік спорттық брендке айналды. GGG халықаралық деңгейде Қазақстанды танытудың көрнекті символы. Оның титулдық жекпе-жектері мен әлемдік чемпиондық белестері, жаһандық медиадағы танымалдығы Қазақстанның «жетістікке жетуге талпынатын мінезді, талантты және тәртіпті ел» имиджін қалыптастырды. Бұл әлемдегі жас спортшыларды шабыттандырды. Оларды әлемдік деңгейде өнер көрсетуге ынталандырды.

Сонымен қатар, Г. Головкиннің елдің оң халықаралық имиджін қалыптастыру мен дамытудағы үлесін жоғары бағалауға негіз бар. Г. Головкиннің қайырымдылық қызметтері мен спортты насихаттау бағытындағы бастамалары Қазақстанның халықаралық имиджін тек қана спорттық жетістіктермен шектемей, әлеуметтік жауапкершілік пен мәдени дипломатия арқылы да арттыруға болатынын дәлелдейді. Г. Головкин Қазақстанның атын әлемдік аренада абыроймен танытқан нағыз елші, өлшеусіз үлесін Қазақстанның халықаралық спорттық және мәдени имиджіне еңбегі ерекше бағаланады. Ол чемпион ғана емес, ол Қазақстанның халықаралық аренадағы имиджін қалыптастырған тұлға.

Дүниежүзілік бокс федерациясының президенті болып сайлануының өзі ел үшін үлкен мәртебе. Ол туралы мемлекет басшысы «Сіз шынымен де әлемдік спорттың дамуына орасан зор үлес қостыңыз, бай дәстүрлері бар қазақ бокс мектебін абыроймен таныстырдыңыз және әрине, Қазақстанның бокс державасы ретіндегі мәртебесін нығайтуға көмектестіңіз» деп бағалады [21]. Демек, Қазақстанның халықаралық имиджінің нығайуына жұмсақ күш ретінде Г. Головкиннің еңбегі орасан зор.

Қазіргі кезде әлемдік додаларда физикалық спорт түрлерімен қатар интеллектуалды спорт болып саналатын шахматтың танымалдығы артуда. Әсіресе Қазақстанның ірі жетістіктері мен имиджіне шахмат спорты тікелей әсер етіп отыр. Қазақстан шахматшылары әлемдік шахматта элиталық, жастар және командалық жарыстарда үлкен нәтижелерге қол жеткізіп отырғаны Қазақстан имиджінің маңызды көрінісі. Британ парламентінде қазақстандық үздік гроссмейстерлер кездесу өткізді. Бибісара Асаубаева, Жансая Әбдімәлік ұлттың шахмат әлемінде Қазақстанның халықаралық қауымдастықтағы беделі мен имиджін нығайтуда еңбектері зор. Шахмат спортындағы жетістіктер Қазақстанның жекелеген жекпе-жек түрлерімен қатар интеллектуалды спорттың дамуына мән беретінін айқындайды. Қазақстанның халықаралық спорт кеңістігінде жетістіктері мол. Қазақстан спортының жұмсақ күш рөлі артуда және болашағы зор.

Қорытынды

Мақалада Қазақстанның халықаралық имиджін қалыптастыруда спорт жұмсақ күштің тиімді құралдарының бірі ретінде маңызды рөл атқаратыны анықталды. Халықаралық кеңістікте барлық мемлекеттер үшін спорт елдер арасындағы сенімді нығайтуға, жағымды бейнені қалыптастыруға және халықаралық қауымдастықтағы беделді арттыруға мүмкіндік береді. Жоғарыдағы талдаудан елдің ашық, тұрақты әрі ынтымақтастыққа дайын мемлекет ретіндегі имиджін дәлелдеуде Қазақстанның ірі халықаралық спорттық жарыстарды өткізуі, спортшылардың әлемдік аренадағы жетістіктері және спорттың дамуы маңызды екені дәлелденді.

Қазақстан спортты елдің жұмсақ күш саясаты ретінде өзінің мәдени ерекшелігін, ұлттық құндылықтарын және заманауи даму бағытын халықаралық деңгейде пайдаланып таныта алды. Олимпиада ойындары, халықаралық чемпионаттар секілді іс-шараларда Қазақстан оң имиджін қалыптастыра алды.

Талданған негіздеме-лерге сәйкес спорттың жұмсақ күш ретіндегі әлеуетін дамыту тұрақты әрі жүйелі саясатты талап етеді деп қорытындылауға болады. Халықаралық спорттық беделге нұқсан келтіретін факторлар болып табылатын допинг даулары, басқару мәселелері, ел имиджіне кері әсер етеді. Осы сұрақтардың шешімі спортқа қатысты ішкі мәселелерді реттеудің қажеттілігін айғақтайды. Қазақстан үшін спорт саласындағы ашықтық, әділ бәсеке және институционалдық дамуды қамтамасыз ету стратегиялық маңызға ие.

Аталған жетістіктер мен кемшіліктерді ескере отырып, Қазақстанның халықаралық имиджін нығайту үшін төмендегі ұсыныстар беріледі:

Қазақстанның халықаралық имиджін нығайту үшін спортты жұмсақ күш ретінде пайдалану тиімді құрал болып табылады. Оны жүзеге асыру үшін елдің әлемдік деңгейдегі қызметімен қатар мемлекеттің спортқа қатысты саясатының басым бағыттарына назарды күшейту ұсынылады.

Спорт саласын жан жақты дамыту мен қолдау, оның жұмсақ күш ретіндегі халықаралық қатынастағы рөлін нығайту бойынша ғылыми зерттеулерді күшейту ұсынылады. Себебі саяси ғылымдар тұрғысынан аталған мәселелерді зерттеуге қатысты жұмыстар тым аз.

Медиакеңістікте елдің халықаралық деңгейдегі спорттық жетістіктерін жариялау, ақпараттандыру жұмыстарын кеңейту халықты қоғамдық бірегейлікке жұмылдыруға, отансүйгіштік сезімді нығайтуға себеп болады. Сондықтан медиакеңістікті тиімді пайдалану, халықаралық кеңістікте Қазақстанның спорт саласындағы жетістіктері, жеңімпаз спортшылар тақырыбындағы контенттерді кеңейту ұсынылады.

Спорт Қазақстанның халықаралық имиджін нығайтуда тиімді жұмсақ күш құралы. Ол ұлттық бренд қалыптастыру, мәдени дипломатия және сыртқы саясаттың құрамдас бөлігі ретінде жүйелі түрде елдің жаһандық аренадағы позициясын одан әрі күшейтуге мүмкіндік береді.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (тіркеу нөмірі BR24993082).

Авторлардың қосқан үлесі:

Дюсембекова М. – зерттеудің жалпы тұжырымдамасын әзірлеуге, зерттеу барысын үйлестіруге және мақаланың ғылыми мазмұнын редакциялауға қатысты;

Жанпейісова Қ. – зерттеудің теориялық тұжырымдамасын қалыптастыруға, практикалық бөлімін жүзеге асыруға, зерттеу нәтижелерін талдап, ғылыми тұрғыдан негіздеуге және мақаланы рәсімдеуге үлес қосты;

Акимов О. – зерттеудің теориялық және практикалық негіздерін жүйелеп, ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізді; зерттеу әдістемесін әзірлеуге, алынған нәтижелерді талдауға және қорытынды жасауға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Nye, Zh.S. (2011) *The Future of Power*. New York: Public Affairs, p. 432.
2. Nye, Zh.S. (2004) *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs, p. 342.

3. Raza, M.A., Nawaz, A., Mustafa, G. (2025) Sports diplomacy as a tool of soft power in contemporary international relations. *Global Physical Education and Sports Sciences Review*, VIII, II, pp. 1-12.
4. McDuff, E. (2020) Sport Diplomacy: Sport's Impact as a Form of Soft Power on Peacebuilding and Nation-Building in the Israeli-Palestinian Conflict. *Fluh: International Relations Review*, 10, 29, pp. 1-20.
5. Badiru, I. (2025) Ghaddafi Bin Yusuf, Khadizhah Sanusi Gumbi. The Use of Soft Power as a Tool for Prozhecting State's International Image: A Study of Katar 2022 Federation of International Football Association (FIFA) World Cup. *International Zhournal of Research and Innovation in Social Science (IZHRIS)*, 9, 5, pp. 38-45.
6. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000262> (Қаралған күні: 03.01.2026).
7. Бектенов, О. Обеспечить сбалансированное развитие спортивной инфраструктуры в разных регионах. Доступно по ссылке: <https://primeminister.kz/ru/news/olzas-bektenov-o-realizacii-porucenii-prezidenta-nuzno-obespecit-ravnomernoe-razvitie-sportivnoi-infrastruktury-vo-vsex-regionax-30682> (Дата обращения: 03.01.2026).
8. Бектенов, О. О развитии спорта в Казахстане и причинах недостаточной результативности спортсменов. Доступно по ссылке: <https://www.sports.kz/news/premer-ministr-ozvuchil-prichinu-nizkih-rezultatov-kazahstanskih-sportsmenov> (Дата обращения: 03.01.2026).
9. Какое место занимает Казахстан в рейтинге стран по государственному финансированию спорта. Доступно по ссылке: <https://esquire.kz/kakoe-mesto-zanimaet-kazahstan-v-rejtinge-stran-po-gosudarstvennomu-finansirovaniyu-sporta> (Дата обращения: 03.01.2026).
10. World Sports Rankings. World Ranking of Countries in Elite Sport (WRCES). Available via the link: https://sportsrankings.world/rankings?ranking=wrces_final&year=2024 (Accessed: 03.01.2026).
11. Kazakhstan national team up two positions in the FIFA rankings. Available via the link: <https://kff.kz> (Accessed: 03.01.2026).
12. Kazakhstan men's national ice hockey team. Available via the link: <https://en.wikipedia.org> (Accessed: 03.01.2026).
13. В рейтинге самых спортивных стран мира Казахстан занял 30-е место. Доступно по ссылке: https://www.kt.kz/rus/sports/v_rejtinge_samih_sportivnih_stran_mira_kazahstan_zanjal_30e_mesto_1153615483.html (Дата обращения: 03.01.2026).
14. USA still tops Global Cup, China, France battle for second place. Available via the link: <https://greatestsportingnation.com> (Accessed: 03.01.2026).
15. Paris 2024 Olympic Games. International Olympic Committee. Available via the link: <https://olympics.com/en/paris-2024>. (Accessed: 03.01.2026).
16. Олимпиадалық медальдар, рекордтар және тарихи жетістіктер: маусым қорытындысы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://olympic.kz/kk/article/32490-olimpiyskie-medali-rekordy-i-istoricheskie-dostizheniya-sportivnye-itogi-goda> (Қаралған күні: 03.01.2026).
17. Жазғы Олимпиада ойындары. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://olympic.kz/kk/event/xxxiii-letnie-olimpiyski-igry> (Қаралған күні: 03.01.2026).
18. Летние Олимпийские игры. Доступно по ссылке: <https://olympic.kz/kk/game/40-parizh-2024> (Дата обращения: 03.01.2026).
19. Париж Олимпиадасындағы Қазақстанның нәтижелері туралы адамдардың пікірі. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://demos.kz/infographics-what-people-think-of-the-kazakhstan-results-at-the-paris-olympics?lang=en> (Қаралған күні: 03.01.2026).
20. Тоқаев, Қ. Бокстан Әлем чемпионатының жеңімпаздары мен жүлдегерлерін марапаттау рәсіміне қатысты. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/press/news/details/1070815> (Қаралған күні: 03.01.2026).
21. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (Ақорда). Мемлекет басшысы World Boxing президенті Геннадий Головкинді қабылдады. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-world-boxing-prezidenti-gennadiy-golovkindi-kabyldady-25105951> (Қаралған күні: 03.01.2026).

М. Дюсембекова, Қ. Жанпейісова, О. Акимов

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: maira.enu@mail.ru, zhanpeisova73@mail.ru, akimov_olzhas@rambler.ru)*

Спорт как инструмент мягкой силы в формировании международного имиджа Казахстана

Аннотация. В современных условиях глобализации международный имидж государств формируется не только посредством дипломатической и экономической политики, но и через инструменты «мягкой силы». В международном пространстве роль «мягкой силы» в формировании позитивного образа страны приобретает особую значимость и реализуется различными способами. В данной статье спорт рассматривается как один из ключевых инструментов «мягкой силы», способный эффективно транслировать культурные, социальные и политические ценности независимого Казахстана на международной арене. На основе конкретных данных обосновывается, что спортивные достижения играют важную роль в формировании национального бренда и укреплении авторитета Казахстана в международном сообществе.

В статье анализируются концептуальные основы роли спорта в политике «мягкой силы» при формировании международного имиджа государства, а также представлен обзор научной литературы по данной проблематике. Спортивные достижения Казахстана рассматриваются на основе двух кейсов, в рамках которых выявляются успехи и недостатки участия страны в летних Олимпийских играх, а также с помощью общественного мнения формулируются рекомендации. Кроме того, анализируется влияние побед казахстанских спортсменов на чемпионатах мира и роль известных атлетов, таких как Геннадий Головкин, в формировании позитивного имиджа страны. Рассматривается текущее состояние данной сферы, предлагаются практические рекомендации и прогнозы дальнейшего развития. Также исследуется эффективность спорта как инструмента «мягкой силы» государства и модели продвижения культурных и моральных ценностей на международной арене.

Ключевые слова: спорт, политика мягкой силы, международный имидж, Олимпийские игры, государственная политика, чемпионат мира.

M. Dyussebekova, K. Zhanpeisova, O. Akimov

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: maira.enu@mail.ru, zhanpeisova73@mail.ru, akimov_olzhas@rambler.ru)*

Sport as a soft power instrument in shaping Kazakhstan's international image

Abstract. In the context of contemporary globalization, the international image of states is shaped not only through diplomatic and economic policies, but also through the instruments of soft power. In the international arena, soft power plays an increasingly significant role in forming a positive image of a country and is implemented through various channels. This article examines sport as one of the key instruments of soft power capable of effectively transmitting the cultural, social, and political values of independent Kazakhstan to the global community. Based on empirical data, the study demonstrates that sporting achievements play an important role in shaping the national brand and strengthening Kazakhstan's reputation in the international arena.

The article analyzes the conceptual foundations of the role of sport in soft power policy and its contribution to the formation of a state's international image, alongside a review of relevant academic literature. Kazakhstan's sporting achievements are examined through two case studies, which identify both the successes and shortcomings of the country's participation in the Summer Olympic Games and formulate recommendations based on public opinion. In addition, the article explores the impact of victories achieved by Kazakhstani athletes at world championships and assesses the role of prominent athletes, such as Gennady Golovkin, in shaping a positive international image of the country. The current state of this sphere is analyzed, practical recommendations and future projections are proposed, and the effectiveness of sport as a soft power instrument is evaluated, including models for promoting cultural and moral values on the international stage.

Keywords: Sport, soft power politics, international image, Olympics, public policy, world championship.

References

Nye, Zh.S. (2011) *The Future of Power*. New York: Public Affairs, p. 432.

Nye, Zh.S. (2004) *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs, p. 342.

Raza, M.A., Nawaz, A., Mustafa, G. (2025) Sports diplomacy as a tool of soft power in contemporary international relations. *Global Physical Education and Sports Sciences Review*, VIII, II, pp. 1-12.

McDuff, E. (2020) Sport Diplomacy: Sport's Impact as a Form of Soft Power on Peacebuilding and Nation-Building in the Israeli-Palestinian Conflict. *Fluh: International Relations Review*, 10, 29, pp. 1-20.

Badiru, I. (2025) Ghaddafi Bin Yusuf, Khadizhah Sanusi Gumbi. The Use of Soft Power as a Tool for Prozhecting State's International Image: A Study of Katar 2022 Federation of International Football Association (FIFA) World Cup. *International Zhournal of Research and Innovation in Social Science (IZHRIS)*, 9, 5, pp. 38-45.

Kazakstan Respublikasynyn turistik salasyn damytudyn 2023 – 2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000262> (Karalghan kuni: 03.01.2026). [in Kazakh]

Bektenov, O. Obespechit' sbalansirovannoe razvitie sportivnoj infrastruktury v raznyh regionah. Dostupno po ssylke: <https://primeminister.kz/ru/news/olzas-bektenov-o-realizacii-porucenii-prezidenta-nuzno-obespecit-ravnomernoe-razvitie-sportivnoi-infrastruktury-vo-vsex-regionax-30682> (Data obrashhenija: 03.01.2026). [in Russian]

Bektenov, O. O razvitii sporta v Kazahstane i prichinah nedostatochnoj rezul'tativnosti sportsmenov. Dostupno po ssylke: <https://www.sports.kz/news/premer-ministr-ozvuchil-prichinu-nizkih-rezultatov-kazahstanskih-sportsmenov> (Data obrashhenija: 03.01.2026). [in Russian]

Kakoe mesto zanimaet Kazahstan v rejtinge stran po gosudarstvennomu finansirovaniyu sporta. Dostupno po ssylke: <https://esquire.kz/kakoe-mesto-zanimaet-kazahstan-v-rejtinge-stran-po-gosudarstvennomu-finansirovaniyu-sporta> (Data obrashhenija: 03.01.2026). [in Russian]

World Sports Rankings. World Ranking of Countries in Elite Sport (WRCES). Available via the link: https://sportsrankings.world/rankings?ranking=wrces_final&year=2024 (Accessed: 03.01.2026).

Kazakhstan national team up two positions in the FIFA rankings. Available via the link: <https://kff.kz> (Accessed: 03.01.2026).

Kazakhstan men's national ice hockey team. Available via the link: <https://en.wikipedia.org> (Accessed: 03.01.2026).

V rejtinge samyh sportivnyh stran mira Kazahstan zanjat 30-e mesto. Dostupno po ssylke: https://www.kt.kz/rus/sports/v_rejtinge_samih_sportivnih_stran_mira_kazahstan_zanjat_30e_mesto_1153615483.html (Data obrashhenija: 03.01.2026). [in Russian]

USA still tops Global Cup, China, France battle for second place. Available via the link: <https://greatestsportingnation.com> (Accessed: 03.01.2026).

Paris 2024 Olympic Games. International Olympic Committee. Available via the link: <https://olympics.com/en/paris-2024>. (Accessed: 03.01.2026).

Olimpiadalyk medal'dar, rekordtar zhane tarihi zhetistikter: mausym korytyndysy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://olympic.kz/kk/article/32490-olimpiyskie-medali-rekordy-i-istoricheskie-dostizheniya-sportivnye-itogigoda> (Karalghan kuni: 03.01.2026). [in Kazakh]

Zhazgy Olimpiada ojyndary. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://olympic.kz/kk/event/xxxiii-letnie-olimpiyski-igry> (Karalghan kuni: 03.01.2026). [in Kazakh]

Letnie Olimpijskie igry. Dostupno po ssylke: <https://olympic.kz/kk/game/40-parizh-2024> (Data obrashhenija: 03.01.2026). [in Russian]

Parizh Olimpiadasyndagy Kazakstannyn natizheleri turaly adamdardyn pikiri. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://demos.kz/infographics-what-people-think-of-the-kazakhstan-results-at-the-paris-olympics?lang=en> (Karalghan kuni: 03.01.2026). [in Kazakh]

Toқаев, K. Bokstan Alem chempionatynyn zhenimpazdary men zhuldegerlerin marapattau rasimine katysty. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.gov.kz/memleket/entities/tsm/press/news/details/1070815> (Karalghan kuni: 03.01.2026). [in Kazakh]

Kazakstan Respublikasy Prezidentinin resmi sajty (Akorda). Memleket basshysy World Boxing prezidenti

Gennadij Golovkindi kabyldady. Silteme arkyly қол zhetimdi: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-world-boxing-prezidenti-gennadiy-golovkindi-kabyldady-25105951> (Karalghan kuni: 03.01.2026). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Дюсембекова М. – саяси ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жанпейісова Қ. – саяси ғылымдар кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Акимов О. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Дюсембекова М. – кандидат политических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Жанпейісова Қ. – кандидат политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Акимов О. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

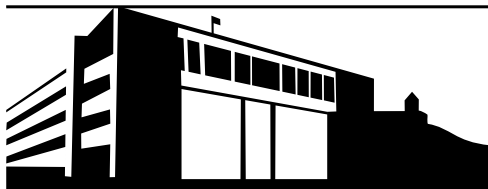
Dyussembekova M. – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhanpeiisova K. – Candidate of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Akimov O. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПРЕДПОСЫЛКИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

А. Ланьдэлонг¹ , А.Т. Гаухар²

¹*Белорусский государственный экономический университет, Минск, Беларусь*

²*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

E-mail: landelong.a@gmail.com, almas.gaukhar1984@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается генезис стратегии инновационного развития Китайской Народной Республики в контексте социалистического строительства и реформ. Показано, что инновационное развитие в Китае не является спонтанным явлением, а формировалось последовательно на протяжении нескольких поколений политического руководства страны – от периода становления КНР до «Новой эпохи социализма с китайскими особенностями». Анализируется эволюция взглядов партийных лидеров на роль науки, технологий и инноваций в социально-экономическом развитии, а также институциональные и политические условия формирования национальной инновационной системы. Особое внимание уделено трансформации инновационной политики от заимствования зарубежных технологий к развитию самостоятельных инноваций, усилению роли предприятий и формированию инновационной экосистемы. Делается вывод о ключевой роли инноваций как стратегической опоры модернизации экономики Китая и повышения его глобальной конкурентоспособности.

Комплексный анализ генезиса инновационной стратегии КНР подтверждает, что технологическая модернизация страны является результатом долгосрочного партийно-государственного планирования, органично сочетающего социалистическое строительство с институциональными реформами. Таким образом, китайский опыт демонстрирует синергию активной роли государства и эволюционирующей национальной экосистемы, где инновации выступают главным политическим и экономическим инструментом обеспечения глобальной конкурентоспособности страны.

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационная стратегия, национальная инновационная система, Китай, реформы и открытость, научно-технический прогресс.

Введение

Многолетний лидер международной торговли и вторая по масштабам экономика мира, современный Китай еще в начале XXI в. поставил задачу становления в течение трех-четырёх десятилетий ведущей инновационной державой. Китай успешно осуществил политику реформ и открытости, ускоренно пройдя индустриализацию и стадии роста, основанные на ресурсах и инвестициях, период «догоняющего» развития. В стране сложилась система мышления, нацеленная на инновации при этом каждое поколение политических лидеров постепенно продвигало идею инновационного развития, что позволило выделить генезис идей инновационного развития в стране. Повсеместное совершенствование инфраструктуры научных исследований и увеличение их финансирования вместе с другими факторами развития НИОКР позволили Китаю в короткие сроки войти в ряд ведущих научных и инновационных держав мира. В период с 2012 по 2023 гг. Китай переместился с 34 на 12 место в Глобальном инновационном индексе [1].

Материалы и методы исследования.

Китай придерживается централизованного подхода к инновационной политике, который был формализован в 2006 г. с принятием среднесрочного и долгосрочного планов развития науки и технологий, в которых была поставлена политическая цель Китая – стать «инновационно-ориентированным обществом» и, в будущем, мировым лидером в области научно-технических инноваций.

С 2012 г. инновации в Китае развиваются скачкообразно. В настоящее время они стали основной движущей силой экономического развития страны. Особенно большой вклад внесли высокотехнологичные отрасли [2]. Лю Т. и Ли Ю отмечают, что устранение внутренних административных барьеров и повышение эффективности использования ресурсов и энергии также будет способствовать трансформации из экономики, ориентированной на факторы производства, в экономику, ориентированную на инновации [3]. Со стороны предложения это улучшит качество и эффективность системы поставок и будет способствовать общему экономическому развитию. Ву Ф. считал, что правительству следует сочетать инновационную стратегию с механизмом патентной защиты [4]. Б.А. Салим, Арши Т.А., Рао В., Тевари В. в своем исследовании отмечают, что ключ к тому, чтобы Китай стал глобальной инновационной державой, лежит в инновационной экосистеме и в этом играют роль меры политики, ориентированные на продвижение научных и технологических инноваций [5].

Партийные руководители всех поколений, возглавлявшие процесс социалистической революции, строительства и развития КНР, всегда анализировали конкретные проблемы и создали новую политику, сочетая марксизм с конкретной практикой Китая, что помогло народу достигать новых побед.

В период демократической революции Мао Цзэдун возглавил партию, впервые сочетавшую марксизм и китайскую реальность, и создал Китайскую Народную Республику, утвердил социалистический строй, предложил стадиальную теорию социалистического общества, создал независимую, довольно целостную экономику народного хозяйства, открыв новую эру в истории Китая. Под руководством Дэн Сяопина инновационная практика была перенесена с революционной на экономическую. Реформа экономической системы и развитие экономики стали новым историческим этапом, смелым экспериментом, сочетающим основы марксизма с конкретной практикой в области политики, экономики, культуры и образования в Китае. Если говорить о новаторских теориях и практиках Дэн Сяопина, то экономическая система управления была ее главной темой. Новое поколение партийного руководства, с Цзян Цзэмином во главе, в новаторских теориях и практиках больше акцентировало внимание на научно-техническом прогрессе. Наука и технологии стали играть важную роль в экономическом и социальном развитии, повышая вклад науки в экономику. Концепция устойчивого развития была представлена на основе обобщения опыта развития иностранных стран и активного адаптирования к новым требованиям национального развития [6].

В «Новой эпохе китайского социализма с китайскими особенностями» Си Цзиньпин отмечает важность научно-технического прогресса в достижении гармоничного развития человека и общества, а также в реализации «китайской мечты» о великом возрождении китайской нации. Он акцентирует внимание на инновационном развитии в экономике, обществе, культуре и образовании, более активно подчеркивая

значимость ценностей, ориентированных на человека, призывая к автономному инновационному развитию и кооперации в области инноваций, а также к устойчивому развитию инноваций [7].

Развитие экономики Китая на протяжении последних лет – это история постоянного освобождения и развития производительных сил через реформы. Дэн Сяопин указал на то, что «реформы являются второй революцией в Китае», а суть реформ заключается в устранении препятствий для развития социалистической производительной силы, чтобы Китай смог преодолеть свою бедность и отставание. В новой эпохе Си Цзиньпин активно выступает за более активное и глубокое проведение реформ, подчеркивая, что «наша страна достигла сегодняшнего развития и высокого уровня благосостояния благодаря высокой степени слияния развития и реформ. Каждый новый этап развития требует новой волны реформ, которая обеспечит новую силу для дальнейшего развития». Поэтому, сталкиваясь с современной сложной международной и внутренней обстановкой, необходимо выдвигать реформу на передний план, ясно понимая, что реформы необходимы, а медленные реформы недопустимы в условиях современного давления.

Новая эра требует достижения средневысокого темпа экономического роста, постоянного усовершенствования институтов, повышения уровня и качества жизни народа, что невозможно без инноваций. С одной стороны, инновации способствуют развитию. Развитие требует субъекта, объекта, средств и инструментов, а также творческих мыслительных способностей и духа инновации. Другими словами, инновации стимулируют развитие, и для этого необходимо дальнейшее развитие способностей человека к инновациям. Из практики строительства социализма в Китае следует, что без инноваций не было бы открытия и развития рыночной экономики и социалистической рыночной экономической системы. С другой стороны, развитие может стимулировать инновации. Инновации – это «новая комбинация факторов», которые требуют инвестиций в интеллектуальные, капитальные и трудовые ресурсы, а развитие обеспечивает неуклонный рост материальной базы, политических условий и культурного знания для инноваций [6].

Концепция развития социализма с китайскими особенностями на разных этапах экономического развития Китая сосредоточена на основной задаче социализма на первой стадии и сфокусирована на стратегических задачах экономического развития в разные периоды. Доклад XII съезда КПК 1982 г. определил ключевые направления экономического развития, такие как сельское хозяйство, энергетика, транспорт, образование, наука [8]. Доклад XIII съезда подчеркнул, что наука и образование должны стать первоочередными задачами стратегии развития, а развитие сельского хозяйства, основных строительных объектов, энергетике, сырьевых отраслей, транспорта и связи являются ключевыми направлениями развития [9]. Доклад XIV съезда подчеркнул необходимость регулирования и оптимизации структуры отраслей экономики и необходимости выделения развития сельского хозяйства, базовой промышленности, базовой инфраструктуры, третичного сектора, научно-технического прогресса и образования [10]. Доклад XV съезда сосредоточен на совершенствовании рыночной экономики, укреплении сельского хозяйства, развитии науки и техники, стратегии устойчивого развития и др. [11].

В отличие от Майкла Портера, который рассматривает инновационное развитие как этап развития экономики страны [12], в Китае стратегия развития на основе инноваций воспринимается как важная опора для углубления реформ и построения современной экономической системы [6]. Однако в настоящее время отсутствует теоретическое исследование концепции стратегии инновационного развития, а также анализ процесса ее формирования, условий, особенностей и т.д.

В процессе содействия инновациям развитые страны особое внимание уделяют развитию образования, в особенности высшего и профессионального, роли, которую оно играет в накоплении специализированного человеческого капитала. Поскольку «обучение через труд» и «перелив знаний» могут происходить между производителями и странами, международная торговля и открытость могут укрепить обмен и передачу передовых научных знаний, человеческого капитала в масштабах всего мира. В условиях глобальной экономической интеграции развивающиеся страны могут принимать политику, способствующую их открытости, и эффективно использовать глобальные научно-технические ресурсы для ускорения темпов технологических инноваций в своей стране. Особенностью инновационного развития КНР является то, что его стратегия выросла из идей марксизма и сформировалась в процессе социалистического строительства и реформирования. На XVIII съезде КПК 2012 г. стратегия инновационного развития была утверждена как стратегия развития государства и получила дальнейшее развитие [13].

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма и системного анализа. В работе использован историко-логический метод, позволивший проследить эволюцию концепции инновационного развития Китая на различных этапах социалистического строительства и реформ.

Применяется институциональный подход для анализа роли государства, партийного руководства и ключевых институтов в формировании инновационной политики и национальной инновационной системы.

В рамках исследования также использованы методы сравнительного анализа, позволяющие сопоставить китайскую модель инновационного развития с общепринятыми теоретическими подходами к инновациям в мировой экономической науке, а также методы анализа официальных документов КПК, программных выступлений партийных лидеров и статистических данных международных организаций.

Информационную базу исследования составляют материалы съездов КПК, государственные программы научно-технического развития, труды отечественных и зарубежных исследователей, а также данные международных индексов и отчетов.

Результаты и обсуждение.

Наработки по стратегии инновационного развития появились в Китае с момента образования Нового Китая, когда Мао Цзэдун и Дэн Сяопин были ядром первого и второго поколения лидеров КПК, и с тех пор непрерывно развивались и совершенствовались. Эволюция взглядов руководства КНР на инновационное развитие страны представлена в таблице.

Таблица 1. Генезис инновационного развития КНР

Партийный лидер	Основные тезисы	Особенности
Мао Цзэдун 1943 – 1976 гг.	«наука и техника – это основные силы производства»; «вперед к науке и технике»; принцип независимых инноваций, основанных на самообеспечении; задача «догнать и обогнать» СССР в развитии науки и техники	– проведение индустриализации страны, кампания «Большой скачок» 1958 г.; – создание Китайской академии наук с помощью СССР в 1949 г.; – обеспечение единого понимания всей партией роли науки и технологий; – ключевая цель страны – стремление к научному и технологическому прорыву; – выдвигание стратегии «четырёх модернизаций»; – утверждение «двенадцатилетнего плана» развития науки и техники в 1956 г. – определение основ современной концепции инновационного развития КНР; – сосредоточение на подготовке научно-технических кадров
Дэн Сяопин 1981 – 1989 гг.	«реализация человеческих надежд невозможна без науки, страны третьего мира не могут избавиться от бедности без науки, мир не может быть сохранен без науки», «Китай не может развиваться без науки»; «наука и техника – это первая производительная сила»; «нацелиться на передовые области, определить достижимые цели, выделить главное»; «образование – ключевой фактор подготовки научно-технических кадров»	– проведение политики реформ и открытости; – обоснование теоретических основ разработки стратегий научного и экономического развития Китая; – определение стратегической целью развитие высоких технологий и их промышленное производство; – признание научно-технического прогресса источником достижения стратегических целей государства; – выделение приоритетных направлений развития высоких технологий; – органическое сочетание науки и экономики; – восстановление престижа интеллигенции; – защита интеллектуальной собственности, принятие первого в Китае Закона об авторских правах в 1985 г.; – старт «Программы 863» в 1986 г.; – установление рыночной экономической системы

<p>Цзян Цзэминь 1993 – 2003 гг.</p>	<p>«инновация – это сущность науки»; «инновация – это душа прогресса нации, источник развития и процветания страны»; «наличие способностей к инновациям и возможность их проведения являются определяющими факторами в экономической и научно-технической конкуренции в масштабах современного мира»; «предприятия являются основными субъектами технологических инноваций»; «непрерывное продвижение в области теоретических, институциональных и технологических инноваций»; «Китай будет стремиться создать национальную систему инноваций, поощрять знания, технологии и системные инновации, повышать инновационное сознание общества и национальную способность к инновациям. Это – единственный путь для развития Китая в XXI в.»</p>	<ul style="list-style-type: none"> – системное обсуждение лидерами партии инноваций, проведение исследований об использовании инноваций в области знаний, развития науки и технологий; – внедрение стратегий развития науки и технологий для поддержки страны и устойчивого развития; – создание современной системы предприятий, ориентированных на рынок; – значительный прогресс в области самостоятельных инноваций, и повышение конкурентоспособности Китая: первый полет человека в космос, создание супергибридного риса и быстрое возникновение национальных брендов, таких как Huawei и BYD, обладающих ядерной технологией и правами на интеллектуальную собственность; – создание национальной системы инноваций; – предложена концепция стратегии «科教兴国» (Наука и образование для подъема страны), согласно которой наука и технологии являются основными факторами экономического роста, образование является основой, а прогресс в науке и технологиях и повышение квалификации трудовых ресурсов – движущей силой экономического развития
<p>Ху Цзиньтао 2003 – 2013 гг.</p>	<p>«тройное представительство»; «ориентация на человека, создание всеобъемлющей, сбалансированной и устойчивой системы развития, содействие всестороннему развитию экономики и человека»; «Необходимо глубоко реализовывать стратегию развития науки и образования для процветания государства</p>	<ul style="list-style-type: none"> – предложена концепция научного развития путем строительства инновационной страны; – массовая экспансия высшего образования; – развитие способности к самостоятельным инновациям выдвинуто на передний план в строительстве инновационной страны, это – стратегическая точка опоры для развития науки и технологий, центральный элемент для перестройки структуры отраслей производства и изменения способа экономического роста, строительства экологически чистого общества и содействия быстрому и качественному развитию национальной экономики – создание стратегических альянсов для коллективного инновирования

<p>Си Цзиньпин 2003 – наст. время</p>	<p>«Наша страна достигла современного развития и высокого уровня благосостояния благодаря высокой степени сочетания развития и реформ. Каждый новый этап развития требует следующей волны реформ, которая обеспечит необходимую силу для дальнейшего развития»;</p> <p>«Мощь страны не может быть определена только общим объемом экономики, сила нации также не может зависеть только от размеров населения и территории страны»;</p> <p>«Инновации являются первым двигателем развития, развитие и инновации – взаимосвязанные понятия. Развитие инноваций – это строительство будущего»;</p> <p>«Развитие – это первоочередная задача, таланты – это первоочередный ресурс, а инновации – это первый двигатель»;</p> <p>«Необходимо соответствовать сущности социализма, стимулировать творческий потенциал и энергию всего общества, стремиться к более высокому качеству, эффективности, справедливости и устойчивости развития»;</p> <p>«Мы должны активно реализовывать стратегию инновационного развития, ускорять совершенствование инновационных механизмов, всесторонне продвигать научно-технические инновации, предпринимательские инновации, продуктовые инновации, инновации рынков, инновации брендов, ускорять превращение научно-технических достижений в реальную производительную силу и стимулировать тесное взаимодействие между наукой, технологией и экономикой»</p>	<ul style="list-style-type: none"> – прорыв в ключевых технологиях; – продвижение к «китайской мечте»; – «новая нормальность (означает не только предотвращение падения темпов роста, но и рациональный подход к переходу от быстрого к средне-быстрому росту экономики, в частности, с тремя основными характеристиками: переход от высокоскоростного роста к средне-высокоскоростному росту; непрерывное улучшение экономической структуры, при котором третичный сектор и потребительский спрос становятся все более главными, различия между городом и сельской местностью уменьшаются, доля дохода населения растет, а достижения в развитии охватывают все большее число людей; переход от развития на основе ресурсов и инвестиций к инновационному развитию) в экономическом развитии»; – более активное и глубокое проведение реформ; – возрождение китайской нации; – строительство экологической цивилизации, «зеленый» ВВП; – экономическая модель развития общества, нацеленная на гармонизацию между человеком и природой и к устойчивому развитию, эффективно отвечающая пожеланиям народа по улучшению экологии; – акцент на инновационном развитии в экономике, обществе, культуре и образовании, активно подчеркивая значимость ценностей, ориентированных на человека, призывая к автономному инновационному развитию и кооперации в области инноваций, а также к устойчивому развитию инноваций; – изданы реформаторские документы: «Несколько мнений об углублении реформы системы и механизмов и ускорении реализации стратегии развития, основанной на инновациях», «План реализации углубления реформы научно-технической системы» и «План действий по содействию передаче и превращению научно-технических достижений в Китае», которые предлагали решения для устранения системных преград и стимулирования превращения научных достижений в производственную мощность»; – Стратегия «Один пояс, один путь» как региональная, так и глобальная стратегия открытого инновационного развития, которая предлагает новые международные формы сотрудничества в области инноваций и служит стратегической основой для изучения межрегионального и международного сотрудничества в области инноваций; – впервые изданы «Основные положения стратегии национального инновационного развития» в 2016 г.
<p>Составлено авторами на основе [7-13].</p>		

В начале образования Новой Китайской Республики Мао Цзэдун опирался на успешный опыт Советского Союза, утверждая, что наука и технологии – мощные стимулы развития национальной экономики. Он предпринял ряд действий в сфере планирования и управления наукой и технологиями, включая:

- создание Китайской академии наук с помощью СССР;
- обеспечение единого понимания всей партией их роли;
- продвижение ряда теоретических точек зрения, таких как «без развития науки и технологий невозможно повысить производительность труда» и др.

Ядром всех этих действий была великая идея Мао Цзэдуна, высказанная на национальной конференции интеллигенции в 1956 г. о «вступлении в науку». Столкнувшись с неблагоприятным стартом кампании «ста цветов», Мао Цзэдун использовал организационные преимущества коммунистической партии, уделяя внимание разработке национальных научно-технических планов на государственном уровне. Он призвал разрабатывать научно-технические планы и программы, которые позволили бы быстро повысить научно-технический уровень Китая. Стремление к научному и технологическому прорыву стало ключевой целью проекта «двенадцатилетнего плана развития науки и техники», утвержденного в 1956 г. Комиссией по государственному планированию науки и техники, который установил лозунг «взять курс на прибыль» для научно-технического развития страны. С того момента Китай стал разрабатывать долгосрочные планы научно-технического развития страны.

Несмотря на серьезные препятствия, с которыми столкнулась наука в КНР во время «Большого скачка» (1958-1960 гг.), в последующие годы Политбюро ЦК КПК своевременно исправило ситуацию и нацелилось на научно-техническую модернизацию в рамках стратегии «четырёх модернизаций». В 1964 г. Мао Цзэдун призвал к научно-техническому скачку, обеспечив высокую организационную поддержку, а также перемещение людских, материальных и финансовых ресурсов. Советский Союз, как первая социалистическая страна, оказал КНР огромную поддержку в области науки и техники, включая бесплатное предоставление технологических материалов и литературы, массовую отправку специалистов для подготовки китайских экспертов и технических работников, что в свою очередь способствовало началу индустриализации Китая. Однако это привело к тому, что некоторые члены КПК начали зависеть от СССР в области науки и техники. В 1956 г. Мао Цзэдун критиковал эту мысль в своем докладе и в этой связи выдвинул идею: «Придерживаться принципа самодостаточности, не полагаться на помощь извне, делать все возможное самостоятельно и заниматься тем, что можно делать самим». В 1963 г. в Китае был разработан «Десятилетний план развития науки и техники (1963-1972)», где был определен принцип «самодостаточности» и поставлена задача «догнать и обогнать» СССР в развитии науки и техники [14].

Мао Цзэдун предложил учиться не только у СССР, но и у всех стран, которые могут способствовать развитию новой Китайской Республики. Он призвал не только имитировать зарубежные достижения, но и проявлять творческий подход, учитывая собственные ресурсы и требования к современным технологиям. Таким образом, Мао Цзэдун заложил основы для современной концепции инновационного развития. В конце 1956 г. национальный инженерный состав составлял немногим более 31 тысячи человек, а количество технических кадров всех уровней, окончивших высшее учебное заведение, составляло более 63,6 тысяч человек [14]. Столкнувшись с острой потребностью в технических специалистах, Мао Цзэдун подчеркнул необходимость сосредоточиться на трех задачах при подготовке научно-технических кадров:

- укрепление руководства интеллигенцией;

- обеспечение приоритетности кадров способных и служить коммунистической партии, и обладать высоким уровнем специализации;

- укрепление связи между научными работниками и рабочими-крестьянами.

Он также поощрял подготовку научно-технических кадров за границей, придерживаясь стратегии развития узких дисциплин. Это укрепило власть нового китайского правительства, создало основу научной системы и усилило международное влияние Китая. С момента образования Китайской Народной Республики неоднократно принимались государственные программы научно-технического развития. Однако ранее научно-техническая деятельность в основном осуществлялась в рамках национальных и крупномасштабных научно-технических проектов, отсутствовало поощрение инноваций на уровне предприятий.

В конце 1980-х гг., после третьей научно-технической революции, влияние научных достижений на производственный цикл стало более быстрым, а их роль в развитии экономики и общества – более заметной. Дэн Сяопин, генеральный разработчик китайской реформы и политики открытости, в 1978 г. способствовал развитию науки, обосновал ее роль, а науку и технологии назвал главной производитель-

ной силой. Он высоко оценил ключевую роль науки и технологий в социально-экономическом развитии и обеспечил теоретические основы для разработки стратегий научного и экономического развития в Китае.

Дэн Сяопин предсказал, что 21-й век будет веком высоких технологий, призвал занять свою нишу в мировой высокотехнологичной области, сформулировал стратегическую цель «развития высоких технологий и реализации их в промышленном производстве» [16]. Он призвал расширить сферу научных исследований от традиционных научно-исследовательских учреждений до университетов, предприятий, армии и других организаций. Китай смог успешно реализовать «Программу 863» (Программа 863 – Государственная программа или План развития высоких технологий, инициированная правительством Китайской народной республики. Программа направлена на стимулирование развития передовых технологий в различных областях исследований. Основная цель программы 863 – независимость государства от импорта зарубежных технологий) в области национальной обороны и высоких технологий, ориентируясь на решение основных противоречий и нацеливаясь на приоритетные направления развития.

Дэн Сяопин призвал провести планомерную и последовательную научную реформу в стране при условии одновременной реформы экономической системы. Для решения проблемы долгосрочного отсутствия связи между наукой и экономикой были приняты такие практические меры, как:

- открытие рынка технологий;
- повышение самостоятельности организаций в научных исследованиях;
- укрепление сотрудничества между научными субъектами;
- внедрение системы развития высокотехнологичных районов и др.

Был восстановлен престиж интеллигенции в социалистическом строительстве, активно улучшались условия труда и научно-исследовательской деятельности, стимулировались научные дискуссии и обмен мнениями. Назначение специалистов на должности происходило в соответствии с их квалификацией, особое внимание уделялось защите интеллектуальной собственности. В 1985 г. был принят первый в Китае Закон об авторских правах.

Одиннадцатый Пленум ЦК КПК, прошедший в 1978 г., открыл новый этап реформ и открытости Китая для мира, поставив экономическое строительство в качестве центральной задачи. Под руководством Дэн Сяопина было разработано диалектическое сочетание открытости для мира с сохранением независимости, самостоятельности и стремлением к развитию собственных сил. Используя зарубежный капитал и технологии, а также активно развивая внешнюю торговлю, Китай развивал производительные силы своей страны.

Без повышения производительности не может быть мощной национальной экономики и обороны, страна должна обладать своей технологической базой, чтобы не быть зависимой. Однако в 90-е гг. многие передовые технологии и опыт управления все еще находились в стадии импорта и изучения, а понимание новых закономерностей не было полностью осознанным. Под руководством Дэн Сяопина была установлена рыночная экономическая система. Сочетание науки и технологий с экономикой стало важным фактором для прогресса в областях науки, технологий, экономики и социального развития.

Одним из важных аспектов проведения политики реформ и открытости в Китае являлось создание особых экономических зон. Они располагались преимущественно в прибрежных городах, откуда промышленные товары могли легко добраться до портов. Шэньчжэнь, расположенный в провинции Гуандун, недалеко от Гонконга стал символом возрождения нации: небольшая рыбацкая деревня стала современным мегаполисом и технологическим центром.

В 1988 г. Министерство науки и техники запустило программу «Факел», направленную на развитие высоких технологий путем создания по всей стране специализированных зон развития нескольких типов: научно-технических промышленных парков, центров повышения производительности, технологических бизнес-инкубаторов.

Самый известный пример – зона промышленного и технологического развития Чжунгуаньцунь в Пекине, которую часто называют китайской Кремниевой долиной. Успех Чжунгуаньцунь во многом обусловлен расположением в “эпицентре талантов”: по соседству находятся ведущие университеты Китая – Пекинский университет и Университет Цинхуа, а также Китайская академия наук, насчитывающая порядка 56 тысяч профессиональных исследователей и ученых [16].

Благодаря политике создания особых экономических зон, научно-технических парков, технологических инкубаторов Китай смог к началу 2000-х гг. кратно увеличить приток иностранных инвестиций (см. рисунок 1) и нарастить присутствие на своей территории международных фирм. В свою очередь, иностранные инвесторы – это не только капитал, но и новые продукты, услуги, отраслевые навыки.

Рисунок 1. Приток иностранных инвестиций в Китай, 1980-2020 гг., млрд. долл. США

Составлено автором на основе данных Unctad [17].

По мере привлечения иностранных компаний и продуктов, Китай с 2000-х гг. начинает формировать собственную инновационную экосистему, обеспечивая с одной стороны, жесткую конкуренцию на рынке, а с другой, защищая местные стартапы от «мастодонтов» Кремниевой долины США. Так, например, Google, Amazon и Facebook долгое время активно пытались завоевать китайский рынок, прежде чем были заблокированы и вытеснены местными аналогами.

Таким образом, Дэн Сяопин способствовал технологическому развитию КНР и последовательно обеспечил:

- 1) развитие науки как первой производительной силы;
- 2) достойное место страны в мировом высокотехнологическом секторе;
- 3) экономическое развитие, основанное на науке и технологиях;
- 4) уважение к знаниям и талантам;
- 5) открытость Китая для мира с сохранением независимости, самостоятельности и стремления к развитию собственных производительных сил.

Вместе с тем инновации не были выведены на уровень национальной стратегии. В начале нового тысячелетия на ведущие роли в КПК пришло третье поколение лидеров с Цзян Цзэмином в центре. Столкнувшись с многополярной структурой мирового развития и глобализацией экономики, они поставили задачу глубокого продвижения реформ и повышения степени открытости экономики. Они не только понимали, что наука и технологии являются первой производительной силой, но и дальше продвигали идею о том, что «инновация – это сущность науки». Стали системно обсуждаться инновации, постоянно расширялось их содержание и исследовались возможности использования инноваций в области знаний, систем и теории для развития науки и технологий.

В конце XX в. новая научно-техническая революция в области информационных, микроэлектронных и других новых материалов охватила весь мир, оказав огромное влияние на технологическое, экономическое и социальное развитие Китая. В конце 80-х и начале 90-х гг. в Китае обсуждался только импорт технологий. Цзян Цзэминь первым предложил связать инновации с импортом технологий. Эта концепция инноваций была в тот момент крупным прорывом в понимании роли научно-технических инноваций в экономическом

и социальном развитии. В 1996 г., во время встречи с представителями «программы 863» в честь десятилетия ее создания, Цзян Цзэминь заявил, что «предприятия являются основными субъектами технологических инноваций», что укрепило позицию предприятий в качестве основных субъектов технологических инноваций и открыло путь к созданию современной системы предприятий, ориентированных на рынок.

В конце XX в. под руководством Центрального комитета КПК в области самостоятельных инноваций были достигнуты значительные научно-технические достижения, такие как первый полет человека в космос, создание супергибридного риса и быстрое возникновение таких национальных брендов, как Huawei и BYD, обладающих ядерной технологией и правами на интеллектуальную собственность. Китай достиг значительного прогресса в области самостоятельных инноваций, и его конкурентоспособность значительно усилилась.

Для достижения процветания и развития страны недостаточно лишь привлекать и осваивать зарубежные передовые технологии. Чтобы решить проблемы развития страны началось создание национальной инновационной системы (под руководством Цзян Цзэминя). «Китай будет стремиться создать национальную инновационную систему, поощрять знания, технологии и системные инновации, повышать инновационное сознание общества и национальную способность к инновациям. Это – единственный путь для Китая к переходу к развитию в XXI веке» [18]. Под активным руководством Цзян Цзэминя и усилиями Китайской академии наук в 1998 г. началась реализация официальной программы строительства системы «инновационных знаний», что также стало началом формирования «национальной инновационной системы» в Китае.

В 1999 г. с созывом Всекитайской конференции по технологическому инновационному развитию и изданием решения «О повышении технологической инновационной деятельности, развитии высоких технологий и реализации промышленной программы» национальная инновационная система была усовершенствована, и ее развитие стало общей и ключевой задачей всей партии и страны. Это явилось важной теоретической и практической базой для создания инновационной страны.

Реализация стратегии развития науки и образования для подъема страны на новый уровень, выраженная в концепции стратегии «科教兴国» (Наука и образование для подъема страны), была предложена Цзян Цзэминем в 1995 г. на Всекитайском съезде по науке и технологиям и официально опубликована «Решением ЦК КПК и Государственного совета КНР по ускорению прогресса науки и технологий» [19]. Суть концепции заключается в том, что наука и технологии являются главным фактором экономического роста, образование является основой, а прогресс в науке и технологиях и повышение квалификации трудовых ресурсов являются движущей силой экономического развития. Стратегия направлена на достижение баланса между краткосрочными и долгосрочными целями, на повышение уровня инвестиций в науку и технологии, на сочетание автономных и импортных исследований, рыночного планирования и макроуправления правительства в области науки и технологий, на то, чтобы предприятия стали основными субъектами разработки технологий и коммерциализации научных достижений, а также на укрепление руководства КПК в научно-технической работе. Это конкретная практическая стратегия для развития науки и технологий в Китае в эпоху знаний, и она свидетельствует о начале формирования стратегической системы мышления о развитии, основанном на инновациях.

Перед лицом глобальных проблем, таких как неравномерность распределения населения, ограниченность ресурсов, проблемы окружающей среды и т.д., Цзян Цзэминь в 1995 г. на Пятом Пленуме ЦК КПК и в докладе на Пятнадцатом съезде ЦК КПК в 1997 г. подчеркнул, что необходимо реализовать скоординированное развитие населения и социальной производительности, экономики и ресурсов окружающей среды, предложил стратегию устойчивого развития и поддержал идею о необходимости не только учитывать текущее развитие, но и думать о будущих поколениях [20].

Начиная с XXI в. Ху Цзиньтао предложил концепцию научного развития и использовал «строительство инновационной страны» как путь к практической реализации концепции научного развития.

Создание инновационной страны было выбрано как путь реализации концепции научного развития, что было обусловлено двумя основными проблемами в развитии страны:

- 1) сложность сохранения преимущества низкой стоимости факторов производства, которые поддерживали экономический рост в течение более 20 лет периода реформ и открытости, а также высокое загрязнение окружающей среды и низкая добавленная стоимость;

2) усиление конкуренции в области науки и технологий, где интеллектуальная собственность, ключевые технологии и ядерные технологии стали ключевыми факторами, определяющими структуру глобальной экономики.

Таким образом, 1998 г. стал точкой отсчета для систематической и всесторонней работы над созданием национальной инновационной системы в Китае. Ранее в стране также были осуществлены определенные исследования и эксперименты в области технологий. Была разработана «12-летняя научно-техническая программа», созданная для обеспечения национальной безопасности и которая дала стимул для достижения значительных успехов в области высокоэнергетической физики, ближней космической среды и других областей, связанных с обороной. Создание ядерного оружия и первых спутников в Китае стали важнейшими достижениями того времени. В начале периода реформ и открытости в стране преобладала регулирующая роль государства, но позже, по мере продвижения процесса реформ, китайские государственные предприятия стали обладать большей самостоятельностью, а также увеличивались их возможности по реформированию финансовой системы и укреплению их роли в экономическом развитии страны. С 1995 г. были поставлены цели развития рыночной экономики. В соответствии с этим и реформой собственности предприятия стали активно занимать лидирующие позиции в инновациях. Создание национальной инновационной системы стало необходимым вопросом для реализации научно-технической концепции развития и строительства инновационной страны. В 2006 г. на Всекитайском съезде по науке и технологиям Ху Цзиньтао выдвинул цель, чтобы до 2020 г. страна в целом стала инновационной.

Таким образом, предпосылками инновационного развития Китайской Народной Республики явились:

- стратегический выбор лидерами коммунистической партии инновационного развития как единственно верного пути строительства национальной экономики;
- определение роли инноваций, в том числе технологических, в качестве основы национальной конкурентоспособности;
- сложность сохранения преимущества низкой стоимости факторов производства, высокое загрязнение окружающей среды и низкая добавленная стоимость производимой продукции;
- усиление мировой конкуренции в области науки и технологий, где интеллектуальная собственность, ключевые технологии и ядерные технологии стали важнейшими факторами, определяющими структуру глобальной экономики;
- расширение содержания понятия «инновации» (от импорта технологий к созданию собственных инноваций), определение роли национальных предприятий в качестве основных субъектов технологических инноваций, ориентированных на рынок;
- усиление способностей к самостоятельному инновационному развитию как определяющему фактору в экономической и научно-технической конкуренции в масштабах современного мира;
- запуск программы строительства системы «инновационных знаний» как основы для строительства собственной национальной системы инноваций;
- внимание властей к подготовке высококвалифицированных научно-технологических кадров для высокотехнологичного сектора страны.

Заключение

Проведенный анализ показывает, что инновационное развитие Китайской Народной Республики представляет собой результат длительного и целенаправленного процесса, органично встроенного в общую стратегию социалистического строительства и реформ. На протяжении всей истории КНР инновации последовательно рассматривались партийным руководством как ключевой фактор экономического роста, укрепления национальной конкурентоспособности и повышения благосостояния населения.

Эволюция инновационной стратегии Китая прошла путь от заимствования и адаптации зарубежных технологий к формированию самостоятельной национальной инновационной системы, основанной на развитии науки, образования, человеческого капитала и институциональной среды. Каждое поколение лидеров КПК вносило вклад в развитие концепции инновационного развития, расширяя ее содержание и усиливая практическую направленность.

В условиях усиления глобальной конкуренции, исчерпания преимуществ экстенсивного роста и обострения экологических и ресурсных ограничений инновации стали стратегической опорой модернизации китайской экономики. Утверждение стратегии инновационного развития на уровне государственной политики позволило Китаю добиться значительного прогресса в научно-технической сфере и укрепить свои позиции в мировой экономике.

Таким образом, опыт Китая свидетельствует о том, что инновационное развитие является не только экономическим, но и институционально-политическим процессом, требующим долгосрочного стратегического планирования, активной роли государства и последовательного развития национальной инновационной экосистемы.

Вклад авторов:

Ланьдэлон А. – осуществлял общее научное руководство исследованием, консультировал на всех этапах подготовки статьи;

Гаухар А.Т. – определил общую научную концепцию исследования, обозначил актуальность темы, сформулировал цель и задачи статьи, задал основные направления анализа и подготовил первоначальный текст рукописи.

Список литературы

1. China ranking in the Global Innovation Index 2023. Available via the link: <https://www.wipo.int/gii-ranking/en/china> (Accessed: 10.07.2025).
2. Zhang, H.L., Xu, S. (2017) The Innovation-Driven Impact on Economic Structure Transition. The Case of China. *Int. J. Manag. Econ*, 53, pp. 9-26.
3. Liu, T., Li, Y. (2021) Green development of China's Pan-Pearl River Delta mega-urban agglomeration. *Sci. Rep*, 11, p. 15717.
4. Wu, F. (2018) Supply-Side Structural Reform, and Quality and Efficiency of China's Economic Transition. *China Econ. Transit. CET*, 1, pp. 92-100.
5. Butt, A.S., Arshi, T.A., Rao, V., Tewari, V. (2020) Implications of Belt and Road Initiative for Supply Chain Management: A Holistic View. *J. Open Innov.* 68, p. 136.
6. Tan, Zh. (2018) A Research on the thought system of China's innovation driven development strategy. *Dissertation PhD. Guangzhou, China*, p.127.
7. Мэн, Ю. (2021) «Социализм с китайской спецификой» в эпоху Си Цзиньпина: о концептуальных новациях в официальном политическом дискурсе КНР. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsializm-s-kitayskoy-spetsifikoy-v-epohu-si-tszinpinga-o-kontseptualnyh-novatsiyah-v-ofitsialnom-politicheskom-diskurse-knr> (Дата обращения: 10.07.2025).
8. XII Всекитайский съезд Коммунистической партии Китая. Доступно по ссылке: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950975.htm. (Дата обращения: 10.07.2025).
9. XIII Всекитайский съезд Коммунистической партии Китая. Доступно по ссылке: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950976.htm (Дата обращения: 10.07.2025).
10. XIV Всекитайский съезд Коммунистической партии Китая. Доступно по ссылке: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950977.htm (Дата обращения: 10.07.2025).
11. XV Всекитайский съезд Коммунистической партии Китая. Доступно по ссылке: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950978.htm (Дата обращения: 10.07.2025).
12. Конкурентоспособность государств на мировом рынке. Доступно по ссылке: <https://www.strategplann.ru/mezhdunarodnye-otnosheniya/konkurentosposobnost-gosudarstv-na-mirovom-rynke/stadii-konkurentnogo-razvitiya-stran.html> (Дата обращения: 10.07.2025).
13. XVIII Всекитайский съезд Коммунистической партии Китая. Доступно по ссылке: http://russian.china.org.cn/china/archive/18da/node_7167569.htm (Дата обращения: 10.07.2025).
14. Development of Science and Technology in China. Available via the link: http://gr.china-embassy.gov.cn/eng/kxjs/zgkj/200408/t20040803_3367254.htm (Accessed: 10.07.2025).

15. Дэн Сяопин и трансформация Китая. Доступно по ссылке: https://russiancouncil.ru/library/library_rsmd/den-syaopin-i-transformatsiya-kitaya/ (Дата обращения: 10.07.2025).

16. В пекинском научном парке Чжунгуаньцунь объединили науку и производство. Доступно по ссылке: <https://russian.cgtn.com/news/2024-02-21/1760292050502336513/index.html> (Дата обращения: 10.07.2025).

17. UNCTADStat Country Profile. Available via the link: <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/en-GB/index.html> (Accessed: 10.07.2025).

18. О жизни и достижениях Цзян Цзэминя. Доступно по ссылке: <https://rg.ru/2022/12/04/o-zhizni-i-dostizheniih-czian-czeminiya.html> (Дата обращения: 10.07.2025).

19. Комисарук Р.В. ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КНР. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-innovatsionnoy-deyatelnosti-v-chnr> (Дата обращения: 10.07.2025).

20. Коммюнике Пятого пленума ЦК КПК 19-го созыва. Доступно по ссылке: http://by.china-embassy.gov.cn/rus/xwtdt/202011/t20201115_2146099.htm (Дата обращения: 10.07.2025).

А. Ланьдэллонг¹, А.Т. Гаухар²

¹*Беларусь мемлекеттік экономика университеті, Минск, Беларусь*

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

(E-mail: landelong.a@gmail.com, almas.gaukhar1984@gmail.com)

Қытай Халық Республикасының инновациялық дамуының алғышарттары

Аңдатпа. Мақалада Қытай Халық Республикасының инновациялық даму стратегиясының социалистік құрылыс және реформалар контексінде пайда болуы қарастырылады. Онда Қытайдағы инновациялық даму кенеттен пайда болған құбылыс емес, керісінше елдің саяси басшылығының бірнеше буынында – ҚХР құрылғаннан бастап «Қытайлық ерекшеліктері бар социализмнің жаңа дәуіріне» дейін үнемі дамып келе жатқаны көрсетілген. Мақалада партия жетекшілерінің ғылымның, технологияның және инновацияның әлеуметтік-экономикалық дамудағы рөлі, сондай-ақ ұлттық инновациялық жүйені қалыптастырудың институционалдық және саяси жағдайлары туралы көзқарастарының эволюциясы талданады. Инновациялық саясатты шетелдік технологияларды қабылдаудан тәуелсіз инновацияны дамытуға, кәсіпорындардың рөлін күшейтуге және инновациялық экожүйені қалыптастыруға трансформациялауға ерекше назар аударылады. Онда инновация Қытайдың экономикалық жаңғыртылуының және оның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттырудың стратегиялық тірегі ретінде маңызды рөл атқаратыны туралы қорытынды жасалады.

ҚХР-ның инновациялық стратегиясының қалыптасуына жасалған кешенді талдау елдің технологиялық жаңғыруы социалистік құрылыс пен институционалдық реформаларды органикалық түрде ұштастырған ұзақ мерзімді партиялық-мемлекеттік жоспарлаудың нәтижесі екенін айғақтайды. Осылайша, Қытай тәжірибесі мемлекеттің белсенді рөлі мен дамып келе жатқан ұлттық экожүйенің синергиясын көрсетеді, мұнда инновациялар елдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің басты саяси және экономикалық құралы ретінде әрекет етеді.

Түйін сөздер: инновациялық даму, инновациялық стратегия, ұлттық инновациялық жүйе, Қытай, реформа және ашықтық, ғылыми-техникалық прогресс.

A. Landelong¹, A.T. Gaukhar²

¹*Belarusian State University of Economics, Minsk, Belarus*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: landelong.a@gmail.com, almas.gaukhar1984@gmail.com)

Prerequisites for innovative development of the People's Republic of China

Abstract. This article examines the genesis of the People’s Republic of China’s innovative development strategy in the context of socialist construction and reform. It demonstrates that innovative development in China is not a spontaneous phenomenon, but has evolved consistently over several generations of the country’s political leadership – from the founding of the PRC to the “New Era of Socialism with Chinese Characteristics.” The article analyzes the evolution of party leaders’ views on the role of science, technology, and innovation in socioeconomic development, as well as the institutional and political conditions for the formation of a national innovation system. Particular attention is paid to the transformation of innovation policy from the adoption of foreign technologies to the development of independent innovation, strengthening the role of enterprises, and the formation of an innovation ecosystem. It concludes that innovation plays a key role as a strategic pillar of China’s economic modernization and enhancing its global competitiveness.

A comprehensive analysis of the genesis of the PRC’s innovation strategy confirms that the country’s technological modernization is the result of long-term party-state planning, which organically combines socialist construction with institutional reforms. Thus, the Chinese experience demonstrates the synergy of an active state role and an evolving national ecosystem, where innovation serves as the primary political and economic tool for ensuring the country’s global competitiveness.

Keywords: innovative development, innovation strategy, national innovation system, China, reform and opening-up, scientific and technological progress.

References

1. China ranking in the Global Innovation Index 2023. Available via the link: <https://www.wipo.int/gii-ranking/en/china> (Accessed: 10.07.2025).
2. Zhang, H.L., Xu, S. (2017) The Innovation-Driven Impact on Economic Structure Transition. The Case of China. *Int. J. Manag. Econ*, 53, pp. 9-26.
3. Liu, T., Li, Y. (2021) Green development of China’s Pan-Pearl River Delta mega-urban agglomeration. *Sci. Rep*, 11, p. 15717.
4. Wu, F. (2018) Supply-Side Structural Reform, and Quality and Efficiency of China’s Economic Transition. *China Econ. Transit. CET*, 1, pp. 92-100.
5. Butt, A.S., Arshi, T.A., Rao, V., Tewari, V. (2020) Implications of Belt and Road Initiative for Supply Chain Management: A Holistic View. *J. Open Innov.* 68, p. 136.
6. Tan, Zh. (2018) A Research on the thought system of China’s innovation driven development strategy. Dissertation PhD. Guangzhou, China, p.127.
7. Mjen, Ju. (2021) «Socializm s kitajskoj specifikoj» v jepohu Si Czin’pina: o konceptual’nyh novacijah v oficial’nom politicheskom diskurse KNR. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsializm-s-kitajskoj-spetsifikoy-v-epohu-si-tszin-pina-o-kontseptualnyh-novatsiyah-v-ofitsialnom-politicheskom-diskurse-knr> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
8. XII Vsekitajskij s’ezd Kommunisticheskoj partii Kitaja. Dostupno po ssylke: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950975.htm. (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
9. XIII Vsekitajskij s’ezd Kommunisticheskoj partii Kitaja. Dostupno po ssylke: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950976.htm (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
10. XIV Vsekitajskij s’ezd Kommunisticheskoj partii Kitaja. Dostupno po ssylke: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950977.htm (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
11. XV Vsekitajskij s’ezd Kommunisticheskoj partii Kitaja. Dostupno po ssylke: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-06/17/content_8950978.htm (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
12. Konkurentosposobnost’ gosudarstv na mirovom rynke. Dostupno po ssylke: <https://www.strategplann.ru/mezhdunarodnye-otnoshenija/konkurentosposobnost-gosudarstv-na-mirovom-rynke/stadii-konkurentnogo-razvitija-stran.html> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
13. XVIII Vsekitajskij s’ezd Kommunisticheskoj partii Kitaja. Dostupno po ssylke: http://russian.china.org.cn/china/archive/18da/node_7167569.htm (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]

14. Development of Science and Technology in China. Available via the link: http://gr.china-embassy.gov.cn/eng/kxjs/zgkj/200408/t20040803_3367254.htm (Accessed: 10.07.2025).

15. Den Syaopin i transformacija Kitaja. Dostupno po sсылке: https://russiancouncil.ru/library/library_rsmd/den-syaopin-i-transformatsiya-kitaya/ (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]

16. V pekinskom nauchnom parke Chzhunguan'cun' ob#edinili nauku i proizvodstvo. Dostupno po sсылке: <https://russian.cgtn.com/news/2024-02-21/1760292050502336513/index.html> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]

17. UNCTADStat Country Profile. Available via the link: <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/en-GB/index.html> (Accessed: 10.07.2025).

18. O zhizni i dostizhenijah Czjan Czjeminja. Dostupno po sсылке: <https://rg.ru/2022/12/04/o-zhizni-i-dostizheniiah-czjan-czjeminia.html> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]

19. Komisaruk R.V. GOSUDARSTVENNOE REGULIROVANIE INNOVACIONNOJ DEJaTEL'NOSTI V KNR. Dostupno po sсылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-innovatsionnoj-deyatelnosti-v-knr> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]

20. Kommjunkte Pjatogo plenuma CK KPK 19-go sozyva. Dostupno po sсылке: http://by.china-embassy.gov.cn/rus/xwdt/202011/t20201115_2146099.htm (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]

Сведения об авторах:

Ланьдэлонг А. – аспирант, Белорусский государственный экономический университет, Минск, Республика Беларусь.

Гаухар А.Т. – PhD докторант, Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ланьдэлонг А. – аспирант, Беларусь мемлекеттік экономика университеті, Минск, Беларусь Республикасы.

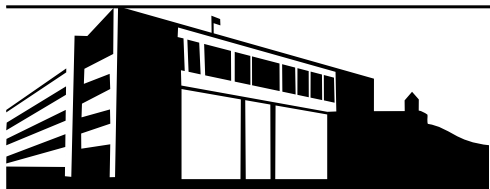
Гаухар А.Т. – PhD докторант, Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Landelong A. – post-graduate, Belarusian State Economic University, Minsk, Republic of Belarus.

Gauhar A.T. – PhD student, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ США ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ КАК ИНСТРУМЕНТА МЯГКОЙ СИЛЫ ДЛЯ ВЛИЯНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Г.Т. Жумаш¹, М.А. Ауган, Ф.Т. Кукеева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: gau_konirat@mail.ru, augan@rambler.ru, fturar@mail.ru

Аннотация. В современной международной политике образование все чаще рассматривается как инструмент мягкой силы. Многие государства используют международные образовательные программы, создают учебные заведения за рубежом и привлекают иностранных студентов, стремясь укрепить своё геополитическое влияние. Образование исторически играло и продолжает играть ключевую роль в формировании мягкой силы – концепции, разработанной Джозефом Найем [1; 2]. Согласно этому подходу, страны могут воздействовать на другие не с помощью принуждения, а посредством привлекательности своей культуры и ценностей. В данном контексте образование становится неотъемлемым элементом внешнеполитической стратегии. В США активно используется данный инструмент для развития влияния в странах Центральной Азии. Через образовательные программы возможна передача и усвоение обучающимися определенных базовых ценностей той страны, которая организует обучение. Такое обучение, в том числе, связанное с посещением страны, организующей обучение, с получением диплома этой страны параллельно с национальным дипломом о квалификации, делает обучающихся более лояльными этой стране. Особенно это значимо при подготовке будущих лидеров в экономической, политической и культурной сферах. Таким образом, образование становится стратегическим инструментом мягкой силы, способным оказывать влияние на международные отношения и формировать позитивный имидж страны на глобальной арене. Основная идея заключается в том, что образование не только способствует личностному и профессиональному развитию, но и играет важную роль в укреплении международных связей, культурного обмена и геополитического влияния. Государства, активно инвестирующие в образовательные и культурные проекты за рубежом, значительно увеличивают шансы на продвижение своих национальных интересов на международной арене. Поэтому основной целью

Поступила: 10.07.2025; Принята: 25.06.2026; Доступна онлайн: 30.06.2026

¹*автор для корреспонденции

статьи стал анализ развития геополитического влияния США с использованием образовательных программ.

Ключевые слова: мягкая сила, инструменты мягкой силы, образование, образовательная политика, культурный обмен, международные отношения, геополитическое влияние, образовательные программы США, международный образовательный обмен, программы обучения, Центральная Азия.

Введение

Актуальность темы исследования обусловлена возрастающей ролью мягкой силы в современных международных отношениях. Ряд государств стремится расширить своё геополитическое влияние, формируя сеть сторонников среди развивающихся стран и стран с переходной экономикой. В этом процессе особую значимость приобретают инструменты мягкой силы, позволяющие воздействовать не принуждением, а через привлекательность национальных ценностей и культурных моделей. Концепция мягкой силы, сформулированная американским исследователем Джозефом Найем в начале 1990-х годов, объясняет, как страны могут укреплять своё влияние за счёт культурных, идеологических и политических ресурсов, создавая позитивный образ на международной арене. Важнейшим элементом этого механизма является образование, реализуемое посредством международных образовательных программ, студенческого обмена и создания филиалов университетов за рубежом. Такие инициативы не только способствуют распространению знаний, но и формируют у иностранных студентов приверженность ценностям принимающей страны, укрепляя её международные позиции. Включение зарубежных образовательных учреждений в национальные системы аккредитации обеих стран усиливает доверие к образовательным стандартам и способствует долгосрочному развитию международного сотрудничества. Таким образом, образовательная политика становится стратегическим инструментом внешней политики, оказывая значительное влияние на мировую геополитику.

Объектом исследования выступают образовательные программы как инструмент реализации мягкой силы в международных отношениях.

Предмет исследования – использование Соединёнными Штатами образовательных инициатив для формирования и укрепления своего геополитического влияния.

Цель исследования – анализ развития геополитического влияния США с использованием образовательных программ как инструмента мягкой силы в геополитике.

Задачи исследования, решаемые для достижения поставленной цели: определить понятие мягкой силы в международной политике и роль образования как одного из ее инструментов; рассмотреть специфику и историю реализации международных образовательных программ США; охарактеризовать развитие высших учебных заведений, открытых США в Центральной Азии, охарактеризовать международные программы студенческого обмена, реализуемые США.

Материалы и методы исследования

Термин «мягкая сила» (Soft Power) в политической теории впервые использовал Joseph S. Nye, Jr [1]. Под нею он определял способность страны привлекать и убеждать других (политиков и население стран), а не принуждать или использовать силу. Силу в политике он разделил на «мягкую» и «жесткую». При этом «жесткая» политика предполагает применение военной силы или экономических санкций. «Мягкая сила», напротив, ориентирована на взаимодействие с точки зрения культуры, образования, науки, спорта и иных аспектов, при использовании чего также можно получить определенное геополитическое влияние. Именно поэтому сейчас мягкая сила в международной политике определяется как «комплекс внешнеполитических методов и инструментов, предполагающих способность влиять на другие государства и добиваться желаемых результатов через сотрудничество и формирование положительного образа стороны влияния» [2, с.197].

Концепция мягкой силы рассматривает международные структуры как унифицирующую форму, влияющую на урегулирование международных отношений, смягчение конфликтов и признания разными сторонами ценностей друг друга [3, с.40]. С данной же концепцией связана и концепция «коммерческого либерализма». Она предполагает, что имеющая значительные экономические и политические ресурсы страна может распространять свое политическое влияние, делая власти и население других стран лояльными к себе через культуру, науку, спорт, образование и иные сферы, даже через принятие иммигрантов из других стран и создание национальных диаспор в своей стране, в особенности если оказывает помощь странам, на которые пытается влиять, действуя без принуждения [3, с.39].

Использование мягкой силы в современном мире тесно связано с ростом значения некоторых стран как глобальных, так и региональных лидеров, обладающих ресурсами влияния, и часто их интересы совпадают в определенных странах. Так, например, глобальным лидером в настоящее время является США, существенно влияющим на разные государства в мире. При этом культурное влияние США благодаря кино, музыке, информационным технологиям достаточно сильно. Еще одним государством, активно стремящимся стать глобальным лидером, является Китай, который реализует достаточно масштабные экономические проекты в сфере индустрии, логистики, транспорта в разных странах, развивает международный образовательный обмен, пытается реализовать использование инструментов «мягкой силы» и в иных сферах. Евросоюз и ряд государств в его составе Германия и Франция (в первую очередь), Великобритания, а отчасти и Израиль также могут рассматриваться как глобальные лидеры, существенно влияющие через инструменты «мягкой силы» на многие другие государства. К региональным лидерам, пытающимся влиять на находящиеся в их регионе страны, сейчас можно отнести Турцию, Россию, Иран и даже Польшу, которые имеют интересы и пытаются получить геополитическое влияние на находящиеся в непосредственной близости от них страны [4, с.361-362]. Нередко интересы соперничающих геополитических лидеров могут пересекаться, отчего каждый стремится создать большую привлекательность для своих проектов и улучшить их реализацию для принимающей страны [4, с.362]. Хотя имеется и мнение о том, что возможно злоупотребление «мягкой силой», влекущее вмешательство во внутренние дела другой страны с дестабилизацией ее внутренней политики на основе манипулирования формируемым общественным мнением и сознанием [5, с.220].

Обычными инструментами, используемыми для реализации политики мягкой силы в научной литературе определяются: публичная дипломатия, медиа-вещание (радио, ТВ, Интернет), программы обменов в сфере образования (привлечение иностранных студентов, стажёров, учёных, а также лиц, обучающихся по определенным программам дополнительного обучения), иные формы образовательного сотрудничества, культурный обмен и сотрудничество (включая поддержку национальных культурных центров, «соотечественников за рубежом» и т.п.), сотрудничество в сфере спорта, туризма, помощь в ликвидации стихийных бедствий [6, с.12]. Поэтому с уверенностью можно сказать, что сотрудничество в сфере образования – важный аспект в «мягкой политике», и он предполагает использование целого ряда инструментов, которые можно охарактеризовать схемой (рисунок 1):

Рисунок 1. Аспекты международного сотрудничества в сфере образования (для реализации политики «мягкой силы»)

Источник: составлено автором на основе [7], [8]

США как крупный глобальный геополитический лидер уже достаточно давно начал применять инструменты «мягкой силы», связанные с образованием. Например, после второй мировой войны США реализовали образовательные программы в странах Европы для формирования положительного образа своей страны. С 1947 года работает Зальцбургский семинар, организованный Женевской международной студенческой службой и Гарвардским студенческим советом, направленный на усвоение жителями стран Европы демократических ценностей американского общества (на конец 1960-х годов семинар имел 6,5 тыс. стипендиатов). Принципы реализуемых США образовательных программ были связаны с открытостью и демократичностью, в том числе имевшими и внешнюю форму, производящую впечатление на обучающихся [9, с.124].

В США уже в 1961 году был принят Акт внешней поддержки (The Foreign Assistance Act, 1961), который предполагал сосредоточить помощь США развивающимся странам, в том числе в сфере образования и развития человеческих ресурсов [10]. Значительная же часть программ США, связанных с международным образовательным обменом, основывается на законе Фулбрайта – Хейси (Mutual Educational and Cultural Exchange Act of 1961), принятом для целей роста «взаимопонимания между Соединенными Штатами и народами других стран путем образовательного и культурного обмена, а также на укрепление связей между США и другими нациями посредством демонстрации образовательных и культурных интересов, достижений и успехов США и других наций... на развитие международного сотрудничества с целью содействия прогрессу в сфере образования и культуры и, в результате, на развитие дружественных и мирных отношений между США и другими государствами» [11].

Сейчас США – лидер применения образовательных инструментов при реализации «мягкой политики». Университеты США признаются лучшими в мире, имея высокие рейтинги, и именно они привлекают значительное число иностранных студентов, опережая европейские высшие учебные заведения (включая лидера европейского образования – Великобританию). На конец 2023 года в США обучалось 948,5 иностранных студентов, и среди них лидируют по количеству индийские и китайские студенты, при росте потоков и из других стран (в первую очередь, из Африки) [12].

Для оценки развития применения системы образования в США как инструменты «мягкой силы» в Центральной Азии использованы статистические данные по этому вопросу, размещенные на сайтах

American University – Central Asia (AUCA), U.S.-CAEF, Prosperity, USL, Education USA, АИУ, КАФУ, UGRAD, а также та информация, которую размещает посольство США в Туркменистане и в Таджикистане. К методам исследования отнесены: логический и структурный анализ, сравнительный анализ, синтез

Результаты и обсуждение

В первую очередь, необходимо сказать, что Центральная Азия – регион из бывших советских республик (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан), имеющих разный размер, численность населения, ресурсы, разные политические режимы и разный уровень развития экономики. В данном регионе тесно пересекаются геополитические интересы России, Китая, Турции, но определенное влияние на них распространяет Евросоюз и США, пытаясь ввести в русло демократические реформы и принципы устойчивого развития на основе демократии [33]. Это и предполагает развитие образовательных программ в этих странах как одного из важных инструментов «мягкой силы» в международной политике.

Основные направления реализуемых мер при реализации политики «мягкой силы» США в Центральной Азии можно обозначить как:

образовательные программы и гранты: стипендии и обменные программы для студентов (Фулбрайт, Global UGRAD), что позволяет студентам из Центральной Азии получить хорошее образование, а также создает прочные связи между учебными заведениями стран Центральной Азии и США;

открытие американских и совместных учебных заведений в странах Центральной Азии;

поддержка университетов и научных исследований (помощь в создании новых кафедр, поддержка научных исследований);

культурные обмены [14].

Что касается открытия американских вузов в странах Центральной Азии, то единственным крупным университетом в регионе является Американский университет в Центральной Азии (American University of Central Asia, АУЦА) в столице Кыргызстана – Бишкеке, получивший статус университета в 1997 году на базе ранее открытой Кыргызско-Американской школы при Кыргызском государственном университете. В настоящее время данный университет ведет обучение частично на русском и частично на английском языках, выдает одновременно дипломы Республики Кыргызстан и США. Обучение проводится по актуальным направлениям образования как по программам бакалавриата, так и по программам магистратуры. В 2024 году в рейтинге ВУЗов ЕЕСА АУЦА находился на 260 месте среди университетов Азии, на 138 месте среди университетов из развивающегося региона Европы и Центральной Азии, на 13 месте в Центральной Азии. На начало учебного 2024-2025 года в университете обучалось 1222 студента и магистранта, включая 457 иностранных студентов. А профессорско-преподавательский состав включал 18% иностранных преподавателей. 80% студентов АУЦА получает стипендиальную поддержку от США (по программе Enterprise Fellowship), которая позволяет снизить стоимость обучения на 20-100% [15].

В ряде стран региона также реализуются программы обучения при поддержке США, которые совокупно можно отразить в таблице 1:

Таблица 1. Образовательные программы США, реализуемые в странах Центральной Азии

Страна	Реализуемые программы
Кыргызстан	Американский университет в Центральной Азии (AUCA) в Бишкеке, 1222 студента обучается, в т.ч. 80% со стипендиальной поддержкой США; Программа обучения в магистратуре в Академии ОБСЕ (Бишкек), покрываемая грантом США

Страна	Реализуемые программы
Казахстан	<p>MA in TESL при сотрудничестве Astana International University и Webster University (Астана), двудипломное обучение в магистратуре</p> <p>Казахстанско-Американский свободный университет (Kazakh American Free University, КАФУ) с 1997 г. в Алматы</p> <p>Филиал Университета Аризоны в г. Петропавловск (с 2022 г.)</p> <p>Филиал Пенсильванского университета в г. Алматы (планируется открытие в 2025 г.)</p>
Узбекистан	<p>Университет Вебстера (Ташкент), совместный университет, двудипломное обучение на бакалавриате и магистратуре;</p> <p>Американский университет технологий (Ташкент), совместный университет с участием Университета штата Аризона</p>

Источник: составлена автором на основе [15], [16], [17], [18]

Помимо непосредственного открытия учебных заведений в странах Центральной Азии, используется несколько программ студенческого обмена, к которым можно отнести следующие (таблица 2):

Таблица 2. Международные программы студенческого обмена США, реализуемые в странах Центральной Азии

Программа	Характеристика
Международная программа студенческого обмена (Global UGRAD)	Для студентов 1-4 курсов дневных отделений высших учебных заведений стран Центральной Азии. Обучение 1 академический год без получения степени в университете или колледже США. С полудневным обучением и участием в общественных работах, а также с обеспечением поддержки, включающей: оформление визы J-1, оплату проезда, страховки, обучения, жилья и питания, предоставление книг и выплату некоторых компенсаций.
International Writing Program (IWP)	На базе кампуса The University of Iowa, 2 недели. В себя включает: письменные мастер-классы, практику написания произведений, семинары по мировой литературе, культурные визиты и другие мероприятия
FLEX: некоммерческая программа обмена для старшеклассников	Обучение в течение 1 года в американской школе с возможностью проживания в американской семье (финансируется правительством США), с оплатой проезда, страховки, некоторых иных выплат и компенсаций. Реализуется с 1992 года
Программа школьного обмена (High School Exchange Program)	Для школьников из Казахстана 15-18 лет, в т.ч. с подготовкой к поступлению в колледж или университет, существует альтернатива FLEX с менее строгим отборочным комплексом, но с возможностью платного обучения

Источник: составлено автором на основе [19], [20], [21]

Таким образом, помимо этих программ, где основные расходы финансируются за счет средств США, есть и обычное обучение молодежи из стран Центральной Азии в американских вузах. В настоящее время, на начало 2024-2025 учебного года, в США обучалось 2712 студентов из Казахстана, 1219 – из Узбекистана, 977 – из Кыргызстана, 380 – из Туркменистана, 198 – из Таджикистана [22]. Реализуемые программы обмена доступны как студентам, так и школьникам старших классов. При этом количество обучающихся постоянно увеличивается.

Заключение

На основании проведенного анализа можно сформулировать следующие ключевые выводы.

Соединённые Штаты активно используют образовательную политику как инструмент мягкой силы в Центральной Азии. В регионе, особенно в Кыргызстане, Казахстане и Узбекистане, открываются американские университеты, филиалы высших учебных заведений и совместные образовательные проекты при участии университетов США. Кроме того, США реализуют программы студенческого обмена, предоставляя возможность краткосрочного обучения студентам из стран Центральной Азии, сопровождая их финансовой поддержкой, включая покрытие расходов на обучение и проживание. Помимо студентов, американские программы привлекают и школьников старших классов, обеспечивая им подготовку к поступлению в университеты США. Несмотря на рост количества студентов из Центральной Азии, обучающихся в американских вузах, их доля пока остаётся сравнительно небольшой. Дополнительно реализуются стипендиальные программы, направленные на поддержку талантливых студентов. Важно отметить, что США не являются единственным актором в образовательной сфере региона – Россия, Турция и Китай также активно развивают свои образовательные инициативы и обменные программы. В результате конкуренция за влияние в сфере образования Центральной Азии становится всё более интенсивной.

Вклад авторов:

Жумаиш Г.Т. – определила общую научную концепцию исследования, обозначила актуальность темы, сформулировала цель и задачи статьи;

Ауган М.А. – задал основные направления анализа и подготовил первоначальный текст рукописи;

Кукеева Ф.Т. – осуществляла общее научное руководство исследованием, консультировала на всех этапах подготовки статьи.

Список литературы

1. Нье, J. (1990). Soft Power. Foreign Policy, 80, pp. 153-171.
2. Нье, J. (2021) Soft power: the evolution of a concept. Journal of Political Power, 14(1), pp. 196-208.
3. Минасян, Н. (2017) Концепция «Мягкой силы» в контексте теорий международных отношений. 21-й век, 3 (44), стр. 35-42.
4. Ignatyeva, I., Isaev, B. (2018) Geopolitical leadership in the modern world. Advances in Social Science. Education and Humanities Research, 217, pp.359-365.
5. Лебедева, М.М. (2017) «Мягкая сила»: понятие и подходы. Вестник МГИМО, 3 (54), стр. 212-223.
6. De Martino, M. (2020) Soft Power: theoretical framework and political foundations. Przegląd Europejski, 4, pp. 11-25.
7. Антонова, Н.Л., Сущенко, А.Д., Попова, Н.Г. (2020) «Мягкая сила» высшего образования как фактор мирового лидерства. Образование и наука, 22(1), стр. 31-58
8. Манукян, А.Р. (2023) Роль образования в «мягкой силе» современного государства. Социально-гуманитарные знания, 3, стр. 133-137.
9. Антюхова, Е.А. (2019) Образование в политике мягкой силы США. Полис. Политические исследования, 2, стр. 123-136.
10. The Foreign Assistance Act: Public Law 87–195. Available via the link: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1071/pdf/COMPS-1071.pdf> (Accessed: 12 December 2025).
11. Mutual Educational and Cultural Exchange Act of 1961. Available via the link: <https://www.govinfo.gov/app/details/COMPS-1082> (Accessed: 10.07.2025).
12. Parker, A. (2024) International Students In The US 2024 (69 Data Stats). Prosperity. Available via the link: <https://www.prosperityforamerica.org/international-students-in-the-us/> (Accessed: 10.07.2025).
13. Перминова, А.А. (2023) Политика США в Центральной Азии в контексте противостояния с Россией и КНР. США и Канада: экономика, политика, культура, 10, стр. 25-34.
14. Саттарова, М.С. (2022) Основные направления реализации политики «мягкой силы» США в Центральной Азии. Социально-гуманитарные знания, 5, стр.171-173.
15. About American University of Central Asia. Available via the link: <https://www.topuniversities.com/universities/american-university-central-asia> (Accessed: 10.07.2025).

-
16. About Webster. Webster Tashkent. Available via the link: <https://www.webster.uz/> (Accessed: 10.07.2025).
 17. American University of Technology to open in Tashkent, offering US-recognized diplomas. Available via the link: <https://kun.uz/en/news/2024/07/16/american-university-of-technology-to-open-in-tashkent-offering-us-recognized-diplomas> (Accessed: 10.07.2025).
 18. В Казахстане открывается филиал американского университета. Доступно по ссылке: <https://inbusiness.kz/ru/last/v-kazahstane-otkryvaetsya-filial-amerikanskogo-universiteta> (Дата обращения: 10.07.2025).
 19. Глобальная программа обмена UGRAD 2025-2026 гг. Доступно по ссылке: <https://tm.usembassy.gov/education-culture/exchange-programs/global-ugrad/> (Дата обращения: 10.07.2025).
 20. Программа школьного обмена в США. Доступно по ссылке: <https://usl.kz/program/high-school-exchange/> (Дата обращения: 10.07.2025).
 21. Программы: Учиться в США – это реально. Доступно по ссылке: <https://educationusakazakhstan.kz/programs/> (Дата обращения: 10.07.2025).
 22. International Students. Available via the link: https://www.unipage.net/ru/student_statistics (Accessed: 10.07.2025).

Г.Т. Жұмаш, М.Ә. Аұған, Ф.Т. Кукеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: gau_konirat@mail.ru, augan@rambler.ru, fturar@mail.ru)

АҚШ-тың білім беру бағдарламаларын Орталық Азияға ықпал етудің жұмсақ күш құралы ретінде пайдалануы

Аңдатпа. Қазіргі сыртқы саясатта білім беру жұмсақ күштің маңызды құралына айналууда. Көптеген елдер халықаралық білім беру бағдарламаларын пайдалану, шетелде білім беру мекемелерін ашу немесе шетелдік студенттерді оқыту арқылы өздерінің геосаяси ықпалын кеңейтуге тырысуда. Білім беру жұмсақ күшті дамытудың басты тетіктерінің бірі болып табылады және бұл тұжырымдамаға алғаш рет Джозеф Най негіз салды. Ол елдердің өз ықпалын әскери немесе экономикалық қысым арқылы емес, тартымдылық пен мемлекеттік дипломатия арқылы жүзеге асыру мүмкіндігін білдіреді. Осы тұрғыда білім беру сыртқы экономикалық және мәдени саясаттың ажырамас бөлігіне айналады. Америка Құрама Штаттары бұл құралды Орталық Азия елдеріне ықпал ету үшін белсенді түрде қолдануда. Білім беру бағдарламалары арқылы студенттерге белгілі бір елдің негізгі құндылықтары сіңіріліп, олардың сол елге деген оң көзқарасы қалыптастырылады. Мұндай білім беру үдерісі – оның ішінде студенттердің шетелге барып оқу мүмкіндігі және ұлттық дипломмен қатар сол елдің дипломын алуы – студенттердің сол мемлекетке деген адалдығын күшейтеді. Бұл әсіресе мемлекеттің болашақ экономикалық, саяси және мәдени элитасын қалыптастыру мен даярлау барысында аса маңызды. Нәтижесінде, білім беру халықаралық қатынастарға ықпал ететін және жұмсақ күш құралы ретінде елдің оң имиджін қалыптастыратын стратегиялық ресурсқа айналады. Басты идея - білім беру тек жеке тұлғаның дамуы мен кәсіби өсуіне ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар мемлекеттер арасындағы геосаяси ықпал, өзара байланыс және мәдени алмасуды нығайтудың қуатты құралы қызметін атқарады. Шетелде білім мен мәдениетке инвестиция салатын елдер өздерінің халықаралық аренадағы мүдделерін тиімді ілгерілете алады. Осыған байланысты, мақаланың мақсаты - АҚШ-тың білім беру бағдарламалары арқылы геосаяси ықпалын дамыту үдерісін талдау.

Түйін сөздер: жұмсақ күш, жұмсақ күш құралдары, білім беру, білім беру саясаты, мәдени алмасу, халықаралық қатынастар, геосаяси ықпал, АҚШ білім беру бағдарламалары, халықаралық білім алмасу, оқыту бағдарламалары, Орталық Азия.

G.T. Zhumash, M.A. Augan, F.T. Kukeyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: gau_konirat@mail.ru, augan@rambler.ru, fturar@mail.ru)

The Use of U.S. Educational Programs as a Soft Power Tool for Influence in Central Asia

Abstract. In modern foreign policy, education is increasingly becoming a key instrument of soft power. Many countries seeking to expand their geopolitical influence utilize international educational programs, establish educational institutions abroad, or attract foreign students for study. Education has played and continues to play a central role in the development of soft power - a concept first introduced by Joseph Nye, which refers to a country's ability to influence others through attraction and public diplomacy rather than coercion. In this context, education has become an integral component of foreign economic and cultural policy. The United States actively employs this tool to extend its influence in Central Asia. Through educational programs, students are exposed to and assimilate the fundamental values of the host country. Such programs, including studying abroad and obtaining a diploma from the host country alongside a national qualification, foster a sense of loyalty among students toward that country. This is particularly significant in shaping and preparing the future economic, political, and cultural elite. As a result, education emerges as a crucial strategic tool of soft power, capable of influencing international relations and enhancing a nation's global image. The key argument is that education not only contributes to individual development and career advancement but also serves as a powerful mechanism for strengthening geopolitical influence, fostering international ties, and facilitating cultural exchange. Countries that invest in education and cultural initiatives abroad significantly enhance their ability to advance their interests on the international stage. Accordingly, this article aims to analyze the role of U.S. educational programs in the expansion of its geopolitical influence.

Keywords: soft power, soft power instruments, education, educational policy, cultural exchange, international relations, geopolitical influence, U.S. educational programs, international educational exchange, study programs, Central Asia.

References

1. Nye, J. (1990). Soft Power. *Foreign Policy*, 80, pp. 153-171.
2. Nye, J. (2021) Soft power: the evolution of a concept. *Journal of Political Power*, 14(1), pp. 196-208.
3. Minasjan, N. (2017) Konceptcija «Mjagkoj sily» v kontekste teorij mezhdunarodnyh otnoshenij. 21-j vek, 3 (44), str. 35-42. [in Russian]
4. Ignatyeva, I., Isaev, B. (2018) Geopolitical leadership in the modern world. *Advances in Social Science. Education and Humanities Research*, 217, pp.359-365.
5. Lebedeva, M.M. (2017) «Mjagkaja sila»: ponjatje i podhody. *Vestnik MGIMO*, 3 (54), str. 212-223. [in Russian]
6. De Martino, M. (2020) Soft Power: theoretical framework and political foundations. *Przegląd Europejski*, 4, pp. 11-25.
7. Antonova, N.L., Sushhenko, A.D., Popova, N.G. (2020) «Mjagkaja sila» vysshego obrazovanija kak faktor mirovogo liderstva. *Obrazovanie i nauka*, 22(1), str. 31-58. [in Russian]
8. Manukjan, A.R. (2023) Rol' obrazovanija v «mjagkoj sile» sovremennogo gosudarstva. *Social'no-gumanitarnye znaniya*, 3, str. 133-137. [in Russian]
9. Antjuhova, E.A. (2019) Obrazovanie v politike mjagkoj sily SShA. *Polis. Politicheskie issledovanija*, 2, str. 123-136. [in Russian]
10. The Foreign Assistance Act: Public Law 87-195. Available via the link: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1071/pdf/COMPS-1071.pdf> (Accessed: 12 December 2025).
11. Mutual Educational and Cultural Exchange Act of 1961. Available via the link: <https://www.govinfo.gov/app/details/COMPS-1082> (Accessed: 10.07.2025).
12. Parker, A. (2024) International Students In The US 2024 (69 Data Stats). Prosperity. Available via the link: <https://www.prosperityforamerica.org/international-students-in-the-us/> (Accessed: 10.07.2025).
13. Perminova, A.A. (2023) Politika SShA v Central'noj Azii v kontekste protivostojanija s Rossiej i KNR. SShA i Kanada: jekonomika, politika, kul'tura, 10, str. 25-34. [in Russian]
14. Sattarova, M.S. (2022) Osnovnye napravlenija realizacii politiki «mjagkoj sily» SShA v Central'noj Azii. *Social'no-gumanitarnye znaniya*, 5, str.171-173. [in Russian]

-
15. About American University of Central Asia. Available via the link: <https://www.topuniversities.com/universities/american-university-central-asia> (Accessed: 10.07.2025).
 16. About Webster. Webster Tashkent. Available via the link: <https://www.webster.uz/> (Accessed: 10.07.2025).
 17. American University of Technology to open in Tashkent, offering US-recognized diplomas. Available via the link: <https://kun.uz/en/news/2024/07/16/american-university-of-technology-to-open-in-tashkent-offering-us-recognized-diplomas> (Accessed: 10.07.2025).
 18. V Kazahstane otkryvaetsja filial amerikanskogo universiteta. Dostupno po ssylke: <https://inbusiness.kz/ru/last/v-kazahstane-otkryvaetsya-filial-amerikanskogo-universiteta> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
 19. Global'naja programma obmena UGRAD 2025-2026 gg. Dostupno po ssylke: <https://tm.usembassy.gov/education-culture/exchange-programs/global-ugrad/> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
 20. Programma shkol'nogo obmena v SShA. Dostupno po ssylke: <https://usl.kz/program/high-school-exchange/> (Data obrashhenija: 12 dekabrja 2025 g.). [in Russian]
 21. Programmy: Uchit'sja v SShA – jeto real'no. Dostupno po ssylke: <https://educationusakazakhstan.kz/programs/> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
 22. International Students. Available via the link: https://www.unipage.net/ru/student_statistics (Accessed: 10.07.2025).

Сведения об авторах:

Жумаиш Г.Т. – PhD докторант, Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ауган М.А. – доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и мировой экономики, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кукеева Ф.Т. – доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и мировой экономики, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Жумаиш Г.Т. – PhD докторант, Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Аўған М.Ә. – тарих ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кукеева Ф.Т. – тарих ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

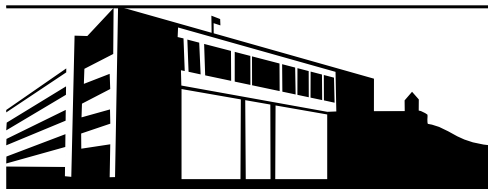
Zhumash G.T. – PhD student, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Augan M.A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kukeeva F.T. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ВЛИЯНИЕ САНКЦИОННОГО ДАВЛЕНИЯ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И РОССИИ В КОНТЕКСТЕ УКРАИНСКОГО КОНФЛИКТА

А.О. Кабдулинова , *А.М. Кусаинова*¹ , *А.К. Альпеисов*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: ajnurkabdulinoва@gmail.com, kussainova.am@gmail.com, alpeissoв@mail.ru

Аннотация. В статье проводится комплексный анализ влияния международных санкций, введенных странами Запада против Российской Федерации в связи с украинским конфликтом, на характер и динамику экономического сотрудничества между Казахстаном и Россией. Особое внимание уделяется рассмотрению изменений, произошедших в структуре двусторонней торговли, включая сокращение поставок продукции с высокой добавленной стоимостью, рост доли сырьевого экспорта и увеличение значимости расчетов в национальных валютах. Анализируется трансформация инвестиционных потоков между двумя странами, вызванная усилением санкционного давления и ограничениями на доступ российских компаний к международным финансовым рынкам, а также снижением доверия со стороны западных инвесторов к совместным проектам с участием российского капитала.

Отдельным аспектом исследования является оценка рисков, связанных с возможностью применения вторичных санкций в отношении Казахстана, что обуславливает необходимость проведения более жесткой комплаенс-политики в финансовом секторе и усиления таможенного контроля за перемещением товаров через территорию страны. Рассматривается феномен массовой релокации российского бизнеса на территорию Казахстана, сопровождающийся как экономическими преимуществами в виде роста занятости и налоговых поступлений, так и вызовами, связанными с увеличением нагрузки на инфраструктуру и усилением конкуренции на внутреннем рынке.

В статье освещается роль Казахстана в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС) в условиях меняющегося геополитического ландшафта, а также анализируются перспективы дальнейшего развития казахстанско-российских экономических связей с учётом внешних вызовов и угроз. Подчеркивается важность реализации многовекторной внешнеэкономической политики Казахстана, направленной на обеспечение национальной экономической безопасности, диверсификацию торгово-экономических партнёров и минимизацию негативных последствий санкционного давления.

Поступила: 10.07.2025; Принята: 25.06.2026; Доступна онлайн: 30.06.2026

¹*автор для корреспонденции

Ключевые слова: Казахстан, Россия, санкции, вторичные санкции, ЕАЭС, внешнеэкономическая политика, двусторонняя торговля, инвестиции, релокация бизнеса, экономическая безопасность, геополитика.

Введение

Казахстан и Россия поддерживают тесные экономические связи с момента распада Советского Союза. В рамках Евразийского экономического союза обе страны развили устойчивые торгово-инвестиционные отношения, охватывающие такие сферы, как энергетика, транспорт и сельское хозяйство. Однако обострение украинского конфликта в 2022 году и последующее усиление западных санкций в отношении России создали новые вызовы для этого партнёрства. Казахстан, сохраняя стратегические отношения с Россией, сталкивается с возрастающим давлением, стремясь сбалансировать собственные экономические интересы с необходимостью соблюдения международных норм и избегания риска вторичных санкций.

С обретением независимости Казахстан проводит многовекторную внешнюю политику, направленную на укрепление государственного суверенитета, диверсификацию экономики и развитие партнёрских отношений за пределами традиционных союзов. В условиях текущей геополитической ситуации Казахстану приходится пересматривать своё экономическое сотрудничество с Россией. Несмотря на санкции, торговля между двумя странами остаётся значительной, особенно в энергетическом секторе и сфере трансграничной логистики. В то же время Казахстан активно ищет новые рынки и источники инвестиций в Европе, Азии и на Ближнем Востоке, стремясь сократить экономическую зависимость от России.

Кроме того, на фоне санкционного давления Казахстан усиливает меры по защите собственной финансово-экономической системы от возможных негативных последствий сотрудничества с Россией. Особое внимание уделяется вопросам прозрачности внешнеэкономических операций и соблюдению международных норм в сфере торговли и финансовых расчётов. Казахстанские банки и финансовые институты придерживаются более жёстких требований в отношении сделок с российскими контрагентами, чтобы минимизировать вероятность попадания под вторичные санкции со стороны западных стран.

Одновременно с этим Казахстан активно развивает участие в альтернативных транспортно-логистических проектах, направленных на диверсификацию экспортных маршрутов. Одним из таких направлений стал Транскаспийский международный транспортный маршрут (Средний коридор), который соединяет Китай, Казахстан, Каспийское море, Азербайджан, Грузию и Турцию, открывая выход к европейским и ближневосточным рынкам без использования российской транспортной инфраструктуры. Рост объёмов перевозок по этому маршруту свидетельствует о стратегической переориентации Казахстана на расширение географии внешней торговли.

Материалы и методы исследования.

В качестве методов исследования в данной научной статье использованы системный и комплексный подходы, а также методы сравнительного и структурного анализа, позволяющие выявить влияние санкционного давления на экономическое сотрудничество Казахстана и России. Применялись элементы контент-анализа нормативно-правовых документов, статистических отчетов и официальных публикаций международных организаций, таких как Евразийский экономический союз, Всемирный банк и Международный валютный фонд. Кроме того, использовались методы экономико-статистического анализа для оценки динамики внешнеторговых потоков и инвестиционной активности между двумя странами. Эмпирическую базу исследования составили официальные данные национальных статистических комитетов Казахстана и России, а также аналитические материалы ведущих исследовательских центров и экспертных сообществ.

Результаты и обсуждение

Влияние санкций на экономическое сотрудничество между Казахстаном и Россией

Введение всеобъемлющих санкций против Российской Федерации Европейским союзом, Соединенными Штатами, Великобританией, Канадой, Японией и их союзниками в ответ на эскалацию украинского конфликта оказало глубокое влияние на экономические отношения России с ее основными торговыми партнерами, включая Республику Казахстан. Эти ограничительные меры включают финансовые санкции, торговые эмбарго, экспортный контроль за товарами двойного назначения и высокотехнологичными товарами, а также ограничения на экспорт энергоносителей. Кроме того, введение вторичных санкций, направленных против субъектов в третьих странах, взаимодействующих с находящимися под санкциями российскими лицами и предприятиями, внесло дополнительные сложности во внешнеэкономическую политику Казахстана [1].

Режим санкций включает в себя такие ключевые меры, как отключение крупных российских финансовых институтов (например, Сбербанк, ВТБ Банка и Газпромбанк) от платежной системы SWIFT, всеобъемлющая заморозка активов резервов Центрального банка России, хранящихся за рубежом (примерно 300 миллиардов долларов США), и запрет на экспорт передовых технологических компонентов, имеющих решающее значение для военно-промышленного и энергетического секторов России. Кроме того, ограничения на импорт российской сырой нефти и нефтепродуктов в рамках шестого пакета санкций Европейского союза в сочетании с установленным G7 ценовым пределом на экспорт российской нефти имели существенные последствия для региональных энергетических рынков [2].

Для Казахстана эти события потребовали переосмысления его экономического взаимодействия с Россией. Риск вторичных санкций, как подчеркивается в рекомендациях OFAC и 11-м пакете ограничительных мер Европейского союза (принятом в июне 2023 года), вынудил власти Казахстана усилить внутреннюю нормативную базу, направленную на предотвращение обхода санкций с помощью схем реэкспорта или финансовых операций [3]. По мнению политологов, приверженность Казахстана многовекторной внешней политике подчеркивает его стремление сбалансировать стратегическое экономическое сотрудничество с Россией, одновременно сохраняя свой доступ к западным рынкам и финансовым институтам [4].

Структурная трансформация торговых и инвестиционных отношений в контексте санкций

Действующий режим санкций ускорил структурные изменения в торговых и инвестиционных потоках между Казахстаном и Россией. Несмотря на продолжающееся функционирование торговых соглашений в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС), объем и структура двусторонней торговли претерпели существенные изменения. В 2022 году двусторонний товарооборот достиг приблизительно 26,1 млрд долларов США, что представляет собой номинальный рост; однако этот рост был в значительной степени обусловлен эффектами девальвации валюты и перенаправлением цепочек поставок, а не качественным расширением экономического сотрудничества [5].

Санкции на российский высокотехнологичный экспорт и ограничения на машины и оборудование сократили доступность таких товаров в Казахстане. Следовательно, двусторонняя торговля все больше концентрируется на сырьевых товарах и товарах народного потребления. Казахстанские таможенные органы усилили меры мониторинга и контроля для предотвращения несанкционированного транзита санкционных товаров через территорию страны в соответствии с международными обязательствами и для снижения риска вторичных санкций [6].

С точки зрения инвестиционных отношений западные санкции создали значительные барьеры для совместных казахско-российских проектов, особенно в таких стратегических секторах, как инфраструктура, транспорт и высокие технологии. Транснациональные корпорации и международные финансовые институты заняли осторожную позицию в отношении инициатив с участием России, что, в свою очередь, сократило приток западных прямых инвестиций. Тем не менее, Казахстан стремился компенсировать этот дефицит, способствуя инвестиционному партнерству с Китаем, Турцией, Объединенными Арабскими Эмиратами и другими государствами Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива (ССАГПЗ) [7]. Эта стратегия диверсификации соответствует долгосрочным целям экономического развития Казахстана и его политике снижения зависимости от любого отдельного внешнего экономического партнера. Энергетиче-

ский сектор остается важнейшей областью двустороннего сотрудничества, особенно в отношении использования Казахстаном российских транзитных маршрутов для экспорта углеводородов через Каспийский трубопроводный консорциум (КТК). Однако повторяющиеся технические сбои и геополитические риски, связанные с зависимостью от контролируемой Россией инфраструктуры, ускорили усилия Казахстана по разработке альтернативных маршрутов, таких как Транскаспийский международный транспортный коридор [8]. Эти стратегические инициативы направлены на обеспечение бесперебойного экспорта казахстанских энергоресурсов на европейские и азиатские рынки, тем самым повышая национальную энергетическую безопасность.

Перемещение российских предприятий и его последствия для экономики Казахстана

Одним из наиболее заметных экономических явлений, наблюдаемых в Казахстане после эскалации санкций против России, стало существенное перемещение российского бизнеса. Официальная статистика указывает на регистрацию более 2500 российских предприятий в Казахстане в период с 2022 по 2023 год [9]. Эти компании в основном сосредоточены в секторе информационных технологий, финансовых услуг, логистики и обрабатывающей промышленности.

Эта миграция российского капитала и человеческих ресурсов оказала многогранное влияние на внутреннюю экономику Казахстана. С одной стороны, приток российских предприятий стимулировал экономическую активность в ключевых секторах, способствовал созданию рабочих мест и увеличению налоговых поступлений. Сектор информационных технологий, в частности, выиграл от перемещения российских разработчиков и технологических фирм, включая такие известные компании, как Яндекс и Тинькофф, которые создали операционные центры в Алматы и Астане [10].

С другой стороны, этот быстрый приток усугубил существующие проблемы в городской инфраструктуре и на рынке недвижимости. Согласно оценкам рынка, цены на жилую недвижимость в Алматы и Астане выросли на 20–30% в 2023 году, что в значительной степени обусловлено повышенным спросом со стороны российских экспатриантов [11]. Более того, насыщение определенных сегментов рынка труда усилило конкуренцию, оказав дополнительное давление на местные предприятия и динамику рабочей силы. В ответ правительство Казахстана ввело усиленные механизмы регулирования для обеспечения прозрачности и соблюдения международных санкционных рамок. Меры включают более строгие требования к регистрации иностранных организаций, более тщательный контроль трансграничных транзакций и расширение сотрудничества с международными органами финансового мониторинга. Эти усилия направлены на то, чтобы не допустить превращения Казахстана в посредника для уклонения от санкций, сохраняя при этом его репутацию стабильного и привлекательного места для законных иностранных инвестиций [12].

Заключение

Международные санкции, введённые против России в контексте украинского конфликта, оказали существенное влияние на экономическое сотрудничество между Казахстаном и Россией. Несмотря на сохраняющееся стратегическое партнёрство в рамках ЕАЭС, Казахстан демонстрирует стремление к диверсификации внешнеэкономических связей и минимизации рисков, связанных с вторичными санкциями.

Санкции изменили структуру двусторонней торговли, усилив зависимость от сырьевого сектора и расчётов в национальных валютах. Казахстан активно развивает альтернативные транспортно-логистические маршруты и расширяет партнёрство с другими странами, снижая экономическую зависимость от России.

Релокация российского бизнеса в Казахстан способствовала экономическому росту и повышению деловой активности, однако создала и определённые вызовы для внутреннего рынка и инфраструктуры.

В целом, Казахстан проводит взвешенную внешнеэкономическую политику, адаптируясь к новым геополитическим реалиям и сохраняя баланс между региональной интеграцией и глобальными экономическими интересами.

Вклад авторов:

Кабдулинова А.О. – участвовала в интерпретации полученных результатов и формулировании выводов статьи;

Кусаинова А.М. – внесла вклад в разработку аналитической рамки исследования, провела обзор и обобщение отечественных и зарубежных научных источников;

Альпеисов А.К. – определил общую научную концепцию исследования, обозначил актуальность темы, сформулировал цель и задачи статьи, а также задал основные направления анализа.

Список литературы

1. Ахметов, К.К. (2023) Геоэкономические аспекты внешнеэкономической политики Республики Казахстан в условиях санкционного давления. Вестник КазНУ. Серия «Экономика», 24, 2, стр. 56-65.
2. Бабкина, Н.Н., Капустин, М.Н. (2022) Международные санкции и их влияние на экономику стран Евразийского экономического союза (ЕАЭС). М.: Институт экономики РАН, с.180.
3. Гавриленко, Д.Ю. (2023) Влияние антироссийских санкций на экономику России и стран ЕАЭС. Экономика. Налоги. Право, 16, 2, стр. 29-37.
4. Евразийский экономический союз: (2021) проблемы и перспективы интеграции. Под ред. И.Б. Маннанов. Алматы: Экономика, с. 292.
5. Зуев, В.И., Соловьев, А.В. (2023) Экономическая безопасность России и стран Центральной Азии в условиях санкционного давления. Проблемы постсоветского пространства, 1(58), стр. 45-53.
6. Статистика внешней торговли государств-членов ЕАЭС. Доступно по ссылке: <https://eec.eaeunion.org/stat/> (Дата обращения: 10.07.2025).
7. Комитет по статистике (2023) Министерства национальной экономики Республики Казахстан. Внешнеэкономическая деятельность Республики Казахстан за 2022 год. Астана, с.180.
8. Министерство иностранных дел Республики Казахстан. Официальная позиция Казахстана по вопросам соблюдения международных санкций. Доступно по ссылке: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa> (Дата обращения: 10.07.2025).
9. Sanctions Programs and Country Information. – U.S. Department of the Treasury. Available via the link: <https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/sanctions-programs-and-country-information> (Accessed: 10.07.2025).
10. Сатпаев, Д. (2023) Геополитические риски и экономическая безопасность Казахстана в условиях санкционного давления. Казахстан в глобальных процессах, 2(70), стр. 12-20.
11. Сорокина, С.В., Петрова, О.А. (2023) Санкционная политика и её влияние на торговые отношения России и стран Центральной Азии. Журнал международного права и международных отношений, 4, стр. 85-93.
12. World Bank. (2023) Kazakhstan Economic Update: Navigating the Challenges of Global Turbulence. Washington: World Bank Group, Fall, p. 50.

А.О. Кабдулинова, А.М. Кусаинова, Ә.Қ. Әлпейісов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ajnurkabdulinova@gmail.com, kussainova.am@gmail.com, alpeissov@mail.ru)

Украиналық қақтығыс жағдайындағы Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық ынтымақтастыққа санкциялық қысымның әсері

Аңдатпа. Мақалада Украинадағы қақтығысқа байланысты Батыс елдері тарапынан Ресей Федерациясына енгізілген халықаралық санкциялардың Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың сипаты мен динамикасына әсері жан-жақты талданады. Ерекше назар екіжақты сауда құрылымында орын алған өзгерістерге аударылған, соның ішінде жоғары қосылған құны бар өнімдер жеткізілімі көлемінің қысқаруы, шикізат экспорты үлесінің артуы және ұлттық валюталарда есеп айырысу маңыздылығының өсуі қарастырылады. Сондай-ақ, санкциялық қысымның күшеюі және ресейлік компаниялардың халықаралық қаржы нарықтарына қолжетімділігінің шектелуі нәтижесінде екі ел арасындағы инвестициялық ағындардың трансформациясы талданады. Бұл жағдай ресейлік капиталдың қатысуымен жүзеге асатын бірлескен жобаларға батыс инвесторлары тарапынан сенімнің төмендеуіне алып келді.

Зерттеудің жеке аспектісі ретінде Қазақстанға қатысты екінші деңгейлі санкцияларды қолдану қауіпін бағалау қарастырылған. Бұл елдің қаржы секторында қатаң комплаенс саясатын енгізу қажеттілігіне және ел аумағы арқылы тауарлардың тасымалдануына кедендік бақылауды күшейту шараларына алып келді. Мақалада Ресей бизнесінің Қазақстан аумағына жаппай релокациясы құбылысы сипатталады. Бұл процесс бір жағынан жұмыс орындарының көбеюіне және салық түсімдерінің артуына ықпал еткен болса, екінші жағынан инфрақұрылымға жүктеменің өсуі мен ішкі нарықтағы бәсекелестіктің күшеюіне себеп болды.

Мақалада өзгеріп жатқан геосаяси жағдайларда Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одағы (ЕАЭО) аясындағы рөлі ашып көрсетіледі және сыртқы сын-қатерлер мен қауіп-қатерлерді ескере отырып, Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық байланыстардың әрі қарай даму перспективалары талданады. Қазақстанның ұлттық экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, сауда-экономикалық серіктестерді әртараптандыруға және санкциялық қысымның теріс салдарын азайтуға бағытталған көпвекторлы сыртқы экономикалық саясатты іске асыруының маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: Қазақстан, Ресей, санкциялар, екінші деңгейлі санкциялар, ЕАЭО, сыртқы экономикалық саясат, екіжақты сауда, инвестициялар, бизнесті релокациялау, экономикалық қауіпсіздік, геосаясат.

A.O. Kabdulinova, A.M. Kusainova, A.K. Alpeissov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ajnurkabdulinova@gmail.com, kussainova.am@gmail.com, alpeissov@mail.ru)

The impact of sanctions pressure on economic cooperation between Kazakhstan and Russia in the context of the Ukrainian conflict

Abstract. The article comprehensively analyzes the impact of international sanctions imposed on the Russian Federation by Western countries in connection with the conflict in Ukraine on the nature and dynamics of economic cooperation between Kazakhstan and Russia. Particular attention is paid to changes in the structure of bilateral trade, including a decrease in the volume of supplies of high-value-added products, an increase in the share of raw material exports, and the growing importance of settlements in national currencies. It also analyzes the transformation of investment flows between the two countries as a result of increased sanctions pressure and limited access of Russian companies to international financial markets. This situation has led to a decrease in confidence on the part of Western investors in joint projects with the participation of Russian capital.

As a separate aspect of the study, an assessment of the risk of applying second-level sanctions against Kazakhstan is provided. This led to the need to introduce a strict compliance policy in the country's financial sector and measures to strengthen customs control over the transportation of goods through the country's territory. The article describes the phenomenon of the mass relocation of Russian businesses to the territory of Kazakhstan. This process, on the one hand, contributed to the growth of jobs and tax revenues; on the other hand, it led to an increase in the burden on infrastructure and increased competition in the domestic market.

The article reveals the role of Kazakhstan within the Eurasian Economic Union (EAEU) in changing geopolitical conditions and analyzes the prospects for further development of economic relations between Kazakhstan and Russia, taking into account external challenges and threats. The importance of implementing a multi-vector foreign economic policy of Kazakhstan aimed at ensuring national economic security, diversifying trade and economic partners, and reducing the negative consequences of sanctions pressure is emphasized.

Keywords: Kazakhstan, Russia, sanctions, second-level sanctions, EAEU, foreign economic policy, bilateral trade, investments, business relocation, economic security, geopolitics.

References

1. Ahmetov, K.K. (2023) Geojekonomicheskie aspekty vneshnejekonomicheskoy politiki Respubliki Kazahstan v uslovijah sankcionnogo davlenija. Vestnik KazNU. Serija «Jekonomika», 24, 2, str. 56-65. [in Russian]
2. Babkina, N.N., Kapustin, M.N. (2022) Mezhdunarodnye sankcii i ih vlijanie na jekonomiku stran Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza (EAJeS). M.: Institut jekonomiki RAN, s.180. [in Russian]

3. Gavrilenko, D.Ju. (2023) Vlijanie antirossijskih sankcij na jekonomiku Rossii i stran EAJeS. Jekonomika. Nalogi. Pravo, 16, 2, str. 29-37. [in Russian]
4. Evrazijskij jekonomicheskij sojuz: (2021) problemy i perspektivy integracii. Pod red. I.B. Mannanov. Almaty: Jekonomika, s. 292. [in Russian]
5. Zuev, V.I., Solov'ev, A.V. (2023) Jekonomicheskaja bezopasnost' Rossii i stran Central'noj Azii v uslovijah sankcionnogo davlenija. Problemy postsovetskogo prostranstva, 1(58), str. 45-53. [in Russian]
6. Statistika vneshnej torgovli gosudarstv-chlenov EAJeS. Dostupno po ssylke: <https://eec.eaeunion.org/stat/> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
7. Komitet po statistike (2023) Ministerstva nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan. Vneshnejekonomicheskaja dejatel'nost' Respubliki Kazahstan za 2022 god. Astana, s.180. [in Russian]
8. Ministerstvo inostrannyh del Respubliki Kazahstan. Oficial'naja pozicija Kazahstana po voprosam sobljudenija mezhdunarodnyh sankcij. Dostupno po ssylke: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa> (Data obrashhenija: 10.07.2025). [in Russian]
9. Sanctions Programs and Country Information. – U.S. Department of the Treasury. Available via the link: <https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/sanctions-programs-and-country-information> (Accessed: 10.07.2025).
10. Satpaev, D. (2023) Geopoliticheskie riski i jekonomicheskaja bezopasnost' Kazahstana v uslovijah sankcionnogo davlenija. Kazahstan v global'nyh processah, 2(70), str. 12-20. [in Russian]
11. Sorokina, S.V., Petrova, O.A. (2023) Sankcionnaja politika i ejo vlijanie na torgovye otnoshenija Rossii i stran Central'noj Azii. Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij, 4, str. 85-93. [in Russian]
12. World Bank. (2023) Kazakhstan Economic Update: Navigating the Challenges of Global Turbulence. Washington: World Bank Group, Fall, p. 50.

Сведения об авторах:

Кабдулинова А.О. – аймақтану кафедрасының магистранты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кусаинова А.М. – PhD, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әлпейісов Ә.Қ. – т.ғ.к., Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кабдулинова А.О. – магистрант кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кусаинова А.М. – PhD, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Алпейісов А.К. – к.и.н., Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

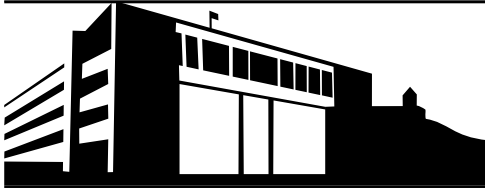
Kabdulinova A.O. – master student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kussainova A.M. – PhD, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alpeissov A.K. – Candidate of Historical Sciences, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

THE ROLE OF THE DIGITAL SILK ROAD IN TECHNOLOGICAL COOPERATION BETWEEN CHINA AND TURKEY

*A.G. Berkinbay*¹, *G.U. Birimkulova*², *K.B. Nazarova*³

^{1,2}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: aliya.berkinbay03@mail.ru, birimkulova_gu@enu.kz, kulajsanaharova@gmail.com

Abstract. This paper investigates how China's Digital Silk Road initiative creates new opportunities for deepening technology investment and trade ties between China and Turkey. It analyzes the strategic geopolitical positions of both countries, their technological strengths and weaknesses, and the potential synergies that can be leveraged through joint projects. The study explores specific sectors with strong prospects for cooperation, including infrastructure development, digital finance, e-commerce, and artificial intelligence. In addition, the analysis considers the challenges inherent in such cooperation, such as regulatory barriers, cybersecurity issues, and potential geopolitical complexities. Ultimately, the paper evaluates the potential of the Digital Silk Road to stimulate significant economic growth and technological progress in both China and Turkey, and identifies key strategies to minimize risks and maximize the benefits of this partnership.

The key sectors of cooperation, opportunities and challenges, as well as the geopolitical context influencing the development of bilateral relations are examined. The advantages and risks for both countries associated with deepening digital partnership are analyzed.

The article also explores the concept of the Digital Silk Road as a major component of the Belt and Road Initiative and analyzes the significance of the BRI for digital interaction between China and Turkey. Particular attention is given to digital infrastructure, including next-generation communication networks, e-commerce, artificial intelligence, big data and also related technologies. This study examines China's strategic push to advance its digital agenda globally and Turkey's strategic role as a technological bridge between Europe and Asia. It identifies major opportunities for bilateral collaboration in digital infrastructure investment, technology transfer, and joint innovation projects, while also addressing key challenges such as cybersecurity risks, digital sovereignty concerns, and geopolitical competition. The paper concludes that the Digital Silk Road can become a powerful driver of China-Turkey digital cooperation if both sides maintain a balanced regulatory framework that protects national interests.

Keywords: Digital Silk Road, digital technologies, international cooperation, global innovation, digital infrastructure, digital collaboration, investment, trade, technology, 5G, artificial intelligence, e-commerce, geopolitics.

Introduction

In the context of the rapid digital transformation of the global economy, the Digital Silk Road has emerged as a concept of growing strategic importance. Widely regarded as the technological pillar of China's Belt and Road Initiative (BRI), the Digital Silk Road extends beyond traditional physical infrastructure. It focuses on the development of telecommunications, e-commerce, artificial intelligence, big data, cloud computing, and digital platforms – areas where a new framework of international economic cooperation is taking shape.

For China, the Digital Silk Road serves as a key strategic tool to consolidate its global technological leadership, expand the export of high-tech solutions, and promote Chinese digital standards worldwide. Turkey's involvement in the initiative offers significant opportunities for modernizing its domestic digital infrastructure, attracting foreign investment, and reinforcing its position as a regional technological hub connecting Europe and Asia.

Occupying strategically important geopolitical locations, both China and Turkey have shown increasing interest in deepening cooperation in digital technologies. This mutual interest stems from shared goals of economic modernization, diversification of technological partnerships, and enhancement of their international influence. For China, the partnership represents an opportunity to extend the reach of the Belt and Road Initiative into the digital domain. Turkey provides access to advanced technologies and substantial investments essential for economic diversification. Nevertheless, this cooperation unfolds within a complex geopolitical environment marked by great-power competition and the respective domestic political dynamics of both countries, which inevitably shape the pace and direction of bilateral digital engagement.

The Belt and Road Initiative, launched by China, has evolved into an ambitious project of global digital infrastructure known as the Digital Silk Road. The DSR goes beyond simply providing internet access; it aims to create an integrated, high-tech digital ecosystem connecting countries across Asia, Africa, and Europe [1]. For China and Turkey, as key actors in this project, the DSR presents both unprecedented opportunities and complex challenges that require careful analysis and strategic planning.

Research methods

The objective of this study is to conduct a comparative analysis of the approaches of China and Turkey to the development of the digital economy and the implementation of the Digital Silk Road initiative in the technology sector, in order to identify their strengths and weaknesses and to determine promising areas for cooperation. The materials used for this study include academic literature, reports of international organizations, government documents, news sources, and data obtained from the internet. The conclusions presented in this paper are based on the application of both inductive and deductive methods.

Results and discussions

The Digital Silk Road is firmly rooted in China's national development strategies. Its core components include the Made in China 2025 program, which seeks to elevate China to a global leader in technology and industry by promoting innovation and accelerating the shift to a digital economy. Another central element is the national innovation-driven development strategy extending to 2050, which positions innovation as the primary engine of growth and sets the ambitious goal of achieving global leadership in the digital sphere by mid-century, largely based on Chinese technological standards. In addition, the Belt and Road Initiative (BRI) functions as a dynamic and adaptable platform of projects. The BRI has demonstrated flexibility in responding to global challenges, as illustrated by the launch of the Health Silk Road in 2020 in response to the COVID-19 pandemic, which also incorporates a digital dimension [7]. The interaction of these strategies creates a synergistic effect, channeling resources and political

support toward the implementation of the DSR and the global promotion of Chinese technological solutions.

China and Turkey, two rapidly developing economies with ambitious digitalization agendas, possess considerable potential for mutually beneficial cooperation in the high-technology sector. Located at the crossroads of Europe and Asia, Turkey offers strong prospects for expanding its technology sector and plays a crucial role in the Belt and Road Initiative by acting as a gateway to European markets. Substantial Chinese investments in Turkish infrastructure, energy, and other sectors of the economy have contributed to Turkey's economic growth [1], while Turkey, in turn, offers China access to regional markets and a strategically advantageous geographic position.

Turkey's location, expanding domestic market, and commitment to technological modernization create favorable conditions for Chinese investment, whereas China provides advanced technologies, expertise, and financial resources. Bilateral interaction has already intensified, particularly in the fields of digital cooperation and telecommunications infrastructure development.

Both China and Turkey play important roles in the implementation of the DSR. Owing to its strategic geographic position, Turkey serves as a key transit hub linking Europe and Asia. Its growing technology sector and commitment to digital transformation make it an attractive partner for China [3]. China-Turkey relations represent a complex and evolving form of strategic partnership grounded in mutual benefit, yet shaped by geopolitical realities and differing national interests. Both countries seek to strengthen their positions and influence within the global technological and economic landscape.

Following its accession to the World Trade Organization in 2001, China, whose weight in the global economy has been steadily increasing, emerged as a stronger competitor for both developed and developing countries. China's share in global value added and exports has grown year by year, and the country now occupies leading positions across many key macroeconomic indicators. This breakthrough in competitiveness is also evident in the logistics sector. The implementation of the Belt and Road Initiative (BRI), a major strategic effort to connect China with the West, aims to attract investment, stimulate economic growth, achieve logistical superiority, and promote global integration. Launched in 2013, the BRI has been described as a «project of the century» with its primary goal being to expand trade turnover between China and Europe and to enhance China's logistics connections with European markets [17]. The BRI is expected to increase global competitiveness for many countries, particularly China, by generating advantages in the logistics sector.

From Turkey's perspective, its strategic position as a key «middle link» in the Belt and Road Initiative offers substantial opportunities. The BRI is expected to enhance the competitiveness of Turkish exports across various goods and industries, while simultaneously strengthening the country's logistics sector. In November 2015, the G20 Summit held in Antalya, Turkey, provided an important platform for bilateral engagement. During the summit, Chinese President Xi Jinping reaffirmed China's commitment to deeper integration with the global economy, the advancement of the Belt and Road Initiative, and the building of a community of shared interests. He stressed the importance of strengthening strategic communication between China and Turkey and aligning their development strategies. President Xi further encouraged both countries to make full use of platforms such as the Silk Road Fund and the Asian Infrastructure Investment Bank, while exploring innovative cooperation models to achieve mutual development and common prosperity. Turkish President Recep Tayyip Erdoğan similarly stressed that Turkey attaches great importance to its relations with China and is prepared to collaborate in deepening cooperation across multiple sectors, actively participating in BRI-related initiatives [4]. China seeks to position itself as a global power capable of helping developing countries overcome digital inequalities.

China's technology sector has demonstrated remarkable growth, underpinned by a vast domestic market, a well-developed manufacturing base, and substantial government investment. Strong demand for electronics, software, and digital services has created a favorable environment for technology companies. Large-scale government programs aimed at advancing artificial intelligence, 5G networks, the semiconductor industry, and cloud technologies have stimulated innovation and attracted both domestic and foreign investment.

China-Turkey cooperation in high technology is actively expanding across several key sectors. The Digital Silk Road is expected to lower the threshold for achieving critical mass among users and increase the number of successful companies with large user bases, thereby enhancing the potential valuation of Chinese internet startups. In theory, the DSR policy facilitates the creation of successful digital enterprises, providing entrepreneurs with a more favorable ecosystem for developing competitive online platforms [2].

For example, companies such as Huawei and ZTE, supported by multi-billion-dollar loans from the Chinese government, have constructed a significant portion of Africa's digital infrastructure. This has allowed China to expand its influence on the continent considerably, providing access to communications technologies and services for numerous African countries. Following the announcement of the DSR initiative in 2015 and 2017, Chinese infrastructure financing across Africa surpassed the combined investments of African governments, multilateral agencies, and G7 countries [4]. Fiber-optic networks built by China have also enhanced digital connectivity in Central Asia, contributing to regional economic development and strengthening ties with China.

Beyond providing basic infrastructure, Chinese companies have actively promoted projects in e-governance, smart education, and digital healthcare. For instance, in 2017, the African Union launched an intelligent health monitoring system based on ZTE technologies [5]. The scale of such financing highlights China's strong ambition to establish global leadership in digital technologies.

The Role of Huawei and ZTE:

- **Technological Superiority:** Both companies possess advanced expertise and leadership in telecommunications equipment, delivering competitive solutions in terms of cost, quality, and performance. This technological edge has been a major factor in their penetration of the Turkish market.
- **Integrated Solutions:** Huawei and ZTE offer not only individual equipment but also comprehensive end-to-end solutions, including network design, installation, configuration, and ongoing maintenance. These turnkey packages significantly simplify deployment for Turkish telecommunications operators.
- **Favorable Financial Conditions:** Chinese firms frequently provide attractive financing options, such as credit facilities and deferred payment terms, making their proposals particularly appealing to local partners.

However, cooperation with these companies also involves geopolitical risks, most notably the impact of U.S. sanctions imposed on Huawei. These sanctions have significantly restricted the company's access to American technologies and components, creating potential risks for the long-term stability of 5G networks built on Huawei equipment, as updates and technical support may be limited. Turkey faces a dilemma: while Huawei and ZTE offer cost-effective and technologically advanced solutions, there is a risk of dependency on a single supplier and potential disruptions due to geopolitical tensions [6]. Consequently, Turkey seeks to diversify its equipment suppliers to mitigate these risks.

Chinese companies such as Huawei and ZTE are key players in developing Turkey's 5G infrastructure. In the manufacturing and industrial sectors, Chinese investments in Turkey are concentrated in high-tech segments, particularly telecommunications. Huawei is actively developing Turkey's 5G network and has established a major research and development center in the country. ZTE, meanwhile, has acquired a controlling stake in the Turkish electrical engineering firm NETAS and provides a wide range of telecommunications and internet products and services [8]. Their collaboration encompasses equipment supply, installation, and ongoing maintenance.

The Sino-Turkish partnership in telecommunications infrastructure, especially in the domain of 5G deployment, constitutes a complex and multifaceted landscape, heavily influenced by geopolitical dynamics. Notwithstanding these challenges, Huawei and ZTE remain key players in the supply, installation, and maintenance of 5G networks in Turkey.

Geopolitical tensions not only generate risks but also directly affect the pace and scale of 5G infrastructure development in the country. The country must balance the economic benefits of collaborating with Chinese companies against the need to reduce dependency and mitigate potential national security risks [7]. This delicate balance will shape the future of cooperation in this sector. Potential compromises may include using equipment from multiple suppliers or implementing enhanced information security mechanisms. «We believe that 5G is a multi-year megatrend that will create a world in which digital computing is increasingly ubiquitous» stated C.C. Wei, CEO of a Chinese semiconductor company. Numerous companies produce components for 5G infrastructure, even if they are less publicly recognized than Huawei or ZTE [16]. These include manufacturers of chips, fiber-optic cables, antennas, and other essential equipment. Such cooperation enables Chinese firms to expand their market presence by offering integrated solutions based on 5G infrastructure, strengthening their technological positioning.

These companies often collaborate with equipment manufacturers to integrate their solutions into 5G networks, creating ecosystems that not only enable high-speed data transmission but also support processing, analysis, and application across various sectors, including industry, transportation, healthcare, and retail [15]. More-

over, Chinese firms provide services in 5G network management, cybersecurity, and data analytics, while actively developing artificial intelligence technologies.

Currently, the race for global leadership in AI has intensified. China, through substantial investment and strict state oversight, is rapidly expanding its influence and, in certain domains, already competes directly with the traditional leader—the United States.

Chinese developments in artificial intelligence encompass a wide range of areas, from humanoid robots and intelligent terminals to natural language processing systems, computer vision, and virtual and augmented reality technologies. AI is widely regarded in China as a driving force for the country's economic transformation. In mid-2017, China adopted the Next-Generation Artificial Intelligence Development Plan 2018–2020, which outlines the strategic vision, core objectives, tasks, resources, and measures aimed at achieving global leadership in AI. According to the plan, the key AI-related industries were expected to exceed 150 billion yuan by 2020, 400 billion yuan by 2025, and 1 trillion yuan by 2030 [20].

For most Chinese citizens, AI is closely associated with the concept of the «smart city». The smart city model, featuring intelligent infrastructure and digital management of the entire urban ecosystem through 5G connectivity, has been gaining widespread adoption. In such cities, all objects from buildings to waste containers are assigned unique digital identifiers, and the urban environment is designed using eco-friendly materials. This approach has been implemented in nearly 400 cities worldwide. The initiative is based on an integrated development model combining industrial, informational, urban planning, environmental, and agricultural components [19]. To advance AI, the Chinese government provides substantial support through significant investments in research and development, fostering innovation and accelerating the implementation of AI technologies across sectors.

In 2017, the State Council of China approved a three-stage plan for the development of artificial intelligence (AI) through 2030:

- First stage (by 2020): Focused on achieving a world-class level in AI applications, including fundamental research, standardization, and the creation of a supportive ecosystem for AI development.
- Second stage (by 2025): Aimed at breakthroughs in AI applications and attaining global leadership in specific fields, alongside establishing legal and regulatory frameworks for the sector.
- Third stage (by 2030): Envisions China's global leadership in AI and the large-scale application of AI technologies across all spheres of life. Specific plans and implementation measures are developed for each stage to realize the national AI development strategy [10]. Many Chinese companies have successfully applied AI across diverse economic sectors, such as financial technology, e-commerce, automotive manufacturing and healthcare. For instance, Chinese firms are developing and deploying facial recognition systems, recommendation engines, autonomous vehicles, and AI-based medical diagnostic systems.

In Turkey, Chinese companies have the potential to implement projects leveraging AI technologies, for example, to enhance translation services or advance e-commerce platforms. AI adoption could impact multiple sectors, from optimizing logistics chains to personalizing retail services, thereby accelerating the growth of Chinese online commerce.

Mobile payment platforms such as Alipay and WeChat Pay, actively promoted through the Belt and Road Initiative, have greatly simplified and accelerated cross-border transactions. This has facilitated the rapid growth of Chinese goods and services in the global online market. Furthermore, Chinese firms can provide big data analytics solutions in Turkey, supporting the optimization of marketing strategies, urban infrastructure management, financial analysis, and overall efficiency gains across various economic sectors. The expertise of Chinese firms in processing and analyzing massive datasets may be particularly valuable for Turkey within the framework of digital transformation. Overall, collaboration between Chinese and Turkish companies in AI and big data analytics holds the potential for mutual benefit, though it requires careful attention to regulatory frameworks and cybersecurity measures.

In the communications sector, China has also demonstrated significant growth over the past decade. Several Chinese companies, particularly e-commerce giants such as Baidu, Alibaba, and Tencent, have approached the market capitalization levels of global leaders like Alphabet and Facebook. By 2017, China's e-commerce sales volume was the largest in the world, twice that of the United States, the country where the Internet originated and which continues to dominate in trade and digital management. In mobile payments, China is also a global leader, with the total transaction value reaching USD 12.77 trillion in 2017, according to the Chinese government [6]. According to

Forbes, six of the ten wealthiest individuals in China are founders or top executives of Internet-related companies. Baidu, Huawei, Tencent, and Alibaba were included in MIT Technology Review's 2016 list of the 50 «smartest companies in the World», recognized for combining innovative technologies with effective business models to create new opportunities [9]. These and other similar companies are increasingly expanding their presence on the global stage.

Major Chinese e-commerce companies, such as Alibaba, are actively seeking to enter the Turkish market and establish partnerships with local businesses. This approach can provide Turkish enterprises with access to the vast Chinese market and expand the sales of their products. Alibaba leverages advanced internet technologies to enhance the competitiveness of small and medium-sized enterprises. Through its widely used e-commerce platforms, the company enables Chinese SMEs and consumers to access vast global markets. Alibaba also exemplifies the ambitious expansion strategy of Chinese tech giants into the Turkish market. By offering collaboration opportunities to local firms, Alibaba provides Turkish enterprises with access to China's massive consumer base while enabling them to utilize its advanced technologies to strengthen their competitive position. Although the company faced criticism in its early years regarding profitability challenges, Alibaba made history in 2014 by launching the largest initial public offering in the history of the New York Stock Exchange. By early November 2018, its market capitalization had reached approximately USD 380 billion [21]. These impressive figures underscore Alibaba's statement that the company operates as a kind of economy in itself, serving half a billion customers.

Alibaba is also advancing the development of online payment systems. Efforts to introduce these systems in the Turkish market have the potential to stimulate the growth of e-commerce. However, attempts by Alibaba and other Chinese companies to implement their online payment platforms in Turkey may produce both positive effects, such as boosting digital trade and challenges, including competition with local platforms and the risk of technological dependence [11]. The success of such initiatives will depend on the adaptation of the systems to Turkish market conditions, consumer trust, and the regulatory framework and policies of Turkish authorities.

The Digital Silk Road (DSR) initiative actively promotes the development of information and communication networks. The creation of such networks is an integral part of the DSR's infrastructure projects; however, the focus on trade and investment has often overshadowed discussions of the role of media and culture. Concepts such as communication, connectivity, and information circulation have received comparatively little attention. For example, in 2014, during the Central Foreign Affairs Work Conference, President Xi Jinping emphasized that China must «tell a good Chinese story and better convey China's message to the world». To disseminate this message globally, state-funded central media outlets—including Xinhua News Agency, China Central Television (CCTV, rebranded as China Global Television Network in 2016), China Radio International, People's Daily, and the English-language China Daily—received substantial funding to expand their international reach [12]. This investment forms part of broader government efforts to build internationally competitive Chinese media.

At the Third World Internet Conference in 2016, China proposed leveraging the Belt and Road Initiative to modernize the telecommunications infrastructure of participating countries through Chinese investment. According to China Daily, «network construction, services and applications, as well as the digital economy» are crucial for deepening exchanges and cooperation. Yang Xiaowei, CEO of China Telecommunications, stated that the mission of Chinese telecom operators is to bridge the digital divide and make people worldwide part of an «information civilization». Xinhua launched the Silkroad.news.cn web portal, which provides government policies of China and relevant Belt and Road countries, official documents, market information, investment and financial environments, project implementation updates, and expert opinions [18]. Despite these efforts, cultural and communication dimensions of the Belt and Road Initiative remain relatively underexplored.

The DSR serves to promote economic development and interregional connectivity. President Xi initially announced the strategy as the «Silk Road Economic Belt» during an official visit to Kazakhstan in September 2013. Another key component of China's digital strategy since 2020 is the digital yuan—a state-issued national digital currency built on advanced technology. The digital yuan is the world's first official digital currency issued by a central bank, intended, in the long term, to replace the U.S. dollar in international settlements, at least with Belt and Road countries. Economic development and interregional connectivity under the DSR are closely linked to financial systems and payment methods. As a large-scale initiative, the Digital Silk Road offers significant opportunities for integrating digital currencies into cross-border payments.

Cryptocurrencies have emerged as a transformative force in the global financial landscape of the twenty-first century. Growing interest and adoption by individuals and businesses have expanded their role in real-world transactions. Increasingly, companies, institutions, and even some countries accept cryptocurrencies as a legitimate means of payment. However, their application in international trade remains a subject of ongoing debate. Within the framework of the Belt and Road Initiative (BRI), cryptocurrencies have not yet been widely adopted; traditional payment methods such as the U.S. dollar, euro, gold, and the Chinese yuan continue to dominate [13]. Nevertheless, given the BRI's emphasis on economic connectivity and development, it is worthwhile to examine the potential role of cryptocurrencies in facilitating cross-border payments among participating countries, while carefully considering both opportunities and risks.

Opportunities:

- Traditional cross-border payments within the BRI are often hindered by high transaction fees and lengthy processing times. Due to their decentralized nature and significantly lower costs, cryptocurrencies could substantially reduce these expenses. This would make trade and investment more efficient and accessible, particularly for small and medium-sized enterprises and individual users
- Many regions covered by the BRI lack access to conventional banking services. Cryptocurrencies can provide financial inclusion for these unbanked populations, enabling broader participation in the global economy.
- Cryptocurrency transactions are completed far faster than traditional bank transfers, accelerating trade cycles and improving cash flow for enterprises.

Cryptocurrencies thus have the potential to transform payments within the BRI, offering substantial advantages in terms of cost, speed, and inclusivity. Their decentralized nature can bypass traditional financial barriers and open new opportunities for trade and investment in participating countries [16]. At the same time, the use of cryptocurrencies carries significant cybersecurity risks. Cryptocurrencies are vulnerable to hacking and theft, and an underdeveloped cybersecurity infrastructure in some BRI regions increases the exposure of users and businesses to these threats. Investment in cybersecurity, the development of secure platforms, and educational programs for citizens and companies are essential. Reliable security measures are particularly critical in regions with limited cybersecurity capabilities.

Furthermore, the lack of well-defined regulatory frameworks in certain BRI countries poses a significant barrier to the legal adoption of cryptocurrencies and generates uncertainty for businesses.

Establishing clear and harmonized regulations across participating nations is crucial for creating a safe and supportive environment for cryptocurrency-based transactions. For this analysis, the fifty leading cryptocurrencies by market capitalization on CoinMarketCap were considered as potential payment instruments. These include Bitcoin, Ethereum, Chainlink, Ethereum Classic, FTX Token and others. From the perspective of usability in trade, these cryptocurrencies could potentially be employed within the Belt and Road Initiative compared to traditional currencies. However, significant events in 2022, such as the de-pegging of Luna and the collapse of the FTX cryptocurrency platform, raised concerns about the reliability of cryptocurrencies. It can be concluded that all fifty cryptocurrencies present both opportunities and threats, as highlighted in the study's findings [14]. International cooperation, regulatory harmonization, and the development of robust security infrastructure are essential to unlock the full potential of cryptocurrencies within the BRI framework.

However, digital financial instruments represent only one dimension of the broader transformation taking place under the Digital Silk Road. In order to assess the structural foundations of China-Turkey digital cooperation more comprehensively, it is necessary to move beyond the financial aspect and examine the comparative technological capacities, strategic positioning, and institutional frameworks of both countries. A systematic comparison makes it possible to identify not only asymmetries in technological development but also areas of complementarity that may enhance bilateral cooperation within the Digital Silk Road architecture.

The table below summarizes the key dimensions of China's and Turkey's digital development and highlights the main areas of potential synergy.

Table 1. SWOT analysis of China and Turkey within the Digital Silk Road Framework

Indicator / Dimension	China	Turkey	Potential Synergy within the Digital Silk Road
Strategic Position	Global technological power; initiator of the Digital Silk Road under the Belt and Road Initiative	Regional hub connecting Europe and Asia; key transit corridor	Integration of the Chinese digital infrastructure with Turkey as a gateway to European and Middle Eastern markets
Digital Infrastructure	Advanced 5G deployments; global expansions of Huawei and ZTE,	Expanding 5G infrastructure; partial dependence on foreign suppliers	Joint development of 5G networks and telecommunications infrastructure
Artificial Intelligence (AI)	National AI Development Plan (2017–2030); strong state investment; smart city model in 400+ cities	Growing AI ecosystem; limited domestic R&D scale	Technology transfer and AI applications in logistics, e-commerce, and public administration
E-commerce	World's largest e-commerce market; global platforms such as Alibaba	Rapidly growing domestic e-commerce sector; strong SME participation	Integration of Turkish SMEs into Chinese digital platforms and cross-border trade expansion
Digital Finance	Leadership in mobile payments (Alipay, WeChat Pay); development of the digital yuan	Developing the fintech sector; regulated financial environment	Expansion of cross-border digital payments and fintech cooperation
Geopolitical Risks	US technological sanctions; external pressure on Chinese tech firms	Balancing relations between China, the US, and the EU	Diversification of suppliers and regulatory harmonization

Source: compiled by the author based on own research and analysis of ICDS Brief (2024) and FOI (2025) [19].

As demonstrated in Table 1, digital cooperation between China and Turkey is characterized by structural complementarity rather than direct rivalry. China possesses large-scale technological capabilities, globally competitive digital corporations, and strong state-backed investment mechanisms, while Turkey contributes strategic geographic positioning, regional connectivity, and access to European and Middle Eastern markets.

This multidimensional cooperation framework extends beyond purely economic instruments and increasingly intersects with issues of information influence, digital sovereignty, and geopolitical positioning. In this context, the Digital Silk Road functions not only as a technological and financial platform, but also as a mechanism of soft power projection and international norm-setting.

The expansion of Chinese state media under the Digital Silk Road initiative serves not only economic but also geopolitical objectives. Funding for the global expansion of news agencies and television channels is aimed at shaping a favorable understanding of Chinese policies and China's role in the world [20]. Collectively, these strategies form a comprehensive roadmap toward realizing the «Chinese dream», encompassing ambitious goals in digitalization and technological leadership.

The Digital Silk Road initiative provides China and Turkey with a unique opportunity to deepen technological cooperation and achieve mutual economic growth. The synergy of Chinese technological innovation with Turkey's strategic geographic location and expanding domestic market creates favorable conditions for joint projects in 5G infrastructure development, artificial intelligence implementation, digitalization of public administration and the financial sector, and the expansion of e-commerce.

Conclusion

The Digital Silk Road initiative represents a large-scale and multifaceted project with the potential to transform global digital infrastructure and economies. The Digital Silk Road offers substantial opportunities to enhance digital connectivity, stimulate economic growth, and expand access to advanced technologies across participating countries. China, as the primary driver of the initiative, provides the strategic vision and resources, while Turkey, positioned as a key node along the route, is expected to play a significant role in shaping its socio-economic outcomes. Turkey's strategic geographic location, combined with its well-developed network of bridges, maritime routes, and railways, reinforces its importance as a vital logistics and connectivity hub.

Despite these promising prospects, China encounters notable challenges in advancing the Digital Silk Road. A persistent dependence on imports for certain critical technologies, especially in the semiconductor sector, remains a key vulnerability. Geopolitical tensions with the United States and other Western powers introduce considerable uncertainty and risks for Chinese technology companies, particularly concerning data security and intellectual property protection. Although stringent regulatory measures aim to safeguard national interests, they may simultaneously limit market freedom and hinder innovation.

Through the promotion of the Belt and Road Initiative and its digital component the Digital Silk Road China demonstrates its ambition to shape a global community with a well-developed digital economy. The initiative actively supports the digital transformation of participating countries, offering broad, mutually beneficial partnerships based on shared access to infrastructure, free trade, and capital mobility.

Despite differences, China and Turkey stand to gain from technological cooperation. China could provide Turkey with access to advanced technologies and investments, while Turkey offers China entry to regional markets, creating opportunities for synergistic growth and long-term collaboration.

Contribution of the authors:

Berkinbay A.G. – identified the research objectives and tasks and conducted a practical analysis. Studied scientific and historical-cultural literature, collected and systematized materials. Analyzed the obtained data and summarized the results;

Birimkulova G.U. – formulated the general concept of the research and contributed to clarifying its scientific direction. Contributed to defining the methodological framework and systematizing the materials, and developed conclusions and recommendations;

Nazarova K.B. – analyzed the research materials and contributed to improving the content structure of the work. Clarified the scientific conclusions and summarized the results.

References

1. Huadong, G. (2018) Steps to the digital Silk Road. *Nature*, 554, 7690. pp. 25-27.
2. Fung, K.C. (2018) Digital silk road, Silicon Valley and connectivity. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 16, 3, pp. 313-336.
3. B.Uyar, M., Tekin, M. (2022) *Altintepe, Silk Road and beyond congress series. Belt and Road: opportunities and challenges full text book*, pp. 44-54.
4. Xi Jinping's Speech on the First Phase Meeting of the 10th Summit of G20. Available via the link: http://www.xinhuanet.com//world/2015-11/16/c_1117147101.htm (Accessed: 26.08.2025).
5. Rebecca, A. (2020) *The Digital Silk Road is a development issue*, Mercator Institute of Chinese Studies. Mercator Institute for China Studies, 28.
6. Tsilikas, H. (2017) Huawei v. ZTE in context–EU competition policy and collaborative standardization in wireless telecommunications. *IIC-International Review of Intellectual Property and Competition Law*, 48, 2, pp. 151-178.
7. Deligöz, H. (2024) US Technological Sanctions: The Huawei Case. *Global Trade and Customs Journal*, 19, 5.

8. Habibi, N. (2022) The Belt and Road Initiative in the Eastern Mediterranean: China's Relations with Egypt, Turkey, and Israel. *Middle East Briefs*, p. 33970.
9. Thussu, D. (2018) BRI: Bridging or breaking BRICS. *Global Media and China*, 3, 2, pp. 117-122.
10. Струкова, П.Э. (2020) Искусственный интеллект в Китае: современное состояние отрасли и тенденции развития. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение и африканистика*, 12, 4, стр. 588-606.
11. Acar, V. (2022) An assessment of localization policies in Turkey: the case of mobile telecommunication sector. *Middle East Technical University*.
12. Winter, T. (2022) Geocultural power and the digital Silk Roads. *Environment and Planning D: Society and Space*, 40, 5, pp. 923-931.
13. Farrell, R. (2015) An Analysis of the Cryptocurrency Industry. *Wharton Research Scholars*, p. 130.
14. Smith, S.N. (2021) China's «Major country diplomacy»: Legitimation and foreign policy change. *Foreign Policy Analysis*, 17(2).
15. Kaska, K., Beckvard, H., Minárik, T. (2019) Huawei, 5G and China as a security threat. *NATO Cooperative Cyber Defence Center for Excellence (CCDCOE)*, 28, p. 1-26.
16. Riley, J. (2021) The current status of cryptocurrency regulation in China and its effect around the world. *China and WTO Review*, 7, 1, pp. 135-152.
17. Лузянин, С.Г., Афонасьева, А.В. (2017) Один пояс, один путь-политические и экономические измерения. *Вестник Томского государственного университета. Экономика*, 40, стр. 5-14.
18. Winter, T. (2022) Geocultural power and the digital Silk Roads. *Environment and Planning D: Society and Space*, 40, 5, pp. 933-940.
19. International Centre (2024) for Defence and Security. *China's Digital Silk Road: Outlines and Implications for Europe*. Tallinn: ICDS.
20. Huang, K. (2021) Characteristics and problems of smart city development in China. *Smart Cities*, 4, 4, pp. 1403-1419.
21. Ижу, Л. (2020) Цифровой Шелковый путь как инновационная основа глобального проекта Один пояс, один путь. *Инновации и инвестиции*, 12, стр. 278-282.
22. Lozić, J. (2022) The Impact of Covid-19 on the Alibaba Platform. *European Network of Transnational Studies*, pp. 1-20.

Ә.Ғ. Беркінбай¹, Г.У. Биримкулова², К.Б. Назарова³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: aliya.berkinbay03@mail.ru, birimkulova_gu@enu.kz, kulajsanaharova@gmail.com)

Қытай мен Түркия арасындағы технологиялық ынтымақтастықты дамытудағы «Цифрлық Жібек жолының» маңызы

Аңдатпа. Мақала Қытай мен Түркия арасындағы технологиялық сектордағы инвестициялар мен сауданы арттыру үшін «Цифрлық Жібек жолы» бастамасы ұсынатын мүмкіндіктерді қарастырады. Екі елдің стратегиялық геосаяси орналасуы, технологиялық артықшылықтары мен әлсіз тұстары талданып, бірлескен жобалар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін ықтимал синергиялар қарастырылады. Зерттеу инфрақұрылымды дамыту, цифрлық қаржы, электрондық коммерция және жасанды интеллект секілді ынтымақтастық әлеуеті жоғары нақты салаларды қамтиды. Сонымен қатар реттеушілік кедергілер, киберқауіпсіздік мәселелері және ықтимал геосаяси күрделіліктер сияқты ынтымақтастық барысында туындайтын сын-қатерлерге талдау жасалады.

Ынтымақтастықтың негізгі бағыттары, мүмкіндіктері мен сын-қатерлері, сондай-ақ екіжақты қатынастардың дамуына ықпал ететін геосаяси контекст қарастырылады. Цифрлық әріптестікті тереңдетуге байланысты екі ел үшін артықшылықтар мен тәуекелдер талданады.

Мақалада «Цифрлық Жібек жолы» тұжырымдамасы Бір белдеу, бір жол (BRI) бастамасының маңызды құрамдас бөлігі ретінде сипатталып, оның Қытай мен Түркия арасындағы цифрлық өзара іс-қимыл үшін

маңызы талданады. Келесі буын байланыс желілері, электрондық коммерция, жасанды интеллект, үлкен деректер және соған байланысты технологияларды қамтитын цифрлық инфрақұрылымға ерекше назар аударылады. Зерттеу Қытайдың шетелде цифрлық күн тәртібін ілгерілетудегі стратегиялық бағыттарын, сондай-ақ Еуропа мен Азияны байланыстыратын өңірлік технологиялық хаб ретіндегі Түркияның маңызды рөлін қарастырады. Цифрлық платформаларға инвестициялар, технология трансфері және бірлескен инновациялық жобалар секілді екіжақты өзара іс-қимылдың негізгі мүмкіндіктері зерделенеді. Сонымен қатар, ынтымақтастықтың тәуекелдері мен шектеулері талданып, киберқауіпсіздік, цифрлық егемендік және геосаяси бәсекелестік мәселелері айқындалады. Зерттеу қорытындысы бойынша, ұлттық мүдделерді қорғау мен тиімді реттеу тетіктерін сақтау жағдайында «Цифрлық Жібек жолы» Қытай–Түркия цифрлық ынтымақтастығының маңызды қозғаушы күшіне айналуға.

Түйін сөздер: Цифрлық Жібек Жолы, цифрлық технологиялар, халықаралық ынтымақтастық, жаһандық инновация, цифрлық инфрақұрылым, цифрлық әріптестік, инвестиция, сауда, технология, 5G, жасанды интеллект, электрондық коммерция, геосаясат.

Ә.Ф. Беркінбай¹, Г.У. Биримкулова², К.Б. Назарова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: aliya.berkinbay03@mail.ru, birimkulova_gu@enu.kz, kulajsanaharova@gmail.com)

Роль «Цифрового Шелкового пути» в технологическом сотрудничестве между Китаем и Турцией

Аннотация: В данной статье рассматриваются возможности, предоставляемые инициативой «Цифровой Шелковый Путь», для увеличения инвестиций и торговли в технологическом секторе между Китаем и Турцией.

В работе анализируются стратегические геополитические позиции Китая и Турции, их технологические сильные и слабые стороны, а также возможные синергии в рамках совместных проектов. Особое внимание уделяется секторам с наибольшим потенциалом сотрудничества: развитию цифровой инфраструктуры, цифровым финансам, электронной коммерции и искусственному интеллекту. Особое внимание уделяется вызовам, присущим данному партнерству: регуляторным барьерам, вопросам кибербезопасности, защите цифрового суверенитета и возможным геополитическим рискам. В заключение оценивается потенциал Цифрового Шелкового пути как катализатора значительного экономического роста и технологического прогресса обеих стран, а также определяются ключевые стратегии по минимизации рисков и максимальному использованию преимуществ данного сотрудничества.

Исследование рассматривает основные направления двустороннего сотрудничества, существующие возможности и вызовы в контексте геополитической обстановки, влияющей на развитие китайско-турецких отношений. Анализируются преимущества и риски для Китая и Турции, связанные с углублением цифрового партнерства.

Статья также исследует концепцию Цифрового Шелкового пути в качестве важнейшего технологического компонента инициативы «Один пояс, один путь». Анализируется ее значение для укрепления цифрового взаимодействия между Китаем и Турцией. Особый акцент сделан на развитии цифровой инфраструктуры, в том числе сетей связи следующего поколения, электронной коммерции, искусственного интеллекта, больших данных и связанных с ними технологий. А также освещает стратегические направления Китая по продвижению своей цифровой повестки за рубежом, а также подчеркивает важную роль Турции как технологического моста между Европой и Азией. Анализируются основные возможности двустороннего взаимодействия, такие как инвестиции в цифровые платформы, трансфер технологий и совместные инновационные проекты. Одновременно рассматриваются риски и ограничения сотрудничества, включая вопросы кибербезопасности, цифрового суверенитета и геополитической конкуренции. Делается вывод о том, что при сохранении реалистичного подхода к регулированию и защите национальных интересов

Цифровой Шелковый Путь становится важным драйвером цифрового сотрудничества между Китаем и Турцией.

Ключевые слова: Цифровой Шелковый Путь, цифровые технологии, международное сотрудничество, глобальная инновация, цифровая инфраструктура, цифровое партнерство, инвестиции, торговля, технологии, 5G, искусственный интеллект, электронная коммерция, геополитика.

References

- Huadong, G. (2018) Steps to the digital Silk Road. *Nature*, 554, 7690. pp. 25-27.
1. Fung, K.C. (2018) Digital silk road, Silicon Valley and connectivity. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 16, 3, pp. 313-336.
 2. B.Uyar, M., Tekin, M. (2022) Altintepe, Silk Road and beyond congress series. *Belt and Road: opportunities and challenges full text book*, pp. 44-54.
 3. Xi Jinping's Speech on the First Phase Meeting of the 10th Summit of G20. Available via the link: http://www.xinhuanet.com//world/2015-11/16/c_1117147101.htm (Accessed: 26.08.2025).
 4. Rebecca, A. (2020) The Digital Silk Road is a development issue, *Mercator Institute of Chinese Studies. Mercator Institute for China Studies*, 28.
 5. Tsilikas, H. (2017) Huawei v. ZTE in context—EU competition policy and collaborative standardization in wireless telecommunications. *IIC-International Review of Intellectual Property and Competition Law*, 48, 2, pp. 151-178.
 6. Deligöz, H. (2024) US Technological Sanctions: The Huawei Case. *Global Trade and Customs Journal*, 19, 5.
 7. Habibi, N. (2022) The Belt and Road Initiative in the Eastern Mediterranean: China's Relations with Egypt, Turkey, and Israel. *Middle East Briefs*, p. 33970.
 8. Thussu, D. (2018) BRI: Bridging or breaking BRICS. *Global Media and China*, 3, 2, pp. 117-122.
 9. Strukova, P.Je. (2020) *Iskusstvennyj intellekt v Kitae: sovremennoe sostojanie otrasli i tendencii razvitija. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Vostokovedenie i afrikanistika*, 12, 4, str. 588-606. [in Russian]
 10. Acar, V. (2022) An assessment of localization policies in Turkey: the case of mobile telecommunication sector. *Middle East Technical University*.
 11. Winter, T. (2022) Geocultural power and the digital Silk Roads. *Environment and Planning D: Society and Space*, 40, 5, pp. 923-931.
 12. Farrell, R. (2015) An Analysis of the Cryptocurrency Industry. *Wharton Research Scholars*, p. 130.
 13. Smith, S.N. (2021) China's «Major country diplomacy»: Legitimation and foreign policy change. *Foreign Policy Analysis*, 17(2).
 14. Kaska, K., Beckvard, H., Minárik, T. (2019) Huawei, 5G and China as a security threat. *NATO Cooperative Cyber Defence Center for Excellence (CCDCOE)*, 28, p. 1-26.
 15. Riley, J. (2021) The current status of cryptocurrency regulation in China and its effect around the world. *China and WTO Review*, 7, 1, pp. 135-152.
 16. Luzjanin, S.G., Afonas'eva, A.V. (2017) Odin pojas, odin put' -politicheskie i jekonomicheskie izmerenija. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Jekonomika*, 40, str. 5-14. [in Russian]
 17. Winter, T. (2022) Geocultural power and the digital Silk Roads. *Environment and Planning D: Society and Space*, 40, 5, pp. 933-940.
 18. International Centre (2024) for Defence and Security. *China's Digital Silk Road: Outlines and Implications for Europe*. Tallinn: ICDS.
 19. Huang, K. (2021) Characteristics and problems of smart city development in China. *Smart Cities*, 4, 4, pp. 1403-1419.
 20. Izhu, L. (2020) Cifrovoy Shelkovyj put' kak innovacionnaja osnova global'nogo proekta Odin pojas, odin put'. *Innovacii i investicii*, 12, str. 278-282. [in Russian]
 21. Lozić, J. (2022) The Impact of Covid-19 on the Alibaba Platform. *European Network of Transnational Studies*, pp. 1-20.

Information about the author:

Berkinbay A.G. – master’s student, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Birimkulova G.U. – PhD, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nazarova K.B. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Беркінбай Ә.Ғ. – магистрант, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Биримкулова Г.У. – PhD, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Назарова К.Б. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

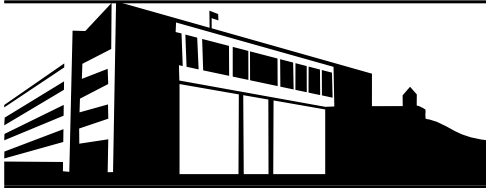
Беркінбай Ә.Ғ. – магистрант, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Биримкулова Г.У. – PhD, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Назарова К.Б. – PhD, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

THE ARMENIAN FACTOR IN THE CONTEXT OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES: CENTRAL ASIAN POSITIONS AND REGIONAL INTEGRATION

K.A. Afandiyeva

*Academician Ziya Bunyadov Institute of Oriental Studies of the Azerbaijan National Academy
of Sciences, Baku, Azerbaijan*

E-mail: kamalaxudaverdi99@gmail.com

Abstract. This study examines the Armenian factor within the system of the Organization of Turkic States (OTS) by analyzing its impact on the foreign policy positions of Central Asian countries and on the broader dynamics of regional integration. The article focuses on Azerbaijan's role in political, economic and transport-communication connectivity between the South Caucasus and Central Asia, while also taking into account the cautious diplomatic approaches of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan. The study argues that the Armenia-Azerbaijan conflict and the post-conflict regional environment should not be interpreted only as a bilateral security issue, but also as a factor that reveals the degree of political solidarity, institutional coordination and strategic maturity within the OTS. Special attention is given to the influence of external actors, the internal ethno-demographic context of Central Asian states, the comparative experience of other protracted conflicts, and the economic role of Kazakhstan and Uzbekistan in the development of Turkic integration. In this context, the OTS is understood not as a confrontational bloc directed against Armenia, but as a platform for political dialogue, transport connectivity, economic cooperation and sustainable regional security (Organization of Turkic States, 2021; Yaldız, 2023).

Keywords: Organization of Turkic States, Azerbaijan, Armenia, Central Asia, regional integration, multi-vector policy, South Caucasus, Turkic world.

Introduction

The state's foreign policy course, anchored in national interests, is fundamentally based on the principle of protecting sovereignty and independence. Azerbaijan is forming an effective cooperation model by pursuing a balanced policy in a multipolar world. In this context, the activities of official Baku in the Organization of Turkic States (OTS) are of particular importance (Organization of Turkic States, 2021). The assessment of the OTS not only as a political-diplomatic platform, but also as a strategic union based on a common culture, language, history and civilization has made integration into the Turkic world one of the priority directions in the foreign policy of our country.

Multilateral cooperation mechanisms within the organization - economic integration initiatives, transport-transit projects, energy security, the formation of joint media and information strategies - are making a real contribution to political and economic stability in the region.

This increases the likelihood that the organization will move away from the classic cooperation platform and become a regional powerhouse focused on strategic directions such as security and economic integration. Official Baku's deepening cooperation with the organization's members based on common interests shows that it has a long-term strategic vision.

Research methods.

The main problem of this study is to evaluate how the Armenia-Azerbaijan conflict and its post-conflict dynamics influence the multi-vector foreign policies of Central Asian states within the OTS, and how this influence is shaped by external actors, domestic ethno-demographic considerations, transport connectivity and the economic institutionalization of Turkic integration.

The primary objective is to define Azerbaijan's role in transport and economic integration, to analyze the diplomatic balance maintained by Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan regarding the Armenian factor, and to demonstrate that the OTS develops through the collective contribution of its member states rather than through the initiatives of one actor alone.

The methodological basis of this study is based on qualitative political science analysis, a comparative approach, and content analysis of sources related to the activities of the Organization of Turkic States, Azerbaijan's foreign policy, the positions of Central Asian countries, and the Armenian factor in regional integration processes. Since the research topic is primarily geopolitical, institutional, and diplomatic in nature, the paper does not aim to conduct quantitative analysis or statistical modeling. The primary focus is on identifying political trends, foreign policy positions, and the logic of state behavior in the context of Turkic integration.

The study employs a systems approach, allowing it to consider the Organization of Turkic States not only as a cultural and humanitarian platform but also as an emerging mechanism for political, economic, and transport and communications interaction between the Turkic states. This approach allows us to analyze the role of Azerbaijan as a link between the South Caucasus and Central Asia, as well as to determine how the Armenian factor influences the nature and dynamics of integration processes within the OTS. A comparative method was used to analyze the positions of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan regarding the Armenia-Azerbaijan conflict, the post-conflict situation in the South Caucasus, and prospects for regional cooperation. This method demonstrates that, despite a shared Turkic identity and a high level of political and cultural affinity with Azerbaijan, the Central Asian states do not demonstrate entirely identical foreign policy approaches. Their approaches differ in the degree of diplomatic activity, the level of support for Azerbaijan, their cautious approach to relations with Armenia, and their desire to maintain a balance between various external centers of power (Atamuratova, 2021).

The study also utilizes content analysis of official statements, analytical materials, academic publications, and documents reflecting the development of Turkic integration and regional policy. Particular attention is given to documents and materials related to the Organization of Turkic States, Azerbaijan's foreign policy statements, as well as the positions of Central Asian countries on security, territorial integrity, regional cooperation, and transport connectivity. This allows us to identify how attitudes towards the Armenian factor are formed at the level of political discourse and how it fits into the broader context of regional integration.

In order to strengthen the analytical balance of the study, the source base is expanded beyond Azerbaijani and Turkish academic literature and includes selected Western, Russian, Central Asian and institutional sources. Publications of Chatham House, Carnegie Endowment, International Crisis Group, SWP, ECFR, RAND Corporation, RIAC and IMEMO are relevant for understanding how major external actors interpret the Armenia-Azerbaijan settlement, South Caucasus connectivity and the rise of Turkic institutional cooperation. The comparative dimension is also used not to equate different conflicts mechanically, but to identify recurring patterns through which unresolved or post-conflict territories influence regional organizations, diplomatic alignments and transport-economic integration.

Results and discussions.

The role of Azerbaijan in the Organization of the Turkic States.

Azerbaijan acts not only as a member state in the Turkic States Organization, but also as one of the coordinating actors of the Turkic world in terms of politics, economy and communication. Azerbaijan's location in the South Caucasus and its natural transition position between Central Asia and Turkey increase its importance within the OTS. In this regard, Azerbaijan plays an important role in the formation of the organization, not only as a platform for cultural and historical solidarity, but also as a real geopolitical and economic cooperation mechanism. Azerbaijan's activity within the OTS serves to expand political dialogue among the Turkic states, deepen economic relations and strengthen transport and communication opportunities. Especially after the Second Karabakh War, the strengthening of Azerbaijan's regional position has further increased its political weight within the OTS. In this context, Azerbaijan considers it important to base integration among the Turkic states on practical results and seeks to ensure that cooperation within the organization does not remain only at the level of symbolic unity. The development of the OTS as a regional organization shows that relations with the Turkic world have become a priority direction in Azerbaijan's foreign policy. This approach is important both in terms of Azerbaijan's national interests and in terms of strengthening the collective geopolitical position of the Turkic states.

Azerbaijan's role in the OTS is also reflected in its relations with the Central Asian states. Azerbaijan is trying to bring the relations with these countries, based on common historical, cultural and ethnic ties, to the level of modern political and economic cooperation. While the idea of integration between the Turkic states was based on cultural affinity and common identity for a long time, at the modern stage, this process has begun to cover the areas of transport, energy, trade, investment and security. In this regard, Azerbaijan's activities within the OTS serve not only to strengthen the organization's institutional framework, but also to make the Turkic world a more visible actor in the international system. The document "Turkic World Vision — 2040" envisages the development of long-term cooperation between the Turkic states in political, economic, transport and humanitarian directions, which allows Azerbaijan to place its role in the organization in a broader strategic context.

At the same time, Azerbaijan's prominent role within the OTS should be interpreted within a collective rather than unilateral model of Turkic integration. The OTS is not merely a platform for the projection of Azerbaijani initiatives; it is a multilateral institution shaped by the converging interests of Azerbaijan, Türkiye, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and other participating actors. Azerbaijan performs a crucial bridging function between the South Caucasus, the Caspian basin and Anatolia, but the strategic content of the organization is also formed through Central Asian economic potential, demographic resources, transport geography and institutional participation. Such an approach makes it possible to avoid a one-dimensional interpretation of the OTS and to present Turkic integration as a shared regional project.

Central Asian countries' cautious approach to the Armenian issue. The Central Asian countries' approach to the Armenian issue is based more on cautious diplomatic balance than on open confrontational rhetoric. Although these countries have historical, cultural, and Turkic-related ties with Azerbaijan, they are reluctant to take a completely sharp line of blockade in their relations with Armenia. One of the main reasons for this is that the Central Asian states pursue a multi-vector foreign policy and want to maintain balance in their relations with various power centers such as Russia, China, Iran, and the West. The Armenia-Azerbaijan conflict is an important example for the Central Asian countries not only as a problem in the South Caucasus, but also in terms of how border, territorial integrity, and regional security issues are managed in the post-Soviet space. For this reason, on the one hand, these states are close to positions supporting the principle of Azerbaijan's territorial integrity, and on the other hand, they try to avoid direct diplomatic confrontation with Armenia. Kuliyeva's (2025) research underscores that the occupation of Azerbaijani lands historically constrained Armenia's relations with the Turkic states of Central Asia and the impact of the Karabakh occupation on these relations.

Central Asia's cautiousness on this issue is also related to the region's own internal experience. After independence, the Central Asian states have faced complex issues such as border problems, water resource sharing, ethnic tensions, and regional leadership competition. Therefore, they are trying to draw certain lessons for their regions from the long-standing conflict in the South Caucasus. Current geopolitical realities also show that the tensions in the South Caucasus are being closely monitored by the Central Asian countries and this experience is considered

important in terms of strengthening regional cooperation. Within this framework, the Armenian factor is explained here not only as an Azerbaijani-Armenian relationship, but also in the context of the security vision and regional integration policy of the Central Asian states.

The cautiousness of Central Asian states is also connected with their internal ethno-demographic structures and the political importance of interethnic stability. Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan are multiethnic societies where Azerbaijani and Armenian communities, although not among the largest ethnic groups, participate in social, cultural and humanitarian networks. For this reason, the governments of these states seek to prevent external conflicts from being transferred into the domestic political space. Their restrained rhetoric on the Armenian issue is therefore not only a product of multi-vector diplomacy, but also an instrument of domestic stability, social cohesion and careful management of diaspora-related sensitivities.

Balanced policy of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan. The attitude of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan to the Armenian issue should not be assessed as a completely rigid and unified position along the same line, but as a balanced policy based on different diplomatic priorities. Kazakhstan acts more from a position of mediation, dialogue and regional stability. Its provision of a platform for negotiations between Azerbaijan and Armenia demonstrates Kazakhstan's desire to contribute to the peace process rather than an open anti-Armenian position.

Uzbekistan, on the other hand, demonstrates clearer solidarity in its relations with Azerbaijan and has generally expressed support for Azerbaijan's position regarding territorial integrity. However, Uzbekistan does not make direct confrontation with Armenia the main direction of its foreign policy. Kyrgyzstan's position is more shaped around the principle of calling for a political solution and preserving regional stability. Turkmenistan, on the other hand, acts as the Central Asian country that most avoids open blocs due to its policy of permanent neutrality. These differences show that, although the Central Asian states demonstrate solidarity with Azerbaijan, they do not want to raise the Armenian issue to a level that would disrupt their multi-vector foreign policy balance (Kushkumbayev, Mussabekova, 2022).

The balanced policy of these countries also determines the nature of integration within the OTS. Although the OTS unites the Turkic states on a common historical and cultural platform, the foreign policy priorities of its members are not entirely identical. For the Central Asian states, the OTS is an important cooperation mechanism, but this organization is not the only foreign policy line that replaces their relations with Russia, China, Iran, the European Union and other actors. Therefore, the Armenian factor simultaneously reveals the solidarity of the Central Asian countries with the Turkic world and their cautious behavior within the framework of multi-vector diplomacy. In this regard, the Armenian issue acts as an important test measuring the degree of political unity within the OTS.

Avoidance of direct confrontation with Armenia by Central Asian countries. The avoidance of direct confrontation with Armenia by Central Asian countries should be explained not as a weakness on their part, but by the logic of regional security and multi-vector diplomacy. For these states, the Armenia-Azerbaijan issue is a sensitive issue in terms of both solidarity with the Turkic world and maintaining stability in the post-Soviet space. Although they demonstrate positions close to the principle of territorial integrity and sovereignty of Azerbaijan, they are reluctant to be seen as participants in a political bloc that openly targets Armenia. This approach is especially due to the reality that the Russian factor is still strong in the region, and Armenia has long been in Russia's security orbit. The Central Asian states prefer diplomatic caution to a tough ideological position on the Armenia issue. This indicates both their participation within the OTS and their attempt to balance their relations with extra-regional powers.

In explaining this approach, it can be noted that the experience of the conflict in the South Caucasus is also important for the Central Asian countries in terms of preventing similar tensions in their regions. The strategic realities of the post-conflict era emphasize that the experience of the South Caucasus is a lesson for Central Asia, and that freezing regional problems can lead to more serious consequences in the future. This analytical dimension aligns with the core thesis of this study, because the Armenian factor is conceptualized here not merely as a localized security dilemma for Azerbaijan, but as a critical variable influencing Central Asian perceptions of broader regional stability. Therefore, the avoidance of direct confrontation with Armenia by the Central Asian countries can be seen not as a rejection of solidarity with Azerbaijan, but as a form of cautious diplomatic behavior that takes into account broader regional risks (Atamuratova, 2021).

The main feature of the position of the Central Asian countries is the existence of solidarity with Azerbaijan, but this does not turn into an open anti-Armenian bloc. Such behavior allows the OTS to be built not only on the rhetoric of security and conflict, but also on economic cooperation, transport links, investment, humanitarian relations and regional stability. From this point of view, solidarity with Azerbaijan is an important political principle within the OTS, but this solidarity does not manifest itself in the form of a bloc policy that completely limits the foreign policy flexibility of the Central Asian countries.

Political, economic and transport integration within the OTS. Political, economic and transport integration within the OTS is one of the main directions of the organization's future development. Cooperation between the Turkic states is no longer limited only to common language, history and cultural factors; This cooperation acquires a more practical content with the expansion of economic relations, increasing trade turnover, creating investment mechanisms and developing transport corridors. Azerbaijan's special role in this process is due to its location in the South Caucasus and its function as a connecting link between Central Asia and Turkey. The Middle Corridor, port infrastructure, railway connections and multimodal transportation strengthen the real foundations of economic integration within the OTS. In this regard, Azerbaijan acts not only as a political bridge between the Turkic states, but also as an important link in logistics and energy relations.

The OTS's document "Turkic World Vision – 2040" presents directions such as political coordination, economic cooperation, transport relations, simplification of customs procedures, energy security and humanitarian integration as long-term development lines. This document indicates the OTS's intention to become a more systematic and institutional organization in the future. In this context, the Armenian factor as an obstacle to integration can be explained not only in terms of political conflict, but also in terms of the security of regional communication and economic ties. However, it would be wrong to focus too much attention on the issue of Zangezur or a specific corridor; it is necessary to show more broadly how the Armenian factor affects the political, economic and transport integration of the OTS (Gök, 2022).

The economic dimension of the OTS should therefore be analyzed through the contribution of all key member states. Kazakhstan is one of the central actors in the development of the Trans-Caspian International Transport Route, since the route links China and Southeast Asia with Kazakhstan, the Caspian Sea, Azerbaijan, Georgia and European markets. Kazakhstan's Caspian ports, railway infrastructure and interest in diversifying export routes make it an indispensable participant in the practical realization of the Middle Corridor. Uzbekistan, in turn, has become one of the important drivers of economic institutionalization within the OTS by supporting industrial cooperation, investment coordination, digital economy initiatives and the simplification of trade procedures. The Turkic Investment Fund also reflects this collective logic, because it is designed as a joint financial institution aimed at mobilizing the economic potential of the Turkic states and supporting common investment projects (Turkic Investment Fund, 2024; Trans-Caspian International Transport Route, 2024).

The Armenian factor as an obstacle or test for Turkic integration. The Armenian factor is both an obstacle and a test for Turkish integration. It acts as an obstacle because the Armenian-Azerbaijani conflict has limited the possibilities of regional cooperation in the South Caucasus for many years, preventing the full opening of transport and communication lines and the realization of the integration potential of the region. During the occupation of Azerbaijani lands, this conflict was one of the main problems affecting the geographical and political coherence of the Turkic world. It acts as a test because this issue reveals the level of solidarity of the OTS members with Azerbaijan, their attitude to regional security issues, and the possibilities of political coordination within the organization. The position of the Central Asian states is particularly important here, since they are both part of the Turkic world and conduct cautious multi-vector diplomacy on the issue of Armenia (Baghirov, 2022).

From this point of view, the Armenian factor can be considered one of the important indicators of whether the OTS has become a real political organization. If the OTS had remained only as a platform for cultural unity, the Armenia-Azerbaijan issue would have occupied a limited place on the organization's agenda. However, in recent years, the organization's activation in the political, economic, and transport spheres has brought this issue into the context of broader regional integration. The Armenian factor, on the one hand, strengthens the need for solidarity for the Turkic states, and on the other hand, shows that the foreign policy interests of the member states differ. Therefore, it would be more correct to present Armenia in this regard not only as an opponent, but also as a factor that reveals the relationship between unity, caution, and geopolitical balance within the OTS. Kuliyeva's research

directly corresponds to this section, since it studies Armenia's relations with the Central Asian Turkic states and the impact of the Karabakh factor on these relations.

A comparative perspective makes this argument more convincing. The experience of Cyprus shows that an unresolved territorial conflict can affect relations between a regional power and a wider integration project for decades. The cases of Kosovo, Transnistria, Bosnia and Herzegovina and Northern Ireland also demonstrate that protracted territorial and ethno-political disputes may become long-term constraints on regional cooperation, institutional trust and cross-border connectivity. These examples do not reproduce the Armenia-Azerbaijan conflict in identical form, but they reveal a broader pattern: post-conflict territories and unresolved status questions often become tests for regional organizations, because they oblige member states to balance solidarity, legal principles, security risks and pragmatic cooperation. In this sense, the Armenian factor performs a similar analytical function for the OTS.

The influence of the Russian, Iranian and Western factors on the positions of Central Asia. When explaining the cautious approach of the Central Asian countries to the Armenian issue, it is impossible to come to a complete conclusion without taking into account the Russian, Iranian and Western factors. Russia has long been one of the main centers of security and political influence in both the South Caucasus and Central Asia. The fact that Armenia has been in Russia's security orbit for many years, as well as the existence of political, economic, security and migration relations between the Central Asian countries and Russia, causes these countries to act cautiously on the Armenian issue. They can demonstrate solidarity with Azerbaijan, but they are reluctant to take a hard political line without considering Russia's influence in the region. From this point of view, the Armenian factor is not only an issue related to Azerbaijani-Armenian relations, but also a geopolitical issue related to the influence of great powers in the post-Soviet space.

The Iranian factor is also of particular importance in this regard. Iran is trying to protect its interests in regional processes related to both the South Caucasus and Central Asia. The Azerbaijan-Turkey rapprochement and the integration of Turkic states within the framework of the OTS can be assessed as one of the processes cautiously followed by Iran. The Western factor is related to Armenia's diplomatic maneuvers in recent years towards Europe and the United States, the interest of Western institutions in the peace process in the South Caucasus, and energy and transport security issues. Since the Central Asian states are trying to maintain a balance between these power centers, they are pursuing a pragmatic and measured policy on the Armenian issue rather than taking a radical line. In this regard, their position reflects both solidarity with Azerbaijan within the Turkic world and cautious behavior in relations with major powers. The existing literature also discusses the role of Russia, Iran and other foreign actors in the context of the Armenia-Azerbaijan conflict and Central Asian security separately.

The Chinese factor should also be included in this analytical framework. China does not usually frame the South Caucasus through the logic of identity-based alignment, but through the categories of connectivity, trade corridors and the stability of Eurasian supply chains. The Belt and Road Initiative and the growing importance of the Middle Corridor make the normalization of Armenia-Azerbaijan relations relevant not only for regional security, but also for wider geoeconomic planning. For Beijing, the opening of communications and the reduction of conflict risks in the South Caucasus may strengthen alternative east-west routes connecting Central Asia, the Caspian region and Europe. Therefore, the positions of Central Asian states within the OTS are shaped not only by Russia, Iran and the West, but also by the economic presence of China and its interest in predictable transport corridors (RAND Corporation, 2018; RAND Corporation, 2024).

The fact that the head of state characterized the Organization of Turkic States (OTS) as the primary international platform and family for Azerbaijan at the inauguration ceremony held on February 14, 2024, is evidence of a thoughtful and long-term strategy. This approach shows that Azerbaijan's cooperation with other international and regional organizations has a deeper meaning. Azerbaijan's bringing the OTS to the forefront acts as an expression of its regional leadership ambitions in both political and cultural-spiritual contexts. The special position of our republic in the OTS is explained by diplomatic activity and multi-layered historical and cultural heritage. Geographically located between the Caucasus and Central Asia, Azerbaijan has become an important carrier of common Turkic memory in historical processes as a bridge between these two regions (Özsoy, 2021). Especially after the collapse of the Soviet Union, the political configuration created the basis for the formation of parallel development trajectories between Azerbaijan and the Central Asian republics. During this period, both sides faced similar political, economic

and ideological challenges, which facilitated mutual understanding and coordination. The role played by Azerbaijan within the OTS is not limited to accelerating integration processes but further strengthens its status as a leading actor in the formation of a new geopolitical order. The Second Karabakh War radically changed the balance of power in the South Caucasus and the Eurasian geopolitical space. The outcome of the Second Karabakh War significantly contributed to strengthening Azerbaijan's national security architecture. The role and position of Azerbaijan in the Organization of Turkic States have reached a new stage. Official Baku, in addition to promoting the integration process within the organization, contributes to the institutional strengthening of the OTS and strengthening its normative foundations (Ağır, 2023).

The role played by President İlham Aliyev in the strategic rapprochement of the OTS member states is welcomed both within the organization and internationally. In this regard, the 11th Summit of the OTS Heads of State held in Bishkek in November 2024 was a significant event. The strategic theses voiced by the President, especially the calls for the formation of a common vision of the future of the Turkic states, deepening economic relations and increasing the international prestige of the organization, are assessed as another manifestation of the significant importance that Azerbaijan attaches to this platform. The allocation of financial assistance of 2 million US dollars to the Organization Secretariat and 100 thousand US dollars to the Council of Elders by our Head of State is a practical indicator of Azerbaijan's support for the OTS to become a single regional powerhouse in the future. The fact that the cooperation framework is based on a common language, history and culture, as well as on a specific strategic infrastructure, turns the OTS into a real economic power. In this sense,

Azerbaijan has been one of the key contributors to political and economic cooperation projects within the OTS. In particular, its important transit role in the East-West transport corridor further increases the country's strategic importance in the regional and global logistics system.

Conclusion. The geographical position of Azerbaijan creates new logistical and market access opportunities for the OTS member states. The role of Azerbaijan in the development of the Middle Corridor should be especially emphasized. Thanks to projects such as the Baku-Tbilisi-Kars railway and the Alat International Sea Trade Port, this corridor acts as a strategic alternative for the region. The consistent investment programs implemented by Azerbaijan to expand its transit potential - improving port infrastructure, promoting multimodal transportation, digitizing and simplifying customs procedures - generally lead to an increase in logistics efficiency in the Eurasian geography. The informal Summit of the Heads of State of the Turkic States Organization, held in the Hungarian capital, Budapest, on May 21, 2025, went down in history as a strategic turning point in terms of the political consolidation and institutional development of the Turkic world. This meeting should be evaluated as a platform where political and economic contours were drawn that determined the future development trajectory of the OTS.

The ideas voiced by Hungarian Prime Minister Viktor Orbán within the framework of the Summit symbolized a new strategic bridge being created between the European Union and the Turkic states. This is based on mutual interests and a model of deepened cooperation in the fields of energy, transport, security and trade. President İlham Aliyev's speech once again showed that Azerbaijan maintains its leadership position in this union not only based on historical and geographical realities, but also on institutional initiative and a sustainable strategic vision. Azerbaijan, which will host the official Summit of the OTS, is already becoming the coordination center of the organization. Official invitations of heads of state to Azerbaijan are considered a diplomatic gesture in terms of strengthening solidarity and strategic coordination.

Azerbaijan's investment in the Turkic states of more than 20 billion US dollars increases bilateral trade turnover; forms the infrastructure and financial foundations for the creation of a single economic space. At the same time, the launch of the Turkish Investment Fund, a new institutional initiative, will take the level of economic integration of the OTS to a new stage. The Fund will create conditions for strengthening economic synergy in the region as a common financial platform regulating capital flows between Turkic states and supporting joint investment projects. The Fund's activities can also become an important tool in terms of integration into global financial markets, risk sharing and financing sustainable development. The Budapest Declaration, consisting of 71 points, adopted at the end of the meeting, is a conceptual document that clearly defines the future integration directions of the Turkic world. With this declaration, the heads of state, while preserving the legal foundations of the TWT, identified as a priority the need to modernize and improve it in line with the challenges of the new era. The "Charter of the Turkic World", which is given a special place in the document, presents the concept of solidarity among Turkic

states based on a common language, history, customs and cultural codes not only as an ideological basis, but also as a strategic and institutional platform. By signing the document, the heads of state showed that they accept the “common Turkish identity” as a part of historical memory, a collective identity that has gained the status of an active actor in the modern system of international relations. This approach will allow for the intensification of mutual activities in the fields of education, information policy, humanitarian diplomacy and youth.

In the context of the Organization of Turkic States, the Armenian factor creates an important analytical framework for understanding the regional integration policy and multi-vector diplomacy of the Central Asian countries. Azerbaijan acts as one of the main actors connecting the South Caucasus with the Turkic world, yet the development of the OTS cannot be reduced to Azerbaijan’s initiatives alone. Kazakhstan’s role in the Middle Corridor, Uzbekistan’s contribution to economic institutionalization, Kyrgyzstan’s participation in political coordination and Turkmenistan’s cautious neutrality together show that Turkic integration is based on a complex balance of national interests and collective priorities. The Armenia-Azerbaijan conflict reveals both the limitations and the opportunities of this process. Although the Central Asian countries demonstrate historical, cultural and political solidarity with Azerbaijan, they avoid direct confrontation with Armenia in order to preserve regional stability, interethnic harmony and balanced relations with Russia, Iran, China, the West and Türkiye. Therefore, the Armenian factor within the OTS should be assessed not only as an element of conflict, but also as a geopolitical test that measures the level of unity, diplomatic flexibility, source-based policy analysis and institutional maturity of the Turkic states.

References

1. Ağır, O. (2023). Dağlık Karabağ sorunu bağlamında Türk dünyası jeopolitiği. İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 12(2), pp. 222-239. <https://doi.org/10.54282/inijoss.1357866>
2. Alizada, N. (2025). Bölgeselciliğin Yeni Dinamiği: Türk Devletleri Teşkilatı ve Azerbaycan. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 12(Türk Devletleri Teşkilatı), pp. 18-40. doi:10.16985/mtad.1604715.
3. Atamuratova, A. (2021). Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının Orta Asya güvenliği kapsamında incelenmesi. Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi, 2(2), ss. 48-67.
4. Baghirova, O. (2022). Organization of Turkic States’ Economic Potential and Cooperation Prospects among its Members. Perceptions, Spring-Summer, pp. 53-73.
5. Gök, A. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. Güvenlik Stratejileri Dergisi, ss. 109-145. doi:10.17752/guvenlikstrj.1093710.
6. Kuliyeva, S. (2025). Ermenistan’ın Merkezi Asya Türk Devletleri ile ilişkileri ve Karabağ’ın işgalinin ilişkilere tesiri (1991-2019). Tarih ve Tarihçi, 4(1), ss. 20-37. doi:10.5281/zenodo.15697083.
7. Kushkumbayev, S., Mussabekova, A. (2022). New Kazakhstan and the future of the organization of Turkic states: key areas of cooperation. Perceptions, Spring-Summer, pp. 73-90.
8. Organization of Turkic States. (2021). Turkic World Vision 2040. Organization of Turkic States.
9. Özsoy, B. (2021). Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asyanın türkdilli dövlətləri ilə münasibətləri. Bakü Devlet Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü.
10. Yıldız, F. (2023). The political vision of the Organization of Turkic States: An analysis of the Turkic World Vision 2040. Eurasian Research Journal, 5(2), pp. 61-79.
11. Azizi, H., & Isachenko, D. (2023). Turkey-Iran rivalry in the changing geopolitics of the South Caucasus. SWP Comment, No. 49. German Institute for International and Security Affairs. <https://doi.org/10.18449/2023C49>
12. Avdaliani, E. (2024). South Caucasus turns away from Russia toward Middle East. Carnegie Endowment for International Peace.
13. Broers, L. (2025). US intervention opens new page in Armenia-Azerbaijan peace talks but challenges remain. Chatham House.
14. European Council on Foreign Relations. (2025). Peace in the Caucasus: Ensuring Europe plays a role after Trump’s ceremony. ECFR.
15. International Crisis Group. (2024). Armenia struggles to cope with exodus from Nagorno-Karabakh. International Crisis Group.

-
16. International Crisis Group. (2025). Armenia and Azerbaijan: The hard road to a lasting peace. International Crisis Group.
 17. RAND Corporation. (2018). China Belt and Road Initiative: Measuring the impact of improving transportation connectivity on trade in the region. RAND Corporation.
 18. RAND Corporation. (2024). The Middle Corridor: A renaissance in global commerce. RAND Corporation.
 19. Russian International Affairs Council. (2022). Turkey's policy in Central Asia: Are ambitions well-founded? RIAC.
 20. Smolnik, F. (2023). Dis/connectivity in the South Caucasus. SWP Research Paper, No. 9. German Institute for International and Security Affairs.
 21. Trans-Caspian International Transport Route. (2024). Route of the Trans-Caspian International Transport Route. Available via the link: <https://middlecorridor.com/en/route> (Accessed: 26.04.2026).
 22. Turkic Investment Fund. (2024). About the Turkic Investment Fund. Available via the link: <https://www.turkicfund.org/> (Accessed: 26.04.2026).

К.А. Афандиева

*Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясының академик Зия Буниятов атындағы
Шығыстану институты, Баку, Әзербайжан
(E-mail: kamalaxudaverdi99@gmail.com)*

**Түркі мемлекеттері ұйымы тұрғысынан Армения факторы:
Орталық Азияның ұстанымдары және аймақтық интеграция**

Андатпа. Зерттеуде Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) жүйесіндегі Армения факторы оның Орталық Азия елдерінің ұстанымдарына және олардың аймақтық интеграциялық процестеріне тигізетін әсері тұрғысынан қарастырылады. Осы орайда Әзербайжанның Оңтүстік Кавказды Орталық Азиямен байланыстыратын үш өлшем: саяси, экономикалық және көлік-коммуникациялық бағыттар бойынша түркі интеграциясындағы рөлі негізделеді. Сонымен қатар Әзербайжан-Армения қақтығысы мен аймақтағы қақтығыстан кейінгі жағдайдың Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Түрікменстанның қауіпсіздік, ынтымақтастық және дипломатиялық тепе-теңдік тәсілдеріне әсері Қазақстанның да, бүкіл Орталық Азия елдерінің де сыртқы саяси принциптері мен ережелеріне сәйкес талданады. Мақалада Армения факторы мемлекетаралық өзара іс-қимылды шектейтін фактор емес, ТМҰ үшін сынақ (тест) ретінде әрекет ететіні талданады. Ол түркі елдерінің саяси ынтымақтастық деңгейін, өзара дипломатиялық үйлесімділік дәрежесін және аймақтық интеграцияның практикалық маңыздылығын анықтауға көмектеседі. Бұл тұрғыда ТМҰ Арменияға диалог пен экономикалық ынтымақтастықтың барлық тиісті механизмдеріне сай қарым-қатынастарды құруға, көлік пен инфрақұрылым арқылы байланысуға және аймақтағы тұрақты қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған платформа ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Түркі мемлекеттері ұйымы, Әзербайжан, Армения, Орталық Азия, аймақтық интеграция, көпвекторлы саясат, Оңтүстік Кавказ, түркі әлемі.

К.А. Афандиева

*Институт востоковедения имени академика Зии Буниятова Национальной академии наук
Азербайджана, Баку, Азербайджан
(E-mail: kamalaxudaverdi99@gmail.com)*

**Армянский фактор в контексте Организации тюркских государств:
позиции Центральной Азии и региональная интеграция**

Аннотация. В данном исследовании рассматривается армянский фактор в системе Организации тюркских государств (ОТГ) в контексте его влияния на позиции стран Центральной Азии и процессы их региональной интеграции. В частности, обосновывается роль Азербайджана в тюркской интеграции по

трех направлениям: политическому, экономическому и транспортно-коммуникационному, связывающим Южный Кавказ с Центральной Азией. Кроме того, анализируется влияние армяно-азербайджанского конфликта и постконфликтной ситуации в регионе на подходы Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана и Туркменистана к безопасности, сотрудничеству и дипломатическому балансу в координации с принципами и правилами внешней политики, применимыми как к Казахстану, так и ко всем странам Центральной Азии. В статье подчеркивается, что армянский фактор выступает не ограничивающим межгосударственное взаимодействие элементом, а своего рода индикатором (тестом) для ОТГ. Он помогает определить уровень политической солидарности тюркских стран, степень взаимной дипломатической координации и практическую значимость региональной интеграции. В данном контексте ОТГ рассматривается как платформа, призванная содействовать Армении в выстраивании отношений в соответствии со всеми надлежащими механизмами диалога и экономического сотрудничества, развитии транспортно-инфраструктурной взаимосвязанности и обеспечении устойчивой безопасности в регионе.

Ключевые слова: Организация тюркских государств, Азербайджан, Армения, Центральная Азия, региональная интеграция, многовекторная политика, Южный Кавказ, тюркский мир.

References

1. Ağır, O. (2023). Dağlık Karabağ sorunu bağlamında Türk dünyası jeopolitiği. İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 12(2), pp. 222-239. <https://doi.org/10.54282/inijoss.1357866> [in Turkish]
2. Alizada, N. (2025). Bölgeselciliğin Yeni Dinamiği: Türk Devletleri Teşkilatı ve Azerbaycan. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 12(Türk Devletleri Teşkilatı), pp. 18-40. doi:10.16985/mtad.1604715. [in Turkish]
3. Atamuratova, A. (2021). Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının Orta Asya güvenliği kapsamında incelenmesi. Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi, 2(2), ss. 48-67. [in Turkish]
4. Baghirov, O. (2022). Organization of Turkic States' Economic Potential and Cooperation Prospects among its Members. Perceptions, Spring-Summer, pp. 53-73.
5. Gök, A. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. Güvenlik Stratejileri Dergisi, ss. 109-145. doi:10.17752/guvenlikstrtj.1093710. [in Turkish]
6. Kuliyeva, S. (2025). Ermenistan'nın Merkezi Asya Türk Devletleri ile ilişkileri ve Karabağ'ın işgalinin ilişkilere tesiri (1991-2019). Tarih ve Tarihçi, 4(1), ss. 20-37. doi:10.5281/zenodo.15697083. [in Turkish]
7. Kushkumbayev, S., Mussabekova, A. (2022). New Kazakhstan and the future of the organization of Turkic states: key areas of cooperation. Perceptions, Spring-Summer, pp. 73-90.
8. Organization of Turkic States. (2021). Turkic World Vision 2040. Organization of Turkic States.
9. Özsoy, B. (2021). Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə münasibətləri. Bakü Devlet Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bakü. [in Turkish]
10. Yıldız, F. (2023). The political vision of the Organization of Turkic States: An analysis of the Turkic World Vision 2040. Eurasian Research Journal, 5(2), pp. 61-79.
11. Azizi, H., & Isachenko, D. (2023). Turkey-Iran rivalry in the changing geopolitics of the South Caucasus. SWP Comment, No. 49. German Institute for International and Security Affairs. <https://doi.org/10.18449/2023C49>
12. Avdaliani, E. (2024). South Caucasus turns away from Russia toward Middle East. Carnegie Endowment for International Peace.
13. Broers, L. (2025). US intervention opens new page in Armenia-Azerbaijan peace talks but challenges remain. Chatham House.
14. European Council on Foreign Relations. (2025). Peace in the Caucasus: Ensuring Europe plays a role after Trump's ceremony. ECFR.
15. International Crisis Group. (2024). Armenia struggles to cope with exodus from Nagorno-Karabakh. International Crisis Group.
16. International Crisis Group. (2025). Armenia and Azerbaijan: The hard road to a lasting peace. International Crisis Group.
17. RAND Corporation. (2018). China Belt and Road Initiative: Measuring the impact of improving transportation connectivity on trade in the region. RAND Corporation.

-
18. RAND Corporation. (2024). The Middle Corridor: A renaissance in global commerce. RAND Corporation.
 19. Russian International Affairs Council. (2022). Turkey's policy in Central Asia: Are ambitions well-founded? RIAC.
 20. Smolnik, F. (2023). Dis/connectivity in the South Caucasus. SWP Research Paper, No. 9. German Institute for International and Security Affairs.
 21. Trans-Caspian International Transport Route. (2024). Route of the Trans-Caspian International Transport Route. Available via the link: <https://middlecorridor.com/en/route> (Accessed: 26.04.2026).
 22. Turkic Investment Fund. (2024). About the Turkic Investment Fund. Available via the link: <https://www.turkicfund.org/> (Accessed: 26.04.2026).

Information about the author:

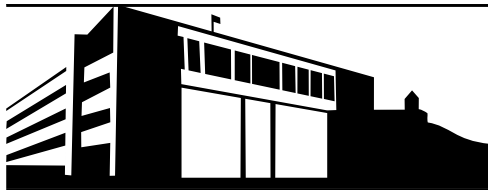
Afandiyeva K.A. – PhD, Academician Ziya Bunyadov Institute of Oriental Studies of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan.

Афандиева К.А. – PhD, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясының академик Зия Буниятов атындағы Шығыстану институты, Баку, Әзербайжан.

Афандиева К.А. – PhD, Институт востоковедения имени академика Зии Буниятова Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АБСЕНТЕИЗМ ЯПОНСКОЙ МОЛОДЕЖИ КАК ОТРАЖЕНИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

К.М. Адырбаева , *С.А. Тулеубаева*¹

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: adkumma@mail.ru, samaltu@mail.ru

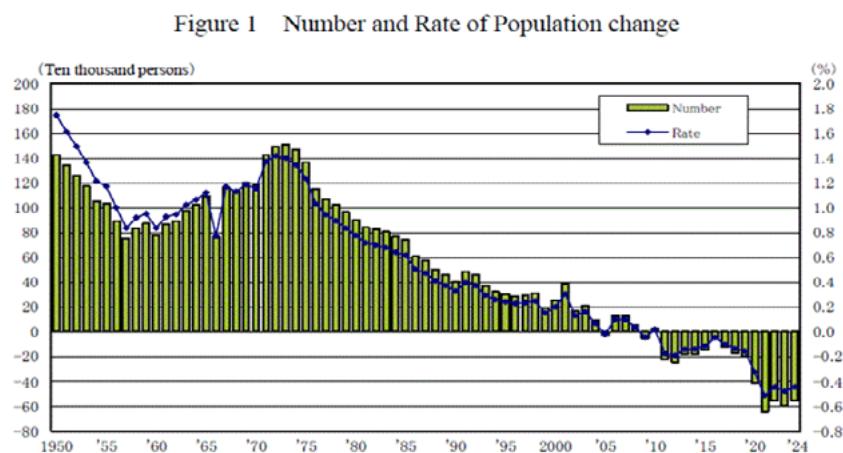
Аннотация. В статье рассматривается феномен «абсентеизм», который определяется как отсутствие или пассивное участие молодежи Японии в политической жизни страны. Интерес молодого поколения к выборам и политическим процессам значительно снижается ввиду роста числа стареющего японского населения и принятия в их пользу большинства социальных реформ. Работа представляет собой анализ причин и факторов, влияющих на электоральное поведение молодежи в Японии и последствия данного явления. Цель настоящего исследования – рассмотреть феномен «абсентеизм» как социальное проявление отказа молодых людей от участия в политической жизни, а также определить предпосылки и детерминанты его возникновения. В ходе анализа были выявлены основные причины появления абсентеизма, включая институциональные реформы, трансформации политической системы и особенности политической социализации молодежи. В статье рассматривается, почему японский гражданин, достигший 18 лет, отказывается от участия в выборах и не проявляет должного интереса к этому. Анализ был основан на исследованиях японских ученых, а также на статистических данных Японии. Результаты демонстрируют, что снижение уровня политической вовлеченности молодого поколения обусловлено совокупностью социально-экономических и политико-институциональных факторов. Дополнительно в статье изучаются изменения ценностных ориентаций и влияние среды на формирование политических установок. Проведенное исследование может быть использовано при разработке мер, направленных на повышение политической активности молодежи и совершенствование государственного законодательства. Особо подчеркивается необходимость адаптации политических механизмов к запросам молодого поколения и стимулирования участия в общественно-политической жизни.

Ключевые слова: абсентеизм, молодежь Японии, апатия, гражданственность, идентичность, реформы, стремительно стареющее общество, система выборов, электоральное поведение, политическая вовлеченность.

Введение

Явление абсентеизма в политической жизни Японии следует рассматривать как массовое уклонение молодежи от участия в выборах. Этот термин буквально означает «отсутствие» (от лат. «absens»); также может использоваться термин «abstentionism» (воздержание), особенно в контексте осознанного отказа от голосования. На японском языке – 政治的無関心 (сэйдзитэки мукансин), что дословно означает «политическое безразличие» [1, с. 147]. Это – наиболее часто используемый термин для описания психологического состояния граждан, которые не интересуются политикой. Данному феномену присущи следующие характеристики: уклонение от голосования, отказ прийти на избирательные участки, отсутствие интереса к политической жизни страны и недоверие к честности выборов или возможности повлиять на власть. Большую часть незаинтересованных избирателей составляет молодежь. Уже несколько десятилетий подряд Министерство внутренних дел и коммуникаций Японии показывает низкую вовлеченность молодых избирателей. Главным фактором, обуславливающим распространение абсентеизма, является высокое число стареющего населения страны. В данное время соотношение молодого поколения, имеющего право голосовать, и стареющего населения составляет 1:3, то есть на одного молодого человека приходится 3 пожилых (Рис.1). Поэтому молодые японцы не чувствуют необходимости голосования, поскольку, по их мнению, при таком расчете реформы будут приняты не в их пользу.

Рис. 1. Численность и рейтинг изменений населения Японии [2]

Объектом данного исследования является политическое участие молодой части граждан в Японии, в частности, феномен снижения электоральной активности населения. Предметом выступает политический абсентеизм как форма сознательного или пассивного отказа от участия в выборах, а также его социальные и культурные причины в японском обществе. Цель является проведение комплексного анализа феномена политического абсентеизма в Японии и доказательства тезиса о том, что низкая активность обусловлена совокупностью множества факторов, а не только индивидуальной пассивностью молодежи. Для достижения поставленной цели в работе поставлены следующие задачи:

- проанализировать теоретические подходы к понятию политического абсентеизма;
- выявить основные факторы, которые влияют на отказ граждан от участия в выборах;
- а также исследовать роль политической культуры и общественных установок.

Материалы и методы исследования. В исследовании используется комплекс методов, обеспечивающих всесторонний анализ феномена политического абсентеизма в Японии. Применяется аналитический метод для изучения научной литературы и теоретических подходов, сравнительный – для сопоставления динамики электоральной активности. Основную базу материала работы составляют исследования японских политологов и статистические данные страны. Политологический подход позволяет рассмотреть влияние институтов власти, а социологический – выявить особенности общественных трансформаций. При этом для анализа роли политической культуры, включающей феномен «абсентеизм», применен культурологический

подход. Подобное сочетание методов и подходов обеспечивает целостное и обоснованное понимание исследуемого явления. На фоне безучастия молодого поколения правительство снизило возраст голосования с 20 до 18 лет. Данная реформа, изменившая избирательный возраст в Японии на 2 года, стала одним из решающих факторов для привлечения молодого поколения к избирательной политике в XXI в. Японский политолог Т. Иида, который специализируется на вопросах избирательного поведения, молодежного политического участия и электоральных реформ, отмечает, что введение 18-летнего избирательного ценза было направлено не только на расширение электората, но и на стимулирование политической активности среди молодежи и укрепление демократического участия в японском обществе. Реформа была внедрена в 2016 г. и впервые позволила 2,4 млн новых избирателей в возрасте от 18 до 19 лет принять участие в национальных выборах. Исследователь утверждает, что решение о снижении избирательного возраста следует понимать в более широком контексте демографической трансформации Японии и опасений по поводу снижения политической активности среди молодых граждан. В связи с быстрым старением японского населения доля пожилых избирателей значительно увеличилась, в то время как относительная часть молодых избирателей снизилась. Этот демографический дисбаланс вызвал опасения по поводу межпоколенческой справедливости в демократическом представительстве. Снижение избирательного возраста подразумевало увеличение количества молодых избирателей в электорате и создание более сбалансированной возрастной структуры среди населения, имеющего право голоса.

Еще одним важным аспектом реформы было поощрение более ранней политической социализации среди японской молодежи. Т. Иида также подчеркивает, что привычки к политическому участию часто формируются на раннем этапе взросления. Если люди начинают голосовать вскоре после достижения совершеннолетия, они с большей вероятностью будут продолжать участвовать в выборах на протяжении всей своей жизни. Поэтому ожидалось, что предоставление права голоса 18-летним лицам создаст новое поколение политически активных граждан, которые выработают долгосрочные привычки к участию в выборах. Однако одно лишь снижение избирательного возраста не может гарантировать существенного увеличения политической активности молодежи [3, с. 6-8].

Институциональная реформа должна сопровождаться улучшением гражданского образования и политической осведомленности среди молодежи. До принятия рассматриваемой реформы политическое образование в японских школах было ограниченным, особенно в отношении аспектов демократического участия. Многие учащиеся обладали лишь базовыми знаниями о политических институтах, при этом им не хватало возможностей для развития критического политического мышления или активного участия в дискуссиях о государственной политике. Одной из проблем стало то, что молодые избиратели могут изначально демонстрировать относительно низкий уровень политического интереса или знаний по сравнению со старшими гражданами. Другая проблема связана с более широкими структурными факторами, которые влияют на политическое поведение молодежи. Даже с введением избирательного возраста в 18 лет, молодежь по-прежнему составляет небольшую долю от общего числа избирателей из-за стареющего населения Японии. В результате влияние молодого поколения остается ограниченным, и его явка на выборы не увеличивается. Вместе с тем снижение возраста голосования следует рассматривать лишь как один из важных шагов на пути укрепления политического участия молодежи, а не как полное решение проблемы отчуждения молодежи в политической жизни [3, с. 13-20].

По мнению другого японского исследователя в области политологии и гражданского образования Ю. Тсукада, изучение политической апатии (абсентеизма), наблюдаемой у японской молодежи, следует рассматривать через концепцию политического гражданства. Хотя молодые японцы часто воспринимаются как политически отстраненные, их отсутствие участия не связано с безразличием к обществу или политике. Согласно данным национальных опросов, значительное большинство японских граждан проявляет интерес к политическим вопросам: например, в 2011 г. 83,3% сообщили о своем интересе к политике, 69,6% подтвердили свое право сопротивляться действиям правительства, которые они считают неправильными, и 73,6% выразили желание внести позитивный вклад в развитие страны [4]. Среди молодежи в возрасте 18-24 лет уровень политической заинтересованности составил 58%, что является самым высоким показателем по сравнению с другими странами (Южная Корея – 49,7%, США – 54,5%, Великобритания – 33,2%,

Франция – 42,6%). При этом Япония заняла более низкое место по уровню интереса к мнению молодежи о государственной политике (67,7%) [5].

Исследование Ю. Тсукады основано на количественном анализе: было проведено интервью с 41 студентом университетов, которые активно участвовали в волонтерских организациях в пяти регионах Японии. Результаты показали, что студенты демонстрировали социальную и политическую заинтересованность, но не воспринимали себя как активных участников формирования политических решений. Вместо этого, они позиционировали себя как наблюдателей уже сложившихся решений. Подобное чувство отстраненности способствует низкой политической эффективности и усиливает представление о том, что политика ведется «ими», а не «нами», – динамика, которая дополнительно поддерживается основными форматами политических новостей. Автор подчеркивает, что приобретение знаний, коммуникативных навыков и практического опыта участия имеет решающее значение для воспитания политически компетентной молодежи. На национальных выборах в Палату представителей в 2014 г. общая явка избирателей составила 52,66%, в то время как число молодежи в них в возрасте от 20 до 39 лет составило лишь 32,58%. Аналогично, на выборах губернатора г. Токио явка среди молодых избирателей достигла 27,92%, по сравнению с 46,14% со всем электоратом. На основании этих данных можно заключить, что японская молодежь, несмотря на социальную осведомленность и интерес к политике, отстранена от практического участия в политической жизни, что иллюстрирует парадокс мотивированного, но отстраненного политического гражданства [4; 6].

Еще один японский исследователь в области политологии и электорального поведения Х. Сайто рассматривает, как японские избиратели воспринимают молодых политических кандидатов, особенно тех, чей возраст ниже установленного законом ценза. В то время, как традиционные опросы общественного мнения указывали на ограниченную поддержку снижения возраста выдвижения кандидатуры, он подчеркивает, что большую поддержку получают молодые политики. Минимальные возрастные требования для политических должностей в Японии относительно высоки по сравнению с другими демократиями мира. Согласно действующему японскому законодательству, кандидату должно быть не менее 25 лет, чтобы он мог баллотироваться в Палату представителей или муниципальный совет, и 30 лет, чтобы иметь шансы быть избранным в Палату советников или на пост губернатора. Эти возрастные ограничения для выдвижения кандидатуры в значительной степени оставались неизменными с середины XX в., несмотря на демографические сдвиги в сторону быстрого старения населения и сокращения представительства молодежи.

В 2023 г. доля населения Японии в возрасте 65 лет и старше достигла 29,1%, в то время как доля населения моложе 25 лет составила всего 20,8%, что свидетельствует о значительном дисбалансе поколений в политическом влиянии. Чтобы выяснить, действительно ли избиратели негативно относятся к молодым кандидатам или же традиционные опросы искажают предпочтения избирателей, Х. Сайто в марте 2024 г. провел эксперимент с использованием метода конджойнт-опроса с участием 3515 японских респондентов. Респондентам были представлены пары гипотетических профилей кандидатов, различающихся по некоторым параметрам, включая возраст, образование, род занятий, партийную принадлежность и место жительства. Основные возрастные группы, которые были протестированы, включали лиц 19, 23, 25, 30, 42, 57, 66 и 79 лет. Участникам предлагалось указать, какого кандидата они предпочли бы выбрать в тот или иной законодательный орган. Результаты показали, что кандидаты в возрасте 23 и 25 лет были предпочтительнее остальных. Даже 19-летние кандидаты, несмотря на то что им запрещено баллотироваться в соответствии с действующим законодательством, были более популярны, чем кандидаты в возрасте 66 или 79 лет. Это означает, что молодые избиратели активно отдают предпочтение своим сверстникам в качестве представителей власти [7, с. 366-375].

Все вышеперечисленные факторы послужили выявлению ключевых причин, объясняющих отсутствие молодежи на выборах в Японии. Первым среди них выступает низкая политическая эффективность, т.е. многие молодые граждане не верят в свое существенное влияние на политические результаты. Это восприятие подкрепляется многолетним доминированием устоявшихся политических партий и ограниченным представительством молодых политиков в органах принятия решений. Вторым фактором является поколенческий дисбаланс в электорате, часто описываемый как «серебряная демократия». Сегодня в Японии четко наблюдается демографическая трансформация в «сверхстареющее общество» (超高齢化社会), где избиратели старшего поколения все больше доминируют по результатам выборов. Поскольку

пожилые избиратели участвуют в выборах гораздо активнее и составляют растущую долю населения, политические партии, как правило, разрабатывают программы, которые, в первую очередь, привлекают пожилых избирателей, например, в области пенсионной и медицинской политики, в то время как вопросам, затрагивающим молодежь, таким как нестабильная занятость, студенческие долги или жилье, уделяется сравнительно меньше внимания. Все это создает у молодых граждан ощущение, что политические институты не представляют их интересы.

Одним из наиболее наглядных подтверждений того, что политическая система Японии ориентируется на мнение старшего поколения, являются меры, охватывающие пенсионную систему, здравоохранение, рынок труда и систему долгосрочного ухода. Ключевым элементом такой политики стала пенсионная реформа 2004 г., в рамках которой был введен механизм так называемого макроэкономического сдвига («macroeconomic slide»), который автоматически регулирует размер пенсионных выплат в зависимости от демографических изменений – роста продолжительности жизни и сокращения числа работающих граждан [8, с. 5-11]. Формально эта мера направлена на баланс бюджета и демонстрирует приоритет сохранения пенсионной системы как центрального элемента социальной политики.

Другим важным примером стала реформа системы долгосрочного ухода (long-term care insurance 介護保険制度改革), введенная в 2000 г. Данная система представляет собой государственное страхование, которое обеспечивает пожилых людей услугами по уходу, как на дому, так и в специализированных учреждениях. Согласно указанной модели, все граждане старше 65 лет имеют право на получение услуг независимо от уровня дохода, при этом около 90% стоимости услуг покрывается системой страхования. Подобная инициатива фактически «социализировала» уход за пожилыми, сняв основную нагрузку с семей и переложив ее на государство и общество [9, с. 15-17]. Также необходимо отметить, что значительная часть государственных расходов направлена именно на поддержку пожилого населения. Около 50% социальных расходов приходится на пенсии, около 30% – на медицинское обслуживание и около 20% – на социальные услуги, включая уход за пожилыми [10, с. 20-30]. Таким образом, политики больше заинтересованы в решении проблем стареющего поколения и все меньше внимания уделяют положению молодежи, что усугубляет проблему отсутствия последней на выборах.

Имеется еще одно важное обстоятельство, связанное со слабой политической социализацией среди молодежи. Многие молодые японцы получают ограниченное гражданское образование и не имеют возможности участвовать в практической политической деятельности до достижения избирательного возраста. Раньше в Японии избирательный возраст определялся в 20 лет, но 17 июня 2015 г. было предложено принять закон о снижении избирательного возраста до 18 лет, как было указано ранее. 19 июня 2016 г. закон был официально принят. Так, к голосующему населению добавился новый слой населения, поэтому людей, имеющих право голосовать, стало на 2 млн 400 тыс больше. Снижению избирательного возраста есть несколько причин. Первая и самая основная – это стремление соответствовать международным стандартам. В США, Германии, Франции и Швейцарии 18 лет является официальным возрастом для голосования. Вторая причина – это то, что часть 18-летних граждан составляют учащиеся школ. Принятие во внимание мнения молодых людей важно, поскольку в будущем именно им придется жить дольше всех с последствиями выбора. При этом, как видится, японское правительство упустило один существенный аспект. По закону каждый гражданин страны имеет право голосовать только в той префектуре, где он родился. Если человек в силу различных жизненных обстоятельств проживает в ином месте, то он лишается возможности голосования. Смена регистрации требует прохождения бюрократических процедур. Большинство молодых людей не располагает возможностью это осуществить или считает данный процесс по смене прописки места жительства затруднительным, поэтому и прибегает к политическому абсентеизму.

Результаты и обсуждение. Японское общество часто характеризуется нормами, где гармония, конформизм и избегание открытой конфронтации представляются основополагающими. Поэтому молодежь в публичном пространстве может пассивно выражать свои политические взгляды либо полностью не участвовать в политических дискуссиях, как в офлайн формате, так и в онлайн-среде. Даже в социальных сетях многие молодые японские пользователи не решаются делиться политическими взглядами из-за страха осуждения со стороны общества или возникновения конфликтов. То, культурный контекст ограничивает возможности для политической социализации и снижает общую вовлеченность. Подобное привычное

неучастие может сохраняться в течение длительного времени, т.е. люди, которые не голосуют в молодости, с меньшей вероятностью станут активными избирателями в более позднем возрасте. Долгосрочное отстранение представляет серьезную угрозу устойчивости демократического управления.

Экономические и социальные факторы также играют важную роль в формировании отсутствия интереса молодежи к политической жизни. Молодые люди все чаще сталкиваются с нестабильной занятостью, временными контрактами и экономической неустойчивостью. Это снижает их восприятие значимости своего политического участия. Тем более, если учесть тот факт, что молодые граждане сегодня отдают приоритет стабильности карьеры и личному экономическому выживанию [11].

На протяжении многих лет японскую молодежь рассматривали как потерянное поколение. Ее представители не женятся, не заводят детей и политически не активны. Но в настоящее время есть позитивный сдвиг в данном направлении. Молодые граждане стали в той или иной степени осознавать важность своей роли в обществе и не намерены оставаться в тени. Ситуация, действительно, меняется. Так, 8 февраля 2026 г. японские избиратели обеспечили победу Либерально-демократической партии премьер-министра С. Такаичи в 316 мест, что превысило порог в две трети. Выборы стали историческим событием. Опрос «САНКЕИ» показал 92,4% поддержки среди молодых людей [12]. Основной причиной стало то, что молодые избиратели не только пришли голосовать, но и выразили свое мнение в опросах. Данное обстоятельство дает основание заключить, что эпитет «отстраненного поколения» перестает быть маркером современной японской молодежи.

Заключение

Отсутствие молодых граждан на политической арене в Японии следует понимать не как проявление политической апатии, а как сложный структурный феномен «абсентеизм», коренящийся во взаимодействии политических институтов. Молодые люди в Японии не обязательно безразличны к социальным вопросам или политическим событиям. По данным исследований, молодежь нуждается в политическом обучении и новых реформах, направленных именно на их категорию. Японская молодежь долгие годы была склонна воспринимать себя не как активных политических деятелей, а как пассивных получателей политических результатов. Это значительно ослабило их вовлеченность в формальные политические процессы. Данное концептуальное «смещение» с политической арены создает психологический барьер, который препятствует участию в выборах даже среди тех, кто проявляет интерес к социальным вопросам.

Показатели явки среди лиц в возрасте 20 лет исторически оставались значительно ниже среднего показателя по стране, иногда опускаясь ниже одной трети имеющих право голоса избирателей. Лишь 34% избирателей в возрасте 18-19 лет участвовали в национальных выборах, что подчеркивает устойчивый разрыв между поколениями в политическом участии. Это доказывает доминирование в обществе «серебряной демократии», где старшее поколение находится в приоритете политических программ.

В целом, отсутствие молодежи в политической жизни Японии является следствием многочисленных взаимосвязанных между собой факторов, включающих демографический дисбаланс, слабое политическое представительство интересов молодежи, ограниченное гражданское образование и институциональные барьеры в политической системе. Для решения данной проблемы необходимы не только избирательные реформы, но и более широкие инициативы, направленные на укрепление гражданского образования, увеличение представительства молодежи в политических институтах и развитие новых каналов политического участия, более доступных для молодого поколения.

Вклад авторов:

Адырбаева К.М. – осуществила поиск и систематизацию статистических данных Японии по электоральной активности; провела детальный обзор теоретических трудов японских ученых по проблеме политического абсентеизма; выявила ключевые детерминанты трансформации ценностных ориентаций молодежи и подготовила первичный рукописный вариант статьи;

Тулеубаева С.А. – определила методологический вектор исследования феномена абсентеизма как маркера гражданской идентичности; скорректировала выводы исследования и привела текст статьи в полное соответствие с академическими стандартами.

Список литературы

1. Kim, S., Park, J. (2021) Youth Political Apathy and Electoral Participation in East Asia. *Journal of Asian Political Studies*, 15(2), pp. 145-162.
2. Statistics Bureau of Japan. Population Estimates. Statistics Bureau of Japan. Available via the link: <https://www.stat.go.jp/english/data/jinsui/2024np/index.html> (Accessed: 10.07.2025).
3. Iida, T. (2010) Electoral Incentives, Party Realignment, and Political Representation in Japan. *The Japanese Political Economy*, 36(1-2), pp. 5-28.
4. Tsukada, H. (2015) Youth Political Participation in Japan. *Electronic Journal of Contemporary Japanese Studies*. Available via the link: <https://www.japanesestudies.org.uk/ejcs/vol15/iss3/tsukada.html> (Accessed: 10.07.2025).
5. Cabinet Office of Japan. Public Opinion Survey on Political Participation [Электрон. ресурс]. – Tokyo: Government of Japan, 2013. – URL: (<https://survey.gov-online.go.jp/index-e.html>) (дата обращения: 10.07.2025).
6. Ministry of Internal Affairs and Communications of Japan. Available via the link: <https://www.soumu.go.jp/english/> (Accessed: 10.07.2025).
7. Saito, H. (2025) Voter Evaluations of Youth Politicians: A Conjoint Experiment of Candidates' Young Age in Japan. *Journal of Applied Youth Studies*, 8 (1), pp. 363-382.
8. Okamoto, A. (2025) Pension Reform for an Aging Japan: Welfare and Demographic Dynamics. *Journal of the Japanese and International Economies*, 78, pp. 1-21.
9. Matsuda, S., Yamamoto, M. (2001) Long-term Care Insurance and Integrated Care for the Aged in Japan. *International Journal of Integrated Care*, 1, pp. 10-28.
10. Someya, Y., Hayashida, C.T. (2022) The Past, Present and Future Direction of Government-Supported Active Aging Initiatives in Japan: A Work in Progress. *Journal of Social Sciences*, 11, 2, pp. 44-65.
11. Jentzsch, H., Ovsianikov, K. (2025) In Decline, but Not Left Behind? Electoral Behavior in Japan's Depopulating Regions. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/392920583_In_decline_but_not_left_behind_Electoral_behavior_in_Japan's_depopulating_regions (Accessed: 10.07.2025).
12. Japan's Youth Must Secure Nation's Future. Available via the link: <https://www.japantimes.co.jp/commentary/2026/02/10/japan/japans-youth-secure-nations-future/> (Accessed: 10.07.2025).

К.М. Адырбаева, С.А. Тулеубаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: adkumma@mail.ru, samaltu@mail.ru)

Жапон жастары арасындағы абсентеизм азаматтық бірегейліктің өзгеруінің көрінісі ретінде

Аңдатпа. Мақалада елдің саяси өміріне жапон жастарының қатыспауы немесе пассивті қатысуы ретінде анықталатын абсентеизм құбылысы қарастырылады. Жас буынның сайлауға және саяси процестерге деген қызығушылығы жапон халқының қартаюуына және олардың пайдасына көптеген әлеуметтік реформалардың қабылдануына байланысты айтарлықтай төмендеп келеді. Аталған жұмыста Жапониядағы жастардың сайлау мінез-құлқына әсер ететін себептер мен факторлар және осы құбылыстың салдары талданады. Бұл зерттеудің мақсаты – абсентеизм құбылысын жастардың саяси өмірге қатысудан бас тартуының әлеуметтік көрінісі ретінде зерттеу және оның пайда болуының алғышарттары мен детерминанттарын анықтау. Осы талдау барысында абсентеизмнің негізгі себептері, соның ішінде институционалдық рефор-

малар, саяси жүйенің трансформациясы және жастардың саяси әлеуметтенуінің ерекшеліктері анықталды. Мақалада сонымен қатар 18 жасқа толған жапон азаматтарының сайлауға қатысудан бас тартуының және оған аз қызығушылық танытуының себептері қарастырылады. Сараптау жапон ғалымдарының зерттеулеріне және жапондық статистикалық деректеріне негізделген. Нәтижелер жас ұрпақтың саяси қатысу деңгейінің төмендеуі әлеуметтік-экономикалық және саяси-институционалдық факторлардың жиынтығына байланысты екенін көрсетеді. Мақалада құндылық бағдарларының өзгеруі және ортаның саяси көзқарастардың қалыптасуына әсері де қарастырылады. Бұл зерттеуді жастардың саяси белсенділігін арттыруға және мемлекеттік заңнаманы жетілдіруге бағытталған шараларды әзірлеу үшін пайдалануға болады. Онда саяси тетіктерді жас адамдардың мұқтаждықтарына бейімдеу және қоғамдық-саяси өмірге қатысуды ынталандыру қажеттілігі ерекше атап өтілген. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері жастардың саяси қатысуын арттыруға бағытталған тиімді стратегияларды әзірлеуге негіз бола алады.

Түйін сөздер: абсентеизм, Жапония жастары, апатия, азаматтық, бірегейлік, реформалар, тез қартаю қоғамы, сайлау жүйесі, сайлау тәртібі, саяси қатысу.

K.M. Adyrbayeva, S.A. Tuleubayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: adkumma@mail.ru, samaltu@mail.ru)

Absenteeism of Japanese youth as a reflection of the transformation of civic identity

Abstract: This article examines the phenomenon of absenteeism, defined as the lack of or passive participation of Japanese youth in the country's political life. Younger people's interest in elections and political processes is declining significantly due to the growing aging Japanese population and the adoption of most social reforms in their favor. The paper analyzes the factors influencing the electoral behavior of youth in Japan and its consequences. The purpose of this study is to examine the phenomenon of absenteeism as a social manifestation of young people's refusal to participate in political life and to identify the prerequisites and determinants of its emergence. The analysis identified the main causes of absenteeism, including institutional reforms, transformations of the political system, and the specifics of the young generation's political socialization. The article also examines why Japanese citizens who have reached the age of 18 refuse to participate in elections and show little interest in doing so. The analysis is based on research by Japanese scholars and Japanese statistical data. The results demonstrate that the decline in the level of political engagement of the younger generation is due to a combination of socioeconomic and political-institutional factors. The article also examines changes in value orientations and the influence of the environment on the formation of political attitudes. This research can be used to develop measures aimed at increasing youth political engagement and improving state legislation. It particularly emphasizes the need to adapt political mechanisms to the needs of young adults and to encourage participation in socio-political life.

Keywords: absenteeism, Japanese youth, apathy, citizenship, identity, reforms, super-aging society, election system, electoral behavior, political engagement, political involvement.

References

1. Kim, S., Park, J. (2021) Youth Political Apathy and Electoral Participation in East Asia. *Journal of Asian Political Studies*, 15(2), pp. 145-162.
2. Statistics Bureau of Japan. Population Estimates. Statistics Bureau of Japan. Available via the link: <https://www.stat.go.jp/english/data/jinsui/2024np/index.html> (Accessed: 10.07.2025).
3. Iida, T. (2010) Electoral Incentives, Party Realignment, and Political Representation in Japan. *The Japanese Political Economy*, 36(1-2), pp. 5-28.
4. Tsukada, H. (2015) Youth Political Participation in Japan. *Electronic Journal of Contemporary Japanese Studies*. Available via the link: <https://www.japanesestudies.org.uk/ejcs/vol15/iss3/tsukada.html> (Accessed: 10.07.2025).

5. Cabinet Office of Japan. Public Opinion Survey on Political Participation [Электрон. ресурс]. – Tokyo: Government of Japan, 2013. – URL: (<https://survey.gov-online.go.jp/index-e.html>) (дата обращения: 10.07.2025).
6. Ministry of Internal Affairs and Communications of Japan. Available via the link: <https://www.soumu.go.jp/english/> (Accessed: 10.07.2025).
7. Saito, H. (2025) Voter Evaluations of Youth Politicians: A Conjoint Experiment of Candidates' Young Age in Japan. *Journal of Applied Youth Studies*, 8 (1), pp. 363-382.
8. Okamoto, A. (2025) Pension Reform for an Aging Japan: Welfare and Demographic Dynamics. *Journal of the Japanese and International Economies*, 78, pp. 1-21.
9. Matsuda, S., Yamamoto, M. (2001) Long-term Care Insurance and Integrated Care for the Aged in Japan. *International Journal of Integrated Care*, 1, pp. 10-28.
10. Someya, Y., Hayashida, C.T. (2022) The Past, Present and Future Direction of Government-Supported Active Aging Initiatives in Japan: A Work in Progress. *Journal of Social Sciences*, 11, 2, pp. 44-65.
11. Jentsch, H., Ovsiannikov, K. (2025) In Decline, but Not Left Behind? Electoral Behavior in Japan's Depopulating Regions. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*. Available via the link: https://www.researchgate.net/publication/392920583_In_decline_but_not_left_behind_Electoral_behavior_in_Japan's_depopulating_regions (Accessed: 10.07.2025).
12. Japan's Youth Must Secure Nation's Future. Available via the link: <https://www.japantimes.co.jp/commentary/2026/02/10/japan/japans-youth-secure-nations-future/> (Accessed: 10.07.2025).

Сведения об авторах:

Адырбаева К.М. – магистрант, кафедра востоковедения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Тулеубаева С.А. – доктор филологических наук, и.о. профессора кафедры востоковедения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Адырбаева К.М. – магистрант, шығыстану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

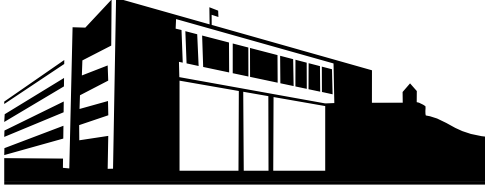
Тулеубаева С.А. – филология ғылымдарының докторы, шығыстану кафедрасының профессор м.а., Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Adyrbayeva K.M. – master's student, Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tuleubayeva S.A. – Doctor of Philological Sciences, Acting Professor, Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ARAPÇA ASILLI MEMLÜK KIPÇAK TÜRKÇESINE AKTARILAN DINI BİR ESER OLARAK KİTAB-I MUKADDİME'NİN ÇEVİRİSİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

M.M. Issakhanova Kırca¹ , A.A. Mustafayeva² , K.K. Aubakirova³

^{1,2}*Al Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan*

³*Korkut Ata Kızılorda Üniversitesi, Kızılorda, Kazakistan*

E-mail: imeyrim@mail.ru, rummana@mail.ru, a_kunduz87k@mail.ru

Özet. Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin Kitab-ı Muakddime adlı eseri, Memlük döneminde Arapçadan Memlük Kıpçak Türkçesine aktarılmış önemli bir ilmihal yazma eseridir. Yazılı miras eseri Kıpçak ve Oğuz dil unsurlarının birlikte kullanılması, metnin karışık bir dil yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Metnin dil özellikleri Arapça ve Türk dilinin oluşum sürecinde büyük önem taşımaktadır. Bundan dolayı Kitab-ı Mukaddime her iki lehçe (Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi) için, için hem dil bilim hem din bilimi alanındaki ilişkilerini anlaşılmasına katkı sağlayan temel metinlerden biri olarak sayılmaktadır.

Makalede, Ebü'l-Leys es-Semerkandi'ye ait olan Kitab-ı Mukaddime eseri üzerine Kazakistan, Türkiye başta olmak üzere, çeşitli ülkelerde yapılmış bilimsel çalışmalar, makaleler, tezler ve kitaplar incelenecektir. Eserin dil, çeviri ve içerik özelliklerine yönelik yaklaşımları değerlendirilecektir. Taranan çalışmaların konusu, daha çok hangi alan ele alınmış olduğu tespit edilecektir.

Bu kaynaklardan yola çıkarak ilmihal ve dini içerik odaklı değerlendirmeler, birleşik fiiller ve deyimleşmiş yapılar, söz varlığı ve leksikolojik incelemeler, hal ekleri, zaman ve kip kategorileri, zarf-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri, biçim bilgisi, ses bilgisi özellikleri, Oğuz ve Kıpçak unsurlarının birlikte kullanımı, nüshalar ve satır altı çeviri üzerine yapılan araştırmalar ayrı baskılar altında sınıflandırılacaktır. Böylece, dilbilimsel alandaki boşluklar ve mevcut araştırma boşluklarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu değerlendirme gelecekte yapılacak olan bilimsel çalışmalara ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlük Kıpçak Türkçesi, Kitab-ı Mukaddime, Ebü'l-Leys es-Semerkandi, Arapça, Kazakça, Türkçe.

Giriş

Kıpçak Türkçesi çok geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Kıpçakların asıl yayılma alanı Karadeniz'in Kuzeyidir. Kıpçak Türkçesi, Türk dilinin tarihi gelişim evreleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönem, Altın Ordu Kıpçak Türkçesi, Memlük Kıpçak Türkçesi ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi olmak üzere üç temel gruba ayrılmaktadır. Ortaya çıkan eserler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Kıpçak Türkçesi, geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Özellikle Memlük devleti hüküm sürdüğü Mısır ve Suriye sahasında XIII-XVI yüzyıllar arasında bir yazı dili geleneği oluşturmuştur. Bu dönemde, Mısır ve Suriye'de yaşayan Türk toplulukları tarafından Memlük Kıpçak Türkçesiyle çok sayıda ve farklı alanlarda eser yazılmıştır [36, s. 11].

Mısır ve civarında Kıpçak Türkçesinin kullanılmasının sebebi bölgeye köle olarak gelen Memlüklerin idari işlerini ellerine almalarıdır [32, s. 11]. Memlükler Mısır ve Suriye'de yaşayan halka Türkçe öğretmek amacıyla sözlük ve gramer kitapları hazırlamıştır. Bu dönemde dini ve edebi içerikli pek çok eser Arapçadan Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiştir. Bununla birlikte, bölgede Oğuz Türklerinin de bulunması, yazı dilinde Kıpçak ve Oğuz unsurlarının birlikte kullanılmıştır. Ancak bu bölgede daha çok Kıpçaklar oluşturduğu için bu bölgede kullanılan Türkçe Kıpçak Türkçesine dayanmaktadır [32, s. 20].

Kitab-ı Mukaddime birçok defa Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser ilk defa Memlük sahasında Sultan Kayıtbay zamanında tercüme edilmiştir. Kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Yazı eserin Memlük sahasında yazılan nüshaları Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra İstanbul'a getirilmiştir [32, s. 20]. Arapça bir fıkıh metninin Memlük Kıpçak Türkçesine satır altı tercüme yöntemiyle aktarılmış olması bakımından yazma eserin nüshaları tercüme geleneği ve Türk dili için önemli bir kaynaktır. Türkiye'de eserin Memlük Kıpçak Türkçesine aktarılmış iki nüshası bilinmektedir. Bunlardan birincisi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde 1451 numara ile kayıtlı olan Ayasofya nüshasıdır. İkinci nüshası ise daha önce Konya İl Halk Kütüphanesi Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk Bölümü'nde 6993 numara ile kayıtlıydı, şimdi ise Konya Yazma eserler Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Tarihi Kıpçak Türkçesinin dil bilgisi ve tarihi dil araştırmaları bakımından adı geçen eserin nüshaları büyük önem taşımaktadır [32, s. 20]. Özkan, Tarihi Kıpçak Türkçesini üç ana grupta sınıflandırmaktadır: Deşt-i Kıpçak bölgesinde kullanılan Kıpçakça, günümüze ulaşan tek eser Codex Cumanicus'tur. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi: kronikler, hukuk belgeler, mahkeme tutanakları, dini ve edebi eserler ile dilbilim ve bilimsel metinler bu dönemde kaleme alınmıştır ve Memlük Kıpçak Türkçesi birçok eser bu gruba aittir [32, s. 20].

Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinde kullanılan dili Janos Eckmann üç grupta ele almaktadır: Asıl Memlük Kıpçak Türkçesi, Harezm Altın Ordu. Harezm Altın Ordu yazı diline sesbilgisi ve şekilbilgisi açısından yakın bir lehçedir. Oğuz Kıpçak karışık lehçesini de ikiye bölmüştür: Kıpçak unsurlarının yoğun olduğu grup ve Anadolu Türkçesi unsurlarının hakim olduğu grup. Üçüncü grubunda ise Osmanlı Türkçesi yer almaktadır. Oğuz Kıpçak karışık dil ise Kıpçak unsurlarının baskın olduğu alt gruplara ayrılmaktadır [32, s. 21]. Eckman'a göre Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi'yi, Oğuz-Kıpçak karışık lehçesi grubunun Anadolu Türkçesi unsurlarının hakim olduğu grubun içine almaktadır. Bundan dolayı Ayasofya ve Uzluk nüshalarında Kıpçak Türkçesine ait dil unsurlarıyla birlikte Oğuzca özellikleri de görülmektedir [32, s. 24]. Özkan'a göre de eserin ses ve şekil bilgisi özellikleri, Oğuz unsurlarının yoğun olduğu Oğuz Kıpçak karışık dil grubuna dahildir [32, s. 28].

Eserin içeriği Hanefi mezhebi esaslarına göre düzenlenmiştir. Metin besmele ile başlayarak Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e ve yakınlarına salat ve selam ile devam etmiştir. İslam'ın şartları, namaz ve namazla ilgili hükümler, temizlik ve taharet konuları, abdestin farzları ve sünnetleri, istinca, teyemmüm, suyun çeşitleri ve bazı dini terimlerin açıklamaları eserin temel konuları arasında yer almaktadır. Namaz bölümünden sonra bazı akait meselelerine de değinilmiştir [32, s. 23]. Dil ve üslup bakımından sade ve öğretici bir anlatım tercih edilmiştir.

Kitab-ı Mukaddime'nin farklı kütüphanelerde yer alan birçok fazla yazma nüshası bulunmaktadır. Ancak bu nüshaların tamamı incelenmemiştir. Araştırmaların büyük kısmı, Ayasofya nüshası olarak bilinen 1451 numaralı yazma eseri üzerine çalışmalar yapmıştır. Eser üzerine ilk bilimsel çalışmalar A.Zajaczkowski tarafından yapılmıştır ve K.H.Menges ve J.Eckmann tarafından eleştiriler yapılmıştır. Daha sonra Gönül Berberoğlu eserin metin ve indeksini bitirme tezi olarak hazırlamıştır. Diğer araştırmacı Recep Toparlı transkripsiyonlu metin ve indeks çalışması yayımlamıştır. Özkan ise Ayasofya ve Uzluk nüshalarını karşılaştırarak kapsamlı bir yüksek lisans tezi hazırlamış ve daha sonra kitap çıkarmıştır [32 s. 26-27].

Bu makalede, Kitab-ı Mukaddime üzerine Kazakistan, Türkiye ve başka ülkelerde yapılan makale, tez, kitap ve diğer akademik çalışmalar tespit edilerek bibliyografik bir çerçevede incelenecektir ve sistematik biçimde değerlendirilecektir. Aynı zamanda çalışmaların konusu, yöntemi ve içeriği açısından sınıflandırılacaktır.

Materyal ve Metotlar

Bu çalışmada, Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin Kitab-ı Mukaddime adlı eseri üzerine Kazakistan, Türkiye ve başka ülkelerde yapılmış bilimsel yayınlar derlenecektir. Eserle ilgili makale, tez ve kitapların içerikleri dikkate alınarak belirli araştırma alanlarına göre sınıflandırılacaktır. İnceleme sürecinde özellikle metnin Arapçadan Memlûk Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiş nüshalarını konu alan çalışmalar üzerinde durulacaktır.

Araştırma, daha önce yayımlanmış akademik yayınlara dayalı bir literatür değerlendirmesi dayanmaktadır. Bu çalışma kapsamında Kitab-ı Mukaddime hakkında farklı ülkelerde yazılan makale, tez ve kitaplar bir araya getirilecektir. Kazak, Türk ve başka ülkelerdeki bilim insanlarının çalışmaları da değerlendirmeye dahil edilecektir. Kaynaklara ulaşmada basılı eserler ve çevrim içi veri tabanlarından yararlanılacaktır. YÖK Tez Merkezi, TR Dizin, Web of Science ve Scopus gibi ulusal ve uluslararası akademik platformlarda taramalar yapılacaktır.

Elde edilen veriler, çalışmaların ele aldığı araştırma alanları ve ulaştıkları sonuçlar doğrultusunda değerlendirilecektir. Bu incelemek sayesinde mevcut araştırmaların genel eğilimleri ile henüz yeterince incelenmemiş alanlar ortaya konulacaktır.

Bulgular ve Tartışma

Bu bölümde, Kitab-ı Mukaddime üzerine yapılan araştırmaların ortaya koyduğu bulgular bir araya getirilmiştir. Bulunan kaynaklarda öne çıkan araştırmaların konuları dikkate alınmıştır. İncelenen çalışmalar, içerik bakımından değerlendirilmiştir. Taranan çalışmaları, satır altı çeviri, Oğuz ve Kıpçak unsurlarının birlikte kullanımı, ses bilgisi özellikleri, biçim bilgisi, hal ekleri, söz varlığı, leksikolojik incelemeler, birleşik fiiller, deyimleşmiş yapılar, ilmihal, fıkıh ve dini içerik odaklı başlıklar altında sistematik biçimde kaynakların sınıflandırması aşağıda yapılmıştır. Bu yönüyle yapılan sınıflandırma, yalnızca mevcut literatürün genel görünümünü sunmakla kalmamakta, aynı zamanda gelecekte yürütülecek araştırmalar için yöntemsel ve içeriksel bir çerçeve de oluşturmaktadır.

Nüshalar ve Satır Altı Çevirisi. Kitab-ı Mukaddime'nin nüshaları ve satır altı tercüme yöntemi üzerine yapılan çalışmalar, metnin dilsel ve metinbilimsel özelliklerinin anlaşılmasında bir temel sunmuştur. Toparlı (1978), el yazmasının dilsel özellikleri üzerinde de durmuştur. Ona göre nüsha tamamen harekelenmiş, estetik bir hatla istinsah edilmiş olup, her sayfada altı satır metin yer almaktadır. Her bir Arapça satırın altında, Memlûk Kıpçak Türkçesiyle verilmiş karşılığı bulunmaktadır. Metinde Arapça kelimelerin altına Memlûk Kıpçak Türkçesiyle çevirisi yerleştirilmiştir. Aynı zamanda Türkçe ifadelerin Arapça söz dizimsel yapıya bağlı olup ve kelime kelime çeviri şeklinde sunulmuştur. Ona göre bu durum, Türkçe cümlelerin dil bilgisel açıdan yer yer eksik ya da yeterince açık olmamasına yol açmıştır. Söz konusu nitelikler, Memlûk-Kıpçak yazılı eserlerinde sıkça karşılaşılan satır arası tercüme tekniğinin belirgin bir örneğini teşkil etmektedir [37]. Demirci (2003), çalışmasında Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin Kitab-ı Mukaddime adlı eseri ile ilgili genel bilgiler vermekte, ayrıca İstanbul'daki Ayasofya nüshasına ilişkin bilgiler ile bu eser üzerine araştırma yapan bilim insanlarının isimlerini aktarmaktadır [18, s. 57]. Dinler (2006) ise Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin Muqaddimatü's-Salat adlı eserini İslam literatüründeki ilk ilmihal örneklerinden biri olarak değerlendirmekte ve metnin döneminde geniş bir kullanıcı kitlesine pratik rehberlik yapan "uygulamalı eser" niteliği taşıdığını belirtmektedir [19, s. 50, 64]. Araştırmacı, yazma nüshalarının farklı adlarla kaydedildiğini ancak çalışmasında Muqaddimatü's-Salat adını tercih ettiğini ve nüshaların çokluğu ve kütüphane kayıtlarındaki düzensizlik nedeniyle tüm varyantların kesin biçimde tespit edilemeyeceğini ifade etmektedir [19, s. 64]. Dinler (2006), Berlin nüshasına ulaşmasa da Ayasofya (1451) ve özellikle hicri 884 tarihli Konya nüshasının (6993) daha eski olduğunu, bunun metin tahkikine engel oluşturmadığını vurgular. Ayrıca eserin zaman zaman Kaydana adlı başka bir müellifin aynı adla yazdığı eserle karıştırılabildiğini de belirtir [19, s. 64-65]. Yüce (2011), makalesinde Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys-i Semerkandi yazma eseri hakkında şu değerlendirmeyi yapar: Bu eser Kıpçakça metinler arasında yer almakta olup edebiyat, din, at bakımı, okçuluk ve tıp gibi çeşitli konuları kapsayan çalışmaların biri olarak kabul edilmektedir. Söz konusu eser Kansu Gavri için Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiş ve Eşenbay b.

Sudun tarafından yazma olarak istinsah edilerek günümüze ulaştırılmıştır [38, s. 102–103].

Oğuz ve Kıpçak Unsurlarının Birlikte Kullanımı. Memlük Kıpçak Türkçesine tercüme edilen metin Oğuz ve Kıpçak unsurlarının birlikte kullanıldığı geçiş nitelikli bir yazı dili örneği olduğunu ortaya koymaktadır. Özkan (2000), Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi'nin Ayasofya (1451) ve Uzluk nüshalarının dil özelliklerinin bilimsel açıdan özel önem taşıdığını vurgular. Yazar, her iki nüshada Oğuz Kıpçak karışık dil özellikleri görülmesine rağmen Oğuz Türkçesine özgü söz varlığı, fonetik ve morfolojik unsurların daha belirgin olduğunu söyler. Aynı zamanda bu metinlerde Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş dönemine ait dilsel izlerin açıkça görüldüğünü ifade eder. Özkan'a göre özellikle Uzluk nüshası geçiş dönemi özelliklerini yoğun biçimde yansıtarak tarihi gelişim sürecindeki dil değişimini göstermektedir. Bu nedenle eser, Oğuz temelli olmasına rağmen Kıpçakça unsurları da bünyesinde koruyan karışık bir dil yapısına sahiptir. Bu nüsha Türk yazı dilleri arasındaki etkileşimin önemli bir örneğidir [31, s. 210]. Eckman'ın (2017) değerlendirmesine göre, Kitab-ı Mukaddime saf bir Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış bir eser değildir. Oğuz ve Kıpçak dil unsurlarının birlikte kullanıldığı geçiş nitelikli bir yazılı metin özelliği taşımaktadır. Araştırmacı, bu durumu Memlük dönemindeki dilsel sentezin bir yansıması olarak ele almaktadır. Ona göre adı geçen eserde Oğuz Türkçesine özgü fonetik ve morfolojik unsurlar, Kıpçak temelli yapı ile kullanılmıştır; bu nedenle metin, iki farklı dil sisteminin kesiştiği tarihi bir safhayı yansıtmaktadır [21, s. 53-54]. Özgür'e (2014), göre Memlük Kıpçak Türkçesinde yapılan tercüme, Oğuz Kıpçak karışık dil özellikleri taşımakla birlikte Oğuz unsurları daha fazla görülmektedir. Çalışmada günümüz Türkçesinden farklılaşan yaklaşık 89–100 kelimenin söz varlığı incelenmiştir. Bazı sözcüklerin yalnızca Kıpçak Türkçesine özgü olduğu, bazılarının ise ses ve biçim bakımından değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir [30, s. 533]. Arapçadan geçmiş kimi kelimelerin farklılaşmış biçimleri ile deyimleşmiş kelimelerin kullanım örneklenmiştir. Özgür (2014), eserin "Oğuzlaşmış Kıpçak Türkçesi" ile yazıldığı ve Memlük Kıpçak Türkçesine özgü ikilik ve çokluk biçimlerinin dikkat çektiğini vurgular [30, s. 534]. Mohammad'ın (2018) "Memlük Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri" adlı doktora tezinde, Memlük Kıpçak döneminin dil özellikleri ve ekler sistemi ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Araştırmada J. Eckman'ın önerdiği sınıflandırma esas almıştır. Araştırmacı, eseri Memlük Kıpçak Türkçesinde eklerin işlevlerini incelemede temel kaynaklardan biri olarak görmektedir. Bunun nedeni, metinde Kıpçak temelli ekler ile Oğuzca biçimlerin karşılıklı etkileşiminin açık biçimde gözlemlenmesidir. Böylelikle Kitab-ı Mukaddime, Memlük Kıpçak döneminin geçiş niteliği taşıyan dil yapısını, yani Oğuz ve Kıpçak unsurlarının kesişimini yansıtan tipik bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Mohammad'ın "Memlük Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri" adlı doktora tezi daha sonra genişletilerek 2021 yılında Türk Dil Kurumu tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. Bu yayın, Memlük Kıpçak Türkçesinin şekilbilgisini işlevsel açıdan betimleyen önemli bir bilimsel eser olarak Türk dilbilimi alanında yaygın biçimde kullanılmaktadır [27, 28].

Bu genel değerlendirmeyi tamamlayan bir diğer yaklaşım, Sadıkbekov'un (2009) doktora tezinde görülmektedir. Sadıkbekov'a göre Kitab-ı Mukaddime, Kazak Türkçesinin oluşum sürecinde önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Metinde Eski Türkçe dönemine ait ses bilgisi ve dil unsurları korunurken Kaşgarlı Mahmud geleneğiyle ilişkili unsurlar ile Arap ve Fars yazı kültürünün etkisi altında şekillenen Kıpçak öğeleri bir arada bulunmaktadır [8, s. 121]. Bu yönüyle Kitab-ı Mukaddime'nin dili, Türk yazı dilinin evriminde Eski Türkçe geleneği ile Kazak Türkçesinin teşekkül süreci arasında bağlayıcı bir halka olarak değerlendirilmektedir [8, s. 122-123]. Ayrıca fiil sistemi ve biçimbilgisi açısından Kazak Türkçesine oldukça yakın olduğunu söylemektedir. Zaman ve kip eklerinin istikrarlı kullanımı ile -ğan ekinin baskınlığının, dilsel sürekliliğin somut göstergeleri arasında yer aldığı belirtilmektedir [8, s. 122].

Bazı bilim insanları (Özkan, Özgür v.d.) eserin dilini Oğuzca dil unsurları baskın olduğunu belirtmekte, Kazak bilim insanı Sadıkbekov (2009) ise Kazak Türkçesine oldukça yakın olduğunu söylemektedir.

Ses Bilgisi Özellikleri. Kitab-ı Mukaddime'nin ses bilgisi özellikleri üzerine yapılan çalışmalar, metnin fonetik yapısının Memlük Kıpçak Türkçesinin temel niteliklerini büyük ölçüde koruduğunu, bununla birlikte Oğuz Kıpçak geçiş sürecine özgü unsurlar da barındırdığını ortaya koymaktadır. Düysenov (2016), Memlük Kıpçak yazılı anıtları temel alan incelemesinde, Kitab-ı Mukaddime'de yirmi dört ünsüz sesin bulunduğunu belirtmiştir. Bu sistemi tarihi ses bilgisi çerçevesinde değerlendirmektedir [3, s. 100]. Aynı araştırmacının doktora tezinde (2025), eserde yer alan yirmi dört ünsüz sesi sınıflandırmıştır. Artikülasyon noktalarına (dudak, labiodental, diş ve gırtlak) ve sesin katılımına (tonsuz, tonlu/sonor) göre ayrıntılı biçimde araştırma yapmıştır. Böylelikle yazma eserin ünsüz sistemi sistematik olarak ortaya konulmaktadır [4, s. 105-106].

Sadıkbekov (2016), Kitab-ı Mukaddime'de büyük ünlü uyumunun genel olarak istikrarlı biçimde korunduğunu,

buna karşılık dudak uyumunun görece zayıfladığını tespit etmektedir. Yazar, bu durumu metnin Kazak Türkçesine olan yakınlığını yansıtan belirgin bir fonetik özellik olarak değerlendirmektedir. Ünlülerin konumsal değişimlerini ise Kıpçak Oğuz geçiş süreci, varyantlaşma ve diyalektal etkileşimler çerçevesinde açıklamaktadır [9, s. 106].

Ses odaklı bu çalışmalar bir arada değerlendirildiğinde, Kitab-ı Mukaddime'nin ses sisteminin Kıpçak Türkçesinin temel ses özelliklerini koruduğu görülmektedir. Ünlü uyumu ve ünsüz ses yapısı bakımından ise Oğuz Kıpçak etkileşimini yansıtan karışık bir yapı sergilemektedir. Özellikle ünlü uyumu ve ünsüz sistemi Kazak Türkçesiyle olan tarihi ilişkisi tespit edilmiştir. Kitab-ı Mukaddime'yi tarihi Türk lehçeleri arasındaki bağlantıları izlemek açısından önemli bir ses bilgisi kaynağıdır.

Biçim Bilgisi

Sıfat-Fiil Ekleri

Kitab-ı Mukaddime'deki sıfat-fiil eklerinin kullanımı, Memlük Kıpçak Türkçesinin biçim bilgisi özelliklerini ve Oğuz Kıpçak geçiş sürecini yansıtan önemli göstergeler arasında yer almaktadır. Sadıkbekov'un (2014) “-ğan -gen Sıfat-Fiil Eklerinin Tarihi Gelişimi Üzerine (Memlük Kıpçak Eserleri Örneğinde)” adlı makalesine göre, geçmiş zaman sıfat-fiil eki -ğan, -gen, Kazak Türkçesinde ve diğer Kıpçak lehçelerinde görüldüğü gibi, Memlük dönemine ait Kıpçak Türkçesi eserlerinde de -ğan, -gen, -qan, -ken olmak üzere dört biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bu biçimler normalde ünsüz uyumu kuralına göre değişmekle birlikte, Kıpçak metinlerinde söz konusu kurala uymayan kullanımların da oldukça yaygın olduğu belirtilmektedir [33, s. 113]. Kitab-ı Mukaddime'de -ğan, -gen ekini alan sıfat-fiillerin adlaşarak tekil üçüncü şahıs -dır, -dir eklerini aldıkları ve cümlede yüklem işlevinde kullanıldıkları görülmektedir. Bu durum, ad cümlelerinin kurulmasına imkan tanımaktadır. Söz konusu sıfat-fiiller isimden önce kullanıldıklarında geçmiş zaman anlamı taşımaktadır. Çokluk, iyelik ve hal eklerini alarak cümlede çeşitli sözdizimsel görevler üstlenmektedir [33, s. 113]. Araştırmacı, Memlük Kıpçak edebi dilinde bu ekler yalnızca geçmiş zamanı ifade etmekle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda şimdiki zaman ve alışkanlık bildiren, tekrarlanan eylemleri kapsayan geniş zaman anlamında da kullanıldığına dair sıfat-fiilli örneklerini de tespit etmiştir [33, s. 114]. Kitab-ı Mukaddime eserinin dilinde Oğuzca dil özelliklerine giren -an, -en eklerine de rastlanmaktadır, ancak bu eklerin kullanım sıklığı -ğan, -gen biçimlerine kıyasla daha düşüktür. Anlam ve işlev bakımından ise bu biçimler arasında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır [33, s. 114]. Kitab-ı Mukaddime yazma eserinin Memlük döneminin sonlarında kaleme alınmış olması sebebiyle, metinde -ğan, -gen biçimlerinin Eski Türkçedeki -mış, -dık sıfat-fiil eklerinin işlevini üstlendiği ve günümüz Kıpçak lehçelerinde yerleşik hale gelen kalıcı biçimlere dönüşmeye başladığı görülmektedir. Bununla birlikte, Oğuz Türkçesinin etkisinin güçlü olması nedeniyle -an, -en biçimleri de nadiren de olsa metinde yer almaktadır [33, s. 118]. Bu çalışma, Memlük dönemindeki Kıpçak Türkçesinin dil bilimsel gelişim sürecini, Oğuz Türkçesinin etkisini ve sıfat-fiil eklerinin anlamsal ile sözdizimsel işlevlerini ortaya koymasına bakımından önemli bir yere sahiptir. Sadıkbekov'un (2018) “Memlük Kıpçak Yazılı Anıtları Dilindeki Sıfat-Fiil Ekleri” adlı makalesinde, Kitab-ı Mukaddime yazma eseri temel alınarak sıfat-fiil biçimlerinin işlevleri ele alınmaktadır. -mış, -miş, -ğan, -gen ve -an, -en olmak üzere üç temel sıfat-fiil türü incelenmekte ve Kitab-ı Mukaddime'den somut örneklerle açıklanmaktadır [33, ss. 42-46].

Sadıkbekov'un (2018) “Memlük Kıpçak Yazılı Anıtları Dilindeki Sıfat-Fiil Ekleri” adlı makalesinde Kitab-ı Mukaddime'yi örnek alarak -mış, -miş, -ğan, -gen ve -an, -en sıfat-fiil eklerinin işlevlerini karşılaştırmıştır. Onların metindeki kullanımlarını somut örneklerle ortaya koymuştur [10, s. 42-46]. Elde edilen bulgular, sıfat-fiil eklerinin zaman anlamı ve sözdizimsel işlev bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitliliğin ise Memlük Kıpçak Türkçesinin geçiş niteliği taşıyan biçim bilgisi yapısını yansıttığını ortaya koymaktadır.

Zarf-Fiil Ekleri

Sadıkbekov (2024), “-ıp, -ip Zarf-Fiil Eklerinin Gelişimi Ve Oluşumu (Memlük-Kıpçak Yazılı Anıtları Teme-
linde)” adlı çalışmasında, Memlük-Kıpçak Türkçesinde kullanılan -ıp, -ip, -up, -üp ve -p zarf-fiil eklerini tarihsel ve işlevsel açıdan ele almaktadır. Araştırmada Münyetü'l-Guzzat, Kitab-ı Mukaddime, Kitab fi'l-Fıkh ve Kitab fi'l-Fıkh bi'l-Lisani't-Türki gibi temel metinlere dayandırılmıştır. Çalışmada özellikle Kitab-ı Mukaddime örnekleri üzerinden zarf-fiil eklerinin biçimsel çeşitlenmeleri ve cümle içindeki işlevleri gösterilmiştir. Buna göre fiil kökü ünsüzle bitip son hecedeki ünlü dudaklı olduğunda -up, -üp biçimlerinin tercih edilmesi, Memlük Kıpçak Türkçesinde dudak

uyumunun korunduğunu ortaya koymaktadır. Sadıkbekov, bu zarf-fiil eklerinin temel işlevinin ardışık eylemleri bağlamak olduğunu, zarf-fiilli eylemin, ana fiilden önce gerçekleşen yardımcı bir eylemi ifade ettiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte metinlerde sınırlı sayıda da olsa nedensellik anlamı taşıyan kullanımların bulunduğu belirtilmektedir [11, s. 38-42].

Zaman ve Kip Kategorileri

Sadıkbekov (2016), “Memlük Kıpçak Türkçesinde Gelecek Zaman Kategorisinin Oluşum Yolları” adlı makalesinde Memlük Kıpçak Türkçesindeki gelecek zamanı bağımsız bir gramatikal kategori olarak ele almakta ve incelemesini Kitab-ı Mukaddime, Münyetü’l-Guzzat, Seyfi Sarayı’nın Süheyl ü Gülersin, Kitab fi’l-Fıkh ve Kitab fi’l-Fıkh bi’l-Lisani’t-Türki gibi temel yazma eserleri üzerinde çalışma yapmaktadır. Çalışmada gelecek zamanın en üretken eki -gay, -gey olduğu belirtilmektedir. Bu ekin konuşma anından sonra gerçekleşmesi kesinlik taşıyan eylemleri ifade eden gelecek zaman işlevinde kullanıldığı vurgulanmaktadır. Ayrıca gelecek zaman ekinin olumlu ve olumsuz fiil tabanlarıyla düzenli biçimde ilişkilendiği Kitâb-ı Mukaddime’den alınan örneklerle gösterilmektedir [7, s. 186]. -ar, -er, -ur, -ür eklerinin temel işlevinin alışkanlık ve genelleme bildiren geniş zaman olduğu, ancak bağlamsal kullanımlarda bu biçimlerin dolaylı gelecek zaman anlamı da taşıyabildiği ifade edilmektedir [7, s. 187]. Balaqojayeva ve Aubakirova (2022), “Memlük Kıpçak Türkçesinin Dili ile Kazak Türkçesinde Fiiller ve Zaman Kategorisi” adlı makalesinde Memlük Kıpçak Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki fiil sistemi ve zaman kategorilerini karşılaştırmaktadırlar [2, s. 8]. Balcı (2023), “Memluk Kıpçak Türkçesinde kerek(dür)... fiil-(G)A(y)+ (şahıs zamirleri/ekleri) yapısındaki gereklilik çekimi” adlı makalesinde ise Memlük Kıpçak Türkçesinde gereklilik kipini ele aldığı araştırmasında, “...kerek(dür)...” + fiil-(G)Ay- (şahıs zamirleri/ekleri) yapısıyla kurulan gereklilik çekiminin yaygın ve belirgin bir kullanım alanına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yazar, bu yapının yalnızca Mukaddime-i Ebü’l-Leys ve Şerhü’l-Menar ile sınırlı kalmadığını, farklı Memlük Kıpçak Türkçesi metinlerinde de sistemli biçimde kullanıldığını vurgulamaktadır [15, s. 367].

Hal Ekleri

Akbulut (2025), “Tarihi Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Hal Ekleri Bakımından Karşılaştırılması” adlı makalesinde Memlük Kıpçak Türkçesinde kullanılan hal eklerini ayrıntılı biçimde incelemektedir. Aynı zamanda bu eklerin işlevsel çeşitliliğine dikkat çekmektedir. Yazara göre -IA eki ile bunun genişletilmiş biçimi olan -IAyIn eki yalnızca vasıta halini karşılamakla sınırlı kalmamaktadır. Buna bağlı olarak zaman ve benzerlik anlamlarının oluşmasına katkı sağlamaktadır [13, s. 114]. Çalışmada ayrıca ilgi hali ekinin kişilerüng (insanların) gibi örneklerle Kitab-ı Mukaddime başta olmak üzere Memlük Kıpçak Türkçesi metinlerinde açık ve işlek bir biçimde kullanıldığı gösterilmektedir [13, s. 116-117].

Söz Varlığı ve Leksikolojik İncelemeler

Özgür (2014), “Memlük Kıpçakçasıyla yazılmış Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu’l-Leys es-Semerkandi’nin söz varlığı” adlı makalesinde Kitab-ı Mukaddime’nin söz varlığını inceleyerek yazma eserde namaz, abdest ve temizlikle ilgili dini terimlerin öne çıktığını belirtmektedir [30, s. 533]. Kocapınar (2019), “Kıpçak metinlerinde Allah ve sıfatları ile ilgili söz varlığı.” adlı makalesinde Kıpçak metinlerinde Allah ve sıfatlarıyla ilgili söz varlığını ele aldığı çalışmada, Kitab-ı Mukaddime’de geçen “ata” kelimesinin Kıpçak sahasına ait metinlerde temel olarak “baba” anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bu sözcük akrabalık sözcüğü ve kültürel anlam dünyası bakımından önemlidir [25, s. 105]. Doğan (2018), Tarihi Kıpçak Türkçesindeki meslek adlarının çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinden Karaçay-Malkar Türkçesindeki görünüşleri adlı makalesinde ise tarihi Kıpçak Türkçesindeki meslek adlarını incelemiştir. “beg, bey, bi, big, biy” (“bey, reis, efendi, asil”) gibi Memlük Kıpçak Türkçesinde “biy” sözcüğü “bey” anlamında kullanılmıtır [20, s. 179]. Fakirulloğlu’nun (2023) “Tarihî Kıpçak Türkçesinde biliş fiilleri üzerine inceleme” adlı makalesinde Memlük dönemi metinlerinde görülen biliş fiilleri ele alınmıştır. Özellikle “bil-“ fiilinin kullanımı Kitab-ı Mukaddime örneği üzerinden gösterilmiştir [23, s. 361].

Birleşik Fiiller ve Deyimleşmiş Yapılar

Çelik'in (2021) "Kıpçak Türkçesi Döneminde Yazılan Dini Eserlerde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller" başlıklı çalışmasında, Memlük Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış dini metinlerde yer alan deyimleşmiş birleşik fiiller ele alınmaktadır. Araştırmada özellikle "oruç aç-" (iftar) [17, s. 416], "avdaz al-" (abdest almak) [17, s. 417] ve "teyemmüm al" [17, s. 417] gibi örnekler tespit edilmiştir. Araştırmacı fiillerin Arapça dini kavramların Türkçeye çevirilerek metinlerin öğretici niteliğini güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu eser dini bilgilerin aktarımında pedagojik bir işlev taşıdığı ifade edilmiştir. [17, s. 415].

İlmihal, Fıkıh ve Dini İçerik Odaklı Değerlendirmeler

Sadıkbekov'un (2015) "Memlük Kıpçak Türkçesi ile Yazılmış Dini Eserler ve Özellikleri" adlı çalışmasında, Sovyetler Birliği dönemindeki bilim insanları tarafından Kıpçak Türkçesi ile yazılmış olan dini eserlerin arasında Hristiyanlığı yaymak için yazılan Codex Cumanicus yazma eserinin dilini kapsamlı ve sistemli biçimde incelemiştir. Yazar İslam dinin araştırılması büyük ölçüde ihmal edilmiş diye belirtmiştir. Memlük Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserlerle ilgili yapılan çalışmalarda yazma eserlerin adları sınırlı biçimde anılmaktadır. Bu durum yazarın dikkatini çekmiştir [34, s. 124].

Ferit Dinler (2006), "Ebü'l-Leys es-Semerkandi ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki" adlı çalışmasında Kitab-ı Mukaddime'yi İslam literatüründe ortaya çıkan erken dönem ilmihal metinlerinden biri olarak değerlendirmekte ve eserin, yazıldığı dönemde geniş bir okuyucu kitlesine günlük dini uygulamalarda yol gösteren pratik bir rehber işlevi üstlendiğini vurgulamaktadır [19, s. 50, 64]. Benzer biçimde Nasrullayev (2020), Hanefi mezhebine ait klasik fıkıh literatürünü ele aldığı çalışmasında Mukaddimetü's-Salat'ı el-Hidaye, Muhtasarü'l-Vikaye, Salat-i Mes'udi ve Şurutü's-Salat gibi temel eserlerle birlikte anmaktadır. Eseri namaza ilişkin din hükümleri açıklayan ve Ortaçağ Hanefi fıkhı içerisinde önemli bir yere sahip olan başlıca kaynaklardan biri olarak değerlendirmektedir [6, s. 196]. Şukrullo (2021) ise Kitab-ı Mukaddime'yi, namaz ibadetinin esaslarını ve uygulamasını sistemli biçimde açıklamayı amaçlayan giriş niteliğinde bir eser olarak ele almaktadır. Metnin namaza hazırlık süreci ve ibadet esnasında dikkat edilmesi gereken hususları ayrıntılı biçimde sunması nedeniyle okuyucuya pratik bir rehberlik sağladığını belirtmektedir [12, s. 5].

Aubakirova ve Mustafayeva (2022), "Memlük Kıpçak Türkçesiyle yazılmış Ortaçağ dini eserleri" adlı çalışmalarında Kitab-ı Mukaddime'nin İslam araştırmaları ve Türkoloji açısından özel bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır [1, s. 89-90]. Azak (2025) ise Mukaddimetü's-Salat'ı halkın gündelik ve pratik dini ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik erken dönem ilmihal metinlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Abdest hükümleri ve temel inanç esaslarının sade ve öğretici bir üslupla ele alınmasının metnin ilmihal geleneği içindeki yerini güçlendirdiğini ifade etmektedir [14, s. 4]. Yazar, eser etrafında oluşan ilmi birikimi ortaya koymak amacıyla dokuz şerh ve haşiyeyi incelemiştir. Bu şerhlerin mezhep içindeki görüş ve yorum farklılıklarını tespit etmede önemli veriler sunduğunu belirtmiştir [14, s. 5-10]. Ayrıca Ayasofya ve Uzluk nüshalarında Türkçe kelimelerin Arap harfleriyle harekelenmiştir. "Manzum Mukaddime" ile İbn Abdüşşekur'a ait "Tuhfetü's-Sıbyan"ı manzum ilmihal geleneğinin dikkat çekici örnekleri arasındadır [14, s. 11-4].

K.A.Kıdırbayev ve K.U.Köpeşov (2022), "Ortaçağ Kıpçak Arap sözlüklerinin incelenmesi" adlı makalesinde, XIV-XVI. yüzyıllarda Mısır ve Şam bölgesinde Memlük Kıpçaklarının iktidara gelmesiyle Kıpçak diline duyulan ihtiyaç artmıştır. Araplara Kıpçak Türkçesini öğretmek amacıyla çeşitli sözlükler ve gramer nitelikli eserler telif edildiğini belirtir. Arapçadan Kıpçakçaya çevrilen dini içerikli metinler arasında Kitab-ı Mukaddime'yi özellikle vurgulamıştır. Yazma eserin Kıpçak ve Arap dilleri arasındaki ilişkiyi ve Kıpçak Türkçesinin dilsel özellikleri önemli bir kaynak olduğunu ortaya koyarlar [5, s. 26].

Mıcık (2023) ise eserin kaynaklarda "Mukaddimetü Ebi'l-Leys", "Mukaddimetü fi's-Salat" ve "Mukaddimetü fi'l-Fıkh" gibi farklı adlarla anıldığını belirterek, Mukaddimetü's-Salat'ın İslami dini ve ritüel literatürün önemli örneklerinden biri olduğunu vurgulamaktadır [26, s. 17]. Sökmen (2024) de Memlük Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve gramer eserlerini incelediği çalışmasında Kitab-ı Mukaddime'den örnekler vererek, eserin Memlük Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini yansıtan temel kaynaklardan biri olduğunu göstermektedir [36]. Ersoy (2011) ise Memlükler döneminde kaleme alınan eserlerin yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini çektiğini vurgulamakta

ve XV. yüzyılda fıkıh alanında yazılmış önemli Türkçe eserler arasında Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semer-kandi'yi örnek göstermektedir [22, s. 200-201].

Bu çalışmalar bir arada değerlendirildiğinde, Kitab-ı Mukaddime'nin erken dönem ilmihal ve fıkıh gele-neği içinde pratik bir rehber metin olarak görülmektedir. Aynı zamanda Hanefi fikhinin Ortaçağ'daki öğretim ve yayılım sürecinde etkin biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yazma eserin Memlük Kıpçak Türkçesine aktarılması, dini bilginin Türk toplulukları arasında yaygınlaşmasında dilsel ve öğretici bir araç olarak açık biçimde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte çalışmalarda ağırlıklı olarak içerik ve şerh geleneğine odaklanılmaktadır. Nüshalar arası dilsel farklılıkların ve dini terminolojinin tarihsel gelişiminin karşılaştırmalı ve bütüncül incelemelere açık olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma alanında biriken bilimsel çalışmalar, *Kitab-ı Mukaddime'yi* iki yönüyle öne çıkarmaktadır: Birincisi Azak (2025), Dinler (2006), Şukrullo (2021) ve Nasrullayev (2020) gibi yazarlar tarafından yapılan araştırmalar, metni halkın pratik dini ihtiyaçlarına cevap veren erken dönem ilmihal eseridir. Araştırmacılar fıkıh geleneği içinde konumlandırarak abdest, namaz ve temel inanç esaslarını öğretici bir üslupla sunan "rehber metin" olduğunu söyler. İkinci yönü ise Eckmann (2017), Özkan (2000) ve Özgür (2014) gibi araştırmacıların dilbilim odaklı çalışmalar, eserin saf bir Kıpçakça metin olmadığını, karışık dil olduğunu belirtirler. Oğuz ve Kıpçak dil unsurlarının bir arada olup karışık dil olarak ortaya çıkar. Kazakistan'da Kitab-ı Mukaddime üzerinden en kapsamlı çalışmayı Sadıkbekov (2009, 2014, 2016, 2018) yapmıştır. Çalışmalarında sıfat-fiil ekleri, kip kategorileri ve ünlü uyumu gibi alanları konu olarak almıştır. Toparlı'nın (1978) satır altı tercüme yöntemine ilişkin tespitleri, metnin dil yapısının Arapça söz dizimi etkisiyle zaman zaman "kapalı" görünebilmesini açıklayarak metin türü ile dil görünümü arasındaki ilişkiye dikkat çeker.

Sonuç.

Bu çalışma Memlük döneminde Arapçadan Memlük Kıpçak Türkçesine aktarılan Ebü'l-Leys es-Semerkan-di'nin Kitab-ı Mukaddime yazma eseri ile ilgili yapılan çalışmalar incelenmiştir. Eser, erken dönem ilmihal ve fıkıh metinlerinden biridir. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dil tarihi bakımından çok yönlü bir yazılı kaynaktır. Satır altı tercüme tekniğine ilişkin bulgular metnin öğretici amacını güçlendirdiğini, ancak Arapça söz dizimine bağlı kelime kelime aktarımın Türkçe cümlelerde yer yer anlam kapalılığına yol açabilmiştir. Eserin nüshaların farklı adlarla kataloglanması ve kayıt düzensizlikleri sorunu ortaya çıkmaktadır. Metnin varyantlarının tam çıkarılması ve nüsha-lar arası karşılaştırmanın sistematikleştirilmesi açısından alanın geliştirmeye açık olduğunu göstermektedir [19].

Dil incelemeleri, Kitab-ı Mukaddime'nin dili Oğuz Kıpçak karışık dil özelliğine sahiptir. Bundan dolayı geçiş nitelikli bir yazı dili örneği olduğu konusunda ortak bir fikre varılmıştır (Özkan 2000; Eckmann 2017; Özgür 2014; Mohammad 2018). Özellikle Ayasofya (1451) ve Uzluk (6993) nüshalarına dayalı değerlendirmeler, söz varlığı, ses bilgisi ve biçim bilgisi bakımından Oğuz unsurlarının belirginleştiğini, buna karşılık Kıpçak özelliklerinin de korunduğunu göstermektedir. Ses bilgisi çalışmaları, metinde ünlü uyumu ve ünsüz sistemi üzerinden Kıpçak temelinin ve geçiş sürecinin izlenebilmektedir. Biçim bilgisi araştırmaları ise sıfat-fiil, zarf-fiil, zaman ve hâl ekleri gibi alanlarda varyantlaşma ve işlev çeşitliliğinin Memlük sahasındaki dil içi değişim ve etkileşimi somutlaştırdığını ortaya koymaktadır. Leksikolojik ve söz dizimsel veriler (Özgür 2014; Çelik 2021; Kocapınar 2019; Doğan 2018; Fakirullahoğlu 2023), metnin dini terminoloji ve toplumsal kültürel kavramlar bakımından zengin bir söz varlığı sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu zenginlik, yalnızca terim aktarımıyla sınırlı değildir. Metinde yer alan deyimleşmiş birleşik fiiller, soyut dini kavramların Türkçe içerisinde somutlaştırılmasına imkan vermektedir. Böylece metnin öğretici niteliği güçlenmekte ve ilmihal içeriği halkın anlayabileceği sade dil kullanılmıştır.

İçerik odaklı çalışmalar, eserin Hanefi fikhî içerisinde namaz ve temizlik başta olmak üzere pratik dini hükümleri sistemli biçimde sunan bir rehber metin olarak işlev gördüğünü ve ilmihal geleneği ile şerh birikimi içinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Dinler 2006; Nasrullayev 2020; Şukrullo 2021; Azak 2025). Bununla birlikte, literatürün önemli bir bölümünün ilmihal geleneğini tanıtmakla ya da tekil dil özelliklerini betim-lemekle sınırlı kalmıştır. Nüshalar arası dilsel farklılıkların karşılaştırmalıdır. Oğuz Kıpçak unsurlarının alanların araştırma gündeminde öncelikli olarak durduğu görülmektedir [34]. Sadıkbekov'un (2009) araştırmalarından yola çıkarak, Kitab-ı Mukaddime'yi Kazak Türkçesinin teşekkül süreciyle ilişkilendirerek metnin tarihsel süreklilik

boyutunu güçlendirmektedir. Bu durum, Kitab-ı Mukaddime odaklı yeni çalışmaların Memlük Kıpçak yazı dilinin karışık yapısını daha açık biçimde ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Türk lehçeleriyle tarihi bağları daha sağlam temellendirmeye sahip olduğunu göstermektedir [8, s. 121-123].

Sonuç olarak gelecekte yapılacak disiplinlerarası araştırmaların, Kitab-ı Mukaddime ve karşılaştırmalı diyalektoloji yöntemleriyle birleştirilerek Memlük Kıpçakçasının çok katmanlı yapısını daha net aydınlatacağı ve Türk dünyasının tarihsel dil sürekliliğini bilimsel olarak daha sağlam bir zemine oturtacağı öngörülmektedir. Dolayısıyla eser, Türk dilinin Oğuz ve Kıpçak kollarının tarihsel kesişim noktasını temsil eden özgün bir referans metin olma niteliğini sürdürmektedir.

Bununla birlikte, bilimsel çalışmaların önemli bir bölümü ilmiyel geleneğini tanıtmakla ve tekil dil özelliklerini betimlemekle sınırlı kalmıştır. Nüshalar arası farklılıkların dil tarihi çerçevesinde karşılaştırılması ve Oğuz Kıpçak unsurlarının nicel yöntemlerle ayrıştırılması gibi alanlar geliştirmeye açıktır. Bu nedenle *Kitab-ı Mukaddime* odaklı yeni incelemeler, Kitab-ı Mukaddime yazı dilinin çok katmanlı yapısını daha net biçimde ortaya koyma ve Türk lehçeleri (özellikle Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi) ile süreklilik bağlarını daha sağlam temellendirmelidir.

Toplamda otuz sekiz kaynak taranıp değerlendirilmiştir. Bu kaynaklardan yola çıkarak ilmiyel ve dini içerik odaklı değerlendirmeler, birleşik fiiller ve deyimleşmiş yapılar, söz varlığı ve leksikolojik incelemeler, hal ekleri, zaman ve kip kategorileri, zarf-fiil ekleri, biçim bilgisi, sıfat-fiil ekleri, ses bilgisi özellikleri, Oğuz ve Kıpçak unsurlarının birlikte kullanımı, nüshalar ve satır altı çeviri çalışmalarının konularına göre bu başlık altında değerlendirdik. Kazakistan'da Kitab-ı Mukaddime ile ilgili en kapsamlı çalışmaları Sadıkbekov (2009, 2014, 2016, 2018, 2022, 2024) yapmıştır, Türkiye'de ise Özkan (2018), kapsamlı ve kitabında Ayasofya ve Uzluk nüshalarının tıpkıbasımını da vermiştir. Özkan'ın 2018 yılında yayımlanan eserini Şimşek (2018) ve Kılıç (2018) tanıtmışlardır [35; 24]. Bu da kaynakların önemli olduğunu göstermektedir.

Finansal Destek. Bu makale, Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yükseköğretim Bakanlığı Bilim Komitesi tarafından finanse edilen AP27510517 numaralı «Memlük-Kıpçak Türkçesindeki Kitab-ı Mukaddime Ebü'l-Leys es-Semerkandi El Yazmasında Teolinguistik Söylem (XV. Yüzyıl)» başlıklı bilimsel proje kapsamında hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları:

Issakhanova Kırca M.M. – çalışmanın konseptini ve tasarımını oluşturdu, metodolojiyi belirledi, araştırma sürecini bizzat yürüttü ve makalenin orijinal taslağını kaleme aldı;

Mustafayeva A.A. – kapsamlı literatür taramasını gerçekleştirdi, makalenin teorik altyapısını/çerçevesini oluşturdu, elde edilen verileri analiz etti ve metni akademik düzeyde revize etti;

Aubakirova K.K. – araştırma için gerekli materyal ve verileri topladı, makalenin dergi kurallarına uygun olarak teknik düzenlemesini yaptı.

Kaynakça

1. Аубакирова, Қ., & Мустафаева, А. (2022). Мәмлүк-қыпшақ тілінде діни мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба ескерткіштердің (XIII–XV ғ.) зерттелу мәселелері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 140(3), бб. 82–94.
2. Балақожаева, А., Аубакирова, Қ. (2022). Мәмлүк-қыпшақ тілі мен қазақ тіліндегі етістіктер және шақ категориясы. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы, 102(3).
3. Дюсенов, Б.Д. (2016). Способы образования фонетической системы старокыпчакского языка (на основе мамлюкско-кыпчакских письменных памятников). Проблемы востоковедения, (2) (72), стр. 97-101.
4. Дюсенов, Б.Д. (2025). Мәмлүктер кезеңіндегі жазба ескерткіштер – тілдік-мәдени дереккөз («ад-Дурра әл-мудийя» және «аш-Шузур аз-заһабийя» материалдары негізінде): филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Алматы, б. 163.
5. Қыдырбаев, Қ., Көпешов, К. (2022). Орта ғасырлық қыпшақ-араб сөздіктерінің зерттелуі. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы, 102(3), бб. 25-32.
6. Насруллаев, Н.Х. (2020). Жизнь, научное и духовное наследие Лутфуллоха Насафи. Proceedings of Ingenious Global Thoughts: An International Multidisciplinary Scientific Conference, Сан-Хосе, Калифорния, стр. 193-197.

7. Садықбеков, Қ.А. (2016). Мәмлүк қыпшақ тіліндегі келер шақ категориясының жасалу жолдары. Еаги хабаршысы, 4, бб. 184-188.
8. Садықбеков, Қ. (2009). «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткішінің тілдік ерекшеліктері: филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Түркістан, б. 125.
9. Садықбеков, Қ. (2016). Мәмлүк қыпшақ тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесі (КМ негізінде). Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, 2(56), бб. 101-106.
10. Садықбеков, Қ.А. (2018). Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі есімше жұрнақтары. Сду хабаршысы, 2018/1 (44), бб. 40-47.
11. Садықбеков, Қ.А. (2024). -ып, -іп көсемше жұрнақтарының даму және қалыптасу тарихы (мәмлүк-қыпшақ ескерткіштері негізінде). Тілтаным, 1, бб. 37-45.
12. Шукрулло, А.А. (2021). Роль научного наследия Абу Лайс Самаркандии в развитии исламской цивилизации. Философские науки, 77(9).
13. Akbulut, E. (2025). Tarihî kipçak türkçesi metinlerinin hâl ekleri bakımından karşılaştırılması. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 9(1), s. 99-120.
14. Azak, N. (2025). İlmihal türünde bir literatür incelemesi: Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Mukaddimetü's-Salâti ve üzerine yapılan çalışmalar. Dergiabant, 13(1), s. 1-22.
15. Balcı, O. (2023). Memlûk Kıpçak Türkçesinde kerek(dür)... fiil-(G)A(y)+ (şahıs zamirleri/ekleri) yapısındaki gereklilik çekimi. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 8(1), s. 356-372.
16. Bigzad, N. (2019). Memlûk Kıpçak Türkçesinde kalıplaşmış söz birlikleri. Samsun.
17. Çelik, N. (2021). Kıpçak Türkçesi döneminde yazılan dinî eserlerde anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik filler. Türk Dünyası Araştırmaları, 127(251), s. 411-436.
18. Demirci, J. (2003). Cumhuriyet'in 80. yılında Türkiye'de Memlûk-Kıpçak Türkçesi çalışmaları. Türkoloji Dergisi, 16(2).
19. Dinler, F. (2006). Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Mukaddimetü's-Salât isimli eserinin tahkiki. Master's thesis, Sakarya Üniversitesi.
20. Doğan, R. (2018). Tarihî Kıpçak Türkçesindeki meslek adlarının çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinden Karaçay-Malkar Türkçesindeki görünümleri. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, 4(8), s. 173-186.
21. Eckmann, J. (2017). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar (O. F. Sertkaya, Ed., 5th ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 438.
22. Ersoy, E. (2011). Memlûkler döneminde yazılmış bilinmeyen bir eser: Dîvân-ı Rûhî. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 25, s. 199-210.
23. Fakirullahoğlu, M.A.İ. (2023). Tarihî Kıpçak Türkçesinde biliş fiilleri üzerine inceleme. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (33), s. 358-383.
24. Kılıç, A. (2018). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî. Dil Araştırmaları, 12(23), s. 330-333.
25. Kocapınar, P. (2019). Kıpçak metinlerinde Allah ve sıfatları ile ilgili söz varlığı. Dil Araştırmaları, 13(25), s. 97-113.
26. Mıcık, K. (2023). Ebü'l-Leys Semerkandî ve tasavvuf anlayışı. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
27. Mohammad, R. (2018). Memlûk Kıpçak Türkçesinde ekler ve işlevleri. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 388.
28. Muhammed, R. (2021). Memlûk Türkçesinde ekler ve işlevleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 336. ISBN 978-975-17-5022-8.
29. Özdemir, S. (2022). Tarihî Kıpçak Türkçesinde kullanılan eşya ve alet adlarının art ve eş zamanlı olarak incelenmesi. Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi, 2(2), s. 148-182.
30. Özgür, C. (2014). Memlûk Kıpçakçısıyla yazılmış Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin söz varlığı. Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014, Eskişehir), s. 525-534.
31. Özkan, A. (2000). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî'nin dil özellikleri. SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5, s. 177-200.
32. Özkan, A. (2018). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî: Giriş, inceleme, metin, dizinler, tıpkıbasım. Palet Yayınları.

33. Sadykbekov, K. (2014). –Ğan –Gen Sifat Fiil Eklerinin Tarihi Gelişimi Üzerine (Memlûk Kıpçak Eserleri Örneğinde). International Journal of Languages' Education and Teaching, 2(1), s. 109-119.
34. Sadykbekov, K. (2015). Memlûk Kıpçak Türkçesi ile yazılmış dini eserler ve özellikleri. International Journal of Languages' Education and Teaching, 3(2), s. 119-124.
35. Şimşek, Y. (2018). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî. Gazi Türkiyat, 23, s. 237-239.
36. Sökmen, S. A. (2024). Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış sözlük–gramerlerde kılınış. Disiplinler Arası Dil Araştırmaları, 8(8), s. 31-69.
37. Toparlı, R. (1978). Memlûk-Kıpçak dili yadigârları ve İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtn (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü). Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, 4343, s. 291.
38. Yüce, N. (2011). Mısır'da Türk dili ve kültürünün ilk izleri / The early traces of the Turkish language and culture in Egypt. Journal of Turkish Language and Literature, 41, s. 91-106.

М.М. Исаханова Кырджа¹, А.А. Мустафаева², К.К. Аубакирова³

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: imeyrim@mail.ru, rummana@mail.ru, a_kunduz87k@mail.ru)

Араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған діни ескерткіш ретінде «Китаб Муқаддима» еңбегінің аудармасы бойынша жүргізілген зерттеулер

Аңдатпа. Әбу Ләйс әс-Самарқандидің «Китаб Муқаддима» еңбегі ислам негіздерін (ғылымхал) қамтитын мәмлүктер кезеңінде араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған аса маңызды қолжазба саналады. Аталған жазба мұрада қыпшақ және оғыз тілдік элементтерінің қатар қолданылуы мәтіннің аралас тілдік құрылымға ие екенін көрсетеді. Ескерткіштің тілдік ерекшеліктері араб және түркі тілдерінің қалыптасу үдерістерін түсінуде үлкен маңызға ие. Сондықтан «Китаб Муқаддима» екі тілдің де тіл білімі мен дінтану саласындағы өзара сабақтастықты түсінуге үлес қосатын негізгі мәтіндердің бірі болып есептеледі.

Мақалада Әбу Ләйс әс-Самарқандидің «Китаб Муқаддима» еңбегіне арналған бірқатар елдерде жарияланған ғылыми зерттеулер, кітаптар, диссертациялар мен мақалалар талданады. Еңбектің тілі, аудармасы және мазмұндық сипатын зерттеуге қатысты ғылыми тәсілдер зерделенеді. Сонымен қатар қарастырылған зерттеулердің тақырыптық бағыттары айқындалып, ең көп зерттелген салалар айқындалады.

Осы дереккөздер негізінде зерттеулер ғылымхал және діни мазмұнға, күрделі етістіктер мен тұрақты құрылымдарға, лексикалық құрам мен лексикологиялық зерттеулерге, септік формаларына, шақ пен рай категорияларына, көсемше мен есімше түрлеріне, морфологиялық және фонетикалық ерекшеліктерге, оғыз және қыпшақ элементтерінің қатар қолданылуына, сондай-ақ қолжазба нұсқалары мен жолма-жол аудармаларға арналған еңбектер ретінде жекелеген бөлімдер бойынша жүйеленеді. Осылайша бұл жұмыс тіл білімі саласындағы және қазіргі зерттеулердегі кемшіліктер мен зерттелмеген қырларды айқындауға бағытталған. Бұл бағалау болашақта жүргізілетін ғылыми жұмыстарға бағыт-бағдар береді.

Түйін сөздер: мәмлүк-қыпшақ тілі, Китаб Муқаддима, Әбу Ләйс әс-Самарқанди, араб тілі, қазақ тілі, түрік тілі.

М.М. Исаханова Кырджа¹, А.А. Мустафаева², К.К. Аубакирова³

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³ Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

(E-mail: imeyrim@mail.ru, rummana@mail.ru, a_kunduz87k@mail.ru)

Исследование труда «Китаб Мукаддима» как религиозного памятника, переведенного с арабского на мамлюкско-кыпчакский язык

Аннотация. Труд Абу-л-Лайса ас-Самарканди «Китаб Мукаддима» является важной рукописью ильмихала (основ ислама), переведенной в мамлюкский период с арабского на мамлюкско-кыпчакский язык.

Сочетание кыпчакских и огузских языковых элементов в данном письменном наследии свидетельствует о смешанной лингвистической структуре текста. Языковые особенности памятника имеют большое значение для понимания процессов формирования арабского и тюркского языков. В этой связи «Китаб Мукаддима» является одним из основополагающих текстов, способствующих раскрытию взаимосвязей в области лингвистики и религиоведения и для тюркских языков.

В статье анализируются научные работы, книги, диссертации и статьи, посвященные труду Абу-л-Лайса ас-Самарканди «Китаб Мукаддима», изданные в ряде стран. Оцениваются подходы к изучению языка, перевода и содержательных характеристик произведения. Выявляется тематическая направленность исследованных работ и определяются наиболее изученные области.

На основе данных источников по отдельным разделам классифицируются исследования, посвященные ильмихалу и религиозному содержанию, сложным глаголам и устойчивым структурам, лексическому составу и лексикологическим изысканиям, падежным формам, категориям времени и наклонения, деепричастиям, причастиям, морфологическим и фонетическим особенностям, совместному использованию огузских и кыпчакских элементов, а также спискам рукописи и подстрочным переводам. Таким образом, работа направлена на выявление научных лакунов и неизученных аспектов в области лингвистики. Проведенный анализ поможет выявить направления дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакский язык, Китаб Мукаддима, Абу-л-Лайс ас-Самарканди, казахский язык, турецкий язык, арабский язык.

References

1. Aubakirova, K., Mustafaeva, A. (2022). Mamluk-kypshak tilinde dini mazmunda zhazyrgan ortagasyrlyk zhazba eskertkishterdin (XIII–XV g.) zerttelu maseleleri. L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ulttyk universitetinin Habarshysy. Filologija serijasy, 140(3), bb. 82–94. [in Kazakh]
2. Balakozhaeva, A., Aubakirova, K. (2022). Mamluk-kypshak tili men kazak tilindegi etistikter zhane shak kategorijasy. KazUU habarshysy. Shygystanu serijasy, 102(3). [in Kazakh]
3. Djusenov, B.D. (2016). Sposoby obrazovaniya foneticheskoy sistemy starokypchakskogo jazyka (na osnove mamljuksko-kypchakskih pis'mennyh pamjatnikov). Problemy vostokovedeniya, (2) (72), str. 97-101. [in Russian]
4. Djusenov, B.D. (2025). Mamlukter kezenindegi zhazba eskertkishter – tildik-madeni derekkoz («ad-Durra al-mudijja» zhane «ash-Shuzur az-zahabijja» materialdary negizinde): filologija gylymdarynyn doktory darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertaciya, Almaty, b. 163. [in Kazakh]
5. Kydyrbaev, K., Kopeshov, K. (2022). Orta gasyrlyk kypshak-arab sozdikterinin zerttelui. KazUU habarshysy. Shygystanu serijasy, 102(3), bb. 25-32. [in Kazakh]
6. Nasrullaev, N.H. (2020). Zhizn', nauchnoe i duhovnoe nasledie Lutfulloha Nasafi. Proceedings of Ingenious Global Thoughts: An International Multidisciplinary Scientific Conference, San-Hose, Kaliforniya, str. 193-197. [in Russian]
7. Sadykbekov, K.A. (2016). Mamluk kypshak tilindegi keler shak kategorijasynyn zhasalu zholdary. Eagi habarshysy, 4, bb. 184-188. [in Kazakh]
8. Sadykbekov, K. (2009). «Kitab Mukaddima Abu Lajs as-Samarkandi» eskertkishinin tildik erekshelikteri: filologija gylymdarynyn kandidaty darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertaciya, Turkistan, b. 125. [in Kazakh]
9. Sadykbekov, K. (2016). Mamluk kypshak tilindegi dauysty dybystar zhujesi (KM negizinde). Abaj at. KazUPU Habarshysy, 2(56), bb. 101-106. [in Kazakh]
10. Sadykbekov, K.A. (2018). Mamluk kypshak zhazba eskertkishteri tilindegi esimshe zhurnaktary. Sdu habarshysy, 2018/1 (44), bb. 40-47. [in Kazakh]
11. Sadykbekov, K.A. (2024). -up, -ip kosemshe zhurnaktarynyn damu zhane kalyptasu tarihy (mamluk-kypshak eskertkishteri negizinde). Tiltany, 1, bb. 37-45. [in Kazakh]
12. Shukrullo, A.A. (2021). Rol' nauchnogo nasledija Abu Lajs Samarkandii v razvitii islamskoj civilizacii. Filosofskie nauki, 77(9).
13. Akbulut, E. (2025). Tarihi kipchak turkçesi metinlerinin hâl ekleri bakimindan karşılaştırılması. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 9(1), s. 99-120. [in Russian]

-
14. Azak, N. (2025). İlmihal türünde bir literatür incelemesi: Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukaddimetü's-Salâtı ve üzerine yapılan çalışmalar. *Dergiabant*, 13(1), s. 1-22. [in Turkish]
 15. Balcı, O. (2023). Memlûk Kıpçak Türkçesinde kerek(dür)... fiil-(G)A(y)+ (şahıs zamirleri/ekleri) yapısındaki gereklilik çekimi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(1), s. 356-372. [in Turkish]
 16. Bigzad, N. (2019). Memlûk Kıpçak Türkçesinde kalıplaşmış söz birlikleri. *Samsun*. [in Turkish]
 17. Çelik, N. (2021). Kıpçak Türkçesi döneminde yazılan dinî eserlerde anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik filler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127(251), s. 411-436. [in Turkish]
 18. Demirci, J. (2003). Cumhuriyet'in 80. yılında Türkiye'de Memlûk-Kıpçak Türkçesi çalışmaları. *Türkoloji Dergisi*, 16(2). [in Turkish]
 19. Dinler, F. (2006). Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salât isimli eserinin tahkiki. Master's thesis, Sakarya Üniversitesi. [in Turkish]
 20. Doğan, R. (2018). Tarihî Kıpçak Türkçesindeki meslek adlarının çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinden Karaçay-Malkar Türkçesindeki görünüşleri. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(8), s. 173-186. [in Turkish]
 21. Eckmann, J. (2017). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar (O. F. Sertkaya, Ed., 5th ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 438. [in Turkish]
 22. Ersoy, E. (2011). Memlûkler döneminde yazılmış bilinmeyen bir eser: Dîvân-ı Rûhî. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 25, s. 199-210. [in Turkish]
 23. Fakirulloğlu, M.A.İ. (2023). Tarihî Kıpçak Türkçesinde biliş fiilleri üzerine inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), s. 358-383. [in Turkish]
 24. Kılıç, A. (2018). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leysi's-Semerkandî. *Dil Araştırmaları*, 12(23), s. 330-333. [in Turkish]
 25. Kocapınar, P. (2019). Kıpçak metinlerinde Allah ve sıfatları ile ilgili söz varlığı. *Dil Araştırmaları*, 13(25), s. 97-113. [in Turkish]
 26. Mıcık, K. (2023). Ebü'l-Leys Semerkandî ve tasavvuf anlayışı. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. [in Turkish]
 27. Mohammad, R. (2018). Memlûk Kıpçak Türkçesinde ekler ve işlevleri. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 388. [in Turkish]
 28. Muhammed, R. (2021). Memlûk Türkçesinde ekler ve işlevleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 336. ISBN 978-975-17-5022-8. [in Turkish]
 29. Özdemir, S. (2022). Tarihî Kıpçak Türkçesinde kullanılan eşya ve alet adlarının art ve eş zamanlı olarak incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 148-182. [in Turkish]
 30. Özgür, C. (2014). Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin söz varlığı. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014, Eskişehir)*, s. 525-534. [in Turkish]
 31. Özkan, A. (2000). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leysi's-Semerkandî'nin dil özellikleri. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, s. 177-200. [in Turkish]
 32. Özkan, A. (2018). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leysi's-Semerkandî: Giriş, inceleme, metin, dizinler, tıpkıbasım. Palet Yayınları. [in Turkish]
 33. Sadykbekov, K. (2014). -Ġan -Gen Sifat Fiil Eklerinin Tarihi Gelişimi Üzerine (Memlûk Kıpçak Eserleri Örneğinde). *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 2(1), s. 109-119. [in Turkish]
 34. Sadykbekov, K. (2015). Memlûk Kıpçak Türkçesi ile yazılmış dini eserler ve özellikleri. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 3(2), s. 119-124. [in Turkish]
 35. Şimşek, Y. (2018). Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leysi's-Semerkandî. *Gazi Türkiyat*, 23, s. 237-239. [in Turkish]
 36. Sökmen, S. A. (2024). Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış sözlük-gramerlerde kılınış. *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları*, 8(8), s. 31-69. [in Turkish]
 37. Toparlı, R. (1978). Memlûk-Kıpçak dili yadigârları ve İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtin (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü). Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, 4343, s. 291. [in Turkish]

38. Yüce, N. (2011). Mısır'da Türk dili ve kültürünün ilk izleri / The early traces of the Turkish language and culture in Egypt. *Journal of Turkish Language and Literature*, 41, s. 91-106. [in Turkish]

Yazar Bilgileri:

Issakhanova Kırca M.M. – PhD, Türkoloji ve Doğu Ülkeleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan.

Mustafayeva A.A. – PhD, Orta Doğu ve Güney Asya Anabilim Dalı Doçenti, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan.

Aubakirova K.K. – PhD, Yabancı Diller ve Çeviri Anabilim Dalı Kıdemli Öğretim Görevlisi, Korkut Ata Kızılorda Üniversitesi, Kızılorda, Kazakistan.

Исаханова Кырджа М.М. – PhD, Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Мустафаева А.А. – PhD, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының доценті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Аубакирова К.К. – PhD, Шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

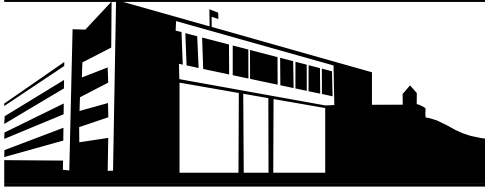
Исаханова Кырджа М.М. – PhD, преподаватель кафедры тюркологии и истории стран Востока, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мустафаева А.А. – PhD, доцент кафедры Ближнего Востока и Южной Азии, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Аубакирова К.К. – PhD, старший преподаватель кафедры иностранных языков и перевода, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

«ШЕЖІРЕ-И ТЕРАКИМЕ» ЕҢБЕГІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ПАРСЫ СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Д.Ә. Балтабай¹, Ә.М. Байбосын²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²А. Байтұрсынұлы Білім Академиясы, Астана, Қазақстан

E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, ali_baibosin@mail.ru

Аңдатпа. Түркі жазба мұрасын, тарихи қолжазбалар мен жыр-дастандарды лингвистикалық тұрғыдан талдау – тілдің тарихи дамуын, қалыптасу жолдарын айқындауда маңызды орын алады. Зерттеу нысаны ретінде XVII ғасырда жазылған Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі алынды. Аталған туынды – түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, этнографиясы, географиялық атаулары жөнінде құнды мәліметтер беретін орта ғасырлық жазба ескерткіш. Бұл еңбек – Оғызнама дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Шежіре мәтінінің лексикалық құрылымында көне түркі сөздерімен қатар араб, парсы және моңғол сөздері де жиі кездеседі. Мақалада осы шежіреде кездесетін парсизмдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, олардың қазіргі қазақ тіліндегі, қазақтың фольклорлық мұраларындағы және жыраулар поэзиясындағы қолданыс аясын анықтау көзделеді. Тарихи лексикологияда кірме лексика, әсіресе араб және парсы сөздері біртұтас «араб-парсы лексикасы» ретінде қарастырылса, бұл зерттеуде олар жеке тілдік қабат ретінде жеке-жеке талданады. Сондай-ақ, парсы сөздерінің қазақ тіліне сіңісу деңгейіне байланысты олар үш топқа бөлініп сипатталады: а) қазіргі қазақ тілінде бастапқы мағынасын сақтап қолданылып жүрген сөздер; ә) семантикалық өзгеріске түскен, бірақ қолданыста бар сөздер; б) қазіргі қазақ тілінде көнерген не мүлдем қолданылмайтын лексикалық бірліктер. Парсизмдердің фольклорлық жырлар мен қазіргі қазақ тіліндегі мағыналық ерекшеліктері де назардан тыс қалмайды. Зерттеудің басты мақсаты – «Шежіре-и теракиме» мәтінінде кездесетін парсы сөздерін лексика-семантикалық тұрғыдан саралай отырып, шағатай жазба тілі мен қазақ тілі арасындағы тарихи-тілдік байланыстарды ашып көрсету.

Түйін сөздер: шағатай жазба тілі, парсы тілдік қабаты, лексика, семантика, актив сөздер, пассив қабат.

Кіріспе

Қай қоғамды алсақ та, халықтар арасындағы саяси-экономикалық, мәдени-рухани байланыстар үнемі үздіксіз жүріп жатады. Мұндай өзара ықпалдастықтар тілдік жүйеге де әсер ететіні анық. Бір халықтың тіліне екінші бір ұлттың тілі ықпал етіп, лексикалық жүйеге жаңа сөздердің енуіне себеп болады. Бұл тілдік құбылыс – кірме сөздердің пайда болуына негіз болады. Белгілі түркітанушы ғалым Ғ.Мұсабаев бұл үрдіс жайында: «Бір тілге көршілес тілдерден сөз ауысу процесі – сол сөз енген тілдің жалпы сөздік құрамының бау жолының бірі. Бұл барлық тілде де болып тұратын құбылыс», – деп атап көрсетеді [1, 106 б.].

VIII ғасырда арабтардың Орта Азияны жаулап алуымен бірге ислам діні мен араб мәдениетінің ықпалы кең етек жайды. Бұл ықпал негізінен әдебиет, дін, ғылым, сауда, әкімшілік басқару сияқты қоғамдық салалар арқылы тарады. Осы тарихи кезеңде түркі тілдеріне араб тілінен көптеген лексикалық бірліктер енді. Ал X ғасырдан бастап аймақта парсы тілінің ықпалы арта түсті. Дегенмен, кейінгі кезеңдерде де араб тілі діни салада жетекші рөлін жоғалтқан жоқ.

Айта кету керек, парсы тілі де араб тілінің ықпалынан тыс қалмаған. Арабтардың жаулап алуынан кейін бұл тілге де көптеген араб сөздері енген. Осы себепті парсы тілі Орта Азия түркі халықтары үшін тілдік дәнекер қызметін атқарды. Тарихи тұрғыдан алғанда, түркі тілдеріне парсы элементтері араб сөздерінен бұрын енген деген ғылыми пікірлер де бар [2, 87 б.].

Түркі, иран және араб халықтарының өзара тілдік және мәдени байланыстарын кешенді түрде зерттеу бүгінгі күні ғана көтерілген мәселе емес. Бұл тақырыпқа XX ғасырдың өзінде-ақ кеңестік шығыстанушы ғалымдар көңіл бөлген. Атап айтқанда, В.В.Бартольд, А.М.Щербак, Б.Г.Гафуров, И.М.Оранский сынды зерттеушілердің еңбектері осы бағытта жазылған ауқымды ғылыми мұра ретінде танылады. Қазақ тіл білімінде де бұл мәселеге ерекше назар аударылып келеді. І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Р.Сыздық, Н.Оңдасынов сияқты отандық ғалымдар түркі тілдеріндегі кірме лексиканы жан-жақты зерттеген.

Ғалым Л.З.Рүстемов парсы тілі мен түркі тілдері арасындағы байланыс жайлы мынадай пікірді тұжырымдайды: «Опираясь на факты истории можно предположить, что иранизмы в языки тюркских племен населявших Среднюю Азию и Казахстан начали проникать гораздо раньше, чем арабизмы, ибо тюркоязычные племена вступали в различные взаимоотношения с ираноязычными народами (согдийцами, тохарами) еще задолго арабского нашествия» [3, 60 б.].

Түркі тілдеріне парсы элементтерінің енуіне әсер еткен негізгі факторлардың қатарына мыналарды жатқызамыз:

1. Түркі халықтарының ғасырлар бойы тәжік, парсы халықтарымен көршілес отырып, тікелей қарым-қатынаста болуы. Бұл жерде түркі халықтары мен иран-соғды халықтарының байланысы, олардың географиялық орналасуы, әлеуметтік-экономикалық, шаруашылық және де басқа салалардағы тығыз байланыстың орнауы әсер етті.

2. Оқыған ғалым адамдар мен тұлғалар, жазба әдебиет үлгілері, әр түрлі мәдени, рухани байланыстардың болуы. Ағартушылық, ғылым, білім, әдебиет, мәдениет саласындағы терең байланыс пен қарым-қатынастардың ықпалы.

Әбілғазы Баһадүр ханның «Түркі шежіресі», «Шежіре-и теракиме» еңбектерінің тілі XVII ғасырда Хиуа тұрғындарының сөйлеу тілінде жазылды деп саналады. Автордың «араб, парсы тілдерінен бір де бір сөз қоспадым» дегенін ескерсек те, шежіре тілінде кірме элементтердің, оның ішінде араб, парсы сөздерінің кездесетіні белгілі. Себебі сол кездегі халықтың сөйлеу тілінде араб, парсы сөздері мол болатын, әрі оларды қолданбауы мүмкін емес еді. Белгілі бір халық тілінде кірме сөздердің орын алуы – сөздік қордың үнемі толысып, дамып, өзгеріп отыратын қасиетіне байланысты. Зерттеу мақаласында түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты мол деректерді қамтыған «Шежіре-и теракиме» еңбегінің парсы тілдік қабатын лингвистикалық тұрғыдан талдауға тырыстық.

Зерттеу әдістері мен материалдары.

Зерттеу мақаланың нысаны ретінде Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегінің Ташкент (Т) нұсқасы басшылыққа алынды. Аталған қолжазба мәтін Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Шығыстану институтының қолжазбалар қорында (№ 171, инв. №1522/V) сақталған [4, 25 б.].

Шежіре мәтінде кездесетін парсы элементтерін зерттеу барысында бірқатар лексикографиялық дереккөздерге сүйендік. Атап айтқанда, Н.Д.Оңдасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігі» (Алматы, 2003), Л.З.Рүстемовтің «Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі» (Алматы, 1989), Г.Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі» (Алматы, 2017) және «Қазақ тіліндегі кірме сөздер сөздігі» (Алматы, 2019) сынды еңбектер зерттеу жұмысына негізгі құрал ретінде пайдаланылды.

Парсизмдерді лексика-семантикалық тұрғыдан сараптау барысында семантикалық талдау, тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеудің басты мақсаты – «Шежіре-и теракиме» шығармасындағы парсы элементтерін семантикалық аспектіде талдау, олардың қазақ фольклорындағы қолданылу сипатын айқындау және қазіргі қазақ тіліндегі тұлғалық әрі мағыналық ерекшеліктерін анықтау.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі парсы элементтерін лингвистикалық аспектіде талдау үшін оларды лексика-семантикалық тұрғыдан зерделеп, қолданылу ерекшеліктеріне сай жіктеп, саралауымызға болады. Бұл тұста шағатай жазба әдеби тілінде жазылған тарихи шежіредегі парсы сөздерін қазіргі қазақ тіліне қатыстылығы жағынан айқындап көрсетуімізге болады. Себебі түркі тілдері өз ішінде оғыз, қыпшақ, қарлұқ элементтері өзара дыбыстық, морфологиялық жағынан ерекшеленгенімен, лексикалық қоры жағынан ортақтықтар мол кездеседі. «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі парсы сөздерін талдау барысында оларды төмендегідей топтарға бөліп қарастыруымызға болады:

- а) Қазіргі қазақ тілінде мағыналық жақтан ешбір өзгеріссіз қолданылатын парсы сөздері;
- ә) Семантикалық жағынан аздаған өзгеріске түскен парсы сөздері;
- б) Қазіргі қазақ тіліндегі көнерген және мүлде қолданылмайтын парсы элементтері.

1. Қазіргі қазақ тілінде мағыналық жақтан ешбір өзгеріссіз қолданылатын парсы элементтері. Шежіре мәтіндегі парсы сөздерінің лексика-семантикалық қырын айқындауда қазақ тіліне бұрыннан еніп, сіңісіп кеткен мынадай тілдік бірліктерді кездестіруімізге болады: āškāre هراکشا (әшкере) (Т 71b-4), āvāz زاول (әyez) (Т 73a-8), āzād ازا (азат) (Т 103b-16), cān جان (жан) (Т 67a-8), firīšte تشریف (періште) (Т 67a-1), güvāh گوو (күә) (Т 92a-5), xudāy ادخ (Құдай) (Т 65a-11), kāsak كاسا (кеce) (Т 97b-15), kem كم (аз, кем) (Т 65a-6), kervān اورا (керуен) (Т 75a-1), günāh گناه (күнә) (Т 66a-11), mühr مهر (мөр) (Т 77a-11), rāst تاسار (рас, шын) (Т 88b-15), rüsvā اوسر (рәсуа) (Т 92a-12), sāye ساي (сая, көлеңке) (Т 79a-14), šehr شهر (қала, шаһар) (Т 74a-17), širin شیرین (шырын) (Т 102b-1), peyğāMBER پمغيب (пайғамбар) (Т 65a-10), dürüst تسررد (дұрыс) (Т 65b-13) т.б.

Аталған сөздердің «Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі қолданылу мысалдары:

Qızğa kişi yiberip sözleşmekke sırrım āškāre bolur tip qorqtı (Сырының әшкере боларынан қорқып, қызға біреуді жібереді) (Т 71b-4).

Anıñ üçün qanq tidiler kim, yörügende qanq qılıp āvāz qılır (Жүргенде «қаңқ, қаңқ» деген дыбыс шығарғаны үшін қаңқ деді) (Т 73a-8).

Xalq içinde rüsvā bolmasun tidim (Халық ішінде ұят болмасын дедім) (Т 92a-12);

Ayaz kör mālğa ve bularnıñ širin sözine köñlini berip bir kiçe ğāfil yatqanda Sanqlı Sinni öltürdi (Айаз малдың көптігіне, бұлардың айтқан шырын сөзіне көңіл беріп, бір түні бейғам жатқан Санқлы Синді өлтірді) (Т 102b-1).

Beli bu dünyā bir ribātğa oxşar ādem ferzendleri kervānğa oxşarlar (Иә, бұл дүние бір жіпке ұқсайды, адам перзенттері керуенге ұқсайды) (Т 75a-1).

Tās u taxt ve il barça yurt seniñki turur (Тәж, тақ, халық және барша жұрт сенікі) (Т 87b-13). Шежіреде кездесетін парсылық тәж сөзі ғалым Н.Д.Оңдасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде» (2011)

былайша түсіндіріледі: جال тадж, таж, тәж, тажи, тәжі. а) Өкімет белгісін көрсететін патшалардың құнды бас киімі; ә) Айдар, кекіл; б) Дәруіштердің басына киетін сопақ киіз қалпағы; в) Кісі аттарында кездеседі (Тәжи, Тәжі, Тәжібай, Тәжібек, Тәжіхан, Тәжікереі) [5, 61 б.].

Шежіреде лауазым, дәрежеге қатысты bahādır (Т 83а-8), хānım (Т 93b-5), pādīšāh (Т 73b-4), pādīšāhzāde (Т 79b-7) секілді парсы элементтері кездеседі.

Парсының dirigā دیرگه сөзі қазіргі қазақ тілінде өкініш, армандау, өкіну, ренжу сезімін білдіретін одағай (қап, әттең т.б.) ретінде қолданылады [6, 141 б.]. Шежіре мәтнінде де сол мағынасы сақталған: Dirigā ne qılayın tıp kör yigladı taqı aytdı: Siniñ atıñ Alp Tuğaç bolsun tidi («Дариға-ай, не істейін?» деп көп жылады, сенің атың «Алп Тугач болсын» деді) (Т 90а-1).

Сонымен қатар қазақ тілінде «аңсау», «сағыну» мәнінде уа, дариға тіркесі кездеседі:

Тау толағай көрінер тасы кетсе,
Әр ел жесір қалады басы кетсе.
Кәрі күш не болады, уа, дариға,
Асырайтын қолынан жасы кетсе (Шал ақын).
Айналып заман оңға уақыт келсе,
Жарқырап бұлт астынан шыққан күндей.
Арманым, уа, дариға, қалмас еді,
Күн батып, таң атқанын қалсам білмей (Ақан сері).
Жазира, жасыл кілем өрнектеген,
Туған жерге, дариға, жер жетпеген!
Кең өлкем, әлдилей бер, сен деп келем,
Аңсап келем сағынып, шөлдеп келем (М.Мақатаев) [7, 600 б.].

Шежіреде кездесетін dost (Т 65а-12), düşmen (Т 84а-18), bi-günāh بایگүнә (бейкүнә) (Т 77а-18), günāh-kār گناهکار (күнәһар) (Т 102а-11) секілді парсы сөздері антонимдік қатар түзеді.

Сондай-ақ, «Шежіре-и теракиме» еңбегінде парсылық hem هم (да...де), уә ای (не, не болмаса, немесе) жалғаулық шылаулар жиі кездесіп отырады: Nārezmde olturğanları hem bizniñ kelürimizni işitip qaşır bu ayılğan üç yurtğa bardılar (Хорезмдегілері біздің келгенімізді естіп, осы айтылған үш жерге қашып барады) (Т 65b-6); Xudāy bilür kim bu bitilgen kişilerniñ her qaysısınıñ arasında on beş yā yigirmi kişiniñ atı bitilmey qalıp turur (Құдай білер, бұл жазылған кісілердің әрқайсының арасында он бес немесе жиырма кісінің аты жазылмай қалған) (Т 99а-4).

Шежіреде есімдіктер құрамында келетін her (әр), hiç (еш) компоненттерінің қолданысы: Her qaysısı bir türlü ve bir dürust i'tibār qılgu dek tārix bolsa irdi yaхşı bolur irdi tıp ötün qıldılar irse anlarniñ ötünlerini qabul qıldım (Әрқайсы әр түрлі, қадірлеп қарайтын бір дұрыс тарих болса жақсы болар еді) деп (тарихын жазуымды) өтініш қылды. Олардың өтінішін қабылдадым) (Т 65b-13); Sipās u sitāyış ol igege kim anıñ hiç evveli vü āxiri yoq ve yurtınıñ zevāli yoq ve atası ve anası yoq ve xātunı ve oğulı ve qızı ve keñeşe turğān kişisi yoq turur (Бастауы және бітуі, мекенінің соңы, ұқсасы және теңдесі жоқ, әкесі, анасы, әйелі, ұлы, қызы, кеңесетін кісісі болмаған Тәңірге мақтаулар мен шүкірлер болсын) (Т 65а-1).

Жоғарыда талданған парсы сөздері қазіргі қазақ тілінде мағыналық жағынан ешбір өзгеріске түспеген лексикалық бірліктер. Бұл жердегі парсылық элементтер түркі тілдеріне енгенде тілдің бейімдеп алу қабілетіне қарай дыбыстық өзгерістерге түскендігі көрініп отыр.

2. Семантикалық жағынан аздаған өзгеріске түскен парсы сөздері.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде семантикалық жақтан аздаған өзгеріске түскен парсы сөздерінің бірі – āfītāb آب آفتاب. Қазіргі қазақ тілінде аптап сөзінің «ыстық жел» деген ауыспалы мағынасы жиі қолданылады [6, 44 б.]. Ал шежіреде аталмыш сөз «күн» мағынасында жұмсалған: Tumanlı kün āfītāb bolur, tumanniñ soñı yaғuq bolmaу bolmas (Тұманнан соң күн болар, тұманның соңынан жарық болмай болмас) (Т 87а-2). Аптаптың «күн» мағынасын ауыз әдебиеті үлгілерінен де кездестіре аламыз: Аптаптың ыстығына шыдай алмай, Бір дарақтың түбіне келіп жетті («Хикаят дастан Хатымтай»); Ей, әйел, тыңда, – депті, – мынау гәпті, Аударып ыстық ауа жел аптапты («Әбуғалисина, Әбілхарис» дастаны) [8, 120 б.].

Сонымен бірге қазақ тіліндегі баба باب сөзі шежіреде «әке» мағынасында келеді: Köl İrkige baqır aytdı: Ey baba bu olturğān taxtıñ uluğ atam Duyılı Qayınıñ turur (Көл Ырқыға қарап айтты: «Ей баба, отырған бұл

тағың үлкен атам Дуилы Қайыныкі) (Т 88b-10). Бабаның парсы тіліндегі мағынасы «әке», «көпті көрген, көп жасаған қария», ал қазақ тілінде «арғы ата» (бабаларымыз, ата-баба), «қадірлеу, құрметтеу мағынасында әйгілі тұлғалар есімдерімен тіркестіре айтылатын сөз» (Жамбыл бабам, Қорқыт бабам т.б.) ұғымында да беріледі [6, 70 б.].

Г.Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде» (2017) баба сөзіне мынадай анықтама берілген: (пар. баба *اباب*) 1. Әке. 2. Көпті көрген, көп жасаған қария: Я болмаса, жан баба, Әкемнен хабар білдің ба? («Алпамыс батыр»); 3. Ауысп. Арғы ата: Мұның ұлық бабасы – Мағрұф халил, Отқа салды оны ол Намруд жаһил («Қисса хазірет Жүсіп аләйһиссалам илән Зылиханың мәселесі»); Бабасының бұ сөзін естіген соң, Көңілі сонда шаттанды бек қабағат («Қисса уақиға Кербала үшбу-дүр»); Қайым қылып, заманын, Хандардың бұзған қамалын, Ұранға шыққан Ағатай, Бірге туған Есіркеп Аруақты бабасы («Исатай-Мақамбет») [8, 110 б.].

Қазіргі қазақ тілінде парсының көше *سوق* сөзі «қатарласа тізілген үйлердің арасындағы жерді» білдірсе [6, 255 б.], шежіреде «бұрыш» мағынасында келеді: Тақи қызні көшеге җарлар ант беріп айтди-ким: Атам таңға иккі қыз алıp берди анларнı sıvmegenimniñ sebebi bu kim men müsülmân anlar kâfir (Қызды бұрышқа шақырып ант ете отырып: «Әкем маған екі қыз алды, оларды жақсы көрмеуімнің себебі – мен мұсылманмын, олар – кәпір», - деп айтты) (Т 71b-5).

Сол секілді парсы тіліндегі маза *مزہ* сөзі қазақ тілінде «жайбарақаттықты, тыныштықты» білдірсе [6, 293 б.], шежіре мәтінінде «дәмді, тартымды, жағымды» мағынасы қолданылған: Anı alıp yedi irse ağızğa bisyâr hoş meze keldi (Оны алып жегенде ауызына өте жағымды дәм келді) (Т 69b-4). Қазақ тілінде мазалы сөз тіркесі «жағымды, ұнамды, тартымды сөз» деген мағынаны білдіреді: Сөйлеген сөзі мазалы, Зәмзәмнің бейне суындай («Қасым Жомарт» дастаны); Сөйлеген сөзі мазалы, Сары алтынның буындай («Қисса Жәмшид») [8, 398 б.].

Парсылық элементтердің тағы бірі – *تختي* байтақ сөзі. Қазақ тілінде аталмыш сөздің келесідей мағыналары сақталған: 1. Патшаның ордасы. Байтағын жауға алдырып, Қара орманын қалдырып, Азамат аңсап келгенде, Аяймыз деді немізді («Исатай-Мақамбет» дастаны); Егер де балауыз шам шықса жанып, Сөндірмей пайтағыма келтір алып («Әбуғалисина, Әбілхарис»); Француздың пайтахыты Париж барып, Сұлтан Ғабдал, Хамидтер алдына алып («Қажымұқан». М.Жүсіп). 2. Ауысп. Тақ. Жылап жүрген Бабалы ед, Мінгізді бұған пайтақты («Көрұғлының Шағдатқа барғаны»). 3. Ауысп. Шексіз. Жері байтақ, елі бай, Алтын-күміс, қазына сай («Еңсегей бойлы Ер Есім»). 4. Ауысп. Ел, жұрт. Байтағым деп зарланып, Айтып жылай жөнелді («Едіге жыр»); Байтақ халқым тапсырдым, Әуелі Құдай өзіңе («Қобыланды батыр» (Сәдуақас Ділманов нұсқасы)) [8, 87 б.]. Шежіреде «астана» мағынасы орын алған: Xutbeni öz atıǵa oqutur ve sikkeni öz atıǵa soqturur Lektuni şehrinı pâyı taxt qılıp olturdı (Құтпаны өз атына оқытып, ақша таңбасын өз атына соқтырып, Лектуни қаласын астана қылды) (Т 76b-9).

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін тағы бір парсы текті сөз – «қанат» мағынасындағы *پر* пәр сөзі. Мысалы: Teñriniñ emri birlen ‘Azra’il kelip İdris ‘aleyhi’s-selâmnı perniñ üstide qoyur behiştke alıp bardı (Тәңірдің әмірімен Әзірейіл келіп, Ыдрыс алейхиссаламды қанатының үстіне қойып, жәннатқа алып барды) (Т 68a-7). Ғалым Н.Оңдасынов өзінің «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде» (2003) парсының *پر* пәр, пар, пәр сөзіне мынадай түсіндірме береді: Паруаз, паруана тәрізді сөздердің құрылымында «қауырсын, қанат, қанатты» деген мағынаны білдіреді [9, 65 б.].

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін парсы элементтерінің тағы бірі – *سپاهي* «арнайы, мықты әскер». Мысалы: Ol vaqtda ‘İraq ve Xorāsān ve Māverāū’-nehirniñ pādişahları ve sipāhileri ve ra‘ıyyetleri baǵçaları Tāt irdi (Ол уақытта Ирак, Хорасан, Маверауннехрдің билеушілері, жауынгерлері бәрі парсы еді) (Т 85b-3). Қазақ тілінің пассив қабатында қолданыста болған сепәһи сөзі «жауынгер, сарбаз» мәнінде жұмсалған: Жөнелді көп сепәһи жолдас илән, Кез болды алдарынан қалың орман («Қисса Шеризат»); Қалуатсыз хас сыпа, Орынсыз мәжіліс құрмайды (Тұрмағамбет Ізтілеуов); Сөйледі бір күн хан Тұрсын, Уәзір, сыпа, данаға («Еңсегей бойлы Ер Есім»). Сепәһи, сипаһ, сапаһ, сыпа парсының сепәһи *سپاهي* сөзі [8, 512 б.]. Қазақ тіліндегі «кішіпейіл, сабырлы, ұстамды» мағынасындағы сыпайы сөзі парсының сипаһ сөзінің өзгеріске түскен формасы. Сонымен бірге қазақ тіліндегі сыпайы сөзі «мәдениетті» деген ұғымды білдіреді.

3. Қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын және көнерген парсы элементтері.

Қазақ фольклорлық жырларында жиі кездесетін пиада сөзі «жаяу», «жаяу жүру» деген мағынаны

білдірген. Парсының пиаде *حالیپ* сөзінен енген: Бағзылары пиада, Екі етегін белге түріп («Қисса Зарқұм»); Ахметті мінгіз атына, Ол үшін мен жүрейін пияда («Қисса Бозұғлан» (Ә.Бижанұлы нұсқасы)). Шырағым, мынау аттың бірін мініп, біреуін жетелеп, падада жүрген шешеңе жет («Еңсегей бойлы Ер Есім»). Пиядалау – жаяулау, жаяу жүру: Пиядалап жетер болдым, Мен шопанлық ықтияр қылдым («Хикаят Көрұғлы сұлтан») [8, 384 б.]. Шежіредегі қолданылу мысалы: *Bahār bolğandın soñ piyāde kele turur miz* (Көктем кіргеннен бері жаяу келе жатырмыз) (Т 75b-7).

Қазақ фольклорлық жырларында актив қолданыста болған лексикалық бірліктердің бірі – *فاریاد* фариад сөзі. Мысалы: 1. Айғай, айғайлау: Ашулансам сайраймын ащы қылып, Оянар дию, пері қылсам фариад («Қисса Мәлік Хасен»); 2. Зар еңіреу, зар жылау: Жұмақ пенен тамұғының арасында, Ала алмай жанын сонда қылған фәриад («Ғазірейіл періштенің жанын алатын баяны». М.Жүсіп); Зылиха зар жылайды, фәряд салып, Қызметкерлер жиылды қайран қалып («Жүсіп-Зылиха») [8, 519 б.]. Парсының фариад *فاریاد* сөзінен енген. Қазақ тілінің бейімдеу заңдылығына сай дыбыстық өзгерістерге түскен формалары: фариад, фарияд, фәриад, фәриод, фәряд, парияд. Шежіредегі қолданысы: *Amu suuññi qible tarafındın bir kök atlı kişi kelip feyād qılıp aytıp turur: Meni ötkeriñizler tip* (Әму суының оңтүстігінен бір көк атты кісі келіп, «мені өткізіңдер» деп айғайлайды) (Т 104a-4).

Шежіреде кездесетін баһана сөзі қазіргі қазақ тіліндегі пассив лексикалық бірліктердің бірі болып табылады: *Qozı Teginnıñ mañğa meyli bar, anıñ üçün meni atasıǵa bahāne birlen alıp bere turur* (Қозы Тегиннің менде көңілі бар, соны сылтау қылып, мені әкесіне алып бермекші) (Т 91a-11). Аталмыш сөз парсының бәһана *باجانه* сөзінен енген. Қазақ тіліндегі формалары: баһана, бәһәна, бәһәнә, бәһана, фаһана. «Сылтау» мағынасындағы баһана сөзі қазақ фольклорлық шығармалары мен ескі қазақ жазбаларында жиі қолданыста болған: Нөкерлерім Төкеханға гүманда, Қашам десем, таба алмадым баһана («Едіге батыр эпосы»); Азырақ, халқым, тыңдаңыз, Бенденікі бәһәна, Бұл хадиса бір себеп («Алпамыс батыр» (А.Нысанов нұсқасы)); Бәһәнә бұны қылмаңыз, Бір әңгіме етелік (Майлықожа Сұлтанқожаұлы) [8, 97 б.].

Шежіреде «жасырын» мағынасын білдіруде *bi-nihani*, *pinhāni* сөздері қолданылған: *Meniñ birlen be-nihāni ‘ıyş qılǵau yoq irse qarı kişige meniñ teg sähib-i cemāl kızını ni üçün alıp berür irdi* (Менімен жасырын көңіл көтергісі келеді. Әйтпесе мен секілді сұлу қызды не үшін әкесіне алып берсін) (Т 91a-12); Аталмыш сөздің Н.Д.Оңдасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде» (2003) түсіндірмесі берілген: *بنهانی* пәнһан, пінһан. Жасырын, тығулы, бүркеулі, жасырылған, тығылған [9, 57 б.].

Kāşin-kārlı uaxşı günbed turur (Фарформен (шынымен) нақышталған әдемі күмбез) (Т 106a-4). Берілген мысалдағы *kāşin-kār+lı* сөзі «шыныдан жасалған» деген мағынаны білдіреді [4, 393 б.]. Яғни кәрлен парсының гәрден *كردن* сөзінен енген, яғни «үлкен фарфор кесе» [3, 225 б.]. Қазақ тілінде әдемі ою-өрнекті, сырлы кесені кәрлен кесе дейді [10, 63 б.].

«Шежіре-и теракиме» еңбегінің парсылық қабатынан орын алған қазақ тіліндегі көне элементтердің қатарын келесі тілдік бірліктер толықтыра түседі: *dürud* (Т 65a-10) *دورد* (дұға, сәлем) [8, 182 б.], *hemışe* (Т 71a-2) *هشيمه* (үнемі, ылғи) [8, 615 б.], *henuz* (Т 77b-8) *زونه* (әлі) [8, 617 б.], *kedxudā* (Т 85b-11) *الخدك* (ақылшы) [8, 270 б.], *zemin* (Т 68b-13) *نيمز* (жер, өлке) [8, 219 б.], *çeşme* (Т 105a-17) (бұлақ) [8, 634 б.], *tā* (Т 78b-13) *ال* (дейін, шейін) [8, 523 б.], *tāb* (Т 94b-1) *تابت* (күш, қуат) [8, 536 б.], *vü* (Т 91a-2) (және) [8, 105 б.], *gāh* (Т 85a-20) (бірде) [8, 126 б.].

Қазақ тілінде мүлде қолданылмайтын парсы сөздері: *māder-zād* (Т 71a-5) (анадан туғалы) [4, 415 б.], *gerdiş* (Т 99a-7) (қайту) [4, 369 б.], *guşiş* (Т 102b-9) (тырысу, күресу) [4, 369 б.], *güruh* (Т 100b-5) (қауым, жамағат) [4, 369 б.], *hargah* (Т 69a-12) (үлкен шатыр) [4, 372 б.], *bi-dadger* (Т 94b-14) (залым) [4, 344 б.], *müdārā* (Т 84a-19) (күле қарау, дос көріну) [4, 421 б.], *nemekin* (Т 69b-5) (тұзды, дәмді) [4, 422 б.], *sārbān* (Т 104b-10) (түйеші) [4, 441 б.], *sipās* (Т 65a-1) (шүкір ету) [4, 444 б.], *sitāyiş* (Т 65a-1) (мақтау, мадақ) [4, 444 б.], *şeñe* (Т 86a-2) (иек) [4, 360 б.], *ki* (Т 78b-15) (шылаудың бір түрі) [4, 402 б.], *pes* (Т 85a-5) (осылайша, енді) [4, 438 б.], *şāyed* (Т 90b-19) (егер де) [4, 449 б.], *şend* (Т 71b-6) (бірнеше) [4, 360 б.], *bervech* (Т 99a-8) (сияқты) [4, 343 б.].

Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегін кешенді талдау барысында парсы текті лексемалардың қолданыс ерекшеліктері мен олардың семантикалық табиғаты айқындалды. Жүргізілген зерттеу жұмысы бұл лексикалық қабаттың тілдік-мәдени даму процесінде ерекше орын алғанын және түркі жазба дәстүрінің қалыптасуына елеулі үлес қосқанын көрсетеді.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінің парсы тілдік қабатын саралай отырып, ондағы парсы элементтерін қазіргі қазақ тіліне қатыстылығы жағынан төмендегідей топтарға жіктеп көрсеттік:

1. Қазіргі қазақ тілінде семантикалық жағынан ешбір өзгеріссіз қолданылатын тіл бірліктері (āvāz زاول (әуез) (Т 73a-8), cān نجان (жан) (Т 67a-8), firīšte تشریف (періште) (Т 67a-1), kāse ساسا (кесе) (Т 97b-15), šehr شهر (қала, шаһар) (Т 74a-17), širin شیرین (шырын) (Т 102b-1), reyğāmbēr ریمغیب (пайғамбар) (Т 65a-10), dūrūst تدرست (дұрыс) (Т 65b-13) т.б.);

2. Лексика-семантикалық жағынан аздаған өзгеріске түскен парсы сөздері. Бұл кезең бойынша қазақ тіліндегі парсы сөздерінің шежіре мәтінінде ауыспалы мағынада жұмсалғандығы турасында сөз болды. Мысалы: āfitāb آبآفان – қазіргі қазақ тілінде «ыстық жел» деген ауыспалы мағынасы жиі қолданылса, шежіреде аталмыш сөз «күн» мағынасында жұмсалған; қазақ тіліндегі baba باب сөзі шежіреде «әке» мағынасында келеді; қазіргі қазақ тілінде парсының көше سوق сөзі «қатарласа тізілген үйлердің арасындағы жерді» білдірсе, шежіреде «бұрыш» мағынасында келеді; сол секілді парсы тіліндегі маза مزه сөзі қазақ тілінде «жайбарақаттықты, тыныштықты» білдірсе, шежіре мәтінінде «дәмді, тартымды, жағымды» мағынасы қолданылған.

3. Қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын және көнерген парсы элементтері (riyāde رحایه «жаяу», «жаяу жүру», feryād حایرف «айғайлау», «зар жылау, «зар еңіреу», bahāne بانه «сылтау» т.б.). Сонымен бірге қазіргі қазақ тілінде мүлде қолданылмайтын парсы элементтері зерделенді: māder-zād (Т 71a-5) (анадан туғалы) [4, 415 б.], gerdiš (Т 99a-7) (қайту) [4, 369 б.], gušiš (Т 102b-9) (тырысу, күресу) [4, 369 б.], güruh (Т 100b-5) (қауым, жамағат) [4, 369 б.], müdārā (Т 84a-19) (күле қарау, дос көріну) [4, 421 б.], nemekin (Т 69b-5) (тұзды, дәмді) [4, 422 б.], sārban (Т 104b-10) (түйеші) [4, 441 б.], sipās (Т 65a-1) (шүкір ету) [4, 444 б.], sitāyis (Т 65a-1) (мақтау, мадақ) [4, 444 б.] т.б. Мұндай жіктелім парсы элементтерінің сіңісу деңгейін анықтауға және олардың тарихи-мәдени контексте қызметін айқындауға мүмкіндік береді.

Парсы текті сөздер қазақ тілінің лексикалық қазынасына терең бойлап, оның маңызды құрамдас бөлігіне айналған. Олардың елеулі бөлігі төл сөздер қатарында қолданысқа толық сіңісіп кеткендіктен, тілдік санада кірме сөз ретінде қабылданбайды.

Парсылық элементтердегі мағына кеңеюі мен тарылуы олардың жаңа мәдени-тілдік ортаға бейімделуін айқындайды. Бұл құбылыс тілдің өзіндік ішкі заңдылықтарын ғана емес, сонымен бірге тарихи-әлеуметтік процестердің тілдік көрінісін де танытады. Семантикалық эволюция – тіл тарихындағы кумулятивті өзгерістердің айқын айғағы.

Қазіргі таңда түркі лексикологиясындағы маңызды мәселелердің бірі – әрбір тілге синхронды және диахронды жақтан кешенді талдаулар жүргізу. Қазіргі лингвистика ғылымында тіл мен мәдениет, тіл мен саясат, тіл мен таным, тіл мен этнос мәселелеріне басымдық берілсе, тарихи лексикологияда жазба ескерткіштердің тілін зерделеу ісі айрықша маңызға ие [11, 85 б.]. Шағатай жазба дәстүріне негізделген тарихи жәдігерлер мен қолжазба еңбектер жайлы деректерді Қазақ хандығы тұсында жазылған дереккөздерден де мол кездестіруімізге болады [12, 71 б.]. Түркі тілдес халықтар, олардың тілдерінде көнеден келе жатқан жазба дәстүр қалыптасқан [13, 10 б.].

«Шежіре-и теракиме» мәтініндегі парсизмдерді жүйелі зерттеу түркі тілдерінің тарихи лексикологиясы мен араб-парсы ықпалының сипатын айқындауда маңызды дерек көзі ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл еңбектегі лексикалық материал түркі тілдерінің даму кезеңдерін, тілдік ықпалдастық ерекшеліктерін, мәдени интеграция процестерін зерделеуде құнды мәлімет береді. Парсизмдердің тарихи қолданысын зерттеу қазіргі қазақ тілінің лексикалық құрамын жаңа қырынан түсінуге, оның даму динамикасын айқындауға, әрі тарихи тіл білімінде кірме элементтердің эволюциясын тануға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу жұмысы барысында «Шежіре-и теракиме» шығармасының парсы тілдік қабаты кешенді түрде қарастырылып, онда кездесетін парсы элементтері лексика-семантикалық тұрғыдан талданды. Ортағасырлық шағатай жазба тілі мен қазақ тілінің лексикалық жүйесі арасындағы тұлғалық және мағыналық ұқсастықтар мен айырмашылықтар арнайы зерттеуге түсті. Парсы текті сөздерді саралауда олардың қазақ тіліндегі фонетикалық түрленуі мен семантикалық сипаттары ескерілді.

Әбілғазы Баһадүр ханның XVII ғасырда жазылған «Шежіре-и теракиме» еңбегі тілдік жағынан сол дәуірдің басқа да жазба ескерткіштерінен біршама ерекшеленеді. Ортағасырлық авторлар, әдетте, шығармаларында араб және парсы сөздерін кеңінен қолданып, осы тілдерге тән синтаксистік құрылымдарға

бой ұрса, Әбілғазы шежіресін жазуда көне түркі тілінің табиғи элементтерін сақтай отырып, барша түркі халықтарына түсінікті болуын мақсат еткен. Бұл шығарманың тілінен көне қыпшақ тіліне (XI–XIII ғғ.) тән белгілердің де сақталғанын байқауға болады.

Жүргізілген талдаулар шағатай жазба әдеби тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық бірліктердің дыбыстық, тұлғалық деңгейде бірқатар айырмашылықтарға ие екендігін көрсетті. Осы негізде, «Шежіре-и теракима» еңбегін дәстүрлі шағатай жазба тілінен гөрі түркі халықтарына ортақ, жалпытүркілік сипаттағы, «нағыз түрік тілінде» жазылған туынды ретінде бағалауға болады. Шежіре тілін лексикалық және грамматикалық тұрғыдан саралап, оны қазақ тілімен сабақтастыра зерттеу – қазақ тілінің тарихи даму кезеңдерін нақтылауға, тарихи грамматика мен тарихи лексикология салаларын толықтыра түсуге зор үлес қосады.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР22687210 ««Шежіре-и теракима» еңбегінің этимологиялық тезаурус сөздігі» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Авторлардың қосқан үлесі:

Балтабай Д.Ә. – зерттеудің тұжырымдамасын дайындап, деректер жинақтауға ат салысты, сонымен қатар мақаланың негізгі нұсқасын әзірледі.

Байбосын Ә.М. – мақала тақырыбына қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерін зерделеуге, мақаланың рәсімделуіне өз үлесін қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Кеңесбаев, І., Мұсабаев, Ғ. (1962) Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. Алматы: ОПБ, б. 315.
2. Сағындықұлы, Б. (2006) Алтын Орда жазба ескерткіштерінің (XIV ғ.) салыстырмалы лексикасы: оқу құр. Алматы, б. 112.
3. Рустемов, Л.З. (1963) Арабско-иранские заимствования в казахском языке: диссертация на соискание кандидата филологических наук. Алма-Ата, с. 287.
4. Ölmez, Z.K. (1996) Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü). Ankara. «Şafak Matbaacılık», s. 559.
5. Оңдасынов, Н.Д. (2011) Араб текті қазақ есімдері. Алматы: Білім, б. 224.
6. Қазақ тіліндегі кірме сөздер сөздігі (2019). Құраст. Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан және т.б. Алматы, б. 596.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2011) 4-том. Құраст.: Н. Әшімбаева, Қ. Рысбергенова, Ж. Манкеева және т.б. Алматы, б. 752.
8. Мамырбекова, Г. (2017) Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, б. 658.
9. Оңдасынов, Н.Д. (2003) Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Білім, б. 320.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: 15 т. (2011) құраст. Б. Момынова, Б. Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. 7, Алматы, б. 752.
11. Kenzhalin, K.K., Konyratbayeva, Zh., Satemirova, D., Abdualiuly, B. Eastern and Western Linguocultural Map: Similarities and Peculiarities (Based on Linguocultural Research). International Journal of Society, Cultural & Language – 2021. №9 (2). pp. 85-97.
12. Uldanay, Jumabay. (2020) Düysenali Abdilaşım. The Old Kazakh written language. Ural-Altai Studies, 4 (39). pp. 71-76. DOI: <http://dx.doi.org/10.37892/2500-2902-2020-39-4-71-76>
13. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. (2020) The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 12 (4). pp. 1-11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>

Д.Ә. Балтабай¹, Ә.М. Байбосын²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Академия образования имени А. Байтурсынұлы, Астана, Казахстан

(E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, ali_baibosin@mail.ru)

Семантика персидских слов, встречающихся в произведении «Шежире-и теракиме»

Аннотация. Лингвистический анализ тюркского письменного наследия, исторических рукописей и эпосов играет важную роль в определении исторического развития языка и его становления. Объектом исследования статьи стало произведение Абилгазы Бахадур-хана «Шежире-и теракиме», написанное в XVII веке. Это произведение является средневековым письменным памятником, содержащим ценные сведения об истории, культуре, этнографии и географических названиях тюркских народов. Данное произведение представляет собой вариант эпоса «Огузнама», написанный арабским алфавитом. В лексическом составе текста произведения, наряду с древнетюркскими словами, часто встречаются арабские, персидские и монгольские слова. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности парсизмов, встречающихся в данном произведении. Кроме того, ставится задача определить сферу их употребления в современном казахском языке, казахском фольклоре и поэзии жырау. В то время как в исторической лексикологии заимствованная лексика, представленная арабскими и персидскими словами, рассматривается как единая «арабо-персидская лексика», в данном исследовании эти элементы анализируются отдельно, как отдельный лингвистический пласт. В зависимости от степени усвоения персидских слов казахским языком они делятся на три группы и описываются: а) слова, которые используются в современном казахском языке, сохраняя своё первоначальное значение; б) слова, претерпевшие семантические изменения, но всё ещё употребляемые; в) лексические единицы, вышедшие из употребления или полностью не используемые в современном казахском языке. Основная цель исследования – выявить историко-лингвистические связи между чагатайской письменностью и казахским языком путём анализа персидских слов, встречающихся в тексте «Шежире-и теракиме», с лексической и семантической точек зрения.

Ключевые слова: чагатайская письменность, персидский языковой пласт, лексика, семантика, активные слова, пассивный пласт.

D.A. Baltabay¹, A.M. Baibossyn²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²A. Baitursynuly Academy of Education, Astana, Kazakhstan

(E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, ali_baibosin@mail.ru)

Semantics of Persian words found in the work “Shezhire-i terakime”

Abstract. Linguistic analysis of the Turkic written heritage, historical manuscripts and epics plays an important role in determining the historical development of the language and its formation. The object of the study of the article was the work of Abilgazy Bahadur Khan, “Shezhire-i terakime”, written in the 17th century. This work is a medieval written monument containing valuable information about the history, culture, ethnography and geographical names of the Turkic peoples. This work is a version of the epic “Oguznama”, written in the Arabic alphabet. In the lexical composition of the text of the work, along with ancient Turkic words, Arabic, Persian and Mongolian words are often found. The article examines the lexical and semantic features of Parsisms found in this work. In addition, the task is to determine the scope of their use in the modern Kazakh language, Kazakh folklore and zhyrau poetry. While in historical lexicology, borrowed vocabulary, especially Arabic and Persian words, is considered as a single “Arab-Persian vocabulary”, in this study, it is analyzed separately, as a separate linguistic layer. Also, depending on the degree of assimilation of Persian words by the Kazakh language, they are divided into three groups and described: a) words that are used in the modern Kazakh language, retaining their original meaning; b) words that have undergone semantic changes, but are still used; c) lexical units that have fallen out of use or are

completely not used in the modern Kazakh language. The main goal of the study is to identify the historical and linguistic links between the Chagatai script and the Kazakh language by analyzing the Persian words found in the text of “Shezhire-i terakime” from the lexical and semantic points of view.

Keywords: Chagatai writing, Persian language layer, vocabulary, semantics, active words, passive layer.

References

1. Kenesbaev, I., Musabaev, F. (1962) Kazirgi kazak tili. Leksika, fonetika. Almaty: OPB, b. 315. [in Kazakh]
2. Cagyndykuly, B. (2006) Altyn Orda zhazba eskertkishterinin (XIV ғ.) salystyrmaly leksikasy: oku kur. Almaty, b. 112. [in Kazakh]
3. Rustemov, L.Z. (1963) Arabsko-iranske zaimstvovaniya v kazahskom jazyke: dissertaciya na soiskanie kandidata filologicheskikh nauk. Alma-Ata, s. 287. [in Russian]
4. Ölmez, Z.K. (1996) Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü). Ankara. «Şafak Matbaacılık», s. 559. [in Turkish]
5. Ondasynov, N.D. (2011) Arab tekti kazak esimderi. Almaty: Bilim, b. 224. [in Kazakh]
6. Kazak tilindegi kirme sozder sozdigi (2019). Kurast. Sh. Kurmanbajuly, S. Isakova, B. Mizamhan zhane t.b. Almaty, b. 596. [in Kazakh]
7. Kazak adebi tilinin sozdigi. (2011) 4-tom. Kurast.: N. Ashimbaeva, K. Rysbergenova, Zh. Mankeeva zhane t.b. Almaty, b. 752. [in Kazakh]
8. Mamyrbekova, G. (2017) Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi. Almaty, b. 658. [in Kazakh]
9. Ondasynov, N.D. (2003) Parsyssha-kazaksha tusindirme sozdik. Almaty: Bilim, b. 320. [in Kazakh]
10. Kazak adebi tilinin sozdigi: 15 t. (2011) Kurast. B. Momynova, B. Sujerkulova, A. Fazylzhanova zhane t.b. 7, Almaty, b. 752. [in Kazakh]
11. Kenzhalin, K.K., Konyratbayeva, Zh., Satemirova, D., Abdualiuly, B. Eastern and Western Linguocultural Map: Similarities and Peculiarities (Based on Linguocultural Research). International Journal of Society, Cultural & Language – 2021. №9 (2). pp. 85-97.
12. Uldanay, J. (2020) Düysenali Abdilaşım. The Old Kazakh written language. Ural-Altai Studies, 4 (39). pp. 71-76. DOI: <http://dx.doi.org/10.37892/2500-2902-2020-39-4-71-76>
13. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. (2020) The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 12 (4). pp. 1-11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>

Авторлар туралы мәлімет:

Балтабай Д.Ә. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Байбосын Ә.М. – PhD, А. Байтұрсынұлы Білім Академиясы, Астана, Қазақстан.

Балтабай Д.Ә. – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

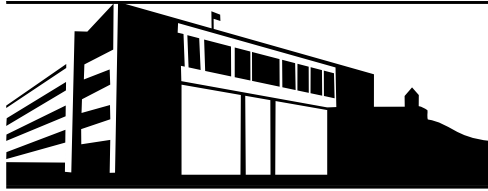
Байбосын Ә.М. – PhD, Академия образования имени А. Байтұрсынұлы, Астана, Казахстан.

Baltabay D.A. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baybossyn A.M. – PhD, A. Baitursynuly Academy of Education, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

THE ROLE OF MUKHAMMAD SHAYBANI KHAN'S WORKS WITHIN THE CLASSICAL CHAGHATAY LITERATURE

*N.D. Sultanbayeva*¹ , *Z. Shadkam*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nur.sultanbayeva@gmail.com, zubaida.68@gmail.com

Abstract. In reference to the studies and research conducted so far, Chaghatay, the medieval literary Turkic language, has a major impact on Islamic Central Asian Turkic literature. Due to this fact, there is a key role of representatives such as Ali Shir Nava'i and Babur, who are considered the pillars of the Chaghatay language. Muhammad Shaybani Khan (1451-1510), a prominent figure of the late 15th and early 16th centuries, was also one of the poets of the classical era of Chaghatay Turkic. Outside of his role as a conqueror and legislator, he composed several works, namely the collection of poems *Dīvān*, *Bahru'l-Huda* (Sea of Guidance) and a treatise related to *fiqh*, Islamic jurisprudence.

This article aims to illustrate the importance of Shaybani Khan's works in Chaghatay literature and evaluate their role in the growth of the language. The study starts with a brief overview of Chaghatay literature and outlines key moments in Shaybani Khan's life and career. The discussion turns to three of his known compositions. Building on the research of Yakup Karasoy and August Samie, the article analyzes selected passages that reveal how Shaybani Khan wove together religious discourse, moral exhortation, and political messages within his writings. His works demonstrate a deliberate blending of poetic form with ideological purpose, seeking both to affirm Sunni Islam and to legitimize his political authority. The analyses highlight that Shaybani Khan's writings emerge not only as literary compositions but also as powerful vehicles of religious and political expression in the broader context of Chaghatay literary tradition.

Keywords: the classical period of the Chaghatay language, Chaghatay literature, Mukhammad Shaybani Khan, *Dīvān*, *Bahru'l-Huda*, *Risāle-i ma'rif*.

Introduction

Before going through the main works of Shayban Khan, we should draw attention to the general emergence of the Chaghatay language in the late 14th and 15th centuries. It is worth mentioning the main figures who contributed much to developing and widening the language through their distinguished works and compositions. It also helps us to see the stages as through the scheme how the term *Chaghatay* took shape, how and when literary works start to expand.

Received: 26.08.2025; Accepted: 25.06.2026; Available online: 30.06.2026

¹*corresponding author

In Timurid times, terms such as *Chaghatay land* and *Chaghatay people* were applied to denote the Turkic communities living within the state. Initially, the word *Chaghatay* referred to the Chaghatay Khanate and the polity established under its rule. However, later on, the meaning of the term took on a wider sense: it appeared to signify not only the Turkic and Turkicized nomadic tribes across those lands, especially in Transoxiana, but also the literary Turkic dialect that grew under the Timurids and the corpus of Central Asian Turkic literature created in that language (Barthold, 1975). The earliest literary contributions in Chaghatay were translations and adaptations from other languages, especially from the Persian language. With prominent authors, however, Chaghatay literature entered its classical phase, distinguished by a vast number of original compositions, poetry, and prose.

It is stated that the very first works in Chaghatay were translations from the Persian language by Quṭb Kwarāzmī, Nezamī's *Khosrow o Shīrīn* in about 1340, and Sa'dī's *Gulistān* (The Rose Garden) by Sayf-i Sarāyī in approximately 1390-1391 years. Although not yet the exact Chaghatay proper, they demonstrate the earliest steps into the arrival of Chaghatay as a literary language (Eraslan, 1993).

Researchers and scholars of Chaghatay literature for the pre-classical period of the language generally agree on the following view: the poetry collections *dīvāns* composed in this era were less sophisticated in terms of structure than those of the classical period. The poems typically included in these *dīvāns* were in the forms of *munājāt* (supplications), *na't* (praise of the Prophet), *qaṣīda* (odes), *ghazal* (lyric poems), *mukhammās* (five-line stanzaic poems), *ṭuyūgh* (quatrains), and *mufrad* (single couplets). Occasionally, the *dīvāns* were in the style of *ghazals*. The metres most frequently applied in these poems drew on the *ramal* ("sand", a smooth-flowing metre), *hazaj* ("humming rhythm", a lyrical metre), and *rajaz* ("trembling/gait of a camel", a didactic, narrative metre) metres of the classical *arūd* system (Eraslan, 1986).

Seydī Ahmad Mīrzā is considered one of the pre-classical phase poets of the 15th century, himself a grandson of Tīmūr. During the rule of Shāhrukh Mīrzā, he served as the governor of Khurāsān. Due to Nava'i, Seydī Ahmad Mīrzā compiled a *dīvān* containing both Turkish and Persian mathnawīs and ghazals. Nava'i also notes that he arranged a *mathnawī* entitled *Latāfatnāma* (Eraslan, 1986).

It is greatly important to highlight that Ali Shir Nava'i was the most involved and influential character among those authors who wrote major works in the Chaghatay language. Ali Shir Nava'i stands as the most prominent representative of classical Chaghatay literature, the figure who most profoundly shaped its course. While classical Chaghatay poetry started to flourish in Samarkand and Herat during the first half of the fifteenth century, it reached its peak with Nava'i. There are the works of Nava'i, where he mentions the term Chaghatay. For example, in his work, *Muhakamal al-Lughatayn*, Nava'i employed the words *Turki*, *Turk tili* (Turkish language), and *Turkche* to refer to the Chaghatay language. In another treatise, *Mīzān al-Awzān*, Nava'i applied the term *Chaghatay lafzī* (Chaghatay language):

"Acem şuārası ve Fūrs fuşahāsı her qaysı uslūbda kim söz arūsığa cilve vü nümāyiş birip irdiler, Türk tili bile qalam sürdüm ve her niçük qaidede kim manâ ebkārığa zib ü ārāyiş körgüzüp irdiler, Çaghatay lafzı bile qalam urdum";

[In any way the Persian poets and eloquent masters presented their style, so did I, wrote in the Turkic tongue; and in the same way as they adorned the beauties of meaning due to their conventions, I have embellished the expressions in Chaghatay] (Eraslan, 1993). However, this statement is doubtful and remains a subject of scholarly debate.

In dictionaries of Chaghatay, the word *Chaghatay Türkchesi* (Chaghatay Turkish) was used more often. For example, in the preface of Mirza Mehdi Khan's Chaghatay-Persian dictionary *Senglâh*, entitled *Mabāni'l-lughat*, the language is described variously as *lughat-i Turk*, *lughat-i Turki* (the Turkish language), and at other times as *lughat-i Chaghatay* (Chaghatay language) (Ölmez, 2007).

The given examples illustrate the emergence of the Chaghatay language as the dominating Turkic literary language of Central Asian communities of the time. Especially in the 15th century under Sultan Husayn Bayqara and his close friend Nava'i, the cultural and literary life of Central Asia thrived and experienced its highest prosperity. However, conditions have changed after Bayqara's death. As we have mentioned in previous chapters, the rise of the Shabanids, the migration of Babur Khan to India, and the establishment of the Mughal Empire resulted in the continuation of the Chaghatay literature in two spheres: the Chaghatay Turkic language in Central Asia under the Shabanids and in India under Babur Khan. Consequently, the classical Chaghatay literature, which hit its highest point with Nava'i, continued its golden period with other significant poets such as Muhammed Salih, Shaybani Khan, Ubaydi, and Babur Khan, who composed *dīvāns* in the Chaghatay Turkic language and brought compositions about

religious, moral, and historical subjects. We may claim that the rise of the Chaghatay language reproduced both continuity and innovation: by employing a major impact of Persian models in the beginning, and later transforming the Turkic language into a clear communication tool of artistic expression.

Research methods

Muhammad Shaybani or Shaybani Khan, was born in 1451, a Chinggisid, a descendant in the lineage of Khan Shiban, the fifth son of Jochi. Following the death of his father, who was killed in 1468 by Yunus Khan, the ruler of Moghulistan, the young Shaybani assumed leadership of the Uzbeks. Despite his early rise as a ruler, he acquired proficiency in Arabic and Persian and gained knowledge under prominent scholars of the time. Until the late 1487s, his life was marked by turbulence and uncertainty, as he moved across the Syr Darya and Astrakhan regions in search of stability.

His rise in politics started to change in 1488, when he directly entered the conflicts between the Timurids and the Moghuls. In the same year, Sultan Mahmud Khan granted Shaybani Khan the town of Turkistan, thereby establishing the foundation for his later consolidation of power. Benefiting from political instability and internal rivalries among the Timurids, Muhammad Shaybani succeeded in capturing Samarkand in 1501. Consequently, he extended his authority and conquered Andijan in 1503, followed by Tashkent, Ferghana, Hisar and Kunduz. In 1506, while he was taking the city of Balkh, the Timurid ruler of the time, Sultan Husayn Bayqara (1469-1506) passed away in Herat, the political and cultural center of the Timurid dynasty. The following year, Shaybani Khan crossed the Amu Darya and entered Herat in May 1507, which formally ended the already weakened Timurid state. Shaybani extended his domination by taking over the main cities of Mashhad, Rayy and Merv in 1508 (Karasoy, 1992). During that period, he expelled Babur Shah, the Timurid heir, from Turkistan once and for all. Babur settled in Kabul, where he reestablished the extinguished flame of the Timurids in Turkistan and made it burn anew, with greater strength in Afghanistan.

By seizing Herat, Shaybani Khan significantly elevated his position and prestige in the Turkic world. This achievement not only symbolized a shift of power from the Timurids to the Uzbeks but also validated his claim as the rightful heir to the legacies of Chinggis Khan and Timur. Over the years, Shaybani Khan came to be perceived as a defender of Sunnism, which ultimately set him into conflict with Shah Isma'il. At first, their relationship took the form of a diplomatic exchange of letters reminiscent of the famous correspondence between Timur and Bayezid I. In these communications, Shaybani demanded that Shah Isma'il abandon Shi'ism and embrace Sunnism. The confrontation intensified when, in 1510, Shah Isma'il marched with a large army, first capturing Mashhad and then moving toward Herat. Shaybani retreated to Merv, where Shah Isma'il, after besieging the city, challenged him to open battle. The confrontation ended with Shaybani Khan's defeat. He was wounded and died on December 2, 1510. Nevertheless, the state he had founded endured well into the seventeenth century.

Over the centuries, his name and epithet have been preserved to us in numerous forms, including "*Shiban, Shaybak, Shibani, Shiban, Shaybek, Shah-Baht Khan, Shahi Ben Khan, and Shaybani Khan*". As reported by Barthold, the origin of the name emanates from Shiban, the youngest son of Jochi. However, later on, Muslim tradition reshaped it into the form of Shayban. This transformation resulted in the usage of the epithet *Shaybani* for Shiban's successor - who became the founder of the Uzbek state in Turkestan by the sixteenth century. The epithet was also the name of an Arab tribe and was particularly associated with the nisba of a distinguished Hanafi school, a disciple of both Abu Hanifa and Abu Yusuf. Barthold suggests that the widespread popularity of this name in the Islamic world contributed to the alteration of Shiban into Shayban, and ultimately to the emergence of the name Shaybani (Barthold, 1975). This explanation is supported by Zeki Velidi, adding that contemporaries themselves rendered Shaybak Khan's name under various forms, such as *Shaybak, Shahi Beg, and Shah-Baht (Togan)*.

A vast number of various research works have already been examined about the works of Shaybani Khan. As a foundation, we can mainly rely on the analyses made by Yakup Karasoy and August Samie, looking through the diverse approaches they have employed in their scholarly works on Shaybani Khan's works. By investigating various academic publications, their works have detailed investigations from different perspectives, namely linguistic, semantic, and ideological aims. In the study here, a comparative analytical method is being applied as it helps to achieve the intended objective of the study.

Results and discussions

Shaybani Khan left important sources, particularly a *dīvān*, the collection of his poems that has an ideological and autobiographical character; a mathnawi entitled “Bahru’l-Huda” and a treatise on fiqh called “Risāle-i ma’rif”. “Bahru’l-Huda” (The Sea of Guidance), written in 914/1508, is a composition in the form of a mathnawī and a poetic piece of 234 couplets. Besides ethical, faith and morality discussions, it also addresses everyday life and political struggles of its time. The only surviving manuscript copy is preserved in the British Museum (Add. 7914, fols. 1b-22b) (Türkoğlu, 2010), and the digitized copy of the written heritage is demonstrated in the manuscript database of the Turkish Manuscripts Institution (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı). This work was investigated by several scholars, including Bogrogligeti, A.J.E. (1982), with his research article “Muhammad Shaybani’s Bahru’l-Huda: An Early Sixteenth Century Didactic Qasida in Chaghatay”. Kemal Eraslan has also written an article published in 1991 called “Şiban Han’ın ‘Bahru’l-Huda’ Adlı Eseri”. The work opens with a couplet:

Tiñgrige til birle aygıl ay köñgül hamd u şenā
Kim sipās u şükr lāyıktır añga bī-müntehā (Karasoy, 1998).

In general, the work “Bahru’l-Huda” speaks about Allah’s unity and oneness, the greatness of the Prophet Muhammad, and the fleeting nature of this world. It also employs frequent references from Qur’anic verses and sayings of the Prophet (Karasoy, 1998).

“Risāle-i ma’rif” is a treatise written by Shaybani Khan in 1507 for his son Muhammad Timur Bahadur. The work includes the poems of the Turkic shaykhs Ahmad Yasavi and Hakim Ata, by offering guidance and admonitions (Türkoğlu, 2010). The only copy of the work is preserved in the British Library (OR12956). “Risāle-i ma’rif” (Treatise on Knowledge) and even all of Shaybani Khan’s compositions are considered to have insufficient research and analysis made on them. An earlier study was carried out in 1979, where Alparslan, a Turkic literature scholar, described the presence of Shaybanids resources with limited and deficient research on the subject. Four decades later, August Samie earned his PhD degree in Eurasian Studies, where he focuses on the works of Shaybani Khan. It may be stated that the first transliteration and translation of the work was made by Samie. Bogrogligeti (1998) and Köprülü (1945) made subsequent contributions through additional publications and data about the work. One of the recent studies can be the article of Alışık (2004), where she applies the analysis made by Bogrogligeti, Alparslan and Togan as a foundation.

According to Samie’s reports, “Risāle-i ma’rif” consists of 46 folios, with 10 lines written in the calligraphic style *nasta’liq*. The initial page is decorated with different flower-patterned illustrations, and titled with designed *mihraabiye* using gold, silver and blue ink where the word ‘*Risala-i Ma’arif-i Shibani Khan*’ is found. Throughout the text, the author used decorative gilded ink and had continual Qur’anic verses and hadiths (Samie, 2020).

Based on the resources, Muhammad Shaybani Khan, as a young man, studied under Mevlana Muhammad Khitayi who was one of the prominent scholars of the time. His master awakened in Shaybani a love for knowledge and poetry. Fluent in both Arabic and Persian languages, Shaybani Khan supported writers, scholars, and artists, often engaging with them for conversations and discussions (Karasoy, 1992). Köprülü (1945) describes this point as follows: “*Not only Shaybani Khan, but all the rulers of Samarkand and Bukhara were well educated and knowledgeable, possessing rich libraries where lots of calligraphers and painters worked*”. There are also reports that Shaybani Khan was very religious and followed a devout life. It is said that he used to rise early, never missed prayer times, and was well-versed in the art of Qur’anic recitation (Karasoy). Here, Samie (2020) argues that Shaybani Khan’s main purpose in composing his religious manual was to share his views on Islamic philosophy and practices, at the same time translating Qur’anic verses, religious and sacred stories into the Chaghatay language, contributing to the literary heritage of that time.

khavātir-i rūḥ imān va Islām namāz va rūza va zakāt va

Good deeds of the spirit, faith and religion, prayer, fasting, charity,

ḥajj musulmānlārgha yaxhshiliq tīgürmāk pādishāhlār qāshidā
and pilgrimage bring good fortune to Muslims. In front of kings,

faqīr miskīn sūzīn aytib īshīn kafāyat qīlmāq mūnūng
Speaking like a poor humble man and being modest

mīngizliklār kūngīldā kīchsa khudāy ūl qūlgha tarbiyyat
if one thinks thoughts like that, (it is that) then God has instructed

qīlmīshī tūrūr mūnūng mīngizliklārni khavāṭir dīmāslār
that servant. Things such as this are not considered distractions (thoughts).

agar mūnūngdik nīmārsālār kūngūldā kīchsa zikr ūrnidā
If things such as these pass from the heart, they are considered as

būlūr ūl kih shayṭānnī aytildī nafsni aytildī
dhikr. He who says Satan or says the self,

khavāṭir ūl būlūr kūngūldā kīchmāk bīla khudāy ūl gunāhnī
that is a distraction. God does not consider such an inner though

bītimās ūl īshni qīlmāghūncha.

a sin, as long as he (the person) does not actively do these things (Transliteration and translation made by Samie, 2020).

These are illustrated examples from “Risāle-i ma’rif” transliteration and translation made by Samie (2020). The lines say that prayer, faith, pilgrimage, charity, fasting and speaking humbly, showing modesty, are among good deeds. And those who have such thoughts and feelings are under the guidance of God. When negative thoughts come to the mind of a human being, they are not considered as similar to making sin if not acted upon. In fact, good thoughts that pass from the heart are measured as dhikr, remembrance of Allah. The treatise also includes *shahādat* (testimony of faith), *Asmā’u llāhi al-husnā* (God’s beautiful names), *taṣliya* (blessings upon the Prophet Muhammad) (Samie, 2020: 113).

The examples given above are indicators of religious lines found in the treatise of Shaybani Khan. However, Samie claims that Shaybani Khan not only gave a message to follow the rules of the religion but, but also to obey him as the righteous king of his state. Here are the lines from “Risāle-i ma’rif”:

Islām yūlīndā ḥazrat-i khāqānī || jamshīd-i zamān Muḥammad Shībānī,
On the path of Islam, Muḥammad Shībānī, His Excellence the Khān, in the era’s Jamshid;

taṣnīf qīlīb tūrūr kitābī kīm ānī || har kīm kih bīlūr yaqīn būlūr imānī.
Has composed this book in such a way that whoever knows it well will find faith;

ūlkīm angā bakht yār va yāvar būlghāy || tawfīq dāghī rafīq va rahbar būlghāy,
He to whom fortune is a friend and helper, success will be his companion and guide;

qīlghān bū kitāb sūzlārī bīrlah ‘amal || kīm dawlat-i jāvidān muyassar būlghāy,
Whosoever acts [in accordance] with the words of this book will have eternal blessings bestowed on them;

irshād ṭarīqatīdā kūz kūrđī ‘ayān || ḥaqq yūlīnī īstāgāngā Shībānī Khān
The eye saw clearly on the path of enlightenment, as Shībānī Khān was seeking the path of Truth;

Islām sharī‘atīdā har mas’alahni || āyāt va aḥādīs bīlah qīldī bayān

On the Path of Islam he clarified every problem with [Quranic] verses and hadith; (Transliteration and translation of Samie, 2020).

Here, Shaybani Khan uses the expression ‘*jamshīd-i zamān*’ to refer to himself as a powerful ruler and as well as illustrating the impact of Persian cultural and literary traditions. Also, Shaybani Khan gave a message to the general people that by following the rules and acting in accordance with this book are going to be successful and fortunate.

Through the treatise “*Risāle-i ma’rif*”, it may be regarded due to Samie (2020), that Shaybani Khan aimed to achieve religious and political legitimacy which in some manner was a political approach too, of the 16th century in Central Asia.

The *Dīvān* is the collection of poems by Shaybani Khan in Chaghatay that contains 300 ghazals, 27 quatrains (*rubā’īs*), 4 chronograms (*tārīhs*), and 46 riddles (*mu’ammās*). The only surviving manuscript is kept in the Topkapı Palace Museum Library (III. Ahmed, no. 2436) (Türkoğlu, 2010). The fact that we were not able to find the digitized version of the manuscript was regretted.

There is a detailed research work, specifically a PhD dissertation made on this work by Yakup Karasoy, a scholar specializing in Turkic language and literature, in 1998. All other publications about the *dīvān* of Shaybani Khan mostly rely and apply Karasoy’s work as a base. He was the first scholar to make the transliteration of the whole poem into the Latin alphabet. Karasoy also analyses the poetry of Nava’i, comparing poetic imitations of Shaybani Khan. One of his (2021) recent publications is called “*Şiban Han Divanı’na Farklı Bakmak*” (A Different Perspective on Shiban Khan’s *Dīvān*). Köprülü, a prominent 20th-century Turkologist, also emphasized that Shaybani Khan’s works should not be ignored or overlooked in the development of the Chaghatay literature (Köprülü, 1945).

Karasoy, in his research work (1998), gives physical characteristics of the *dīvān* where he mentions the binding style, decorated dark brown leather binding with a medallion (*şemse*) in the center. Its folios measure 22 32 cm, and 14 20.1 cm for the text area. It consists of 192 folios. The seal of Sultan Ahmet III is found on the 2b folio. The written heritage has gilded tables and the opening words are highlighted in red and blue. The text is written in the calligraphic script *ta’liq*, each folio containing 13 lines (Karasoy, 1998: 44).

The themes of Shaybani Khan’s poems were diverse; he had poems on love, nature’s beauty, morality, and mysticism. He wrote about the historical events and fights he had experienced in the wars. Instead of using artistic artifice that could be common in poetic literature, Shaybani Khan applied his daily life and emotions in verse in a straightforward manner. He didn’t hesitate to use local expressions in their natural way. Regarding this, Köprülü (1934) points out that Shaybani Khan’s literary style was very different in comparison with other classical Chaghatay literature figures of his era. He preferred employing simple meters and often resorting to half-rhymes, taking the easier path, and therefore, Köprülü (1934) expressed doubts about counting Shaybani Khan as one of the classical Chaghatay poets. However, Ölmez (2007) argues that using straightforward language and simple metaphors in poems is not enough to make such an evaluation about Shaybani Khan’s works. Here are the first lines of Shaybani Khan’s *dīvān*:

Andın oldı cümle ‘ālem ber-ķarār

Қудретиниң cüzvīsinden aytayin
Gāvmīši ānber tōker āhū yıpar

Dağı sini tōrt zıddan ķıldı naķş
Sin anı bilseñg sini andın siver

Her ne iş ķılursin aniñg bile ķıl
Añga barur yollarıñgı ol açar

Siniñ aşıñgdur andın bol aşıl
Bu meşeldür nā-kes aşıldın kaçar

Uş aniñgdur mülk ķayda barģa-sin
Sini bu hırş u hevā andın ķavar

Ay Şibānī sin aniñg -sin anı bil

Siniñ işiñ anı sıvmekdin ozar (Transliteration made by Yakup Karasoy, 1998).

The lines express that everything comes from God, and self-knowledge is gained through recognizing Him. At the end, Shaybani Khan addresses himself that all deeds are meaningful through devotion to God. Here, the author presents himself as *Shibānī* and throughout the work, he uses this name in the *dīvān*.

Earlier, we have noted about Shaybani Khan's attitude towards Shi'ism, where he becomes a heroic figure to defend Sunni Islam. In his *dīvān*, Shaybani Khan says about that:

Tingri yolda Şibānī dīn kılıçını alıp

Her zamān bir khayl-i kāfirni müselmān eylemiş;

On the path to God, Khan Shibani took his sword of religion,

Every time he converted hordes of infidels into Muslims. (transliteration of Yakup Karasoy, translation of August Samie, 2020);

In the verses, Shaybani Khan describes himself as the sword of religion, and that he undertakes all matters to call people to become Muslims.

To sum up, Shaybani Khan's three works, *dīvān*, "Risāle-i ma'rif" and "Bahru'l-Huda" illustrate his religious and personal expression. By including diverse themes in his works, containing nature, love, personal war experience, and conversations strengthened his image as a ruler and a poet of his time.

Conclusion

The Chaghatay literature, which formed one of the important stages of Islamic Central Asian literary tradition from the late 14th to the early 17th century, was and still is being investigated by scholars from different perspectives. The compositions in Chaghatay have been studied from various angles, in terms of linguistic, political and literary history. With the present study, we have demonstrated brief background information about the Chaghatay literature and its significant figures who contributed to the sphere and tried to focus on the main manuscripts written by the ruler of Shaybanids.

While studying with different resources made on the subject, we can conclude that the main academic investigations about Shaybani Khan's works made by Karasoy, Bogrogligeti, Köprülü, and most recent publications are being made by Samie. Regarding Karasoy's study, we can discover the main linguistic characteristics of *dīvān*, including the feature of letters written in different forms, vowel sounds, endings, present simple tense, the influence of Persian and Arabic languages and similar themes. However, Samie's analysis observes the treatise from a political perspective where Shaybani Khan's aim could be not only expressing and calling people to the religion, but also establishing a powerful Islamic empire through his compositions.

On the whole, all three works of Shaybani Khan illustrate his scholarly knowledge of Persian, Arabic and Turkic languages and literatures. One of the most distinctive features that distinguishes Shaybani Khan apart from other classical Chaghatay poets is the fact that he committed his thoughts, reflections and observations without excessive effort, and free from artistic refinement. He did not hesitate to use simple language forms and expressions. This can be considered as the shifting nature and mainstream of Islamic practices of literature of the 16th century in Central Asia.

Contribution of the authors:

Sultanbayeva N.D. – analyzed the materials of foreign and Kazakhstani scientists, prepared the article;

Shadkam Z. – defined the purpose and objectives of the scientific article, and conducted scientific analysis for the research.

References

1. Alışık, G. S. (2004). "Şeyb.n. Han'ın 'Ris.le-i Ma'rif' Adlı Eseri ve Türkçeciliği", in V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı. Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 131-155. [in Turkish]
2. Alparşlan, A. (1973). "Şeybani Han'ın Türk Kültür Tarihindeki Yeri", I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebligler. Istanbul: Türk Tarihi. [in Turkish]

3. Barthold, W. (1975). Orta Asya Türk hakkında Dersler: Kültür Bakanlığı Kültür Yayınları. Ankara, s.225. [in Turkish]
4. Barthold, W. (1945). “Çağatay”. İslâm Ansiklopedisi, III, s. 265. Available via the link: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-yesevi-kulliyesi> (Accessed: 26.08.2025). [in Turkish]
5. Bodrogligeti, András J. E. (1982). “Muhammad Shaybani’s Bahru’l-hudâ. An Early Sixteenth Century Didactic Qasida in Chagatay”, Ural-Altische Jahrbücher/Ural-Altai Yearbook, c. LIV, s. 1-56.
6. Bodrogligeti, András J. E. (1985). “The Relevance of Classical Central Asian Turkic Literature to the Understanding of the Cultural History of the Turks of Central Asia”, Be-şinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül, Tebliğler II, Türk Edebiyatı, c. I, s. 37-44.
7. Bodrogligeti, Andras J.E. (1998). “Devotions, Rituals, Moral and Social Issues in Muhammad Shaybani Khân’s Risala-i Maarif” in The Golden Cycle: proceedings of the John D. Soper Commemorative Conference on the Cultural Heritage of Central Asia, UCLA Conferences; Center at Lake Arrowhead. (Şahibqiran: Central Asia Information Project), s. 127.
8. Eraslan, K. (1993). Çağatay edebiyatı. In TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. Available via the link: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati> (Accessed: 26.08.2025). [in Turkish]
9. Eraslan, K. (1993). Ali Şir Nevâyî, Mîzânü’l-Evzân, Ankara: TDK Yayınları, 1993, s. 11 ve 67. [in Turkish]
10. Eraslan, K. (2003). Alî Şîr Nevâyî’nin Mecâlisü’n-nefâyis. Available via the link: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecalisun-nefais> (Accessed: 26.08.2025). [in Turkish]
11. Eraslan, K. (1991). “Şibânî Han’ın ‘Bahru’l-Hüdâ’ Adlı Eseri”, TKA, XXVIII/1-2, s. 103-177. [in Turkish]
12. Eraslan, Kemal, (1986) “XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Çağatay Edebî Dilinin ve Edebiyatının Teşekkülü”, Büyük Türk Klâsikleri, İstanbul, c. III, s. 59-62. [in Turkish]
13. Karasoy, Y. (2021). “Şiban Han Dîvânı’na Farklı Bakmak”, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi , vol.5, no.4, s.1688-1697. [in Turkish]
14. Karasoy, Y. (1992). ŞİBAN HAN DİVANINDA NEVAİ’YE NAZİRELER. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi(7-8), s. 53-60.
15. Karasoy, Y. (1998). Şiban Han dîvânı: İnceleme – metin – dizin – tıpkıbasım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [in Turkish]
16. Köprülü, Fuat. (1934). “Ali Şir Nevai ve Tesirâtı”, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul, s. 257-266. [in Turkish]
17. Köprülü, Fuad. (1945). “Çağatay Edebiyatı”, İslâm Ansiklopedisi, 1945, c. III, s. 270-323. [in Turkish]
18. Ölmez, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi, TALİD, 5(9), 9-54, s. 173-219. [in Turkish]
19. TOGAN, A. (1981). Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları №: 1534, Tarih Araştırmaları №: 2, Cild: 1, Enderun Yayınları 3. Baskı, İstanbul. [in Turkish]
20. Türkoğlu, İ. (2010). Şeybânî Han. In Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Vol. 39, pp. 43–45). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Available via the link: <https://islamansiklopedisi.org.tr/seybani-han> (Accessed: 26.08.2025). [in Turkish]
21. Samie, A. N. (2020). The Shibaniid question: Reassessing 16th century Eurasian history in post-Soviet Uzbekistan (Published doctoral dissertation). The University of Chicago, Chicago, IL.
22. Shadkam, Z., & Bazarkulova, B. K. (2016). Chagatai language and periods of its development. Journal of Oriental Studies, 74(4). Available via the link: <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/780> (Accessed: 26.08.2025).

Н.Д. Сұлтанбаева, З. Шадқам

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: nur.sultanbayeva@gmail.com, zubaida.68@gmail.com)

Классикалық шағатай еңбектеріндегі Мұхаммед Шайбани Хан шығармаларының рөлі

Аңдатпа. Осыған дейін жүргізілген зерттеулер мен еңбектерге сүйене отырып, орта ғасырлық түркі әдеби тілі – шағатай тілі, Исламдық Орталық Азиядағы түркі әдебиетіне орасан зор ықпалды әдеби тіл болғандығын атап өтуге болады. Осы тұрғыдан алғанда, шағатай тілінің маңызды, тірек тұлғалары ретінде қарастырылатын Әлішер Науаи мен Бабурдың орны айрықша. Сондай-ақ, XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басындағы көрнекті тарихи тұлға Мұхаммед Шайбани хан (1451–1510) шағатай классикалық дәуірі ақындарының бірі болды. Ол жаулап алушы және заң шығарушы ретіндегі рөлінен тыс, бірнеше туынды қалдырды. Атап айтқанда, өлеңдер жинағы Диван, діни-дидактикалық Бахру’л-худа (“Һидаят теңізі”) және фикһқа, ислам құқықтануына жайындағы трактат.

Бұл мақала Шайбани хан шығармаларының шағатай әдебиетіндегі маңызын айқындап, тілдің дамуына қосқан үлесін көрсетуді мақсат етеді. Зерттеу шағатай әдебиетіне қысқаша шолу жасаудан және Шайбани ханның өмірі мен қызметіндегі негізгі кезеңдерді сипаттаудан басталады. Талқылау оның белгілі үш еңбегіне бағытталған. Якуб Карасой мен Август Сами еңбектеріне сүйене отырып, мақалада Шайбани ханның діни дискурсты, моральдық үндеулерді және саяси мазмұнды өз шығармаларына қалай тоғыстырғаны талданады. Оның туындылары поэтикалық форманы идеологиялық мақсатпен саналы түрде ұштастырып, бір жағынан сүнниттік исламды бекітуге, екінші жағынан саяси билігін заңдастыруға қызмет етті. Жүргізілген талдау нәтижелері Шайбани хан еңбектерінің тек әдеби мұра ретінде ғана емес, сонымен қатар шағатай әдеби дәстүрінің кең аясында діни әрі саяси ойдың пәрменді құралы ретінде де маңызға ие болғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: шағатай тілінің классикалық дәуірі, шағатай әдебиеті, Мұхаммед Шайбани хан, Диван, Бахру’л-худа, Рисале-и ма’риф.

Н.Д. Сұлтанбаева, З. Шадкам

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: nur.sultanbayeva@gmail.com, zubaida.68@gmail.com)

Роль произведений Мухаммада Шайбани хана в классической чагатайской литературе

Аннотация. Опираясь на ранее проведённые исследования и труды, можно отметить, что средневековый тюркский язык (чагатайский) был литературным языком, оказавшим огромное влияние на тюркскую литературу в исламской Центральной Азии. В этом отношении особое место занимают Алишер Навои и Бабур, рассматриваемые как ключевые, опорные фигуры чагатайского языка. Также, выдающаяся историческая личность конца XV – начала XVI века, Мухаммед Шайбани-хан (1451-1510) был одним из поэтов классического периода чагатайской литературы. Помимо своей роли завоевателя и законодателя, он оставил несколько произведений. В частности, это сборник стихотворений «Диван», религиозно-дидактическое сочинение «Бахрул-Худа» («Море наставления») и трактат по фикху, исламской юриспруденции.

Данная статья ставит своей целью определить значимость произведений Шайбани-хана в чагатайской литературе и показать его вклад в развитие языка. Исследование начинается с краткого обзора чагатайской литературы и описания ключевых этапов жизни и деятельности Шайбани-хана. Обсуждение сосредоточено на трёх его известных произведениях. Опираясь на труды Якуба Карасоя и Августа Сами, автор статьи анализирует, каким образом Шайбани-хан вплетал в свои произведения религиозный дискурс, нравственные призывы и политическое содержание. Его сочинения сознательно сочетали поэтическую форму с идеологической целью, с одной стороны, утверждая суннитский ислам, а с другой – легитимируя его политическую власть. Результаты проведенного анализа показывают, что произведения Шайбани-хана имели значение не только как литературное наследие, но и как действенный инструмент религиозной и политической мысли в широком контексте чагатайской литературной традиции.

Ключевые слова: классический период чагатайского языка, чагатайская литература, Мухаммед Шайбани-хан, Диван, Бахрул-Худа, Рисале-и ма’риф.

Information about the authors:

Sultanbayeva N.D. – PhD student, Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Shadkam Z. – Candidate of Philological Sciences, Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сұлтанбаева Н.Д. – PhD докторант, түріктану және шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, Шығыстану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

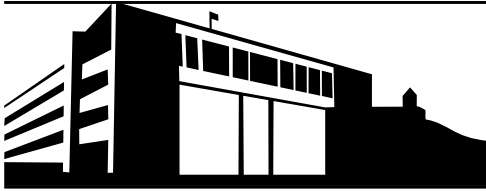
Шадкам З. – филология ғылымдарының кандидаты, түріктану және шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, Шығыстану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сұлтанбаева Н.Д. – PhD докторант, кафедра тюркологии и истории стран Востока, Факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Шадкам З. – кандидат филологических наук, кафедра тюркологии и истории стран Востока, Факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ETHNOLINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS OF THE MEDIEVAL TURKIC WORLDVIEW BASED ON THE DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK (COMPENDIUM)

M.M. Kossybayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: mirrau13@mail.ru

Abstract. This article explores the worldview of the medieval Turkic peoples from an ethnolinguistic and cultural perspective, based on Mahmud al-Kashgari's historical-lexicographical work *Dīwān Lughāt al-Turk*. The present study examines the conceptual foundations of the ancient Turkic worldview, traditions, belief systems, and social structure as reflected in linguistic data. The spiritual heritage and cultural code of the Turkic people is identified through semantic and cultural analysis of lexical units and paremiological forms (proverbs and sayings). Employing methodologies drawn from the disciplines of ethnolinguistics and cognitive linguistics, the research proffers a scholarly interpretation of the mentality and worldview structure of medieval Turkic society as revealed through language. The objective of the present study is twofold: firstly, to contribute to the understanding of Turkic culture through language, and secondly, to define the national conceptual sphere.

Based on the linguistic data from the *Dīwān Lughāt al-Turk*, this study explores the ethnolinguistic and cultural dimensions of the medieval Turkic worldview, with a particular focus on the conceptualization of space and religious continuity. The analysis reveals that early Turkic spatial orientation – both vertical and horizontal – was deeply rooted in ancient traditions, adaptation to the natural environment, and nomadic animal husbandry, as vividly demonstrated by Mahmud al-Kashgari's pioneering circular map. Furthermore, this cartographic and onomastic heritage reflects a sophisticated «linguistic model of the world» that underscores the spatial consciousness of Turkic tribes. Alongside these geographical insights, the paper examines the spiritual universe of the medieval Turks, highlighting a harmonious synthesis where foundational Tengriist beliefs seamlessly converged with Islamic principles. Ultimately, the *Dīwān* serves as a crucial bridge of spiritual continuity, offering invaluable insights into the historical development of Turkic cultural identity and ethnolinguistic heritage.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Turkic worldview, linguistic worldview, cultural concept, Old Turkic language, ethnolinguistics, language and cognition.

Introduction

The descendants of the ancient Turks - who once held sway over the “four corners of the world” - have inherited a rich cultural and ethnocognitive legacy that reflects the natural identity and worldview of the medieval Turkic peoples. In this regard, the encyclopedic monument *Dīwān Lughāt al-Turk* by Mahmud al-Kashgari holds exceptional significance. This seminal work offers deep insight into the spiritual and material value systems through which Turkic societies comprehended space, time, and existence. As the prominent scholar Ā.T. Qaydar (Kaydar) (1998, p. 34) noted, “If we consider an ethnos and its language as an integrated and intrinsically interconnected phenomenon, language in society functions not only as a means of communication specific to that ethnos but also as a witness to its entire spiritual and cultural wealth. Language internalizes the ethnic’s worldview, customs, and way of life, transmitting them as ancestral heritage - a precious treasure - across generations.” This perspective underscores the conceptual link between linguacultural studies and ethnolinguistics, while also highlighting the relevance of examining the lexical corpus through the macro categories of ‘Nature,’ ‘Human,’ and ‘Society’ in ethnolinguistic and cultural research.

The linguistic worldview of the medieval Turkic peoples is also reflected through the linguistic models of these macro categories. Analyzing the key cultural and ideological concepts found in the language of *Dīwān Lughāt al-Turk*, which represent the conceptual values of the objective world in the consciousness of medieval Turks, enables a deeper understanding of both the internal and external structures of the common Turkic conceptual system and its evolutionary development. By examining the linguistic models and underlying semantic structures (archaic meanings) of these concepts, we gain insight into the cognitive frameworks that shaped the Turkic perception of the world. Moreover, studying *Dīwān Lughāt al-Turk*, a heritage text of the medieval period, within the framework of anthropocentric linguistics not only reveals extensive conceptual knowledge but also enhances our understanding of the contemporary identity of Turkic peoples. In particular, it provides valuable perspectives on the cognitive characteristics and worldview of the Kazakh people as part of the broader Turkic cultural continuum.

“If worldview is a system of spiritual and practical comprehension of truth (Orynbekov, 1996, p. 85), then language, as a system of concepts recognized in the mind and a reflection of cognition of the real world, serves as a foundation for the formation of worldview. It functions as a golden thread ensuring intergenerational continuity and unity of cognition over an extended chronological period. Every nation perceives and conceptualizes the surrounding world and objects in its own unique way, as each nation differs in terms of its history, culture, national cognition and taste, language, and religion. Language is not merely a mechanism for communication and cognition for humans; it is a conscious phenomenon that conveys information about the real world. The system of spiritual and cultural values passed down from generation to generation forms a complex of universal human civilization through the informational and cumulative functions of language. The cognitive preferences that shape the spiritual values of each historical and social period may undergo slight changes in accordance with the demands and experiences of the younger generation of the next historical era, or, in some cases, remain unchanged, becoming the core of new values and continuing their transmission to subsequent generations. There is no risk of them being completely lost or undergoing unrecognizable transformations. This illustrates the distinctiveness of steppe cognition, or Turkic worldview. As noted, “The nomadic way of life is primarily based on rituals, myths, and legends. The central principle is the dichotomy of ‘us and others,’ with social relations founded on the concept of blood purity” (Yesim, 2004, p. 95).

The worldview of an ethnos, as it passes through each stage of cultural development - continually refined in accordance with the evolving capacity of human reason - can reflect the true nature of the world not only in a logically-positivist manner, but also in ethical, moral, and mental dimensions. From a mythological and religious perspective, the ‘Divine Idea’ became the foundation of the ancient Turkic worldview, while in the medieval period, the influence of Islamic culture was profound. S. G. Klyashtorny described the functional image of Tengri as follows: “Tengri governs both the universe and human destiny: the joy and sorrow inherent in the human condition also emanate from Tengri; he grants the khagan power and wisdom, provides the people with a khagan; punishes those who oppose the khagan; and oversees both state and military affairs, issuing commands to the khagan.” (Klyashtorny, 1981, p.131). The philosophical thought embedded in Mahmud al-Kashgari’s legacy is vividly and comprehensively reflected in the language of his work. Kazakhstani scholar D. Kenzhetai (2005, p. 86) notes: “At a time when Arabic

and Persian languages were at their peak, this work was written to demonstrate the richness of the Turkic language and to teach it to Arabs. Moreover, it is of great value as it conveys information about the Old Turkic language, worldview, customs and traditions, as well as the historical context of that era”.

Research methods.

During the study, a range of comprehensive research methods were employed to describe the worldview structure of the medieval Turkic peoples through the lexical system of *Dīwān Lughāt al-Turk*. Using a descriptive method, the linguistic nature of lexemes and cultural-cognitive units in the Old Turkic language was systematically characterized. The comparative-historical method enabled the identification of continuity among Turkic languages and facilitated the study of semantic changes and the evolution of cultural semantics across historical periods.

Ethnolinguistic analysis was employed to examine the concepts and worldview structures preserved in the linguistic consciousness of Turkic peoples. This approach elucidated the interconnection and relevance between language and ethno-cultural identity. Additionally, to expand the theoretical and cognitive foundation of the article, the cognitive method was applied to analyze conceptual structures and cultural codes shaping the medieval Turkic perception of the world. Special attention was given to mythological, symbolic content and elements of religious-spiritual cognition.

To provide a deeper historical and cultural interpretation of the semantic content of lexical units in Old Turkic texts, contextual analysis was utilized. This method allowed for a comprehensive assessment of the semantic field of each linguistic unit by linking it to its historical period of origin and socio-cultural context.

Results and Discussion. Mahmud al-Kashgari’s *Dīwān Lughāt al-Turk*, a seminal work that deeply explores the history, wisdom, daily life, traditions, occupations, cognitive patterns, linguistic features, interests, affections, literary history, and cultural heritage of the Turkic peoples, offers a clear reflection of the worldview and way of life of Turkic-speaking communities during the medieval period.

This is evident in the more than 7,500 terms and words, over 240 excerpts from literary works and songs, and around 290 proverbs and sayings cited in the text, all of which convey the Turkic peoples’ understanding of the world, their perception of life, as well as their aesthetic and ethical views, aspirations, and ideals.

In addition to individual words and terms, the work includes general concepts and categories that reveal the broader worldview of the people of that time. This indicates that Mahmud al-Kashgari was not merely preserving the accumulated knowledge and value system of his visionary people, developed over centuries, but was also compiling, systematizing, and transmitting it as a legacy for future generations.

In the Cultural-Philosophical Encyclopedic Dictionary, Tengri (Old Turkic: strong, brave, powerful) is defined as the primary deity figure in the religious beliefs of the ancient Turks, representing an unmanifested, infinite state equated with the sky (Yessim, 2004). The prominent Kazakh scholar A. Seydimbek elaborates on the concept of the Tengri worldview, stating: “Tengriism, as a belief system, was not merely a religion for the Turkic-speaking nomads but primarily a way of life. At the core of Tengriist postulates lies the idea of harmony with nature. For the nomads, it was not about conquering nature, but about establishing mutual understanding with it, which was essential for survival. In the nomadic worldview, Tengri is the boundless blue sky, the eternal object of cognition, and ultimately, the infinite cosmos that can never be fully comprehended” (Seidembek, 1997).

In the Old Turkic inscriptions, it is stated: “When above the blue Tengri and below the dark earth were created, between them humankind was created. Over mankind, my ancestors Bumin Qaghan and Istemi Qaghan sat upon the throne. By ascending the throne, they became guardians and founders of the realm and the law of the Turkic people” (KT. I.1,186). Likewise, another passage reads: “The Turkic Tengri and the sacred Earth-Water declared thus: ‘So that the Turkic people may not perish but endure, Tengri raised up my father Ilterish Qaghan and my mother Ilbilge Khatun, holding them aloft to the heavens’” (BK. I,10, 257).

The fact that such sentences appear at the very beginning of the VI–IX century Turkic written monuments demonstrates the central importance of the Tengri concept in the Turkic worldview. It shows not only the firmness of their religious beliefs but also the frequency of the lexemes *tengri* (“Heaven, God”) and *Turk*, which indicates that Tengriism had become an ideological and mass religion.

Mahmud al-Kashgari wrote: "I saw that Tengri created the nest of fortune for the Turks in their star, and set the cosmos to revolve in their era. Tengri named them 'Turks,' and entrusted them with sovereignty. He brought forth the khagans of our time from among the Turks, placing the reins of fate, wisdom, and will of the age and of the people into their hands; He made them leaders of men, supported them in just causes, ennobled those who fought alongside them, and from among the Turks elevated them to fulfill every aspiration, protecting them from the wicked and the unjust."

In Kashgari's era, the Karakhanid state had adopted Islam, and Islamic ideology had spread widely. One of the main reasons why Islam was so readily absorbed into the daily life, traditions, and worldview of the Turkic peoples was the pre-existing Tengriist idea. Since the Turks had long believed in the existence of a supreme creator and that He was One, Islam was not alien to them. On the contrary, the term Tengri naturally complemented and became synonymous with the concept of Allah.

For instance, Kashgari begins his work with the following words: "In the name of Allah, the Most Compassionate, the Most Merciful! All praise and glory belong to the One Tengri, the possessor of perfect intellect, supreme might, majesty, and sublime station. When the tongues of the most eloquent fell silent, when the finest orators were struck dumb, Allah revealed the Qur'an through Gabriel to Muhammad, clearly distinguishing truth from falsehood. Thus, He provided a guidepost, a beacon showing the straight path."

An analysis of the language of the manuscript shows that the "idea of Tengri," which originated in the Hunnic period, continued to occupy a central place in the worldview of the medieval Turks. In the *Dīwān Lughāt al-Turk*, the lexeme Tengri appears 64 times in various contexts. These occurrences can be classified into lexical-semantic groups according to their contextual use and semantic scope:

Related to the creative function of Tengri: *Teñri ažun türütüti* – "Tengri created the world" (DLT, II, 303); *Teñri ol yerig yaratgan* – "Tengri created the earth" (DLT, III, 352); *Teñri yalñuk türpütüti* – "Tengri created humankind" (DLT, II, 303); *Teñri oyl togturdı* – "Tengri gave a son" (DLT, II, 173), etc.

Related to the power and wisdom of Tengri: *Umunç Tengrige tut* – "Place your hope in Tengri" [7,I,133]; *Tengri mening işim etti* – "Tengri made my affairs prosper" (DLT,I,171); *Tengri meni bayuttı* – "Tengri enriched me" (DLT,II,325); *Tengri kar karlattı* – "Tengri sent snow" (DLT,II,347); *Men Tengriden umundum* – "I hoped in Tengri" (DLT,I,206); *Tengri meni ködhezdi* – "Tengri protected me" (DLT,II,162); *Tengri ölüg tırgürdi* – "Tengri revived the dead" (DLT,II,179; III,424); *Ol Tengri seni manga sevtürdi* – "It was Tengri who made you love me" (DLT,II,185); *Tengri meni kutgardı* – "Tengri saved me" (DLT,II,192,201); *Tengri tırgürdi* – "Tengri revived (me/it)" (DLT, II,200); *Tengri bulit agıttı* – "Tengri brought forth clouds" (DLT,I,212); *Tengri akın akıttı* – "Tengri sent forth a flood" (DLT,I,212); *Tengri ot öndürdi* – "Tengri made grass grow" (DLT,I,225); *Tengri yaşın yaşnattı* – "Tengri made lightning flash" (DLT,II,356); *Ol Tengrige kirtkisedi* – "He wished to pray to Tengri" (DLT,I,280); *Tengri meni ulugladı* – "Tengri exalted me" (DLT,I,304); *Ol Tengrige kirtindi* – "He believed in Tengri" (DLT,I,416); *Tengri tağ birle yarlık basurdı* – "Tengri pressed down the earth with mountains" (DLT,II,77; 96); *Ölüg tirildi, Tengri tırgürdi* – "The dead revived, Tengri revived (them)" (DLT,II,324); *Tengri ol yağmur yağıtgan* – "Tengri sent the rain" (DLT,III,53); *Tengri anı kınadı* – "Tengri tormented him" (DLT,III,273); *Men Tengrige tapındım* – "I worshiped Tengri" (DLT,II,140); *Ol Tengrige tapnıgı erdi* – "He had to worship Tengri" (DLT,II,169; 2340); *Kul Tengrige bütti* – "The servant prayed to Tengri" (DLT,II,294); *Kul Tengrige taptı* – "The servant worshiped Tengri" (DLT,II,3; 10); *Kul Tengrige yökündi* – "The servant bowed to Tengri" (DLT,III,84); *Tengri nomı* – "The religion and law of Tengri" (DLT,III,137); *Tengri andag tiledi* – "Tengri so willed it" (DLT,III,271); *Tün kün tapun Tengrige baynamagıl* – "Day and night, do not neglect to worship Tengri" (DLT,III,377); *Tengrige yökünç yökündi* – "He bowed to Tengri" (DLT, III,375); *Kul Tengriden korkdı* – "The servant feared Tengri" (DLT,III,421); *Kul Tengrige kirtgündi* – "The servant believed in Tengri" (DLT,III,423); *Tengrige kirtgün* – "Believe in Tengri" (DLT,III,423); *Tengri yalavaç ıdhtı* – "Tengri sent a prophet" (DLT,III,438); *Umunç Tengrige* – "Hope lies with Tengri" (DLT,III,450); *Kul Tengrige yinçgelendi* – "The servant showed kindness to Tengri" (DLT,III,450). This semantic grouping highlights Tengri's attributes as a supreme deity—provider of sustenance, wealth, protection, justice, and even resurrection—alongside His role as the ultimate object of faith and worship.

Blessings and curses related to Tengri: *Tengri garğışı anung üze* – "The curse of Tengri be upon him" (DLT, I,461); *Tengri garğağıga ılınma* – "Do not fall under Tengri's curse" (DLT,III,288); *Tengri anı kargadı* – "Tengri cursed him" (DLT,III,279).

Proverbs and idiomatic expressions related to Tengri: Süsegen udhka Teñri münüz bermes – “Tengri does not give horns to a butting ox” (DLT, III, 364); Begim özin ogurladı, Yarag bilip ogurladı. Ulug Teñri ağırladı, Anın kut kıv türü togdı – “My lord concealed himself, he knew the right moment and hid. The Great Tengri honored him, and from that came prosperity and fortune” (DLT, I, 301). (Interpretation: A leader who acts at the right time finds success and receives Tengri’s blessing, resulting in good fortune); Toyın tapugsak, Teñri sevinşsiz – “Though the shaman-priest may worship, Tengri takes no joy in it” (DLT, III, 377). (This proverb critiques non-Muslim religious leaders who perform rituals, yet whose worship does not please Tengri); Tavar uçun Tengri odhlamadhip, Uya kadaş oğlını çınla boğar – “For the sake of property, without even remembering Tengri, he strangles his own brother’s son” (DLT, I, 86). (This proverb metaphorically describes ruthless greed within kinship, where material wealth is valued even above divine fear and familial bonds). These examples show that the lexeme Tengri functioned both as a synonym for the Creator (comparable to Allah in Islamic contexts) and as a broader cultural symbol. Among certain Turkic tribes, the term was also used for the sky or for anything vast and powerful, demonstrating the multifaceted role of Tengri in the medieval Turkic conceptual system (MK, III, 505).

When discussing the lexeme Tengri, Mahmud al-Kashgari observed: “The God-forsaken infidels call the sky ‘Tengri.’ To them, everything that appears vast or immense—such as high mountains or tall trees—they call ‘Tengri,’ for they worship such things. They even call a learned man ‘Tengrikän.’ May Tengri Himself protect us from their errors.” Through this statement, Kashgari identifies himself as a true descendant of the ancient Turks, who did not worship the sky itself but the Tengri in the sky - the One Creator. The preservation of expressions such as “May Tengri bless,” “May Tengri support,” “Worship of Tengri,” “A being created by Tengri,” “My Lord, created by Tengri,” “Gift of Tengri,” “Homage to Tengri,” as well as anthroponyms and toponyms like Khan Tengri and Tengribergen, demonstrates that linguistic fragments of the Tengriist idea have been preserved in the national language. This testifies to the deep-rooted continuity of a common Turkic spiritual heritage.

When examined within the framework of anthropocentric linguistics, the language of the *Dīwān Lughāt al-Turk* reflects not only the specific features of the period in which it was composed, but also the essence and worldview of an entire epoch - one in which the Turkic peoples, now distinct nations, still constituted a unified community. Among the profound cultural concepts preserved in this lexicon is the term *qut*.

Mahmud al-Kashgari defines *qut* as “prosperity, fortune, blessing,” noting that the adjective *qutluq* (“blessed, fortunate”) derives from it (MK, I, 379). He provides illustrative examples: *Uma kelse qut kelir* – “When a guest arrives, prosperity arrives” (DLT, I, 92); *Uluğnı uluğlasa qut bulur* – “If one honors the elders, fortune will come” (MK: I: 358); *Kut kuwiş berse idhim kuliña, Künde işi yükseben yokar awar* – “If my Lord grants his servant prosperity and fortune, his affairs will flourish, rising higher each day” (MK, I, 379).

The sacred character of this lexeme points back to the ancient Turkic worldview, in which *qut* was understood as a divine essence bestowing vitality, sustenance, abundance, wealth, honor, and prestige upon humankind. In the *Dictionary of the Old Turkic Language* (1969, p. 471), the monosyllable *qut* is glossed as “happiness, blessing, good fortune, success, fortunate destiny.”

In several modern Turkic languages, *qut* continues to denote a mystical life-force that departs from a person when they fall ill or die. For instance: Tuvan: *kuwt* – “mythical soul, life-giving power”; Altai: *kuwt* – “soul as vital energy; spirit that grants posterity and happiness”; Khakas: *xuwt* – “the soul of a living person” (DLT, 101).

Some scholars also associate *qut* with the Mother Goddess Umay (Yeskeyeva, 2007, p. 65). In traditional Kazakh culture, the concept is preserved in numerous expressions: *qutty* (“blessed”), *quttyz* (“deprived of blessing”), *quty qaştı* (“his fortune has fled”), *qutty bolsyn* (“may it be blessed”), *qut-bereke* (“prosperity and abundance”), *qutty qonaq bolu* (“to be a blessed guest”), *qutty ornına qonıdı* (“fortune has settled in its rightful place”), among others.

In summary, the concept of *qut* constitutes an archaic cultural value, formed through centuries of Turkic experience and cognition. It has been transmitted across generations as part of a shared Turkic consciousness and remains embedded within the collective cultural memory.

The ethnolinguistic and cultural features of the *Dīwān Lughāt al-Turk* cannot be considered apart from Islam, since the ideological foundation of the Karakhanid state was the Muslim faith. Accordingly, a system of spiritual values was formed, which has continued to the present day. The word Islam itself means “submission, obedience, surrender, being in a state of peace” (Qaïdar, 2013, p. 65). Its terminological meaning is submission to the Almighty Creator Allah, and full acceptance of what the Prophet Muhammad (peace be upon him) brought, taught, and conveyed as religion.

In the language of the monument, the lexeme *ıdhı* (“lord, master”) is used in the sense of “creator” (DLT, I, p. 117). In traditional beliefs, *ıye* (spirit, master) also referred to an invisible force dwelling in or accompanying a person. This gave rise to expressions in Kazakh such as *ıyesi bar* (“it has a spirit/owner”), *ıyesi qystı* (“its spirit pressed/possessed it”), *ıyesi qozdy* (“its spirit stirred”), and others. Concepts such as *Jaratan ıye* (“the Creator”), *Jasagan ıye* (“the Maker”), *Täjir ıye* (“Lord Tengri”), and *Tüp ıye* (“the Primordial Lord”) originated in Tengriist thought but, with the coming of Islam to the Turkic peoples, came to refer exclusively to Allah. Mahmud al-Kashgari defines the lexeme *biti* as “one of the divinely revealed books” (MK: III: 297), without specifying in which Turkic dialects it was used. G. Clauson notes that the Old Turkic word *bitig*, derived from *biti*, was already used in the Old Turkic period to mean “writing, letter, book” (Clauson, 1972, p. 303). In addition, in the eleventh century, the term *bitik* was also applied to an amulet used for protection from misfortune, evidently because sacred texts (verses and surahs from the Qur’an) were inscribed upon it. One of the five pillars of Islam, prayer (*namaz*), appears in the dictionary under the Common Turkic lexeme *yükünč*. The act of performing prayer is recorded as *yükünč etmek* (MK, II, p. 44).

As mortal beings, humans understand that where there is life, there is also death. What remains unknown is how long life will last, in what form it will unfold, when death will come, and by what cause. Thus, for humankind, life and death are opposing concepts. Recognizing that life is fleeting and impermanent, the medieval Turks referred to all transient, deceptive things with the term *arguŝ*, calling the false world *arguŝ aŝun* (MK, I, p. 125). Among the Shigil tribe, the lexeme *aŝun* was used with the dual meaning of “this world” (*bul aŝun*) and “the other world” (*ol aŝun*, i.e., the afterlife) (MK: I: 107). In the monument, the eternal world is expressed as *meŋgü aŝun*. A verse states: *Toyp takı kalmadı meŋgü eren, Aŝun küni yuldızı tutçı toyar* — “Man does not remain forever; though born, he must depart. The sun and stars of the world rise and set” (MK, III, p. 506). This reflects the idea that human life in this world is not everlasting. In such a brief and transient life, one must strive for goodness and righteous deeds. This is encapsulated in the proverb: *Yaljuık oyılı yoqazur edzü atı qalır* – “Mankind disappears, but his good name remains” (MK, III, p. 512). Another expression warns against attachment to material wealth: *Yayı erür yaljuıkuı neji tawar, Bilig eri yayısın nelik sewer* – “A man’s property is his enemy; how could a wise man love his foe?” (MK, III, p. 513). In the language of the manuscript, the abode of bliss in the afterlife—paradise bestowed upon the beloved servants of Allah—is referred to as *uŝmak* (MK, I, p. 149), while hell is called *tamu*, as in the phrase *tamu kapuyın aŝar tawar* – “Wealth opens the gate of hell” (MK, III, p. 316).

One of the fundamental pre-Islamic belief systems of the Turkic peoples was shamanism. Its remnants can still be observed among the Karluks. Evidence of this can be found in the widespread early medieval legends about “magical stones” (Syzdykov, 2014, p. 203). In the *Dīwān Lughāt al-Turk*, the word *yat* is used to denote the practice of invoking natural phenomena such as rain and wind with the aid of such stones (MK, III, p. 221). Mahmud al-Kashgari notes that this custom was widespread among the Turks, especially among the Yaghma. He recalls witnessing the practice himself: “When a fire broke out, they performed this incantation to extinguish it. By the power of the Great Tengri, snow fell in summer before my very eyes and put out the fire” (MK, III, p. 10). Kashgari further explains: “This is a well-known tradition among the Turks. By reciting prayers over the magical stone, with the might of the Great Tengri, they can raise the wind, bring rain, or summon cold” (MK, II, p. 513). He also records the lexeme *kaŝ* to describe a stone of white or black color, a pure and polished mineral. He cites the proverb: *Kimiıj bile kaŝ bolsa yaŝın yakmas* – “Lightning will not strike the one who carries a *kaŝ* stone” (MK, III, p. 33). Kashgari explains that people would mount such stones into rings: “Whoever receives such a ring as a gift will not be struck by lightning, for that is its nature. If the stone is wrapped in cloth and thrown into fire, neither the cloth nor the stone will burn—this has been tested. If a thirsty man puts it in his mouth, his thirst will be quenched.” In the Dictionary of the Old Turkic Language, the lexeme *kaŝ* is defined as “the mineral jade” (DTS 1969, p. 431). Among the Kazakhs as well, traditions survive of the “magical stone” (*jaun tas*), believed to be cast down from the sky during times of war. By means of such a stone, the *jadyschy* (sorcerer) was thought to bring down rain, snow, or lightning upon the enemy army. Legends about these stones are found not only among the Oghuz, Karluk, and Kipchak, but also in Chinese and Arabic sources. Chinese chronicles even trace them back to the Hunnic era (Syzdykov, 2014, p. 203).

A study of the manuscript’s language demonstrates that in the eleventh century, within the Turkic world—specifically among the Karluk tribal union and in the Karakhanid state—several religious beliefs coexisted alongside Islam. In the *Dīwān Lughāt al-Turk*, Buddhism appears under the lexeme *burhan* (MK: I: 494), while its high-ranking religious leader is referred to as *toyn*. For example, the phrase *toyn burhanka yüküندی* – “the monk bowed to the

idol” (MK, III, p. 119). Mahmud al-Kashgari explains the term *toyın* as “the religious head of non-Muslims, equivalent to our imams and muftis; the monk always stands before the idol, reading their books and the decrees of the infidels.” He also cites the proverb: *Bir toyın başı ağrısa kamug toyın başı ağrımaz* – “If the head of one monk aches, not all monks’ heads will ache” (MK, III, p. 232). This saying, used figuratively, was applied among companions at a meal: if one person refrains from eating out of courtesy, others are invited to continue. The inscription also preserves a proverb critical of non-Muslims: *Toyın tapuysak, teŋri sevinšsiz* – “Though the monk worships, Tengri takes no delight” (MK, III, p. 504). This reflects the notion that non-Muslim religious leaders worshipped the Great Tengri, yet their worship did not please Him. Although the *Diwān* provides only limited data on non-Muslim religions, it does record references to Christianity: their fasting is denoted by the lexeme *paçak* (MK, I, p. 471), and their grave is expressed by *subuzgan* (MK, I, p. 575).

Since humankind lives within particular dimensions of space and time, these categories function as universal concepts that complement and deepen one another. As B.M. Tileberdiyev observes: “The mental essence of space determines its conceptuality, that is, in the conceptual and linguistic consciousness of a person, mental essence operates primarily in the form of concepts. We consider space to represent a generic concept in linguistic consciousness. Its structure includes such concepts as ‘sky,’ ‘earth,’ ‘water,’ and ‘mountain,’ each of which can be subdivided into further conceptual units” (Tileberdiyev, 2006, p. 20). Accordingly, in the worldview and linguistic consciousness of the medieval Turks, the concept of space also belongs to the class of macroconcepts, consisting of multiple microconcepts. For the Turkic peoples, mastering the mysteries of their environment and understanding the phenomena of the inhabited space, while correlating these with time, was a fundamental condition for survival and existence.

In the language of the monument, the concept of “time” is expressed through the lexemes *šer*, *türk*, and *köš*. In the dictionary, time is represented in the Oghuz dialect by the word *šer*, as in *bu šerlikde kel* – “come at this time” (MK, I, p. 381). Another lexeme used to denote time is *türk*, which signifies the season when fruits have ripened and reached full maturity. For example, *türk üzüm ödi* – “the time of ripened grapes,” and *türk yigit* – “a young man who has reached the age of maturity” (MK, I, p. 410). In addition to these, the word *köš* is also employed with the meaning “moment, time,” as in *bir köš küdhgil* – “wait for a moment” (MK, I, p. 380).

A. Seidimbek classifies the traditional Turkic perception of time into four categories: (1) ecological time, (2) genealogical time, (3) situational time, and (4) historical time (Seidimbek, 1997, p. 20). Within the category of historical time, the measurement of time was understood through the calendar system, year reckoning, and the *müşel* (twelve-year cycle). In the language of the written monument, a legend is preserved concerning the origin of the medieval Turkic system of year reckoning. It says: “One of the Turkic khagans once attempted to analyze a battle that had taken place several years earlier, but when determining the year in which it occurred, he made an error. Discussing this matter with his people at the council, the khagan declared: ‘Just as we erred in dating this event, so too will our descendants make the same mistake. Therefore, let us base our reckoning on the twelve months and the twelve constellations in the sky, and assign each year the name of an animal. From now on, the cycle of years will be calculated according to these names, and this will remain among us forever as a legacy.’” To put this decision into practice, the Khagan organized a great hunt, ordering that all wild animals be driven toward the Ili River, a large and fast-flowing stream. As the animals were chased, some leapt into the water. Twelve species managed to swim across, and their names were assigned to the twelve years of the cycle. The first to cross was the *siškan* (“rat/mouse”), so the cycle began with the “Year of the Rat” (*siškan yılı*). The subsequent years were named as follows: *Ud yılı* – Year of the Ox; *Bars yılı* – Year of the Leopard/Tiger; *Tavišyan yılı* – Year of the Hare; *Nek yılı* – Year of the Crocodile/ Dragon (the “Luu/Dragon Year”); *Yılan yılı* – Year of the Snake; *Yund yılı* – Year of the Horse; *Koy yılı* – Year of the Sheep; *Bišin yılı* – Year of the Monkey; *Takaŋu yılı* – Year of the Rooster; *It yılı* – Year of the Dog; *Toŋuz yılı* – Year of the Boar/Pig (MK, I, p. 403). Mahmud al-Kashgari further notes that medieval Turkic peoples believed each year carried particular qualities. For instance, because oxen often lock horns, it was thought that wars would be frequent in the Year of the Ox. In the Year of the Rooster, however, provisions would increase and people’s livelihoods would prosper. Kashgari also specifies: “This book was written in the month of Muharram of the year 466, which was the Year of the Snake. As this year ends and the year 467 begins, the Year of the Horse will enter. The reckoning of years follows the order we have set forth” (MK, I, p. 403).

Because the Turkic people lived in close harmony with nature, their worldview and way of life developed in direct connection with the natural environment. Mahmud al-Kashgari records that the nomadic Turks divided

the year into four seasons, with each season consisting of three months, each bearing its own name. The early spring month was called oylaq ay (“the month of the kid”), the following month uluy oylaq ay (“the month when the kid grows large”), and the third month uluy ay (“the great month”) (MK, I, p. 405). Kashgari explains that the designation uluy ay (“great month”) was associated with mid-summer, when the earth became full of abundance: pastures flourished, livestock regained strength and grew fat, and milk production increased, signaling a season of plenty. He also notes that the Turks did not have names for the seven days of the week; the concept of the “week” only became known with the spread of Islam (MK, I, p. 403).

For the medieval Turks, livestock were the very foundation of life, yet the survival and prosperity of the four types of livestock depended on specific spaces (pastures) and particular times (seasons). Accordingly, in the language of the *Dīwān Lughāt al-Turk*, we find expressions that mark time in relation to animal husbandry: At tuşayu boldı – “It is time to hobble the horse,” At boşuğu boldı – “It is time to release the horse” (MK, I, p. 505), Koy kügi boldı – “It is time for the sheep to breed” (MK, III, p. 188). Similarly, the phrase Ol koy tülekinde keldi – “He came when the sheep were lambing” (MK, I, p. 446) indicates a specific seasonal period, namely spring, when lambing occurs. In the Kazakh language, seasonal time is still expressed through livestock-related imagery: mal otyyar kez – “the time when the livestock graze freely” (when people move from winter quarters to summer pastures and the herds are surrounded by lush grass), qozy piser kez – “the time when lambs are ready for slaughter” (in summer pastures, when the lambs born in spring have grown to maturity), and mal ayaqtanar kez – “the time when livestock become strong on fresh pasture” (when animals feed on new grass in early spring, and young lambs grow strong and steady on their feet). Such expressions demonstrate how closely the temporal worldview of the Turkic peoples was bound to the rhythms of pastoral life.

Conclusion

An analysis of the language of the *Dīwān Lughāt al-Turk* shows that the medieval Turkic peoples’ knowledge of space was rooted in the worldview of the ancient Turks. Their understanding of space derived from efforts to grasp the mysteries of natural phenomena, to adapt to environmental conditions, and to facilitate human life through the development of their traditional occupation—animal husbandry.

L.M. Dmitriyeva, in her study of the toponymic system of the Altai, provides the following characterization of space: “In the toponymic image of the world, the category of ‘space’ occupies a particularly important place, since it is a fundamental category in the relationship between human beings and reality. The concept of ‘space’ functions as an integral part of toponymic consciousness, representing the reflection of inner mental perception and its linguistic expression, and thus plays a central role in the toponymic worldview” (Dmitriyeva, 2003, p. 9).

The ability of medieval Turks to master both vertical and horizontal orientations of space is evident in Mahmud al-Kashgari’s circular map, preserved in his monument. This cartographic drawing is considered the earliest Turkic map. Its circular shape demonstrates that the spherical nature of the earth, filled with mysteries and wonders, was not an unfamiliar idea for the Turks. The map provides precise details on the cities, settlements, mountains, rivers, lakes, and seas in the territories inhabited by Turkic tribes - from Rum (Byzantium) to Machin (China). Kashgari also offers descriptions of these regions, addressing their size, boundaries, languages, and geographical features.

As T. Zhanuzakov and Q. Rysbergen note in their research on onomastic space: “Onomastic space is generally composed of the names and designations of real and imagined entities as marked by the linguistic resources of any people or community - that is, by onymic units. These names reflect the ‘linguistic model of the world’ of the given people, formed over centuries of worldview development and national cognition, and they distinguish the surrounding environment accordingly” (Zhanūzaqov& Rysbergen, 2004, p.6).

In this respect, the place names preserved on Kashgari’s map, which reflect the worldview and pathways of the medieval Turkic peoples, constitute invaluable cultural treasures. They continue to hold untapped potential for deepening our understanding of Turkic history and ethnolinguistic heritage.

Religious consciousness occupied a central place in the worldview of the medieval Turks. Their spiritual and cultural universe - encompassing beliefs about the Creator, the origin of humankind, life and death, time and space, justice, the pursuit of a worthy life, Turkic identity and thought, and systems of values - demonstrates how the foundational Tengriist idea of the ancient Turks became interwoven with Islam in a harmonious synthesis. Through his

monumental work *Dīwān Lughāt al-Turk*, Mahmud al-Kashgari established a bridge of spiritual continuity between the Turkic worldview and Islam, showing their points of convergence and mutual reinforcement.

Financing information. The study is carried out in the framework of project research AP22786207 «Scientific-Methodological and Applied Issues of Kashgar Studies: Investigating the Written Monument *Dīwān Lughāt al-Turk* as a Linguistic Factor in the Revitalization of National Consciousness».

References

1. Қайдар, Ә. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, б. 304.
2. Орыбеков, М. (1996) Ежелгі қазақтың дүниетанымы. Алматы: Ғылым, б.168.
3. Есім, Ғ. (2004) Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Алматы: Раритет, б. 320.
4. Кляшторный, С.Г. (1977) Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. Тюркологический сборник. М.: Наука, стр. 131-136.
5. Кенжетай, Д. (2005). Қазақстандағы ислам философиясының негізгі өкілдері. Ислам философиясы, 4, бб. 45-63.
6. Сейдімбек, А. (1997) Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау. Алматы: Санат, б. 464.
7. Исабекова, Ұ.К. (2011) Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы. Астана: Сарыарқа, б. 223.
8. Yeskeyeva, M.K., Kupayeva, A.K., Kossybayev, M.M. (2023) Paremiological sources of the religious culture of yellow Uighurs in the process of assimilation. *European Journal of Science and Theology*, 19(4), pp. 57-69.
9. Қайдар, Ә. (2013) Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Алматы: Сардар, б. 728.
10. Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
11. Сыздықов, С. (2014) Қарлық-Қарахан мемлекеттері: саяси тарихы және мәдени мұралары. Астана: Фолиант, б.
12. Тілеубердиев, Б. (2006) Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. Алматы, б. 280.
13. Дмитриева, Л.М. (2002) Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая). Барнаул: Алтайск. гос. ун-та, с. 254.
14. Жанұзақ, Т., Рысберген, Қ. (2004) Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. Алматы: Азия, б. 128.
15. Kaşgarlı, Mahmut. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Vols. I-IV, B. Atalay, Trans.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (2nd ed.).
16. Қашқари, М. (2017) Түрік сөздігі. 1-том. Аударған А. Егеубай. Алматы: Арда+7, б. 592.

М.М. Қосыбаев

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: mirrau13@mail.ru)*

«Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі негізінде орта ғасырлық түркі дүниетанымының этнолингвистикалық және мәдени аспектілері

Аңдатпа. Мақалада Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» атты тарихи-лексикографиялық еңбегі негізінде ортағасырлық түркі халықтарының дүниетанымы этнолингвистикалық және мәдени тұрғыдан қарастырылады. Қарастырылып отырған зерттеу тілдік деректерде көрініс тапқан көне түркілік дүниетанымның дәстүрлердің, наным-сенімдер жүйесі мен әлеуметтік құрылымның концептуалды негіздерін зерделейді. Лексикалық бірліктер мен паремиологиялық формаларға (мақал-мәтелдерге) семантикалық және мәдени талдау жасау арқылы түркі халқының рухани мұрасы мен мәдени коды айқындалады. Этнолингвистика және когнитивті лингвистика пәндерінен алынған әдіснамаларды қолдана отырып, бұл зерттеу ортағасырлық түркі қоғамының тіл арқылы ашылған ділі мен дүниетанымдық құрылымына ғылыми түсіндірме ұсынады. Осы зерттеудің мақсаты екі жақты: біріншіден, тіл арқылы

түркі мәдениетін түсінуге үлес қосу болса, екіншіден, ұлттық концептосфераны анықтау болып табылады. «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінің тілдік мәліметтеріне сүйене отырып, бұл зерттеу ортағасырлық түркі дүниетанымының этнолингвистикалық және мәдени өлшемдерін, әсіресе кеңістікті концептуалды қабылдау мен діни сабақтастық мәселелерін талдайды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, көне түркілердің тік және көлденең кеңістікті бағдарлау түсінігі ежелгі дәстүрлерге, табиғи ортаға бейімделуге және көшпелі мал шаруашылығына тікелей байланысты болған, бұл Махмұд Қашқаридың жаңашыл дөңгелек картасынан айқын көрінеді. Сонымен қатар бұл картографиялық және ономастикалық мұра түркі тайпаларының кеңістіктік санасын көрсететін күрделі «дүниенің тілдік моделін» айғақтайды. Мақалада осы географиялық пайымдаулармен қатар ортағасырлық түркілердің рухани әлемі де қарастырылып, ондағы негізгі тәңірлік наным-сенімдердің ислам қағидаттарымен өзара үйлесімді тоғысуы ерекше атап өтіледі. Осылайша «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегі түркілік мәдени бірегейлік пен этнолингвистикалық мұраның тарихи даму жолына терең бойлауға мүмкіндік беретін рухани сабақтастықтың маңызды алтын көпірі саналады.

Түйін сөздер: Махмұд Қашқари, «Диуани лұғат ит-түрк», түркі дүниетанымы, дүниенің тілдік моделі, мәдени концепт, көне түркі тілі, этнолингвистика, тіл және таным.

М.М. Косыбаев

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: mirrau13@mail.ru)*

Этнолингвистические и культурные аспекты средневекового тюркского мировоззрения на основе словаря «Дивани лугат ит-тюрк»

Аннотация. В статье на основе историко-лексикографического труда Махмуда Кашгари «Дивани лугат ит-тюрк» этнолингвистически и культурно рассматривается мировоззрение средневековых тюркских народов. Представленное исследование изучает концептуальные основы древнетюркского мировоззрения, традиций, системы верований и социальной структуры, нашедшие отражение в языковых данных. Путем проведения семантического и культурного анализа лексических единиц и паремиологических форм (поговорок и пословиц) выявляются духовное наследие и культурный код тюркского народа. Используя методологии, заимствованные из таких дисциплин, как этнолингвистика и когнитивная лингвистика, данное исследование предлагает научное объяснение менталитета и мировоззренческой структуры средневекового тюркского общества, раскрывающихся через язык. Цель данного исследования двояка: во-первых, внести вклад в понимание тюркской культуры через язык, а во-вторых, определить национальную концептосферу. Опираясь на языковые сведения труда «Дивани лугат ит-тюрк», данное исследование анализирует этнолингвистические и культурные измерения средневекового тюркского мировоззрения, особенно вопросы концептуального восприятия пространства и религиозной преемственности. Результаты анализа показывают, что представления древних тюрков о вертикальной и горизонтальной пространственной ориентации были напрямую связаны с древними традициями, адаптацией к природной среде и кочевым скотоводством, что отчетливо видно на новаторской круглой карте Махмуда Кашгари. Кроме того, это картографическое и ономастическое наследие свидетельствует о сложной «языковой картине мира», отражающей пространственное сознание тюркских племен. В статье наряду с этими географическими суждениями также рассматривается духовный мир средневековых тюрков, и особо отмечается гармоничное переплетение в нем базовых тенгрианских верований с исламскими догматами. Таким образом, труд «Дивани лугат ит-тюрк» считается важным золотым мостом духовной преемственности, позволяющим глубоко проникнуть в исторический путь развития тюркской культурной идентичности и этнолингвистического наследия.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Диван лугат ит-тюрк», тюркское мировоззрение, языковая картина мира, культурный концепт, древнетюркский язык, этнолингвистика, язык и познание.

References

1. Kajdar, A. (1998) Kazak tilinin ozekti maseleleri. Almaty: Ana tili, b. 304. [in Kazakh]
2. Orynbekov, M. (1996) Ezhelgi kazaktyn duniyanymy. Almaty: Gylym, b.168. [in Kazakh]
3. Esim, G. (2004) Madeni-filosofijalyk jenciklopedijalyk sozdik. Almaty: Raritet, b. 320. [in Kazakh]
4. Kljashtornyj, S.G. (1977) Mifologicheskie sjuzhety v drevnetjurkskih pamjatnikah. Tjurkologicheskij sbornik. M.: Nauka, str. 131-136. [in Russian]
5. Kenzhetaj, D. (2005). Kazakstandagy islam filosofijasynyn negizgi okilderi. Islam filosofijasy, 4, bb. 45–63. [in Kazakh]
6. Sejdimbek, A. (1997) Kazak alemi: jetnomadeni pajymdau. Almaty: Sanat, b. 464. [in Kazakh]
7. Isabekova, U.K. (2011) Orta gasyrdagy turki tilderinin damu tarihy. Astana: Saryarka, b. 223. [in Kazakh]
8. Yeskeyeva, M.K., Kupayeva, A.K., Kossybayev, M.M. (2023) Paremiological sources of the religious culture of yellow Uighurs in the process of assimilation. European Journal of Science and Theology, 19(4), pp. 57–69.
9. Kajdar, A. (2013) Kazaktar ana tili aleminde: jetnolingvistikalyk sozdik. Almaty: Sardar, b. 728. [in Kazakh]
10. Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Oxford University Press.
11. Syzdykov, S. (2014) Karlyk-Karahan memleketteri: sajasi tarihy zhane madeni muralary. Astana: Foliant, b. [in Kazakh]
12. Tileuberdiev, B. (2006) Kazak onomastikasynyn lingvokonceptologijalyk negizderi. Almaty, b. 280. [in Kazakh]
13. Dmitrieva, L.M. (2002) Ontologicheskoe i mental'noe bytie toponimicheskoy sistemy (na materiale russkoj toponimii Altaja). Barnaul: Altajsk. gos. un-ta,s. 254. [in Russian]
14. Zhanuzak, T., Rysbergen, K. (2004) Kazak onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy. Almaty: Azija, b. 128. [in Kazakh]
15. Kaşgarlı, Mahmut. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (Vols. I-IV, B. Atalay, Trans.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (2nd ed.). [in Turkish]
16. Kashkari, M. (2017) Turik sozdigi. 1-tom. Audargan A. Egeubaj. Almaty: Arda+7, b. 592. [in Kazakh]

Information about the author(s):

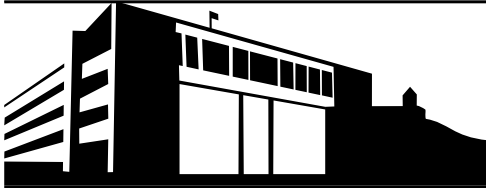
Kossybayev M.M. – PhD, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қосыбаев М.М. – PhD, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Косыбаев М.М. – PhD, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҚАРАШАЙ ЖӘНЕ БАЛҚАР ХАЛЫҚТАРЫ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Ә.Қ. Шапауов¹ , Р.Ж. Алимбеков²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: shapau@mail.ru, rzhumasil@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қарашай және балқар драматургиясының тарихнамасы, жеке ғылыми бағыт ретінде зерттеле бастауы, хронологиясы, бағыт-бағдары, оны зерттеуге қосқан ғалымдардың үлесі баяндалады. Ғылыми еңбектерде қарашай-балқар драматургиясы – Солтүстік Кавказ халықтарының әдебиеттану, театртану, өнертану ғылым саласындағы өте қажетті бағыттардың бірі, және ұлттық театр мен сахна өнерің бастау алып, халықтың тарихи-мәдени өмірін, тұрмыс-тіршілігін, болмысын, дүниетанымын көркем бейнелей отырып, халықтың тарихи жадын орнықтырып, ұлттық рухын көтерудегі орнын жаңа ғылыми парадигма негіздерін қолдана отырып зерделенгені қарастырылады. Қарашай-балқар драматургиясының дамуына ХХ ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап кеңестік идеологияның әсері мықтап орнады. Бұл кезеңде қалыптасып келе жатқан жаңа қоғамның идеяларын насихаттайтын, еңбектің адамын дәріптеп көрсететін пьесалар қатары көбейіп, сонымен қатар ұлттық сана мен тарихи-мәдени, салт-дәстүр тақырыптары елеусіз, сирек көрсетіліп отырғаны да баяндалады. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап драматургия жаңа дамуы сатысына көтеріліп, ұлттық ерекшелік, орын алған әділетсіздік жойылып, әділеттілікті қалпына келтіру, халықтың тағдыр-тауқыметін, мәдени сабақтастық мәселелерін көтеріп, сахнаға шығарып, көркем тілде бейнелеу негізгі тақырыптарға өзек болады. Ғылыми мақалада қарашай-балқар драматургиясының қалыптасуы мен дамуы, кеңестік дәуір мен тәуелсіздік кезеңдегі драматургияның зерттелуі, оның көркемдік, жанрлық, идеологиялық ерекшеліктері, бағыт-бағдары кеңінен қарастырылып, балқар драматургиясының бастау көзі халық ауыз әдебиеті мен эпикалық дәстүрлерден нәр алып, фольклорлық мотивтердің сахналық үлгіде көрініс табуы жайында терең талдаулар жүргізіледі. Қаһармандық жыр-дастандар, халық ертегілері мен аңыздарындағы көркем сюжеттік үлгілер алғашқы сахналық шығармаларға арқау болып, олардың идеялық-эстетикалық түп негізін қалыптастырғаны, және қарашай-балқар драматургиясы көркемдік ізденіс жағынан, тілдік өрнек пен сахналық байлам тұрғысынан түбі бір түркі халықтарының әдеби дәстүрімен ұқсас өркендеп, дамығаны да нақты

Түсті: 03.10.2025; Мақұлданды: 25.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

¹*хат-хабарға жауапты автор

дәлелдермен беріледі. Мақалада қазіргі уақыттағы әдеби сыншылар мен жас ізденуші-ғалымдар заманауи қарашай-балқар драматургиясын жаһандану заманындағы мәдениет, ұлттық бірегейлікті сақтау және тарихи жады мәселелерін сабақтастыра қарастырғаны назарға алынады.

Түйін сөздер: қарашай-балқар драматургиясы, пьеса, театр, мәдениет, өнер, әдебиет, эпос, тарих, фольклор.

Кіріспе

Қарашай және балқар халықтарының драматургиясы – Солтүстік Кавказ аймағындағы төл әдебиеттің құрамдас бөлігі әрі рухани қазынасы. Оның қалыптасу жолы қарашай-балқар әдебиетінің даму кезеңдерімен тығыз астарласып жатыр. Драматургия саласын зерттеуші ғалым Ә. Шапауов: «Қазақ халқымен туыстас Солтүстік Кавказ өңіріндегі түркі тектес ұлттар ноғай, қарашай, балқар, гагауыз, құмық сияқты байырғы аз халықтардың тарихы мен салт дәстүрі, фольклордағы драма жанрының элементтері, ойын-сауық кештердегі шағын сахналық қойылымдары да ерте ғасырлардан бастау алады» деп атап көрсетеді [1, 136 б]. Бұл пайымдаудан бүкіл түркі халықтарында секілді қарашай-балқар драма өнерінің бастауында да халық ауыз әдебиеті, эпикалық дәстүр мен тұрмыс-салт шығармалары тұрғаны анық аңғарылады.

Батырлық жырлар («Нарт эпосы»), тарихи дастандар, халықтық аңыздар драмалық шығармалардың идеялық, көркемдік негізін қалады. Сонымен қатар оның дамуына орыс, шығыс және еуропа дәстүрлі әдебиеті де ықпал етті [2].

Қарашай-балқар драматургиясының кәсіби деңгейге көтерілуі ХХ ғасырдың басынан бастау алады. Бұл кезеңде Кавказ халықтары сияқты қарашай-балқар халқыда театр мәдениетіне ерекше ден қойып, пьесалардың жазылып шығуына алғышарттар жасады. Ұлттық театр сахнасынан алғашқы жазба пьесалар көріне бастады. Алғашқы пьесалар көбінесе халықтық ертегі-әңгімелер мен тұрмыстық салт-дәстүр көріністерін басшылыққа алды. Бұл жайында Б. Борлаков былай дейді: «20-30 жылдары әртүрлі тақырыптарда көптеген драматургиялық шығармалар жазылған. Бұл пьесалар болған оқиғалардың ізін суытпай жазылды сондықтан ол өзектілігімен ерекшеленген. Көптеген пьесалар жоғалған, бірақ кейбір басылып шыққандар немесе қолжазбалары сақталған пьесалар соны дәлелдейді» [3, 3 б].

Балқар драматургиясының қалыптасуының басында драматург Рамзан Геляев тұрды. Оның ең алғашқы шығармасы «Кровавый калым» («Қанды қалың мал»). Қойылымның негізгі мазмұны ХІХ ғасырдың аяғында Балқарияда болған оқиғаға негізделген [4, 77 б]. Бұл кезеңдегі драмалық туындыларда ағартушылық идеясы, әлеуметтік теңдік, халықты жаңа тұрмысқа бейімдеу сынды мәселелер көбірек көтерілді.

Дегенмен, Ресейдің отарында болған аз ұлттар сияқты қарашай және балқар халықтарының драматургиясы да өзінің эволюциялық даму жолында күрделі әрі қиын тағдырды басынан өткерді. Отарлық идеология, ІІ-дүниежүзілік соғыс, депортация, жаңа қалыптасып келе жатқан драма және театр өнерінің дамуына өзінің кері әсерін тигізбей қоймады. Идеологиялық және тағы басқа қысымдардың ауыртпалығына қарамастан шығармашыл авторлар ұлттық драмалық мұраны қайта түлетіп, жаңа мазмұн беріп, қазіргі оқырмандардың да сұранысына ие көрнекті көркем туындылар жасап, драматургияның дамуына өз үлестерін қосты. Драматург авторлардың халықтың тұрмыс-тіршілігін, сол дәуірдің саяси-идеологиялық бағытын сипаттайтын көркем шығармалары, соның негізінде халыққа ұсынылған сахналық қойылымдар халықтың өмірін өзгертетін идеологиялық құрал және ұлттық құндылықтарды жаңғыртатын басты тетік ретінде де үлкен маңызға ие болды. Алайда, ХХ ғасырдың екінші жартысына дейін осы драматургиялық шығармалардың қарашай-балқар халықтарының руханияты мен мәдениетінің дамуына қалай әсер етті және қандай сахналық қойылым саяси көзқарастарын өзгертуге қаншалықты ықпал етті деген мәселелер тақырыбында бірде-бір зерттеу жұмыстары жүргізілмеген. Осыдан кейін халық өміріндегі ұлттық драматургияның маңыздылығын ескерген әдебиеттанушы, театртанушы ғалымдар, оның қалыптасуы мен даму бағытын, құндылығын, ерекшеліктерін анықтауды, жан-жақты зерттеуді назарға алады.

Осыған орай мақаланың мақсаты – қарашай-балқар драматургиясының зерттелу тарихын саралай отырып, драматургия жайында ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдарды анықтап, олардың

еңбектеріне талдау жасау. Бұл Солтүстік Кавказ аймағындағы түрік халықтары драматургиясы мен театр өнерінің қалыптасып, даму кезеңдерін айқындауға, тарихи, мәдени, әдеби сабақтастығын зерделеуге, сонымен қатар қазіргі мәдени интеграциялық үдерістердің қарқын алып келе жатқан замандағы драматургияның даму ерекшеліктерін және зерттелу бағыттарын көруге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Драматургия әдебиеттану ғылымының бір бөлігі ретінде әдебиеттанушы ғалымдардың тарапынан қарастырылғаны болмаса, жеке ғылыми бағыт ретінде зерттелмей кенже қалған ғылымның саласы.

XX ғасырдың бірінші жартысына дейін қарашай-балқар халқының драматургиясы мен театр өнері жайында зерттеулер жоқтың қасы. Белгілі бір газет-журналда жарияланған мақалалар және арнаулы сахналық қойылымдар мен пьесаларға жазылған рецензиялар жазумен шектеліп келген. Бірі тақырыпқа шолу жасаса, екіншісінде сол кезеңдегі және кейінгі уақыттардағы драматургияның жағдайы көрсетіледі, басқасы қалыптасқан мәселелерді көтергенімен ерекшеленді. Дегенмен, бұндай шағын зерттеулердің дерекнамалық маңызы жоғалған жоқ, керісінше, бұлардың әрқайсысы драматургияны ғылыми тұрғыда ашуға көмекші болды.

Қарашай-балқар драматургиясының ғылыми тұрғыда зерттелуі кеңестік кезеңде басталды. 1950-1960 жылдары әдебиет тарихшылары мен театр зерттеушілері ұлттық сахналық өнердің қалыптасуын сипаттай бастады. Бұл бағыттағы маңызды іргелі ғылыми зерттеу еңбектердің қатарына А.Караева, Б.Борлаков, А.Теппеев, Ф. Урусбиева, А.Сарбашева, З.Хабичева-Боташева сынды ғалымдардың жұмыстарын жатқызуға болады. Жан-жақты талдап, зерттеген бұл ғалымдардың еңбектері қарашай-балқар драматургиясының қалыптасуы мен даму кезеңдерін, жанрлық ерекшеліктерін, тарихи сабақтастығын, көркемдік қақтығыстың даму эволюциясын үндестігін анықтаған, бірін-бірі толықтырған жүйелі зерттеулер деп атауға толық негіз бар.

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи талдау, мәтіндік және бақылау, саралау әдістері мен тәсілдері негізгі басшылыққа алынды. Сонымен қатар түркі халықтарының драматургиясын, қойылымдарының сахналануын тарихи-мәдени, рухани, әдеби аспектіде қарастырған қарашай-балқар ғалымдарының ғылыми-зерттеу еңбектері зерттеудің негізгі материалдары қатарына жатады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қарашай және балқар халықтары драматургиясын зерттеу XX ғасырдың бірінші жартысынан бастап әдебиеттану ғылымында жүйелі түрде қолға алына бастайды.

Зерттеулердің негізгі басым бөлігін халықтардың этникалық, тарихи және мәдени ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілген еңбектер құрайды.

Мерзімді басылымдарда қарашай-балқар драматургиясының мән-жайы жайындағы өзекті мәселелерді қамтыған материалдар II-Дүниежүзілік соғысқа дейін жариялана бастайды. 1941 жылы Рамзан Геляевтің «Кровавый калым» (Қанды қалым) шығармасы сахналанады. Пьесаның примьерасына орай Нальчик қаласында арнайы конференция ұйымдастырылып, сонда С. Хочуев «Къанлы къалын (Кровавый калым). На сцене пьеса Рамазана Геляева» (1941) [5, 252 б], профессор М. С. Григорьев «Первая пьеса балкарского народа» [6] тақырыбында баяндама жасап, драма мен театрдың өзекті мәселелері жайында сөз етеді. Зерттеуші автордың шығармашылығындағы әйел теңдігі, құқығы жайындағы мәселелерді көркемдік тұрғыда шешудегі новаторлық әдіс-тәсілдеріне тәнті болады. Сондай-ақ, М. С. Григорьевтің бұл жұмысында сахналық қойылым туралы театртанулық талдаулары да кездеседі.

Қарашай-балқар драматургиясының қарқынды дамыған кезеңі деп депортациядан кейінгі уақытты айтуға болады. Бұл кезде жаңа шығармашылық толқын қалыптасып, драматургияда И. Маммеев, И. Боташев, И. Жантуев, А. Теппеев, Ж. Токумаев және басқалар сынды жаңа есімдер шыға бастады. Олар тың туындыларды дүниеге әкеліп, театр өнері мен жалпы мәдениеттің дамуына септігін тигізді. Осы авторлардың пьесасы арқылы жасалған қойылымдарға театртанушылардың талдауы, пікірлері жазылып, басылып шығып көпшілікке тарады және әдеби сында дами түсті.

1960 жылдары ұлттық әдебиеттануда драма өте аз зерттелген. Негізінен сахналық өмірге арналған мақалалар мен рецензиялар басым болды. З.Толгуровтың, Д.Маммеевтің, И.Чиповтың еңбектерінде сахналық қойылымдарға ғана баға беріп, авторлар қатал көрермен ретінде режиссура мен актерлік ойындарға жаңа талаптарын қоюмен шектеледі. Балқар драматургтерінің пьесасы бойынша қойылған спектакелдерге пікірлер орталық басылымдарда да басылып отырды. Бұл 1960 жылдардағы әдеби сында балқар әдебиетіндегі драматургияның даму барысын сипаттайтын алғашқы талдаулардың, зерттеулердің пайда болғанын көрсетеді [7, 7 б].

Бұл және басқада деректер осы тақырыпты зерттеуге ұмтылған ғалымдар үшін құнды материалдар болып есептеледі.

Қарашай-балқар драматургиясы әдебиеттану ғылымының бір бөлігі ретінде шағын зерттеулермен шектеліп отырды. Бірте-бірте ұлттық драматургияның қалыптасуы мен дамуы жөнінде ғылыми-зерттеу еңбектер жарық көрді. Осындай драматургия және оның жанрының алуан түрлі екенін жан-жақты талдап жазған, ғалым Асият Исмаиловна Караева. Ғалымның зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 1966 жылы «Очерки истории карачаевской литературы» [8], деп аталатын ғылыми зерттеу еңбегі Москвада «Наука» баспасынан басылып шығады. Қарашай-балқар драматургиясы бойынша жазылған алғашқы зерттеулердің бірі деп айтуға болады. Онда қарашай драматургиясының қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Әуесқой өнерден, яғни әуесқой қойылымдар, театр ойындарынан кәсіби драматургияға дейінгі жетістіктерді көрсетеді. Алғашқы драматургия саласында өнімді еңбек еткен, көпактылы пьесалар жазған, аударған Гемма Гебенев пен Азрет Уртеневтың қызметін көрсетеді, А.-К. Батчаевтың, А. Коркмазовтың, Ш. Эбзеевтың пьесаларын жан-жақты талдайды. Қарашай драматургиясын зерттеу барасында А. Караева: «Қарашай авторлары өздерінің пьесаларында ең өзекті мәселелерге назар аударып, азаматтық соғыс, ұжымдастыру, зиянды дәстүрлер мен діни ырымшылдықпен, надандықпен, әйелдердің қысым көруіне қарсы күрес сияқты тақырыптар төңірегінде туындылар жазғанын және жаңадан қалыптасып келе жатқан драматургияда жанрлық алуан түрлілік үрдістің көрініс таба бастағанын да» айтады [8, 57 б].

Қарашай-Балқар драматургиясы жайында ғылыми монографиялық еңбектердің бірі ретінде қарашай әдебиеттанушысы Борис Казиевич Борлаковтың жұмысын атап өту маңызды. Оның «Карачаево-балкарская довоенная драматургия» [3] дейтін еңбегінде қарашай және балқар драматургиясының эволюциялық кезеңдерін көрсетіп, оның даму заңдылықтарын талдайды. Тарихи-хронологиялық аспектіде берілген кең көлемді деректі материалдарға сүйене отырып, зерттеуші 1920-1930 жылдардағы ұлттық драматургияның шығу тегін жаңғыртып, драмалық жанрдың ауызша халық шығармашылығымен байланысын анықтап, соғысқа дейінгі драматургияның тарихын зерделейді.

Автор кіріспе бөлімінде қарашай-балқар фольклорындағы драматургия мен театр ойындарының элементтерін қарастырады. Халық бас қосқан жиындарда, тойлар мен ойындарда, адамның жаман әдеттерін экспромтпен өлең шығару арқылы күлкіге айналдыратын «теке» рөлінің маңызына ерекше мән береді. Б. Борлаков 1920-1930 жылдарындағы Г.Гебенев, А.Боташева, А.Ақбаев, М.Байкулов, Х.Каракетов, А.Коркмазов т.б. тудырған таптық-патриоттық тақырыптағы насихаттық сипаттағы пьесаларға қысқаша талдау жасайды.

Монографияның «Әлеуметтік-тұрмыстық драма» дейтін екінші бөлімінде Г.Гебеневтың «Старые адаты и законы», М.Борлаковтың «Несчастливая карачаевская девушка», Х.Байрамукованың «Два сердца», Р.Геляевтің «Кровавый калым» және т.б. пьесаларды қарастырады. Зерттеуші, бұл шығармада тау әйелдерінің туыстары тарапынан жасалған әдлетсіздікке қарсы тұра алатын қабілеттерінің бар екенін көрсетуге тырысқан, деп атап өтеді. Ғалым, Рамзан Геляевтің «Кровавый калым» пьесасындағы өзінің бостандығы мен ары үшін күреске дайын тұратын қарапайым балқар отбасынан шыққан батыл Жансурат дейтін қыздың бейнесі бейнеленген сюжеттік-әңгімелеу моделіне көбірек тоқталады. Ш.Эбзеевтің «Огурлу» және «Алмасты» пьесасының мысалында 1930 жылдардағы комедия жанрының жағдайы жайында талдау жасағаны көпшілік ғалымдардың қызығушылығын тудырды. Сонымен қоса, 1930 жылдағы драматургия туралы теориялық тұжырымдары зерттеушілер үшін маңызды болып саналады. Алайда А.Сарбашева: «Б.Борлаков қарашай авторларының пьесаларына идеялық-тақырыптық талдау жасаумен шектеледі» [7, 9 б] деген пікірін алдыға тартады.

Қарашай-балқар әдебиетінің қалыптасуы мен дамуы туралы балқар тілінде жазылған («Малкъар литератураы историясыны очерклері») «Очерках истории балкарской литературы» [9, 259 б] – дейтін

еңбек жарық көреді. Бұл ұжымдық еңбекті құрастыруға, жарыққа шығуына тікелей А. Теппеев басшылық етеді. Кітаптың басым бөлігін, яғни 9 бөлімін өзі жазып шығады. Соның драматургия бөлімінде ғалым А. Теппеев 30-70 жылдардағы драманы зерттейді. Ол да басқа ғалымдар сияқты балқар халқының бірінші пьессасы Р.Геляевтің туындысына қойылған қойылымның негізгі мазмұнын сөз етеді. Драматургияның қарқынды дами бастаған ХХ-ғасырдың 60-70 жылдары драматургия саласында белсенді қызмет атқарған И. Боташев пен И. Маммеевтің шығармаларына баса назар аударады. Пьесалар мен сахналық қойылымдардың мазмұны, маңызы айтылып, саяси, идеологиялық құндылықтары баяндалады. А.Теппеевтің зерттеуі «балқар драматургиясы Р.Геляев, О.Этезов И.Боташев, И.Маммеев туындыларынан бастау алады» деген қорытындыға келеді. Қарашай-балқар драматургиясын зерттеуде А. Теппеевтің үлесі айтарлықтай бар деп айтуға болады.

Көрнекті ғалым, қарашай-балқар драматургиясын зерттеуге үлес қосқан, тұңғыш мәдениеттану ғылымының докторы, профессор – Урусбиева Фатима Анваровна. Ол 1981 жылы орыс тілінде «Очерках истории балкарской литературы» [10, 229 б] - дейтін ғылыми жинақты дайындаған авторлардың бірі. Онда «Драматургия» деген бөлімінде Ф.Урусбиева 1930-1970 жылдардағы балқар драматургиясының дамуын қарастырады. Р.Геляев («Кровавый калым»), И.Боташев («Рассвет в горах»), И.Маммеев («Раненый тур», «После свадьбы»), А.Теппеев («Честь», «Твой свет», «Коммунист») сынды драматургтардың еңбектерін назарға алып, зерттеуші ұлттық драматургияның өсу тенденциясын айқындайды. Сондай-ақ, И. Боташев, И. Маммеев және А.Теппеевтің пьесаларын да зерделеп, деректі драмалардың күрделілігі мен ерекшеліктерін анықтай отырып, зерттеуші И. Боташев шығармаларының жақсы және әлсіз тұстарын, И. Маммеев туындыларының эстетикалық және философиялық ізденістерінің мәселелерін көрсетеді. Ғалым А. Теппеевтің «Свет воды» дейтін шығармасының көркемдік жағынан жетіспеушілігін атап өтеді. Жалпы, Ф. Урусбиева қарастырып отырған кезеңдегі ұлттық драматургияның бірқатар жетістіктері болғанымен тұрмыстық лирикалық драманың тарихи драмадан артта қалғанына назар аударады, және оның комедиялық, сатиралық жанрларында әліде ашылмаған, қарастырылмаған тұстары бар екенін айтып, болашақ зерттеушілер үшін тың тақырыптар мен бағыттарды айқындайды.

Ғылым бір орнында тұрмайды, зерттеу жұмыстары өз жалғасын табады. Алдыңғы буын ғалымдардың зерттеулеріне, драматургтардың шығармаларына талдау жасай отырып, бұл сала бойынша жан-жақты терең ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалым – филология ғылымдарының докторы, профессор Сарбашева Алена Мустафаевна. Оның 2009 жылы «Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция жанра» дейтін монографиясы [7]. Нальчик қаласында КБИГИ баспасынан жарық көреді. Бұл ғылыми зерттеу еңбектің жарық көруі балқар әдебиеттану ғылымда үлкен жетістікке бағаланады.

Онда 1930 жылдан бастап жарық көреген, қойылған пьесаларды талдап, бірең-сараң зерттеу мақалларды қамтып, балқар театры мен драмасының бастауы фольклор және әдет-ғұрыппен тығыз байланысты екендігі жайындағы бұрын-соңды ашылмаған сұрақтар қарастырылған, олардың қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері тарихи-мәдени және әдеби контексте зерделенген. Автор өзіне дейін зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектерін қарастырып, олардың зерттеу нысанына ілікпеген тұстарын анықтайды. Мысалы: «Ф. Урусбиеваның зерттеу жұмыстарында есімдері танымал О. Этезов, И. Жантуев және т.б. драматургтерге қатысты әдеби фактілерге лайықты ғылыми тұжырымдар жасалмаған, Ұлы Отан соғысы кезіндегі драматургия ашылмаған» деген ой-пікірін білдіреді [7, 10 б]. С. Хочуевтің, О.Этезовтің, К. Отаровтың және т.б. драматургтердің пьесаларын зерттеу нысаны ретінде алып, ХХ ғасырдың 50-70 жылдардағы драматургияның жанры мен идеялық-тақырыптардың алуан түрлілігін көрсетеді. Зерттеуші И. Боташевтің («Абрек», «На рассвете»), И. Маммеевтің («Раненый тур») және А.Теппеевтің («Коммунист») тарихи-деректік, әлеуметтік-психологиялық драмаларындағы шынайылықты түсіндірудегі жаңашылдық үрдістердің барын анықтайды, заманауи балқар драматургиясын тарихи-мәдени контексте қарастырады.

Ғалым бір зерттеу еңбекпен шектелмей, ұлттық драматургияны теориялық аспектіде кеңірек аша түскен «Поэтика балкарской драматургии» [11] еңбегін басып шығарады. Бұл алдыңғы ғылыми зерттеудің жалғасы еді. Ғалым ұлттық драматургтердің авторлық ойын ашып жеткізудегі көркемдік әдіс-тәсілдерін, шеберліктің «құпиясын» меңгерудегі жетістіктерін айта отырып, теориялық аспектіде үш негізгі жанрды (трагедия, комедия, драма) зерттейді. А. Сарбашева арнайы бөлімдерге бөліп, трагедия мен драма түрлерінің көркемдік маңызын, комедия мен сатиралық формалардың ерекшеліктерін талдайды. Монграфиялық

зерттеуде балқар драматургиясының поэтикасына кешенді талдау жасай келе, балқар драматургиясындағы кейбір басы ашық қалған мәселелердің орнын толтырып, ұлттық әдебиеттің жанрлық мүмкіндіктері жайындағы танымды айтарлықтай кеңейтеді, Солтүстік Кавказ және Ресей Федерациясын толықтай алғандағы полимәдениеттік кеңістіктегі көркемдік деңгейін және эстетикалық маңызын анықтайды.

Театртанушы З. Хабичева-Боташеваның «Карачаевский театр: Истоки. Самодеятельность. Профессиональное искусство» [12], атты еңбегін атап өткен жөн. Ғалым драматургия және театрмен шектеліп қалмай, фольклорлық театрдың ұлттық негіздерін, әуесқой театр ұжымдары мен кәсіби театрдың тарихын зерттейді. Драматургия жұмысы бойынша арнайы тақырыптық бөлімдер көрсетілмесе де, оның уақыт контекстінде сахналық өнермен ажырамас байланысы қарастырылады. Зерттеуші драматургтердің белгілі бір тақырыпқа келуіне итермелеген әлеуметтік және саяси себептерге терең үңіле отырып, мәселенің мәнін ашады, жанрын анықтайды, шығарманың идеялық және эстетикалық табиғатын атап өтеді.

Аталған зерттеу еңбектер ұлттық драманың жанрлық ерекшеліктері мен тарихына байланысты жалпы мәселелерді қарастырған.

Қарашай-балқар драматургиясы жайында соңғы жазылған ғылыми еңбектің бірі - Саракуева Асият Мазировнаның 2024 жылы филология ғылымдарының кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайындаған «Эволюция художественного конфликта в карачаево-балкарской драматургии 60-80-х годов XX века» тақырыбындағы диссертация [13]. Автор өз еңбегінде, өзіне дейінгі зерттеу жұмыстарын жүргізген (Б. Борлаков, А. Теппеев, Ф. Урусбиева, А. Сарбашева, З. Хабичева-Боташева сынды) ғалымдардың еңбектерін талдай келе, «олар ұлттық драманың тарихы мен жанрлық ерекшеліктері жайындағы жалпы мәселелерді қарастырған, және қарашай-балқар драматургиясындағы көркемдік қақтығыстардың эволюциясы сынды маңызды әрі өзекті мәселелер жайында бірде-бір арнайы зерттеу еңбек болмаған» деп, атап өтеді. Ол қарашай-балқар драматургиясындағы драмалық-қақтығыстардың табиғатын анықтайды, қақтығыстардың типтеріне орай пьесаларды жүйелейді, типологиялық және эволюциялық өзгерістерді негізге ала отырып, XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қарашай-балқар драматургиясындағы көркемдік қақтығыстарды қарастырады.

Сонымен қоса, А.М. Саракуева, драматургтардың атақты пьесалары жайында талдау жасаған ғалымдардың кейбір пікірлерімен келіспей, өз пікірлерін алдыға тартады. Әсіресе М. Маммеевтің «Раненый тур» («Жаралы жугьутур», 1965) пьесасындағы Кязим Мечиевтің тұлғасы, образы жайындағы А. Сарбашеваның пікірлеріне қарсы ой айтып, тұжырымдарын, пікірлерін жазады. [14, 268 б].

Қарашай-балқар драматургиясы жайында іргелі ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген еңбектерді саралап, зерделеу арқылы Солтүстік-Кавказ аймағындағы қарашай-балқар халықтарының драма мен театр өнерінің қалыптасып, даму кезеңдерін анықтау, драматургияның зерттелу барысы мен әдіс-тәсілдерін қарастыру – мақаланың негізгі нәтижелерінің бірі.

Қарашай-балқар драматургиясын зерттеген ғалымдардың (А. Сарбашева) еңбектеріне назар аударсақ, бірнеше ғылыми бағыт айқындалады:

1. Тарихи-әдеби бағыт – әдеби процесс пен жанр эволюциясын қарастыру.
2. Фольклортанулық бағыт – драматургия мен халық эпосының өзара байланысын талдау.
3. Салыстырмалы бағыт – қарашай-балқар драматургиясын басқа халықтар әдебиетімен салыстыру

(қазіргі кезеңдегі зерттеулер).

Мақалада зерттеушілер анықтап көрсеткендей драматургияның бастауында халықтық шығармалардың тұрғандығы (аңыз-әңгімелер, эпикалық шығармалар), өзгеде түрік халықтарының шығармаларымен әдеби-тарихи үндестігінің бар екендігі көрсетіледі. Бұл мақалада драматургияның дамуына әсер еткен үрдістер мен құбылыстарды жан-жақты талдап зерттеген ғылыми еңбектердің тарихи-хронологиялық тұрғыда сарапталуы, драматургияның ұлттық идеологияға, тарихи жадының, ұлттық бірегейліктің қалыптасуына қаншалықты әсері болғанын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері қазақ және түркі халықтарының драма және театр өнері жайында зерттеу жұмыстарын жүргізуге негіз бола алады. Сонымен қоса, мақалада ұсынылған тұжырымдар мен әдіс-тәсілдер драматургияға қатысты зерттеулерде қолданылуы мүмкін.

Қорытынды

Ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмыстары анықтап көрсеткендей, қарашай-балқар драматургиясының зерттелу тарихы ХХ ғасырдың бірінші жартысында алғашқы пьеса жазылып, сахнада қойылған соң бастау алады. Сол күннен бастап пьеса тақырыбында баяндама жасалып, драма мен театрдың өзекті мәселелері жайында сөз етіле бастайды. Бірнеше шағын мақалалар мен қойылым жайындағы рецензиялар жарық көреді. Алайда, бұл драматургияны толық жан-жақты ашқан ғылыми зерттеу деп айтуға толық келмейтін еді.

Қарашай-балқар халқының драма өнерін жан-жақты ғылыми тұрғыда зерттеу жұмыстары 1960 жылдан бастау алады. Оны осы тақырыпты зерттеп қарастыру барысында анық көрінеді. Осы кезден бастап ғылыми монографиялар мен зерттеу мақалалар басылып, драматургия тақырыбы кең көлемде ғылыми айналымға түскен. Бүгінгі таңда бірнеше ғылыми диссертациялар жазылып, қорғалған. Негізгі ғылыми монографиялық еңбектер жазған ғалымдар Б.Боралков, А.Сарбашева, З.Хабичева-Боташева, А.М.Саракуева.

Қарашай-балқар драматургиясы өзінің даму тарихында бірнеше кезеңнен өткені анық байқалады. Зерттеулер көрсеткендей, кеңес дәуірінде ұлттық драматургияның тарихи, әдеби, көркемдік негіздерін айқындап, ғылыми тұрғыдан театр ойындарындағы эпикалық дәстүрдің рөлін бас көрсетті.

Тәуелсіздік кезеңінде зерттеулердің басым бөлігі тарихи, этномәдени және салыстырмалы аспектілерге бағытталды. Сондай-ақ, бұл кезеңдегі зерттеулер тақырыбында драматургиядағы ұлттық сана, ұлт-азаттық мәселелерінің ауқымы артты.

Бүгінгі таңда қарашай-балқар драматургиясы тек ұлттық әдебиеттің көркем саласы емес, Кавказ халықтарының ортақ рухани мұрасын айқындайтын маңызды мәдени құбылыс ретінде қарастырылады.

Қаржыландыру: Мақала ҚР Ғылым комитетінің 2025-2027 жж. арналған ЖТН АР26194993 гранттық қаржыландыру жобасы негізінде әзірленді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Шапауов Ә.Қ. – зерттеудің тұжырымдамасын, теориялық негіздерін қалыптастыру;

Алимбеков Р.Ж. – ұсыныстар беру мен талдау, қорытынды жасау, редакциялау.

Әдебиеттер тізімі

1. Шапауов, Ә. (2025) Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтары драматургиясының тууы мен дамуы және дәстүр жалғастығы. Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия, 3, бб, 468-477. <https://doi.org/10.48081/LTRV5838>
2. Shapauov, A. (2013) Stylistic and artistic peculiarities of dramatic works by Turkic nations of Central Asia and Caucasian region. Available via the link: http://www.lifesciencesite.com.39_039_21264life1011s_221_224.pdf (Accessed: 03.10.2025).
3. Борлаков, Б. (1975) Карачаево-балкарская довоенная драматургия. Черкесск: Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, с. 72.
4. Сарбашева, А. (2020) Малкар Сахна чыгъармачылыкъны ал сатырларында (Геляланы Рамазанны «Къанлы къалын» деген драмасыны юсюнден). Вестник КБИГИ (KBINR Bulletin), (45), стр. 77-82.
5. Хочуев, С. (1986) «Къанлы къалын». На сцене пьеса Рамазана Геляева. Хапарла, статьяла, очеркле, эсселе, назмула (Расказы, очерки, критические и публицистические статьи, эссе, стихи) / сост., предисл. и коммент. Т. Биттировой (на балкарском языке). Нальчик: Эльбрус, стр. 252-258.
6. Григорьев М.С. (1941) Первая пьеса балкарского народа //Социалистическая Кабардино-Балкария, 6 июня.
7. Сарбашева А.М. (2009) Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция жанра. Нальчик: Издательство КБИГИ, с. 240.
8. Караева, А.И. (1966) Очерк истории карачаевской литературы. Москва: Наука, с. 320.

-
9. Теппеев, А.М. (1978) Очерках истории балкарской литературы. Под редакцией А. Ю. Бозиева. Нальчик: Эльбрус, стр. 259-282.
 10. Урусбиева Ф.А. (1981) Очерках истории балкарской литературы. Ответственный редактор С.У. Алиева. Нальчик: Эльбрус, стр. 229-242.
 11. Сарбашева, А.М. (2015) Поэтика балкарской драматургии. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, с. 148.
 12. Хабичева-Боташева, З. (2012) Карачаевский театр: Истоки. Самодеятельность. Профессиональное искусство. Москва: Российский университет театрального искусства – ГТИС, с. 522.
 13. Саракуева, А. М. (2024) Эволюция художественного конфликта в карачаево-балкарской драматургии 60-80-х годов XX века: автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Ставрополь, с. 33.
 14. Саракуева, А.М. (2018) Образ художника в пьесе И. Маммеева «Раненый тур». Филологические науки. Вопросы теории и практики, 4 (82), Ч. 2, стр. 268-271.

А.К. Шапауов1, Р.Ж. Алимбеков2

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой, Астана, Казахстан*
(E-mail: shapau@mail.ru, rzhumasil@mail.ru)

История изучения драматургии карачаевского и балкарского народов

Аннотация. В данной статье рассматриваются историография карачаево-балкарской драматургии, её становление как самостоятельного научного направления, хронология, основные тенденции, а также вклад учёных, занимавшихся её исследованием. В научных трудах подчёркивается, что карачаево-балкарская драматургия является одним из важных направлений литературоведения, театроведения и искусствоведения народов Северного Кавказа. Отмечается, что национальный театр и сценическое искусство, отразив историко-культурную самобытность и мировоззрение народа, сыграли значительную роль в формировании его исторического сознания и пробуждении национального духа, а также были исследованы с точки зрения новой научной парадигмы. Начиная с 1920-1930-х годов, карачаево-балкарская драматургия развивалась под влиянием советской идеологии. В этот период появилось большое количество пьес, прославлявших идеи нового общества и трудового человека. Вместе с тем подчёркивается, что темы национального самосознания и культурного наследия передавались косвенным образом. В период после обретения независимости драматургия получила новый импульс: центральными темами становятся национальная идентичность, восстановление исторической справедливости, судьба народа, вопросы культурной преемственности и их художественное воплощение на сцене. Формирование и развитие карачаево-балкарской драматургии, её художественные, жанровые, тематико-идеологические особенности советского и постсоветского периодов также стали предметом научных исследований. Подробно анализируется связь истоков балкарской драматургии с народным устным творчеством и эпическими традициями, отражение фольклорных мотивов в сценических произведениях. Сюжетные модели героических песен и народных сказок легли в основу первых драматических произведений, сформировав их идейно-эстетическую базу. Кроме того, показывается, что карачаево-балкарская драматургия в своём художественном поиске, языковом строе и сценических решениях развивалась в созвучии с литературными традициями родственных тюркских народов. В статье также отмечается, что в последние годы молодые исследователи и литературные критики рассматривают современную карачаево-балкарскую драматургию в контексте культурной глобализации, сохранения национальной идентичности и проблем исторической памяти. Подобные исследования позволяют по-новому осмыслить современные тенденции развития национального театра и рассматривать региональную литературу в широком контексте тюркской и русской литератур.

Ключевые слова: карачаево-балкарская драматургия, пьеса, театр, культура, искусство, литература, эпос, фольклор, история.

A.K. Shapauov¹, R.J. Alimbekov²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*K. Bayseitova Kazakh National University of Art, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: *shapau@mail.ru, rzhumasil@mail.ru*)

The history of the study of the dramaturgy of the Karachay and Balkar peoples

Abstract. This article examines the historiography of Karachay-Balkar drama, its development as an independent scholarly field, its chronology, key trends, and the contributions of scholars who have studied it. Scholarly works emphasize that Karachay-Balkar drama is an important field in literary, theater, and art studies of the peoples of the North Caucasus. It is noted that national theater and performing arts, reflecting the historical and cultural identity and worldview of the people, played a significant role in shaping their historical consciousness and awakening their national spirit, and have also been studied from the perspective of a new scholarly paradigm. Beginning in the 1920s and 1930s, Karachay-Balkar drama developed under the influence of Soviet ideology. During this period, a large number of plays appeared that glorified the ideas of the new society and the working man. At the same time, it is emphasized that themes of national identity and cultural heritage were transmitted indirectly. In the period following independence, drama received a new impetus: central themes became national identity, the restoration of historical justice, the fate of the people, questions of cultural continuity, and their artistic embodiment on stage. The formation and development of Karachay-Balkar drama, its artistic genre, thematic, and ideological features in the Soviet and post-Soviet periods, have also become the subject of scholarly research. The connection between the origins of Balkar drama and folk oral tradition and epic traditions, as well as the reflection of folklore motifs in stage works, are analyzed in detail. The plot models of heroic songs and folk tales formed the basis of the first dramatic works, shaping their ideological and aesthetic foundation. Furthermore, it is shown that Karachay-Balkar drama, in its artistic exploration, linguistic structure, and theatrical approaches, developed in harmony with the literary traditions of related Turkic peoples. The article also notes that in recent years, young researchers and literary critics have been examining contemporary Karachay-Balkar drama in the context of cultural globalization, the preservation of national identity, and issues of historical memory. Such research allows for a new understanding of contemporary trends in the development of national theater and places regional literature within the broader context of Turkic and Russian literatures. Thus, it is concluded that the study of Karachay-Balkar drama is a relevant research area, opening the way to an understanding not only of the literary development of one people but also of the cultural and spiritual evolution of the entire Caucasus region.

Keywords: Karachay-Balkar drama, play, theater, culture, art, literature, epic, folklore, history.

References

1. Shapauov, A. (2025) Soltustik Kavkaz ajmagyndagy turki halyktary dramaturgijasyryn tuuy men damuy zhane dastur zhalgastygy. Torajgyrov universitetinin habarshysy. Filologijalyk serija, 3, bb, 468-477. <https://doi.org/10.48081/LTRV5838> [in Kazakh]
2. Shapauov, A. (2013) Stylistic and artistic peculiarities of dramatic works by Turkic nations of Central Asia and Caucasian region. Available via the link: http://www.lifesciencesite.com.39_039_21264life1011s_221_224.pdf (Accessed: 03.10.2025).
3. Borlakov, B. (1975) Karachaevo-balkarskaja dovoennaja dramaturgija. Cherkessk: Karachaevo-Cherkesskoe otdelenie Stavropol'skogo knizhnogo izdatel'stva, s. 72. [in Russian]
4. Sarbasheva, A. (2020) Malkar Sahna chyg'armachylyk'ny al satyrlarynda (Geljalany Ramazanny «K'anly k'alyn» degen dramasy ny jusjunden). Vestnik KBIGI (KBIHR Bulletin), (45) , str. 77-82. [in Balkan]
5. Hochuev, S. (1986) «K'anly k'alyn». Na scene p'esa Ramazana Geljaeva. Haparla, stat'jala, ocherkle, jeessele, nazmula (Raskazy, ocherki, kriticheskie i publicisticheskie stat'i, jesse, stihi) / sost., predisl. i komment. T. Bittirovoj (na balkarskom jazyke). Nalchik: Jel'brus, str. 252-258. [in Balkan]
6. Grigor'ev, M.S. (1941) Pervaja p'esa balkarskogo naroda //Socialisticheskaja Kabardino-Balkarija, 6

ijunja. [in Russian]

7. Sarbasheva, A.M. (2009) Balkarskaja dramaturgija: jetnofol'klornaja tradicija, jevoljucija zhanra. Nal'chik: Izdatel'stvo KBIGI, s. 240. [in Russian]
8. Karaeva, A.I. (1966) Oчерk istorii karachaevskoj literatury. Moskva: Nauka, s. 320. [in Russian]
9. Teppeev, A.M. (1978) Oчерkah istorii balkarskoj literatury. Pod redakcej A. Ju. Bozieva. Nal'chik: Jel'brus, str. 259-282. [in Russian]
10. Urusbieva F.A. (1981) Oчерkah istorii balkarskoj literatury. Otvetstvennyj redaktor S.U. Alieva. Nal'chik: Jel'brus, str. 229-242. [in Russian]
11. Sarbasheva, A.M. (2015) Pojetika balkarskoj dramaturgii. Nal'chik: Izdatel'skij otdel KBIGI, s. 148. [in Russian]
12. Habicheva-Botasheva, Z. (2012) Karachaevskij teatr: Istoki. Samodejatel'nost'. Professional'noe iskusstvo. Moskva: Rossijskij universitet teatral'nogo iskusstva – GTIS, s. 522. [in Russian]
13. Sarakueva, A. M. (2024) Jevoљucija hudozhestvennogo konflikta v karachaev-balkarskoj dramaturgii 60-80-h godov HH veka: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchjonoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Stavropol', s. 33. [in Russian]
14. Sarakueva, A.M. (2018) Obraz hudozhnika v p'ese I. Mammeeva «Ranenyj tur». Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki, 4 (82), Ch. 2, str. 268-271. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Шапауов Ә.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Алимбеков Р.Ж. – PhD, жетекші ғылыми қызметкер, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан.

Шапауов А.К. – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

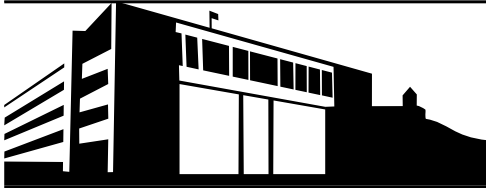
Алимбеков Р.Ж. – PhD, ведущий научный сотрудник, Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой, Астана, Казахстан.

Shapauov A.K. – Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alimbekov R.J. – PhD, Leading Researcher, K. Bayseitova Kazakh National University of Art, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ ТОПОНИМИКАСЫНДАҒЫ ЛАНДШАФТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ АТАУДАҒЫ ОРТАҚ КӨРІНІСІ: ЯКУТ, БАШҚҰРТ, ТҮРІК, ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРОНИМДЕРІ НЕГІЗІНДЕ

А.Қ. Қараман¹ , О.С. Сапашев² , С.Қ. Тәшімбай³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Халықаралық білім беру корпорациясы, Алматы, Қазақстан

E-mail: Karaman.aruzhan@mail.ru, sapashevo@gmail.com, saltanat7575@mail.ru

Аңдатпа. Біздің ғаламшарымызда әртүрлі дәуірлерде тарихи оқиғалар орын алды және ол түркі тілдерге қатысты географиялық атаулардың пайда болуына әсер етті. Қазіргі өркениетте жер атаулары жаңа атаулармен толығуда. Топонимдер – қоғам мен жалпы адамзат дамуының міндетті элементі. Әрине, топонимдерді түсіну, олардың қалай пайда болатынын, дамитынын, өзгеретінін, бұл процеске не ықпал ететінін және олар қандай мағына білдіретінін зерттеу қажет.

Ландшафт лексикасын мыналар құрайды: жер, өзен, тау, қырат, көл, төбе, жота, құз, орман, тоғай, құм. Оронимдер – рельеф формаларының атауларын қамтитын топонимдер тобына жатады. Бұл топтың құрамына таулардың, шыңдардың, жазықтардың, ойпаттардың, үңгірлердің, жыралардың және басқа да геоморфологиялық нысандар атаулары кіреді.

Түркі топонимдері тілдік деректердің маңызды көзі болып табылады және белгілі бір аумақтарды мекендеген түркі халықтары тілінің, материалдық, рухани мәдениетінің даму ерекшеліктерін көрсетеді.

Топонимикалық жүйені зерттеудің өзектілігі – бұл тілдік құбылыстардың эволюциясын айқындауға және оның дамуының белгілі бір кезеңіне тән халықтың материалдық және рухани мәдениетінің сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді. Топонимика тіл тарихы, диалектология, тарихи география және этнография туралы баға жетпес ақпаратты қамтиды.

Мақала түркі тілдеріне жататын түрік, қазақ, башқұрт және якут тілдеріндегі топонимдер ортақ тарихи, этникалық және географиялық байланыстардың куәсі екеніне дәлел бола алады. Бұл төрт тілдегі топонимдер – тек географиялық атаулар ғана емес, сонымен қатар әр халықтың тарихи жады мен рухани мұрасының айнасы. Түркі халықтарының ортақ сөз элементтері мен семантикалық ұқсастықтары олардың тарихи туыстығын айғақтайды.

Түсті: 03.10.2025; Мақұлданды: 25.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

¹*хат-хабарға жауапты автор

Түйін сөздер: түркі тілдері, ландшафттық лексика, топонимдер, оронимдер, семантика, лексикографиялық талдау, салыстырмалы-тарихи талдау, лексико-семантикалық ерекшеліктері.

Кіріспе

Географиялық атаулар – бұл адамдардың дүниетанымының, мәдениетінің, өмірінің, әдет-ғұрпының, психологиялық жағдайының көрінісі. Жер атауларының әлемі өте алуан түрлі және қызықты құбылыс. Адам аяғының жерге түскен күнінен бастап біз осы күрделі және шексіз әлемде өмір сүріп келе жатырмыз.

Топонимика географиялық атаулар туралы ілім ретінде олардың шығу тегін ғана емес, олардың қалыптасуын, өзгеру себептерін, пайда болу жағдайларын да зерттейді. Географиялық атаулар белгілі бір тарихи кезеңдерде пайда болды. Олар тарихи оқиғалардың хронологиялық дәлелі. Жерді мекендеушілердің ішінен атау берудің ұшы Адам атаға барып тіреледі. Адам ата жұмақтан жерге түскен уақыттан бастап қоршаған ортаға атау бере бастаған. Жер бетінде Адам атаның ұрпақтары көбейіп әртүрлі географиялық атауларды тудырған. Топонимдер уақыт өте келе формасы, мазмұны жағынан өзгерді, тарихтың нақты оқиғаларына байланысты жасалды және дамыды. Соғыстар, халықтың көші-қоны, этникалық байланыстар топонимияға өз іздерін қалдырды. Әрбір тарихи дәуір өзінің жер атауларының жиынтығымен сипатталады. Олар әртүрлі топонимикалық қабаттарды құрайды.

Топонимика белгілі бір аймақтың табиғатының ерекшеліктерін көрсетеді. Жер атаулары өткен дәуірлердің ландшафттарын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Топонимияны зерттеу табиғи ландшафттарды, халықтың экономикалық қызметінің сипатын, этникалық ерекшеліктерін білуге баға жетпес құнды материал ретінде саналады. Әрбір халық шежірелерінде аңыздар деңгейінде географиялық атауларды қойылу себептерін түсіндірулер бар.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Маңызды міндеттердің бірі – қазіргі түркі халықтарының тіліндегі топонимикалық процесті зерттеу. Түркі халықтары мекендеген аймақтың қазіргі топонимикасы алуан түрлі себептерден өзгерістерге ұшыраған, өйткені әр халық, әр ұлт жалпы топонимикалық жүйеге номинацияның өзіндік формалары мен нормаларын құрайды. Түркі топонимикасында түркі тілдерінің көне және қазіргі жаңа сөздер қолданысын байқауға болады.

Осы мақаланың мақсаты – қазіргі түркі тілдерінің ландшафттық лексикасын «тау, қыр, шың, қырат, жота, төбе, қия, дала» негізгі мағынасы бар орографиялық лексиканы анықтау және сипаттау болып табылады. Ландшафттық лексиканы бейнелейтін сөздер тобының шығу мәселесін талқылау және салыстыру.

Кез келген тілдің лексикасы – бұл әр түрлі әсерлерге, басқа тілдерден сөздердің енуіне, ішкі семантикалық ауысуларға ұшырайтын ашық жүйе. Тілдің лексикасының ең көне және тұрақты қабаттарының бірі ретінде ландшафттық лексика қызығушылық тудырады. Оны түркі тілдерінің материалында зерттеу, біз ойлағандай, түркі халықтарының тілдерінде географиялық терминологияның пайда болуының табиғи тарихи жағдайларын анықтау үшін қажет.

Зерттеу түркі тілдеріндегі лексикографиялық дереккөздер негізінде үздіксіз іріктеу әдісін, лексикографиялық, синхронды-сипаттамалық және салыстырмалы-тарихи, сандық әдістер мен зерттеу әдістерін қолдана отырып жүргізілді.

Қоғам дамуының алғашқы кезеңдерінен бастап адам өзінің тіршілік ету орындарына, қоршаған табиғи объектілерге ат қоюға тырысты. Әрбір тарихи дәуір номинация белгілерінің жиынтығымен ерекшеленді. Кейбір дәуірлерде атаулар негізінен табиғи негізде берілді, ал басқаларында олар көбінесе объектінің иесіне тиесілі деп атады, ал кейбіреулерінде идеологиялық атаулар болды.

Топонимикалық деректерге ғылыми көзқарас ортағасырлық шығыс ғалымдарының еңбектерінде байқалады. Оған дәлел ретінде түркі географы және лингвист Махмұд Қашқаридың (XI ғ.) еңбегін айта

аламыз. Махмуд Қашғари топонимдердің этимологиясын ғылыми түсіндірумен арнайы айналысып, бірқатар гидронимдерге түсініктемелер берген.

Түркі топонимдерінің ежелгі қабаттарына келетін болсақ, бұл жерде біздің заманымызға дейін сақталған кейбір географиялық атаулар жазылған тарихи дереккөздер басшылыққа алынады. Түркі ғұламаларының жазған еңбектеріндегі топонимика деректері бойынша ежелгі, ортағасырлық және қазіргі түркі халықтары қоныстануының нақты бейнесін жасауға және түркі тарихының негізгі кезеңдерін ғылыми проблема ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Ландшафттық лексика түркі тілдері бойынша әртүрлі типологиялар мен салыстырмалы тарихи зерттеулердің сөздіктерінде кеңінен көрініс тапқан. Түркология тарихындағы барлық қазіргі түркі тілдерінің олардың диалектілерінің, сондай-ақ жазба ескерткіштердің материалында жалпы түркі лексиканың шығу тегін қарастырған алғашқы іргелі еңбек – Э.В.Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» (ЭСТЯ, 1974).

Түркия, Қазақстан, Башқұртстанның топонимикалық жүйесінде негізгі қабат түркі атауларынан тұрады. Олар қазіргі түрік, қазақ, башқұрт тілдерінің негізінде түсіндіріледі және оларды аталмыш елдердің топонимистері, лингвисттері жақсы зерттеген. Түркі елді-мекендерінің географиялық атаулары өлкенің табиғи жағдайларын, халықтың материалдық және рухани мәдениетін көрсетеді. Түркі топонимиясы – халық тарихы мен тіл тарихын зерттеудің ең құнды көзі. Әрбір географиялық атау мыңдаған жылдар бойы тарихтың, тілдің және мәдениеттің ең көне жадына сақталған.

Түркі ландшафты лексикасы Э.Мурзаев (Мурзаев, 1996) және басқалардың еңбектерінде түркі ономастикасы зерттелген. Топонимистердің зерттеу жұмыстарында топонимдердің шығу тегі табиғи объектілердің ерекшеліктері мен сипаттамаларын көрсететін арнайы лексиканың кең жүйесі қарастырылған.

Башқұрт топонимикасы бойынша заманауи зерттеулер аймақтың топонимиясын зерттеушілер бұрын анықтаған хронологиялық қабатты растайды, оған сәйкес Башқұртстанның аумағындағы ең көне, «төменгі» қабат үнді-иран тектес географиялық атауларды құрайды. Ландшафтты сипаттайтын үнді-иран атауларының ішінде тау рельефінің элементтерімен байланысты географиялық атаулар жиі кездеседі. Башқұрт топонимикасы бойынша «Башкирская топонимия» (Камалов, 1994), «Башкорт ономастикаһы» (Қарабаев, 2015), екі тілді сөздік «Башкирско-русский словарь» (1958) кітаптар мен сөздіктер жарық көрген.

Якутия топонимиясы бойынша ең танымал жұмыстар якут топонимиясының негізін қалаушы М. С. Иванов – Бағдарыын Сюлбэге тиесілі. Бағдарыын Сюлбэ өз зерттеулерінде Оңтүстік Якутияның географиялық атауларының көп бөлігі тунгусо маньчжур тілінің бар екенін растады. Н.М. Ивановтың «Якутия топонимиясындағы моңғолизмдер» атты диссертациясы моңғол тектес Якутия топонимдерін тарихи-лингвистикалық талдауға арналған (Иванов, 2001). Зерттеуші үш мыңға жуық топоним-моңғолизмдердің лексикалық-семантикалық классификациясын жасады, олардың фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктерін қарастырды. Бағдарыын Сюлбэ «Топонимика Якутии» (2004) еңбекті шығарған. Авторлық ұжымда «Якутско-русский словарь» (1972) жарық көрген.

Ұлан-ғайыр қазақ даласының топонимикасын зерттеген, жинаған, тізімін жасаған отандық топонимистер көп. Қазақстан топонимикасы ««Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия» (1998), «Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник» (2010), «Қазақстан табиғаты: Энциклопедия» (2011), «Атамекен: Географиялық энциклопедия» (2011) еңбектерінде тіркелген.

Түркі тілдерінде белгілі бір дәрежеде жалпы шығу тегі анықталған ландшафттық лексика салыстырмалы түрде тарихи, диалектологиялық, лексикографиялық, топонимикалық, этнологиялық, мәдени зерттеу жұмыстарында кездеседі. Түркі тілді лингвистерінің еңбектері тұтастай алғанда аймақтық түркіаралық және жалпытүркілік тілдік байланыстарды анықтау мақсатында одан әрі зерттеу үшін әдіснамалық негіз болып табылады.

Ландшафттық лексика деп жер бедерінің ерекшеліктерін білдіретін лексика немесе географиялық терминология, географиялық апеллятивтік лексика түсініледі. Ландшафтты сипаттайтын географиялық терминологияға жер бедерінің, су торының, топырақтың, өсімдік жамылғысының элементтерін, сондай-ақ

ландшафттың антропогендік элементтерін білдіретін сөздер, яғни адамның мақсатты әрекетінен пайда болған немесе табиғи ландшафттың байқаусызда өзгеруінен туындаған географиялық ландшафт жатады.

Бұл зерттеудің мақсаты – Якутия, Түркия, Қазақстан және Башқұртстанның ортақ географиялық атауларын салыстыра отырып зерттеу. Зерттеу материалы – саха, түрік, қазақ және башқұрт географтарының, этнографтарының, топонимистерінің, лингвистерінің жинаған, зерттеген еңбектері мен сөздіктері. Осы мақалада топонимдер, оның ішінде оронимдерге – жер бедері формаларының атаулары (таулар, жоталар, төбелер, шыңдар) баса көңіл аударылды.

Түркі топонимиясы халықтың рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде ерекше бай және бірегей. Ол мыңдаған жылдар бойы дамыды, оның қалыптасуына этногенез мен этникалық тарихтың ерекшеліктері, халықтың әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани өміріндегі маңызды оқиғалар әсер етті.

Жер планетасындағы географиялық ерекшеліктер алуан түрлі. Жер жүзіндегі табиғи және адамдардың іс-әрекетінің нәтижесінде пайда болған объектілер қандай да бір түрде аталымға ие. Адамзат жер бетін мекендеген күннен бастап табиғи ландшафтқа атаулар бере бастаған. Кейіннен жер бедерін зерттей бастағаннан соң кейбір нысандар адамзаттың іс-әрекетінен пайда болған. Топонимикада олар номинация объектілері ретінде анықталады.

Дүние жүзіндегі адамзат тауларды тек географиялық құбылыс деп қараған жоқ. Адамдар тауларды қасиет тұтты, паналады, одан қорықты. Әр түрлі халық мәдениетінде ертегілердегі Қап тауы, грек мифологиясындағы Олимп тауы, қасиетті, киелі деп саналатын Сина тауы мен Хира тауы маңызды орын алады.

Палеоген кезеңінен бастап пайда болған тау жыныстарын осы күнге дейін қаншама атаулық өзгерістерге ұшырағанын ешкім дәл айта алмаса керек. Атаулар тарихының негіздемесін алдымен XI ғасырдың дерегі негізінде жасалған «Дивани луғат ат-түрк» кітабынан кездестіреміз. Бірнеше ғасыр бұрын хатқа түскен мыңдаған атаулардың қазіргі кезде қаншасы сол қалпында сақталды, қаншасы қандай жаңа атаулармен алмастырылды, қаншасының табиғи белгілері сақталып, қаншасы жойылды – осының барлығы кешенді түрде зерттелуі тиіс.

«Тау, жота, төбе, тізбек, сілем» географиялық терминдері. Орографияның кеңістіктік созылған тау элементтері туралы тау жотасы, тау тізбегі, тау сілемі сияқты сөздері ғылыми географиялық лексиканың құрамына енген. Қазіргі қолданыстағы түркі тілдеріндегі сипаты мынадай: қазақ тіл. tav: башқұрт тіл. tav: түрік тіл.: dag: (Sözlüg, 1991:143) якут тіл. хайа: қазақ тіл. tav tizbegi: башқұрт тіл. tavzar tizmähi (silbin): түрік тіл.: sıra dağ: якут тіл. сис хайа: қазақ тіл. kuz: башқұрт тіл. қауа: түрік тіл.: қауа: қазақ тіл. жота: башқұрт тіл. һырт: түрік тіл.: sıradağ: якут тіл. хайа арҕаһа: қазақ тіл. jartas: башқұрт тіл. қауа: якут тіл. таас хайа.

Түрік ғалымы Түнжер Гүленсойдың сөздігінде «тере» – бір заттың ең үстіңгі бөлігі. Ең көне түркі тілінде töbü – törü – törö нұсқалары; Көне ұйғырда törü – törі нұсқасы; Орта Түркі тілінде тере – адам басының үстіңгі бөлігі; Көне Қыпшақ тілінде тере – төре; Шағатайда «tebe» нұсқасы беріледі. Мағыналық жағынан алғанда «төбе» сөзі барлық түркі тілдерінде бір заттың үстіңгі бөлігі деген мағына береді (Гүленсой, 2011: 880).

Таулар, төбелер, жоталар, қия, жартастар жер шарының барлық құрлықтарында бар. Географиялық орны, жер бедері, геологиялық құрылымы, биіктігі, көлемі жағынан әр алуан тау, жота, төбе, қырат, қия, құз, жартас т.б атауларын салыстырып қарастырамыз. Төмендегі деректердің барлығы мына дереккөздерден алынды.

Осы мақалада түркі тілдерінде аталған лексикографиялық дерек көздерден табиғи ландшафтты сипаттайтын ортақ атауларды іріктеу әдісімен, соның ішінде оронимдерді құрайтын отыздан астам лексикалық бірліктерге талдау жасалынады.

Жер байлықтарына қатысты атаулар. Дүние жүзіндегі таулар – табиғаттың бірегей туындысы және олар елдің ландшафтын әртүрлі етеді. Климаттың, жер бедерінің, маусымның ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан табиғи түрде түзілген жердің ең биік нүктелері атаулары да алуан түрлі.

Жер үсті мен жер асты қазба байлықтарға мол. Башқұрт топонимистері Бурлытау «бор» және «тау» деген түсініктеме береді (Камалов, 1994: 40). Батыс Қазақстан облысы Бөрлі ауданы жерінде Шыңғырлау және Елек өзендері аралығында Бортау (Ақтау) орналасқан таулы қырат. Екі республикада кездесетін бұл тау атауы тау жынысының әктас, кварцит, құмтасты шөгінділерінен түзілуінен, яғни геологиялық құрылымна байланысты қойылған деп тұжырымдаймыз.

Башқұртстанда Бакыртау, Бакырсағыл таулары (Камалов, 1994: 31) кездессе, Қазақстанның Ақтөбе облысы Байғанин ауданы жерінде Бакыртау – Мұғалжар тауындағы Шошқакөл бұйратының батысындағы тау. Кен орнына байланысты қойылған.

Тимертау – тимер «железо» тау «гора» (Башқұртстан). Якутияның Халарчин тундрасында Чуоннэ-мъыскын төбесі бар. Мұнда чуо – «темір», -нэ иелік етудің мағынасын білдіретін аффикс, амъыскын – «төбе» деген мағына береді. Демек, Чуоннэ-мъыскын – «темірі бар төбе». Сол тундрада Чуонэл Ибал шоқысы – «Темір шоқысы» бар (Сюлбэ, 2004: 62). Ал Қазақстанда Қаратемір – Сарыарқаның орта бөлігіндегі тау. Болаттау – Сарыарқаның оңтүстігіндегі тау. Түркі тілдеріндегі оронимдерде геологиялық жыныстар құрамы туралы ақпарат тура мағынасында қолданылған. Қазақ тіл.: темір түрік тіл.: demir башқұрт тіл.: timir (Sözlüg, 1991:160).

Түр-түске байланысты атаулар. Қазақ және башқұрт, түрік тілдеріндегі сын есім мен зат есімдердің бірігуі арқылы жасалған топонимикалық атаулар құрамында түсті білдіретін ақ, қара, көк сын есімдер мен зат есімдердің бірігуі арқылы жасалған топонимдердің құрамындағы зат есімдер, негізінен жер бедеріне байланысты немесе сол жердің өзіндік ерекшелігіне қатысты болып келеді.

Ақтау – ақ «белая», тау «гора», Күгелтау – күгел «синяя» тау «гора», Күктау – күк «синяя» тау «гора», Каратау – кара «черная», тау «гора» (Камалов, 1994: 80). Қазақстанда Каратау – Ерейментау тауларының шығысындағы тау. Бұл атаудағы қара сөзі түспен байланысты қойылған. Саха тіліндегі деректерді келтірсек: Хара – «черный», сыыр – «гора, горка, холм, бугор, яр». Так что Хара Сыр можно перевести как «Черный яр». Село Юрюнг-Хая. Оба слова якутские: юрюнг – «белый», хая – «гора» (Сюлбэ, 2004: 54-74).

Сын есімдердің ішінен топонимияда ең көп таралған түстер ақ, қара, қызыл. Көптеген жағдайларда түс атаулары табиғи нысандардың әртүрлі түстерін анықтайды. Түркі тілдеріндегі түс семантикасынан басқа, лексиканың ең көне қабатының бөлігі болып табылатын барлық түс белгілері символдық семантикаға ие. Олар топонимдерде ерекше мәнге ие болады. Түс номинацияның мотивтерінің бірі ретінде түркі топонимикасында жиі қолданылады.

Түркияда сын есімдердің қатысуымен жасалған мынадай тау, төбелер бар: Karadağ – (dağ-тау), Boztepe, Aktere, Karatere (тере-төбе), Sarıkaşa (каша-жаргас). Ал түрік тіліндегі топонимдердің жасалуында ak (ақ), al (ал қызыл), ala (ала), beyaz (ақ), boz (боз), çakır (сұр көк), gök (көк), kara (қара), kırmızı (қызыл), kırmızı (қызыл), mavı (көк), mor (күлгін), pembe (қызыл), sarı (сары), siyah (қара), yeşil (жасыл) сияқты 17 жуық түстер қолданылады. Олардың арасында ak (ақ), gök (көк), kara (қара), sarı (сары) сөздері жиі қолданылады. Түрік тілінде 436-ға жуық kara (қара), сөзімен, 300-ге жақын ak (ақ), сөзімен, 137 gök (көк) сөзімен, 191 sarı (сары) сөзімен жасалған топонимдерді кездестіруге болады (Bayraktar, 2013: 97-98).

Қазақ даласындағы тау, төбе, жота, қырат, қия, құздарға негізінен түр-түсті білдіретін ақ сөзімен 484, қара сөзімен 598, қызыл сөзімен 357, сары сөзімен 281, көк сөзімен 97, қоңыр сөзімен 46 атау берілген. Бұл статистикалық көрсеткіш Қазақстанның 14 облысы бойынша есептелді. Әр облыста түр-түске байланысты қойылған атаулардың сандық көрсеткіші біркелкі емес. Бұл республикамыздың жер бедерінің таулы, жазық, дала, ойпат болып бөлуінде. Қазақстанның ең таулы аймақтарына Алматы, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстары жатады. Сол себепті бұл елді-мекендерде тау, қырат, қия, төбе атаулары жиі кездеседі. Қарағанды облысында ақ сөзімен 188, қара сөзімен 249 тау атауы жасалған болса, Солтүстік Қазақстан облысында ақ сөзімен 2, қара сөзімен 1 оронимдік атау кездесті. Себебі, Солтүстік Қазақстан облысында небәрі 35 тау атауы тіркелген. Түр-түсті білдіретін сөздер Атырау облысында 6 оронимдік атау, Батыс Қазақстан облысында 8 (оның ішінде ақ сөзімен 6, қара сөзімен 2) өте аз қолданылған. Бұл сандық көрсеткіштің барлығы «Жеріңнің аты – Еліңнің хаты» энциклопедиялық анықтамалық (2006) кітабындағы деректерге сүйеніп жүргізілді.

Башқұртстан топонимистері Күкнеңер – күк «синий», ескі башқұрт тілінде һеңер «хребет» деп көрсетеді. Ал Қазақстанда Ұлытау облысында Көксеңгір, Шығыс Қазақстанда Қарасеңгір – шоқылы таулар, Ақтөбе облысында Көксеңгір – төбе бар. Қызылсеңгір – Теңіз көлінің оңтүстік-шығысындағы аласа тау. Ақсеңгір – Ақмола облысы Нұра өзенінің оң жағалауындағы биік төбе. Атаудың бірінші құрамындағы «ақ» сөзі тау, төбе, жота басындағы бор, кварц, мәрмәр сияқты ұсақ тас жыныстарының алыстан жылтылдап, жарқ-жұрқ етіп жатқан түсін білдірсе, екінші құрамдағы «сеңгір» сөзі иран, түркі тілдерінде зеңгір//заңғар тұлғаларының варианты ретінде қолданылады да «биік, қыр, жота» мәнін білдіреді деген зерттеушілердің пікірлеріне қосыламыз.

Ұзындық, көлеміне байланысты атаулар. Жер бетіндегі таулар көлемі мен биіктігі жағынан әр түрлі. Дүние жүзіндегі ең биік тау Джомолунгма, оның биіктігі 8848 метр болса, ал аласа таулардың абсолюттік орташа биіктігі 500-600 метрді құрайды екен. Әлемдегі ең ұзын тау – Анд 9000 км созылып жатыр. Таулар форма жағынан да ерекшеленеді. Негізінен таулардың басы сүйір немесе үшкір болып келеді, арасында төбесі жалпақ таулар да кездеседі.

Өлкөнтау – өлкән «большая» тау «гора», Тайпактау – тайпак «плато» тау «гора», Бейектау – бейек «высокая», тау «гора» (Камалов, 1994: 33). Башқұртстандағы бұл тау атаулары тауларды өзара бір-бірімен салыстыру үшін биік, үлкен және форма жағынан жалпақ болып келуі себебінен туындаған. Қазақстанда Жалпақ – Ақтөбе Күшікбай тауының батысындағы тау. Үлкен Ақтау, Үлкен Борлытау – Жамбыл обл Қаратаудың шығыс сілеміндегі тау. Бұл тау атаулары кен орындарының үлкенді-кішілі болуына қатысты аталған.

Адамның анатомиялық дене мүшелеріне қатысты қойылған атаулар. Башкирияда Йөрәктау йөрәк «сердце», тау «гора», Кабырғайтау – кабырға «ребро, ребристая, боковая» тау «гора» деп аталатын таулар бар. Қазақстанда Жүрек – Тарбағатай жотасының шығысындағы тау. Бұл тау атаулары объектіні формасы жағынан бір затқа ұқсату арқылы қойылған.

Зоотопонимдер. Топонимикалық ақпарат жер бетінде жануарлардың әртүрлі түрлерінің таралуын көрсетеді. Адамдар сияқты жануарлар да жерді, тауды мекендейді. Мұндай атаулар түркі халықтарының аң шаруашылығымен айналысқанын байқатады. Топонимдер жердің әртүрлі аймақтарының заманауи зоогеографиясын зерттеуге мүмкіндік береді.

Башқұрт территориясында Бүрекарауыл тауы бар. Ол бүре «волчья», карауыл «засада, караул» деген мағынаны білдіреді. Қазақстанның Маңғыстау облысында Қасқыржол жотасы, ал Түркияда Kurttepe (Қасқыртөбе) оронимдері кездеседі. Түз тағысы түркі тілдерінде мынадай формаларда қолданылады: қазақ тіл.: böri, kaskir, түрік тіл.: kurt, башқұрт тіл.: büri (Sözlüg, 1991: 518). Оғыз тобына жататын түркі тілдеріне kurt формасы тән болса, ал қыпшақ тілдер тобына жататын түркі тілдерінде böri, kaskir лексемалары қолданылады. Семантикалық жағынан ешқандай айырмашылық жоқ.

Үй жануарлары оронимияда көрініс тапқан. Дөйәмұйын тау – дөйә «верблюд», мұйын «шея» (Камалов, 1994: 48). Ботамойнақ тау – (Қазақстан, Жамбыл обл). Түйетөбе шоқы – (Қазақстан, Ақмола обл). Қазіргі түркі тілдерінде бұл сөз мынадай фонетикалық ерекшеліктерімен қолданылады: қазақ тіл.: түйе, түрік тіл.: deve, башқұрт тіл.: döyә (Sözlüg, 1991: 168).

Илектәу – тау диал. илек «дикая коза, косуля». Илтеғыр диал. Илте (илек) «косуля» кыр «гребень горы, хребет» (Камалов, 1994: 57). Қазақстанның Ақмола облысында Елікті, ал Маңғыстау облсында Еліктау деп аталатын таулар бар. Елик/Elik жалпытүркілік сөзінің мағыналары: 1. «горная коза», «косуля», «дикая коза», 2. Якут тілінде «чубарый олень» дегенді білдіреді (ЭСТЯ, 1974: 265).

Түркияда Geyklі (Киікті), ал Қазақстанның Ұлытау облысында Киіктау тауы осы жануардың сол тауларды мекендеуіне қатысты қойылған. Башқұртстанда Болантором болан «оленья», тором «стоянка» оронимиялық атау бар. Бұл лексеманың қазіргі түркі тілдерінде формасы жағынан айырмашылық болғанымен семантикасы жағынан ешқандай өзгешелік жоқ: қазақ тіл.: bugi, bulan түрік тіл.: geyklі башқұрт тіл.: bolan (Sözlüg, 1991: 270), әзірбайжан тіл keyik, қырғыз тілінде maral.

Башқұртстанда Төлкөтау – тауы, Қазақ жерінде Зортүлкі жота, Қызылтүлкілі – Түлкілі тауларының солтүстік-шығысындағы аласа тау. Тау тек адамның ғана емес, жан-жануарлардың да тіршілік мекеніне айналған. Қазіргі түркі тілдерінде қазақ тіл.: tülki, түрік тіл.: tilki, башқұрт тіл.: tölkö (Sözlüg, 1991: 892). Сын есімдік -лы, -лі, -ты, -ті жұрнақтарын жалғау арқылы жасалған атау, яғни елік, түлкі, киік көп мекендейтін жер деген ұғымды білдіреді.

Сонымен қатар, Башқұртстанда Кәбөнтау тау, Сускатау, Мышатқан таулары, Қазақстанда Доңызтау, Қабантау, Қабанқұлақ тау мен төбе және Шошқакөл бұйраты, Тайатқан атаулары кездеседі.

Фитооронимдер. Топонимикалық деректер көптеген жағдайларда әртүрлі өсімдік түзілімдері мен флора түрлерінің таралуы туралы түсінік береді. Маңызды табиғи бағдар ретінде әрекет ете отырып, сонымен қатар халықтың өмір сүруінің негізгі көздерінің бірі ретінде өсімдік жамылғысы жердің көптеген аймақтарының топонимикасында көрініс тапқан.

Имәнтау тау – имән «дуб; дубовая», тау гора». Имән Карауылы тау – имән «дуб; дубовая» карауыл «караульная гора», Карағайтау тау – карағай «сосна; сосновая», тау «гора», Теркелетау – диал. теркеле

«сосновая» тау «гора» (Камалов, 1994: 60-88). Қарағайлы – Қарағанды обл Қарқаралы орманды-таулы массивіндегі тау. Жантөректау – Атырау облысы Жылыой ауданы, Тасқұдық ауылының оңтүстігінде 17 км жерде орналасқан тау. Ақтерек – Қарқаралы тауының оңтүстік-шығыс сілемі. Бұл өсімдіктердің барлығы тау етегі мен бөктерінде өсетіндіктен халық тауларды да солай атап кеткен.

Этноним атаулар. Нуғай тауы – от этнонима нуғай и тау «гора» с афф. -ы Бачкыйтау – от антропонима Бачкый и тау «гора», другое назв. Иске Нуғай. Калмак карауылы тау от этнонима калмак и карауыл «караульная» (Камалов, 1994: 55-114). Тарихи оқиғаларға байланысты туындаған атаулар болуы мүмкін. Қазақстанда Найманжал – Едірей тауларының солтүстігіндегі тау тізбегі. Адай үстірті – Қостанай облысының Торғай төрткілді өлкесінің батыс бөлігіндегі үстірт. Этноороним қазақ халқының ру аттарына қатысты қойылған.

Ауа-райы-климаттық оронимдер. Белгілі бір аумақтың метеорологиялық және климаттық жағдайларын көрсететін топонимдерде кездеседі. Дегенмен жалпы топонимикада атаулардың бұл тобы ең аз таралғандардың бірі болып табылады. Метеорологиялық терминологияның айтарлықтай топонимикалық белсенділігі жоқ. Бұл осы лексикамен көрсетілген және анықталған табиғи процестердің динамикасына байланысты.

Башқұрт территориясында Бослобаш – босло «туманная», баш «вершина» және Елмәрзэк – ел «ветер», бар «есть» афф. -зэк «гора» (Камалов, 1994: 38-51) тау атаулары бар. Қазақстанда Желтау – Мұғалжар тауының қиыр оңтүстік-батысындағы оқшау тау сілемі. Өзінің тура мағынасында жел + тау компоненттерінен құралған атау. Климаттық жағдайды сипаттайтын атаулар көбінесе оның басты белгілерін бейнелейтін жел лексемасының қатысуымен жасалған. Қазіргі түркі тілдерінде қазақ тіл.: жел түрік тіл.: uel башқұрт тіл.:yil (Sözlüg, 1991: 982).

Діни және культтік оронимдер. Жер топонимикасында адамдардың діни түсініктеріне байланысты атаулар кеңінен таралған. Бұл дәстүр ежелгі дәуірден бастау алады. Діни және культтік атаулар адамдардың рухани өмірін бейнелейді. Сондықтан топонимияның бұл қабаты ұлт мәдениеті үшін үлкен маңызға ие. Мифологиялық-сакральды мазмұны бар бейнелі атаулар халықтың наным-сенімдерінен де мол хабар береді.

Башқұрт Республикасының аумағында Шайтансары башқұрт тілінде шайтан «черт; чертовая» және монғол тілінде сар «лысына», сарьдач «гора, покрытая вечным снегом» Қанайсары тау атаулары кездеседі. Қазақстанда Шайтантөбе – Ақмола облысы Ақкөл ауданындағы тау.

Түркі тілдеріндегі оронимдерді қалыптастыруға географиялық терминдер, күнделікті қолданыстағы сөздер, сан есімдер, түр-түсті білдіретін анықтауыштар қатысқан, сонымен қатар оронимдерге адам есімдері (антропоним), халық, тайпа атаулары (этноним), өсімдік атаулары (фитонимдер), жануар атаулары (зоонимдер) негіз болғаны жоғарыда тілдік деректермен дәлелденеді.

Жалпытүркілік топонимдер географиялық атаулардың құнды көзі болып табылады, сонымен қатар олар ұлттық мәдениеттің, ұлттық сананың ерекшеліктерін қамтиды. Олардың пайда болуы, өзгеруі мен жойылуы тарихи процестің белгілі бір құбылыстарының дамуы және өзгеруімен байланысты.

«Қия, қыр» географиялық термині. Түркиядағы биік таулардың бірі – Қызылқая, Аладаглар ұлттық саябағында, Нигде, Кайсери және Адана провинцияларының арасында орналасқан. Қарақия – Қазақстандағы Бала Қосмұрын жотасының солтүстік-шығысындағы шоқылы тау. Башқұртстанда Кыятау – кыя «скала, скалистая», тау «гора», Кырака – кырака «хребет, горный кряж», Кыратау – кыра «хребет», тау «гора» деген мағынаны білдіреді. Қазақ тіл.: jartas, җи, kuz, түрік тіл.: кауа, башқұрт тіл.: кауа (Sözlüg, 1991: 456). Якут тілінде хайа «гора, горы, цепь или хребет гор; высокая гора, утес, скала, каменные горы» (Пекарский, 2010), «значительная возвышенность, поднимающаяся над окружающей местностью, гора» (БТСЯЯ, 2004:186).

Топонимика – бұл аймақтың тарихын, оның географиялық ерекшеліктерін, этнографиясын, фольклорын, халықтық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын білуге мүмкіндік беретін қызықты ғылым. Өздеріңіз білетіндей, лексиканың архаикалық қабаты әртүрлі этникалық топтар арасында туыстық бастауларды орнатуда ең маңызды ақпарат болып саналады.

Түркі топонимиясы күрделі, гетерогенді және көптеген қабаттардан тұрады. Біз қарастырған республикаларда көптеген топонимдер мен микротопонимдер бар. Географиялық атаулар олардың шығу тегі мен семантикалық мағынасы әр тілде әртүрлі бағытта зерттелген. Қазақстан мен Башқұртстан топонимикасының негізгі қабаты жалпытүркілік қабат болса, Якутия жер атауларының көп бөлігі моңғол сөздерінен шыққан.

Түркі тілдеріндегі оронимдер этимологиясы жағынан ғана емес, құрамы мен құрылымы жағынан да күрделі болып табылады. Сонымен, қазақ, башқұрт, якут және түрік тілдеріндегі оронимдерді құрамы, құрылымы және семантикалық тұрғыдан салыстыра отырып, төрт тілдегі (қазақ, башқұрт, якут, түрік тілдері) оронимдердің ұқсастықтарын байқадық. Мұндай ұқсастықтардың болуы қазақ, башқұрт, якут және түрік тілдерінің түбі бір туыстас тілдер екендігін дәлелдей түседі.

Топонимикада жер бетінің әртүрлі ерекшеліктерімен байланысты көптеген терминдер көрініс тапқан. Алатау («түрлі таулар») және Қаратау («қара таулар») түркі топонимдері қызықты – Азияның көптеген жоталарының (Іле, Жоңғар, Кузнецк Алатауы, Тянь-Шаньдағы, түбектегі Қаратау жоталары, Маңғышлақ Қазақстан және т.б.) бұл атаулардың тікелей түсті белгісі жоқ. Тек Алатау термині беткейлерінде орналасқан тауларды білдіреді қардың ақ дақтары, тас шөгінділерінің қара дақтары және альпілік шалғындар кезектесіп отырды. Ал Қаратау – қар жамылғысының толық болмауымен шөлді, шөлейт және дала өсімдіктері бар аласа тау жоталары.

Бұл мақалада башқұрт, қазақ, якут, түрік тілдеріндегі жер атауларының, сондай-ақ оронимдердің қалыптасуына қатысатын жалпытүркі тектес географиялық терминология қарастырылды. Мақсатқа жету үшін таңдалған оронимдерге лексикалық-семантикалық, құрылымдық және этимологиялық талдау жасалынды.

Топонимика өлке тарихының, тілінің және географиясының көптеген құпияларын анықтауға көмектеседі. Топонимика шынымен энциклопедиялық сипаттағы ақпаратты бере алады: өлкенің табиғаты, оның сулары, өсімдіктері, жануарлар әлемі, пайдалы қазбалар және тарих. Кез-келген аймақтың топонимикасында белгілі бір халықтардың қоныстану және аумақты игеру тарихымен байланысты бірнеше қабаттар бар. Біздің қарастырған елдердің барлық халықтары өз өлкелері тарихында із қалдырды және өз атауларын түркі топонимикасына енгізді.

Кесте 1. Қазақ, түрік, башқұрт, якут тілдеріндегі топонимдердің салыстырмалы кестесі

Тілдер түрі	Қазақ тілі	Түрік тілі	Башқұрт тілі	Якут тілі
Жиі кездесетін түбірлер	-тау -тас -көл -өзен	-dağ (тау) -göl (көл), -saray (аңғар) -tere (төбе) -kaуа (жартас)	-тау (тау), -күл (көл), -йыл (өзен)	-хайа (тау), -кюёл (көл), -оом (өзен), -таас (тас)
Түстерге байланысты атаулар	Қаратау, Ақтау, Қызылсеңгір,	Karadağ (Қаратау), Aktere (Ақ төбе), Sarıkaуа (Сары жартас)	Күкһеңер (көк жота)	Кысыл-Сыр (қызыл төбе)
Зоотопонимдер	Қасқыржол жотасы, Елікті, Ботамойнақ тау, т.б.	Kurttere (Қасқыр-ртөбе), Geyikli (Киікті)	Илектәу (жабайы ешкі), Болантором («бұғылар тұрағы»)	Чубулах (арқар), Куба Арыыта (аққу аралы), т.б.

Қорытынды

Табиғи ландшафттар, олардың құрамдас бөліктері табиғи құбылыстар мен процестерді ғасырлар бойы бақылау нәтижесінде географиялық атауларда жергілікті халық тарапынан дәл егжей-тегжейлі сипатталған. Жер бедері атаулары өзгерістің әртүрлі кезеңдерін бастан кешірді. Олардың кейбіреулері бастапқы

нұсқада сақталған, бірақ олардың көпшілігі ұзақ ғасырлық пайдалану процесінде өзгерген. Жер-су атауының тарихи өзгеруінің себептері әртүрлі болуы мүмкін. Табиғи құбылыстарды бейнелейтін топонимдердің қабаты жер бетінде кең таралған. Осы санаттағы географиялық атаулардың ішінде рельефті көрсететін топонимдер маңызды. Түркі топонимикасында ортақ оронимикалық атаулар көп кездеседі.

Оронимдік топонимдер жер атауларының бұл тобы жер бедерінің ерекшеліктерін көрсетеді. Рельефтің ерекшелігімен көптеген белгілі тау жоталары, массивтер мен шыңдар

түркі халықтарының тілінде түркі атаулары даш – «тас», даг – «тау», дере – «шатқал», ял – «тау жотасы» және т. б. сияқты жер бедерінің терминдерін сақтап қалған.

Түркі тілдеріндегі сын есіммен келген географиялық атаулар саны жағынан мол. Әсіресе ақ және қара сөздерімен жасалған топонимдік атаулар тікелей мағынасында жұмсалмауы да мүмкін.

Жер байлықтарына қатысты орографиялық терминдер Д.И. Менделеевтің кестесіндегі химиялық элементтерге В (бор), Cr (хром), Cu (мыс), Fe (темір) қатысты қойылған болып шығады. Яғни, бор, хром, мыс, темір кен орындары тура мағынасында қолданылған. Фитооронимдер, зоотопонимдер, ауа-райы-климаттық оронимдер, діни және культтік топонимдер атауларындағы ұқсастық та түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігінің, тарихының, мәдениетінің, салт-дәстүрінің бір-бірімен тамырлас екенін көрсетеді. Қазақ, башқұрт, түрік тілдеріндегі географиялық терминдер форма жағынан да, мағыналық жағынан да ерекшеленбейді.

Жергілікті географиялық терминдер белгілі бір аймақтың топонимикалық жүйесін қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Географиялық терминологияда архаикалық лексика сақталған, оның тамыры ғасырлар бойы қалыптасқан және түркі халықтары арасындағы ежелгі байланыстар болғанын растайды. Оларды анықтау, жүйелі сипаттау және жан-жақты талдау көптеген өзекті лингвистикалық мәселелерді шешуге ғана емес, сонымен қатар тарих мәселелерін, халықтардың этникалық байланыстарын қарастыруда маңызды рөл атқарады.

Авторлардың қосқан үлесі:

Қараман А.Қ. – ғылыми мақаланы теориялық және практикалық материалдар негізінде әзірледі, отандық және шетелдік әдебиеттермен жұмыс жасады, техникалық талаптар негізінде рәсімдеді;

Сапашев О.С. – ғылыми мақаланың тақырыбы мен мақсат-міндеттерін айқындады, шетелдік деректерді толықтырды, ғылыми мақаланы жүйеледі;

Тәшімбай С.Қ. – ғылыми мақаланың практикалық материалдары негізінде салыстырмалы талдау жүргізді, әдебиеттермен жұмыс жасады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Жеріңнің аты – Еліңнің хаты» энциклопедиялық анықтамалық (2006). Алматы: «Аруна» Ltd ЖШС, б. 808.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия (1998). Бас редактор Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы».
3. Атамекен: Географиялық энциклопедия (2011). Бас ред. Б.Ө. Жақып. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», б. 648.
4. Багдарыын, С. (2004) Топонимика Якутии: краткий научно-популярный очерк. Якутск: Бичик, с. 192.
5. Башкирско-русский словарь (около 22000 слов) (1958). Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, с. 800.
6. БТСЯЯ (2004, 2005, 2009, 2011) Большой толковый словарь якутского языка. В 15 т. Под ред. П.А. Слепцова. Т.1. Новосибирск: Наука, с. 680 (Буква А), Т. 2, Новосибирск: Наука, с. 912, (Буква Б), Т. 6: (Буквы Л, М, Н), Новосибирск: Наука, с. 519, Т. 8: (Буква С), Новосибирск: Наука, с. 572.
7. Иванов, Н.М. (2001) Монголизмы в топонимах якутского языка. Якутск, с. 204.
8. Камалов, А.А. (1994) Башкирская топонимия. Уфа: Китап, с. 304.
9. Қазақстан табиғаты: Энциклопедия (2011). Бас ред. Б.Ө.Жақып. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, Т.3. б. 304.

10. Карабаев, М.И. (2015) Башкорт ономастикасы. Өфө: БДУ, б. 164.
11. Мурзаев, Э.М. (1996) Тюркские географические названия. М.: «Восточная литература» РАН, с. 254.
12. Пекарский, Э.К. (1959) Словарь якутского языка. Л.: Изд-во АН СССР, Т.1., с. 1200; Т.2., с. 2010; Т.3., с. 3858.
13. Севортян, Э.В. (1974) Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, с. 768.
14. Топонимика Казахстана. (2010) Энциклопедический справочник. Алматы: «Аруана».
15. Түнжер, Г. (2011) Түрік тілінің этимологиялық сөздігі. Анкара, 2, б. 1204.
16. Якутско-русский словарь (около 25300 слов) (1972). Москва: «Советская энциклопедия», с. 605.
17. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı, s.1183.
18. Nesrin, Bayraktar. (2013) Türkçede renk adlarıyla özel ad yapımı. Journal of Language and Linguistic Studies, 9 (2), s. 95-114.

А.К. Караман¹, О.С. Сапашев², С.К. Ташимбай³

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Международная образовательная корпорация, Алматы, Казахстан

(E-mail: Karaman.aruzhan@mail.ru, sapashevo@gmail.com, saltanat7575@mail.ru)

Общее видение особенностей наименований ландшафта в топонимике тюркских языков: на основе оронимов в якутском, башкуртском, турецком и казахском языках

Аннотация. На нашей планете в разные эпохи происходили исторические события, которые повлияли на появление географических названий, относящихся к тюркским языкам. В настоящее время топонимы пополняются новыми наименованиями. Топонимы - индикатор развития общества и человечества в целом. Безусловно, необходимо изучать топонимы, чтобы понимать как они возникают, развиваются, изменяются, что способствует этому процессу и что они обозначают.

Ландшафтный словарь включает слова: земля, река, гора, плато, озеро, холм, хребет, скала, лес, роща, песок. Оронимы относятся к группе топонимов, включающих названия форм рельефа. В эту группу входят названия гор, вершин, равнин, впадин, пещер, оврагов и других геоморфологических объектов.

Тюркские топонимы являются важным источником данных для лингвистического анализа и отражают особенности развития языка, материальной и духовной культуры тюркских народов, населявших те или иные территории.

Актуальность изучения топонимической системы заключается в том, что она позволяет определить эволюцию языковых явлений и выявить особенности материальной и духовной культуры народа, характерные для определенного периода его развития.

Топонимика содержит бесценную информацию по истории языка, диалектологии, исторической географии и этнографии.

Статья отражает топонимы турецкого, казахского, башкирского и якутского языков, относящиеся к тюркским языкам, свидетельствуют об общих исторических, этнических и географических связях. Топонимы на этих четырех языках - это не только географические названия, но и зеркало исторической памяти и духовного наследия каждого народа. Общие элементы слова и семантическое сходство тюркских народов доказывают их историческое родство.

Ключевые слова: тюркские языки, ландшафтная лексика, топонимы, оронимы, семантика, тематическая группа, лексикографический анализ, сравнительно-исторический анализ, лексико-семантические особенности.

**A General Overview of Landscape Naming Features in Turkic Toponymy:
Based on Oronyms in Yakut, Bashkort, Turkish, and Kazakh Languages**

Abstract. Historical events took place on our planet in different epochs, which influenced the appearance of geographical names related to the Turkic languages. In modern civilization, toponyms are being updated with new names. Toponyms are an indispensable element of the development of society and humanity as a whole. Of course, it is necessary to study toponyms in order to understand how they arise, develop, change, what contributes to this process and what they mean. The landscape dictionary contains the words: land, river, mountain, plateau, lake, hill, ridge, rock, forest, grove, and sand. Oronyms belong to a group of toponyms that include names of landforms. This group covers the names of mountains, peaks, plains, depressions, caves, ravines, and other geomorphological features. Turkic toponyms are an important data source for linguistic analysis and reflect the peculiarities of the development of the language, material and spiritual culture of Turkic peoples who inhabited certain areas. The relevance of studying the toponymic system is that it allows determine the evolution of linguistic phenomena and identify the features of the material and spiritual culture of the people, typical for a certain period of its development. Toponymy contains invaluable information on the history of language, dialectology, historical geography and ethnography.

The article proves that the toponyms in Turkish, Kazakh, Bashkir and Yakut, which belong to the Turkic languages, testify to common historical, ethnic and geographical ties. Toponyms in these languages are not only geographical names, but also a mirror of the historical memory and spiritual heritage of each people. The common word elements and semantic similarities of the Turkic people indicate their ancient kinship.

Keywords: Turkic languages, landscape vocabulary, toponyms, oronyms, semantic, lexicographic analysis, comparative historical analysis, lexico-semantic peculiarities.

References

1. «Zherinnin aty – Elinnin haty» jenciklopedijalyk anyktamalyk (2006). Almaty: «Aruna» Ltd ZhShS, b. 808. [in Kazakh]
2. «Kazakstan»: Ul'tytk jenciklopedija (1998). Bas redaktor A. Nysanbaev. Almaty: «Kazak jenciklopedijasy». [in Kazakh]
3. Atameken: Geografijalyk jenciklopedija (2011). Bas red. B.O. Zhakyp. Almaty: «Kazak jenciklopedijasy», b. 648. [in Kazakh]
4. Bagdaryyn, S. (2004) Toponimika Jakutii: kratkij nauchno-populjarnyj ocherk. Jakutsk: Bichik, s. 192.
5. Bashkirsko-russkij slovar' (okolo 22000 slov) (1958). Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej. Moskva, s. 800. [in Russian]
6. BTSJaJa (2004, 2005, 2009, 2011) Bol'shoj tolkovyj slovar' jakutskogo jazyka. V 15 t. Pod red. P.A. Slepčova. T.1. Novosibirsk: Nauka, s. 680 (Bukva A), T. 2, Novosibirsk: Nauka, s. 912, (Bukva B), T. 6: (Bukvy L, M, N), Novosibirsk: Nauka, s. 519, T. 8: (Bukva C), Novosibirsk: Nauka, s. 572. [in Russian]
7. Ivanov, N.M. (2001) Mongolizmy v toponimah jakutskogo jazyka. Jakutsk, s. 204. [in Russian]
8. Kamalov, A.A. (1994) Bashkirska ja toponimija. Ufa: Kitap, s. 304. [in Russian]
9. Kazakstan tabigaty: Jenciklopedija (2011). Bas red. B.O.Zhakyp. Almaty: «Kazak jenciklopedijasy» ZhShS, T.Z. b. 304. [in Kazakh]
10. Karabaev, M.I. (2015) Bashkort onomastikasy. Ofo: BDU, b. 164. [in Bashkir]
11. Murzaev, Je.M. (1996) Tjurkskie geograficheskie nazvanija. M.: «Vostochnaja literatura» RAN, s. 254. [in Russian]
12. Pekarskij, Je.K. (1959) Slovar' jakutskogo jazyka. L.: Izd-vo AN SSSR, T.1., s. 1200; T.2., s. 2010; T.3., s. 3858. [in Russian]

-
13. Sevortjan, Je.V. (1974) Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov: Obshhetjurkskie i mezhtjurkskie osnovy na glasnye. M.: Nauka, s. 768. [in Russian]
14. Toponimika Kazahstana. (2010) Jenciklopedicheskij spravochnik. Almaty: «Aruana». [in Russian]
15. Tunzher, G. (2011) Turik tilinin jetimologijalyk sozdigi. Ankara, 2, b. 1204. [in Kazakh]
16. Jakutsko-russkij slovar' (okolo 25300 slov) (1972). Moskva: «Sovetskaja jenciklopedija», s. 605. [in Russian]
17. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı, s.1183. [in Turkish]
18. Nesrin, Bayraktar. (2013) Türkçede renk adlarıyla özel ad yapımı. Journal of Language and Linguistic Studies, 9 (2), s. 95-114. [in Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Қараман А.Қ. – PhD докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сапашев О.С. – PhD, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тәшімбай С.К. – филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық білім беру корпорациясы, Алматы, Қазақстан.

Караман А.К. – PhD докторант, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сапашев О.С. – PhD, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ташимбай С.К. – кандидат филологических наук, Международная образовательная корпорация, Алматы, Казахстан.

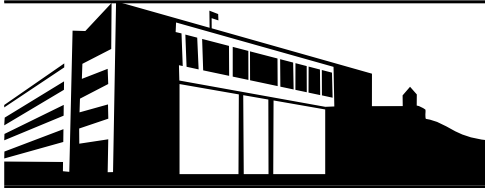
Karaman A.K. – PhD student, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sapashev O.S. – PhD, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tashimbay S.K. – Candidate of Philological Sciences, International Educational Corporation, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ZOOMORPHIC PROVERBS IN THE ARMENIAN-KIPCHAK LANGUAGE: THEIR SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES

*B.S. Zhiyembay*¹ , *A. Serikkazykyzy*²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: zhiyembay_bibigul@mail.ru, akonya_alakol_kz@mail.ru

Abstract. The article aims to provide a comprehensive description of the linguocultural, structural, and semantic traits of zoomorphic proverbs and sayings in the Armenian-Kipchak language written in Armenian script.

The Armenian-Kipchaks were Kipchaks who adopted the Armenian Gregorian branch of Christianity as their faith; today, both historians and linguists adhere to the term "Armenian-Kipchak" to describe this community. Historical sources indicate that the native speakers of the Armenian-Kipchak language referred to their own tongue as "khyrchakh tili" (the Kipchak language), "bizdin til" (our language), or "tatarsha" (in Tatar). Currently, 112 extant written monuments composed in the Armenian-Kipchak language, dating from 1521 to 1669, constitute an extensive corpus of scholarly manuscripts. This vast written heritage conclusively underscores the profound cultural and historical significance of the Armenian-Kipchak monuments.

This paremiological corpus, dating from the Middle Ages, constitutes a significant source for reconstructing the social experience, worldview and linguistic system of the Gregorian Kipchaks of that era. The research material includes paremias containing animal names, along with their equivalents in other Turkic languages. The study applies a combination of descriptive analysis, historical and comparative methods, structural-semantic approaches, and statistical analysis designed to determine patterns of frequency and usage of the proverbs under consideration.

The analysis of the metaphorical models, syntactic structures, and semantic cores of the proverbs, alongside frequency data, highlights the central role of zoomorphic imagery in articulating the ethical norms, behavioural patterns, and social values of the Armenian-Kipchak community. The findings demonstrate that Armenian-Kipchak paremiology is closely integrated into the broader pan-Turkic tradition and is marked by a considerable degree of cultural and cognitive importance.

Keywords: Armenian-Kipchak language, paremiology, zoomorphic proverbs, metaphor, semantics, typology, frequency analysis.

Introduction

Texts written in the Armenian-Kipchak language represent a key body of evidence for understanding the historical and cultural identity of Turkic peoples, while also shedding light on their linguistic structures and ethnographic particularities. Proverbs and sayings recorded in Armenian-Kipchak occupy a particularly prominent place due to their exceptional academic value. These documents, shaped in areas where Armenian-Kipchak communities were concentrated, form a textual body in which Kipchak-Turkic components are interwoven with the Armenian writing custom, resulting in a distinctive graphic and linguistic system. Proverbs and sayings recorded in Armenian characters offer valuable evidence for reconstructing the lexical and phonetic structure of Old Kipchak, concurrently providing insight into the ethno-cultural perceptions, spiritual values, and practical realities of the era in which they originated.

The academic study of Armenian-Kipchak proverbs and sayings gained a systematic nature from the second half of the XX century onward. One of the earliest and most significant contributions in this field is a seminal work by the Turkish scholar Turgut Kut, 'Ermeni Harfliyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları', published in 1983 [1]. The author names eleven books containing Turkish texts printed in Armenian script, noting that nine of these focus specifically on proverbs and sayings. Moreover, 355 proverbs and sayings gathered in the work 'Türkische Sprichwörter' by the German orientalist Adalbert Merx, published in 1877, were brought into academic discourse, thus establishing the foundation for identifying and examining older versions of Armenian-Kipchak records.

One of the key studies devoted to the analysis of the phonetic system of Turkic proverbs written in Armenian script is the article by the Turkologist Zeki Kaymaz, published in 2013 [3]. In this work, the scholar systematizes the 355 proverbs published by A. Merx according to their frequency in everyday use, with particular attention to the historical development and variation of vowel sounds. Whereas Sabri Koz's study, released in 2015, is based on a comparative review of material gathered by Robert Dankoff and the texts of an old book titled 'Turkish Proverbs', printed in Armenian script in the late XIX century [4]. On the basis of these sources, the scholar identifies and publishes fifty-three proverbs attributed to the Armenian-Kipchak linguistic heritage.

A relatively recent and methodologically novel study addressing proverbs preserved in Armenian script is the 2016 research by Hüseyin Yıldız and Abdulkadir Öztürk [5]. The authors conduct a textual analysis of 181 proverbs from the source titled 'Turkish Proverbs', determining that several of these entries are absent in other recognized compilations, while others exhibit lexical omissions, along with significant phonetic and semantic variations.

Research methods

The subject matter of the investigation includes zoomorphic proverbs and sayings in the Armenian-Kipchak language recorded in Armenian script, in addition to their equivalents in other Turkic languages. The objects of analysis are paremiological units containing animal names. The corpus was compiled on the basis of Turkic texts written in Armenian script as detailed in the publications of T. Kut, A. Merx, Z. Kaymaz, S. Koz, H. Yıldız, and A. Öztürk. The research employs the standard research methods of analysis, systematization, and classification, combined with the historical-comparative method, structural-semantic analysis, source-critical approaches, and statistical techniques. The content, structural organization, metaphorical patterns, and semantic cores of the proverbs were analysed, and their equivalents in other Turkic languages were compared from a typological perspective. In addition, the frequency of occurrence of zoomorphic proverbs was subjected to statistical analysis, allowing to identify prevailing thematic and conceptual leanings in the worldview of the Armenian-Kipchak community. The alignment between Armenian writing and Turkic phonology was assessed within a historical and linguistic framework.

Results and discussions

The Paremiological Fund of the Armenian-Kipchak Language is regarded as a unique linguistic and cultural phenomenon that developed between the 17th and 19th centuries. Proverbs written in the Armenian script are considered an important source reflecting not only the lexical, phonetic, and semantic features of the Kipchak language of that period, but also the worldview and socio-cultural experience of the Gregorian Kipchak community.

Her koyunu kendi bacağında asarlar. Literal translation into Kazakh: Kez kelgen qoidy óziniń ayağınan asady, yaғni árkim óziniń is-áreketine zhauap berui kerek. English: Every sheep is hung by its own leg is a Turkish proverb meaning everyone is responsible for their own actions and consequences. The essence of the proverb is that a person is responsible for their actions. This essence is metaphorically represented by the images of «sheep» and «leg»: «each sheep» symbolizes each person, and «hanging by one’s own leg» is a stable image of the consequences affecting only one person.

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: Her koiun kendi bagachyndan asylar; in Chagatai language: Her koiuny óz ayagy birle as; oc.т: Her koiun kendi bagagyndan asylar; in Balkar: Er bir koiin gandi ayaandan asylyr; In Bulgarian language: Her koiun kendi bagagyndan asylar; доб.т.: Koinu koi bagagynan, kugzunun kugzu bagagynan asarlar; In Gagauz: Er bir koiun kendi ayannan asylyr; In north Azerbaijani language: Koiu/ kechini ayağınan asarlar; in the Kipchak: Her goiun gandi bagagynan asylyr; мос.кер.т.: Her koiun óz ayağınan asyly; in Crimean Tatar: Er koi ózú bagagynan asylyr; in Uzbek: Ak koini ham óz ógidan asadilar, kara koini ham óz ógidan asadilar; In Turkish language: Gechini хам óz ayagynan asarlar, goini hem óz ayağınan asarlar; in Uyghur: Óshkini óz aiigi bilen asar [8, 287].

Deveden böyük fil var. Literal translation into Kazakh: Túieden biik pil bar. English: There’s an elephant taller than a camel. The main idea of this proverb is: even if a person considers himself the greatest, strongest, and most influential, there will always be someone who is stronger and more powerful than him. This reminds us not to put ourselves above everyone else, that there will always be someone better than us. A structural feature of this proverb is that it consists of a simple two-part sentence, contains an antithetical comparison of a «camel» and an «elephant», and its syntactic structure is based on the model «B is bigger than A». The parameological nature of the proverb «There’s an elephant taller than a camel» is an instructive and didactic proverb that discourages arrogance, demonstrates a comparative worldview, and is created using animal imagery.

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: Deveden búúúk fil var; In Ottoman Turkish language: Deveden búúúk fil var; In Ahiska Turkish: Deveden búúúk fil var; In Bulgarian language: Deveden búúúk fil var; dob.т.:Túieden balaban fil var; kar.kyrt.: Deveden búúúk fil var; In north Azerbaijani language: Deveden búúúk fil var; mos.kert.: Deveden búúúk fil de var; kash.t.:Deveden búúúk Allahdyr; Dúieden búúúk pil bar [8, 209].

Isırgan köpek dişini göstermez. This proverb signifies that a genuinely dangerous individual does not issue warnings, much like a truly aggressive dog refrains from barking or displaying its teeth. Kazakh: Úregen it qappaidy. English: A barking dog never bites. The semantic core of the proverb is that real danger is not visible from the outside. Those who shout and make threats typically don’t actually pose a threat, and those who are inclined to use force or cause harm won’t publicly demonstrate this beforehand. The structural and syntactic feature of the proverb is that it is short and consists of two components, without inversion; it has a simple narrative structure, for example, «A barking dog never bites»; expresses a generalized subject through an unspecified person; and has a nominal-generalizing predicative sentence reflecting a general rule.

Paremiological analysis. A proverb is a short and concise sentence with a stable structure, based on folk life experience, expressing a thought with educational and philosophical content, and based on logical comparison.

The proverb is based on the following values:

1. Wisdom and insight lie in not trusting external calls;
2. Patience and restraint are understanding the weakness of a person who talks a lot;
3. Actions speak louder than words – deeds are valued.

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: Ysyrachak it dishini góstermez; al.o.t.: Tisleiik it tishin kórsetmes; ogh.t.: Ysyran it tish gólermez; In Ottoman Turkish language: Ysyradzhak it dishini góstermez; in Balkar: Ysyran kúpek avlanmas; / Chúpek ne havlar – ysyramas; In Bashkir language: Ashtyrtyn it órmei teshlei; In Bulgarian language: Ysyradzhak it dishini góstermez; In Chuvash language: Virmen uyty vyrtytyn syrtat; Kóp úrgen it tishlemez; do.t.: Ysyran kúpek dish góstemez; khak.t.: Ysyran adai tizn azynada kósitpez; In north Azerbaijani language: Kapan it dishini góstermez; In Kipchak language: Ysyradzhak it dishini góstermez; mos.kert.: Havlaian it kapmaz; In Crimean Tatar: Tishlegen it tishin góstermez; In Kyrgyz language: Kaba turgan it tishin yrystpait; kash.t.:Kapagan it dishini górsedmez; in the Nogai language: Úrgen it kisidi kappas; In Turkish language: Dishlechek it dishini górkezmez; in Uyghur: Chishleidigen it chishini kórsátmes; In Yakut dialect: Yttahtaah it ahytyn kórdórbót [8, 293];

«Denize düşen yılana sarılır» – Based on the condition-effect structure, this Turkish proverb conveys a

cognitive-cultural situation of hopelessness and despair. Literal translation into Kazakh: *Suǵa túsken tal qarmaidy*. English: *A drowning man will clutch at a straw*. Meaning: literal meaning – «Teńizge qulagan adam zhylanga zhar-masady», English: «A person who has fallen into the sea grabs onto a snake»; and the figurative meaning of this proverb indicates that an individual facing adversity will turn to the most perilous and untrustworthy methods of rescue. This proverb conveys an image of despair and an instinctive struggle for survival.

Phonetic features: the repetition of the sounds [d], [y], [s] and the two-stressed rhythmic structure (de-ni-ze / dü-şen // yı-la-na / sa-rı-lır) give the proverb alliterative harmony and aphoristic conciseness.

Semantics and Pragmatics: the main semantic aspect is despair; a person looks for help even in dangerous situations to survive. The image of the «Snake» in Turkic culture is a symbol of fear and disgust, which enhances the expressiveness of the proverb.

Paremiological analysis. This proverb is structurally an implicit model based on the relationship between a condition and a consequence (formula: whoever finds themselves in situation X performs action Y). The «generalizing-predicative» model common to Turkic proverbs is reflected in this structure. The brevity of the proverb, its parallel structure, and harmonious sound make it easier to remember and contribute to its stability in both spoken and written language.

Functions: From a didactic standpoint, this proverb seeks to explain the naturalness of making a decision in a challenging circumstance and to prevent risky or unreliable decisions.

Pragmatically, this word is used to justify a person's actions or, conversely, to criticize their behavior during difficult times. The frequent mention of this proverb in 20th-century literary language indicates that it is a stable proverb, firmly rooted in everyday and cultural discourse.

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: *Denize dúshen iylana sarylar*; a.o.t.: *Suvka / otka túsken zhylanga sarylyr*; In Ottoman Turkish language: *Denize dúshen iylana sarylyr*; in Altai language: *Suda chal iok*; in Balkar: *Suya dúshen iylana sarylyr*; In Bashkir language: *Hyva tóshkán halamǵa yabysha*; bulg.t.: *Denize dúshen samana sarylyr*; dob.t.: *Denizge túsken zhylanga sarylyr*; do.t.: *Denize dúshen samana sarylyr*; In Gagauz: *Suya dúshen (bogulan) samandan da tutunur*; khak.t.: *Suǵa túsken sasha daa habyrnarga sórener*; In north Azerbaijani language: *Denize dúshen iylana sarylyr. / Suda batan iylana da sarylyr*; In Kipchak language: *Denize dúshen iylana sarylyr*; In Crimean Tatar: *Denizge túsken zhylanga sarylyr*; kar.mal.t.: *Suva túshten tash karmar*; kash.t.: *Suya dúshen hár nege dolashar*; in Nogai language: *Suaa batkan tal semrer*; In Uzbek language: *Chǵ kaiotgan chópgá yapyshar*; kaz.tat.t.: *Denizegá tóshkán iylanǵa sarylyr*; in Turkish: *Suva gark bolgan saman chópúnden dal da gózler*; ur.t.: *Agulangan iylanǵa da sarylyr*; In Uyghur language: *Deriaga chúshten iylanǵa esilidi*; In Yakut dialect: *Ólón erer ólónótón tardyhar* [8, 205];

«Sinek küçük ama mide bulandırır». Literal translation into Kazakh: *Shybyn-shirkei eshteńe emes, biraq zhúrekti ainytady*. English: *Flies and gnats are nothing, but they make you sick*. The essence of the proverb is that even a seemingly insignificant thing can cause great inconvenience or have negative consequences. Its main meanings include:

1. Even small things can have a big impact. Even a small fly can disrupt a person's mood and affect their physical condition. This implies that life's «little things» frequently have a significant impact.
2. Even seemingly insignificant things can have negative effects. A person's neglect or disregard frequently ends up being the root of a more serious issue.
3. The content, not the volume, is what causes annoyance and discomfort. A person may be more negatively impacted by a small thing (criticism, a word, an error, an action) than positively.
4. Social and psychological essence. The proverb encourages people not to underestimate small things and to appreciate their impact.

Structural feature: The proverb consists of two simple sentences (noun + verb), but the conjunction expresses the opposite meaning. The proverb has a succinct and memorable structure thanks to parallelism and rhythmic symmetry.

Phonetic feature: The repetition of the sounds [s], [k], [m], and [b] creates alliterative harmony and rhythm; the stress is evenly distributed across the two sentences.

Paremiological analysis. This proverb has a didactic and cautionary nature; its structure is based on the opposition of cause and effect (a small thing → a big consequence). The metaphorical expression uses the image of a

«fly» to symbolically combine a seemingly insignificant and small object with the image of a «stomach» to represent a person's internal state, emotions, and bodily reactions. The figurative power of a proverb lies in its elevation of an ordinary phenomenon to the level of an ethical rule: it conveys the idea that even the simplest, most insignificant thing can have significant consequences, in a concise, clear, and rhythmic form. In this way, it artistically and concisely expresses the principle of the Turkic wisdom tradition that «great results come from little».

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: Sinek kichúktúr ama mide bulandyryr; In Ottoman Turkish language: Singek adam óldürmez, mede bulandyryr; In Ahiska Turkish: Sinek murdar degül, iúrek bulandyryr; in Balkar: Sinek kichúktúr ama midei bulandyryr; bulg.t.: Sinek bir sheidir, ama midei bulandyryr; dob.t.: Shybyn kichik ama mide bulandyryr; In Gagauz language: Sinek bir shei deildir ama mide bulandyryr; In north Azerbaijani language: Chibin murdar deil ama gónúl bulandyryr; In Kipchak language: Sinek de kichúktúr ama mide bulandyryr; mos.ker.t.: Chibi kichúktúr ama mide bulandyryr; In Crimean Tatar: Sinek haram deil, mide bulandyryr; ur.t.: Sinek aram deil ama made bulandyryr [8, 423];

«Balık baştan kokar». Kazakh equivalent: Balyq basynan shiridi. English: The fish rots from the head. The proverb suggests that leadership is often the source of society's evil and misery. In other words, whatever the leader, the system under him is similar to him. The semantic core of the proverb:

1. The state of society is determined by the actions of the authorities.
2. Hierarchy of responsibility. The saying illustrates how accountability spreads from the top to the bottom.
3. Authority is the moral standard of society. According to the Turkic perspective, the nation's prosperity and order are guaranteed by the leader.
4. Cause and effect connection. The proverb is didactic: If the beginning is disrupted → the system is disrupted. The damage on the upper floor → spreads to the lower floor.

From an etymological perspective, the lexeme balık is used in the forms balyk / baluk in ancient Turkic written monuments. Scientific opinions regarding its origin differ: L. Rashoni connects this form to a root meaning «shine, sparkle», and M. Rasanen notes the phonetic similarity of the word to the lexemes falu (a type of fish called «bream») in Mongolian and Manchu languages [7].

From a structural and syntactic point of view, this proverb is a simple sentence pattern formed with the correct word order (SOV): Balık baştan kokar. The baş is a metaphor for the primary cause (manager, leader), and kokar denotes the subsequent action (deterioration, decay) that results from it.

According to paremiological characteristics, this is a metaphorical proverb with a didactic content. Its semantic connection is based on cause-and-effect relationships, and its communicative function is characterized by criticism, warning, and the expression of moral conclusions. In a metaphorical expression, «bas» symbolizes concepts of power and leadership, while «iis» represents moral or structural decline. The function of the proverb is to remind people of the responsibility of a person in a leadership position within the socio-moral sphere, to show that order and justice in society depend primarily on the actions of the leader.

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: Balyk bashtan kokar; al.o.t.: Balyk bashtan sasyr; ogh.t.: Balyk bashyndan iyiy; In Ottoman Turkish language: Balyk bashdan kokar; auh.t.: Balykty bashynnan tut; alt.: Balyk bashynnan chydyr; in Balkar: Balyk bashtan kokar; In Bashkir language: Balyk bashtan serei; bulg.t.: Balyk bashtan kokar; In Chuvash language: Pula pyushengen seret; dob.t.: Balyk bashtan sasyr; do.t.: Balyk bashtan kokar; In Gagauz language: Balyk kafadan kokar; khak.t.: Balyk pazinan pasty chystanidir; kar.kyr.t.: Balyk bashyndan sasyr; In north Azerbaijani language: Balyk bashyndan iilenir, zhamysh ayağynan; In Kipchak language: Balyg bashtan kokar; mos.ker.t.: Balyg bashtan kohar; In Crimean Tatar: Balyk bashtan sasyr; kar.: Balyk bashynnan shiriidi; kyrg.t.: Chabak churise bashyndan churuiyudi; Balyk bashynan sasyńyt; kum.t.: Balyk bashyndan churyur; uzb.t.: Balyg (balyyg) bashydan sasydy; in Turkish: Balyk kellesinden porsar; tuv.t.: Balyk bashyndan chydyr; ur.t.: Balyk bashyndan sas [8, 130-131];

«Аç ау ойнамаз». Kazakh: Ash bala toq balamen oinamaidy, toq ash bolamyn dep oilamaidy. English: A hungry child won't play with a well-fed one, and a well-fed child doesn't think he might become hungry. The essence of the proverb is that a hungry person needs to eat, not play. That is:

1. A person cannot do anything else until his physical or spiritual needs are satisfied;
2. The intentions and actions of a person whose needs are not satisfied will differ from the intentions and actions of another person (a well-fed person);

3. The thoughts and actions of people in socially and psychologically unequal conditions do not have the same sources.

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: Ach aiu oinamaz; длат.: Arpasya at eshiimes; ал.о.т.: Ach aiyo oinamas; in Chagatai: Ach aiyo oinamas; оғ.т.: Aiyuǵ oiū, delú-tolu; ауғ.т.: Ach aiyo oinamaz; in Balkar: Ach ayi oinamas; бай.т.: Ach ayi oinamaz; in Bashkir: Ach ayi uinama; бұл.т.: Ach ayi oinamaz; бат.фр.т.: Ach ayi kalgymaz; in Chuvash: Sitermen lasha turtmast; до.т.: Ach aiyo oinamaz, tokmai óksuz dzhyrlamaz; до.т.: Ach ayi oinamas; In Gagauz: Ach ayi oiun oinamaz; оң.эз.т.: Achlyk aiya kalaily ohular; хак.т.: As aba telbek oinabas; in Kazakh: Ash aiu oinamaidy; In north Azerbaijani language: Ach ayi oinamaz; мос.кер.т.: Ach ayi oinamaz; қар.мал.т.: Ach aiyo oinamaz; in Kyrgyz: Achkannyn aty zhúrbóit; қаш.т.: Ach ayi oinai bilmez; In Uzbek: Ach aiyo oinamas; қаз.тат.т.: Ach aiyo uinamas; In Turkish: Ach ayi oinamaz; ұр.т.: Ach aiyo oinamaz; In Uyghur: Ach eiik oinimas [8, 46];

«Her horoz kendi çöplüğünde öter». Literal translation into Kazakh: Ár átesh óziniń tauyq qorsynda qoqyldaidy. English: Every rooster crows in his own henhouse. Kazakh equivalent: Шаңыраққа қарап сөйле мағынасында. The semantic core of the proverb – everyone feels confident, bold, or in charge in their familiar territory or domain. The core meaning is based on three components:

1. Horoz – an agent who is trying to show off, to be brave;
2. Çöplük – a person's «own zone», a safe, familiar space;
3. Ötmek – activity, courage, the act of showing oneself.

Paremiological analysis. The type of proverb mentioned is considered a metaphorical-social proverb. Its social purpose is to give an individual a sense of self-assurance and authority in their surroundings. Psychological functioning is reflected in how a person takes initiative in a safe, familiar space and remains cautious in an unfamiliar environment. The ironic tone of the proverb is sometimes expressed by its ironic use, «only a hero in his own backyard». The imagery of the proverb consists of describing the rooster as a symbol of bravery and self-expression, the garbage dump (çöplük) as a symbol of personal territory and sphere of influence, and the act of crowing (ötmek) as an expression of activity and dominance.

Equivalents in Turkic languages. In Turkish: Her horoz kendi cheplüğünde öter; ал.о.т.: Her horoz óz cheliginde chakyrir; in Oghuz: Her adem kúllúgúnyn horozudur; oc.т. Her horoz kendi kyullyugyunde eshiner; in Balkar: Er oroz kendi cheliginde óter; бұл.т.: Her horoz kendi cheplüğünde óter; доб.т.: Er koraz óz cheplüğünde óter; до.т.: E oroz boklugunda óter; In Gagauz: Her bir horoz kendi boklugunda óter; In north Azerbaijani language: Her horoz óz cheplüğünde eshelenir; қар.қыр.т.: Her horoz kendi chepliginde otlar; In Kipchak language: Her horoz kendi cheplüğünde öter; мос.кер.т.: Horoz óz kúllúgünde horozdur; In Crimean Tatar: Er-horoz óórú chúplüğünde kyshyryr; in Turkish: Horaz óz kúllúgünde horazdyr хораздыр [8, 286].

Table 1. Frequency of use of zoomorphic proverbs in the Armenian-Kipchak language

№	Zoomorphic proverbs in the Armenian-Kipchak language	Frequency of use
1.	Her koyunu kendi bacağında asarlar. English: Every sheep is hung by its own leg	14
2.	Deveden büyük fil var. English: There's an elephant taller than a camel.	10
3.	Isırgan köpek dişini göstermez. English: A barking dog never bites.	21
4.	Balık baştan kokar. English: The fish rots from the head.	27
5.	Denize düşen yılanı sarılır English: A person who has fallen into the sea grabs onto a snake	23
6.	Sinek küçük ama mide bulandırır English: Flies and gnats are nothing, but they make you sick.	12

7.	Balık baştan kokar. English: The fish rots from the head.	27
8.	Aç ayı oynamaz. English: A hungry child won't play with a well-fed one, and a well-fed child doesn't think he might become hungry	28
9.	Her horoz kendi çöplüğünde öter. English: Every rooster crows in his own henhouse.	15

The statistical data presented in the table indicate an uneven frequency of use of zoomorphic proverbs in the Armenian-Kipchak language. The most frequent paremias are «Aç ayı oynamaz» (28 times) and «Balık baştan kokar» (27 times). This indicates that their socio-didactic content is widespread and that they occupy a leading position in the moral-educational thinking system of the Armenian-Kipchak community. Furthermore, the proverbs «Isırgan köpek dişini göstermez» (21 times) and «Denize düşen yılana sarılır» (23 times) are frequently found, indicating that universal concepts like human behavior, danger, and overcoming obstacles have a large place in the paremiological fund. The infrequent use of proverbs like «Deveden büyük fil var» (10 times) and «Sinek küçük ama mide bulandırır» (12 times) might be due to the limited semantic field or contextual application of these proverbs.

Overall, the frequency data indicate that subjects concerning human nature, power and responsibility, decision-making under adverse conditions, as well as need and deprivation occupy a prominent place in the Armenian-Kipchak worldview. Animal imagery functioned as a primary metaphorical medium through which these concerns were articulated.

Conclusion

The findings of the research show that the paremiological legacy in the Armenian-Kipchak language – particularly the zoomorphic proverbs based on animal imagery – serves as a crucial source for understanding the linguistic and cultural worldview of the Kipchak community. Documented in Armenian script, these paremias not only reflect the lexical, phonetic, and structural features of the Kipchak-Turkic language but also provide insight into the social relations, moral and ethical norms, and the system of communal values of that historical period.

The structural-semantic study has revealed that the majority of the proverbs are built on causal, contrastive (antithetical), and generalizing patterns, while zoomorphic images, such as the sheep, camel, elephant, dog, fish, snake, fly, bear, and rooster, metaphorically encode notions related to human behaviour, relations of power and responsibility, decision-making under adverse conditions, and the perception of danger and necessity. Comparison with corresponding versions in other Turkic languages confirms that these paremias are deeply embedded in the common Turkic tradition of proverbial wisdom, yet simultaneously preserving regional traits particular to the Armenian-Kipchak environment.

These paremias demonstrate that, within the Armenian-Kipchak community, core ethical and psychological categories – such as personal responsibility, the moral nature of authority, the detrimental effects of excessive pride, and attitudes toward vulnerability and danger – held particular significance. Even less frequently documented sayings, such as «Deveden büyük fil var», «Sinek küçük ama mide bulandırır», contribute to the semantic breadth of the paremiological system by articulating notions of the disproportionate impact of minor factors and a comparative worldview.

Thus, zoomorphic proverbs and sayings in the Armenian-Kipchak ought to be viewed not merely as linguistic evidence documenting a specific branch of the historical Kipchak language, but as a complex linguocultural phenomenon reflecting the value system, social norms, and cultural memory of the Gregorian Kipchaks who lived in a multi-confessional and multi-ethnic environment. The findings underscore the scholarly relevance of examining the Armenian-Kipchak written heritage in conjunction with the wider Turkic paremiological domain and suggest the necessity for further in-depth research on these texts from corpus-based and historical-comparative perspectives.

Financing information.

The article was prepared within the framework of the scientific project AP23488017 «Transcription, trans-

literation and translation of Qypchak texts in Armenian script (based on primary sources)», funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Contribution of the authors:

Zhiyembay B.S. – collection and analysis of materials, work on systematization of research materials;

Serikkazykyz A. – collection and analysis of theoretical materials, work with literature, and work with the use of research materials and methods.

References

1. Kut, T. (1983) Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları. Türk Folkloru, 53, 5, ss. 5-6.
2. Merx, A. (1877) Türkische Sprichwörter. Almancaya çeviren: Venedik, s. 82.
3. Kaymaz, Z. (2013) Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Journal of Turkish World Studies, 13 (1), ss. 173-212.
4. Koz, S. (2015) Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler. Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, 44, ss. 285-314.
5. Yıldız, H., Öztürk, A. (2016) 19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 6 (3), ss. 739-766.
6. Altınkaynak, E. (2011) Ermeni Alfabeti ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 10, ss. 149-156.
7. Севортян, Э.В. (1978) Этимологический словарь тюрских языков. Общетюрские и межтюрские основы букв «Б». М., с. 762.
8. Çobanoğlu, Özkul. (2004) Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 511.

Б.С. Жиёмбай¹, А. Серікқазықызы²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: zhiyembay_bibigul@mail.ru, akonya_alakol_kz@mail.ru)

**Армян-қыпшақ тіліндегі зооморфты мақал-мәтелдер:
семантикалық және құрылымдық ерекшеліктері**

Аңдатпа. Мақала армян графикасымен хатталған армян-қыпшақ тіліндегі зооморфты мақал-мәтелдердің лингвомәдени, құрылымдық және семантикалық табиғатын кешенді түрде сипаттауға бағытталған.

Армян-қыпшақтар – бүгінгі таңда тарихшылар да, тілді зерттеушілер де «армян-қыпшақ» терминін ұстанатын, өз дәуірінде христиан дінінің армян-григорян бұтағын діні ретінде қабылдаған қыпшақтар. Деректер көрсеткендей, армян-қыпшақ тілін таратушылар өз тілдерін «хыпчак тілі», «біздің тіл», «татарша» деп көрсеткен. Қазіргі уақытта армян-қыпшақ тілінде жазылған, 1521-1669 жылдарға тиесілі 112 жазба ескерткіш көлемді ғылыми жазбалардың жиынтығын қалыптастыруда. Бұл армян-қыпшақ ескерткіштерінің мәдени маңыздылығының жоғарылығын айғақтай түсері ақиқат.

Орта ғасырға тиесілі бұл паремиологиялық мұра григориан қыпшақтарының әлеуметтік тәжірибесін, дүниетанымдық бағдарын және сол кезеңдегі тілдік жүйесін тануға мүмкіндік беретін маңызды дереккөз болып табылады. Зерттеу материалын жануар атаулары қатысатын паремиялық бірліктер мен олардың түркі тілдеріндегі баламалары құрады. Жұмыс барысында сипаттамалы талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс, құрылымдық-семантикалық тәсілдер, сондай-ақ мақал-мәтелдердің қолданыс жиілігін анықтауға бағытталған статистикалық талдау қолданылды.

Мақал-мәтелдердің метафоралық моделі, синтаксистік құрылымы мен семантикалық өзегі талданып, жиілік көрсеткіштері армян-қыпшақ қауымының этикалық, мінез-құлықтық және әлеуметтік

құндылықтарын танытуда зооморфты бейнелердің маңызын айқындады. Зерттеу нәтижелері армяно-қыпшақ паремиологиясының жалпытүркілік дәстүрмен тығыз сабақтас екенін және оның мәдени-танымдық жүктемесінің жоғары екенін дәлелдейді.

Түйін сөздер: армяно-қыпшақ тілі, паремиология, зооморфты мақал-мәтелдер, метафора, семантика, типология, жиілік талдауы.

Б.С. Жиёмбай¹, А. Серікқазықызы²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

(E-mail: zhiyembay_bibigul@mail.ru, akonya_alakol_kz@mail.ru)

Зооморфные пословицы и поговорки в армяно-кыпчакском языке: семантические и структурные особенности

Аннотация. Статья посвящена комплексному описанию лингвокультурологической, структурной и семантической природы зооморфных пословиц и поговорок армяно-кыпчакского языка, зафиксированных армянской графикой.

Армяно-кыпчаки представляют собой субэтнос кыпчаков, принявших в свое время армяно-григорианскую ветвь христианства; сегодня данного термина придерживаются как историки, так и лингвисты. Как показывают источники, носители армяно-кыпчакского языка называли свой язык «хыпчак тили» (кыпчакский язык), «биздин тил» (наш язык) или «татарша» (по-татарски). В настоящее время 112 письменных памятников на армяно-кыпчакском языке, датированных 1521-1669 годами, формируют обширный корпус научных рукописей. Это неопровержимо свидетельствует о высокой культурно-исторической значимости армяно-кыпчакского письменного наследия. Данное паремиологическое наследие, относящееся к периоду средневековья, служит важнейшим источником для изучения социального опыта, мировоззренческих ориентиров григорианских кыпчаков и языковой системы той эпохи. Материалом исследования послужат паремиологические единицы с зоонимами (компонентами-наименованиями животных) и их эквиваленты в тюркских языках. В ходе работы применялись описательный анализ, сравнительно-исторический метод, структурно-семантический подход, а также статистический анализ, направленный на определение частотности употребления пословиц и поговорок. В статье проанализированы метафорические модели, синтаксическая структура и семантическое ядро паремий; показатели частотности выявили ключевую роль зооморфных образов в репрезентации этических, поведенческих и социальных ценностей армяно-кыпчакской общины. Результаты исследования доказывают, что армяно-кыпчакская паремиология тесно преемственна с общетюркской традицией и несет высокую культурно-познавательную нагрузку.

Ключевые слова: армяно-кыпчакский язык, паремиология, зооморфные пословицы, метафора, семантика, типология, частотный анализ.

References

1. Kut, T. (1983) Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları. Türk Folkloru, 53, 5, ss. 5-6 [in Turkish]
2. Merx, A. (1877) Türkische Sprichwörter. Almançaya çeviren: Venedik, s. 82. [in Turkish]
3. Kaymaz, Z. (2013) Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Journal of Turkish World Studies, 13 (1), ss. 173-212. [in Turkish]
4. Koz, S. (2015) Ermeni Harfli Bir Türkçe Yazma Mecmûadan Atasözü ve Deyimler. Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, 44, ss. 285-314. [in Turkish]
5. Yıldız, H., Öztürk, A. (2016) 19. Yüzyıla ait Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri Üzerine. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 6 (3), ss. 739-766. [in Turkish]
6. Altınkaynak, E. (2011) Ermeni Alfabeti ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 10, ss. 149-156. [in Turkish]

-
7. Sevortjan, Je.V. (1978) Jetimologicheskij slovar' tjurskih zjajkov. Obshhetjurskie i mezhtjurskie osnovy bukv «B». M., s. 762. [in Russian]
8. Çobanoğlu, Özkul. (2004) Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, s. 511. [in Turkish]

Information about the authors:

Zhiyembay B.S. – PhD, Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Serikkazykyzy A. – PhD, Department of Kazakh Linguistics, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жиембай Б.С. – PhD, түркітану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Серікқазықызы А. – PhD, қазақ тіл білімі кафедрасы, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Жиембай Б.С. – PhD, кафедра тюркологии, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Серікқазықызы А. – PhD, кафедра казахского языкознания, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Дәлелхан А.
Компьютерде беттеген: Дунайская Д.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2026. – 2(155). – Астана: ЕҰУ. – 236 б.
Шартты 17,1 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 30.06.2026

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <https://bulpolit.enu.kz>
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
<http://bulpolit.enu.kz>

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-342)